

๑๕๙.๓๗๑

๘ ๑๗๒ ๖

๖.๖

ภาพสะท้อนสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : การศึกษา

จิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตวาส จังหวัดสงขลา

ปริญาพนธ์

ของ

มานัสवास กุลวงศ์

๒๙ ต.ค. ๒๕๓๙

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร

ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์

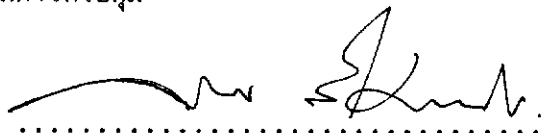
มีนาคม ๒๕๓๙

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

B. ๕๐๒๗

คณะกรรมการควบคุมและคณะกรรมการสอบได้พิจารณาปริญญานิพนธ์ฉบับนี้แล้ว
เห็นสมควรรับเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต วิชาเอก
ประวัติศาสตร์ ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒได้

คณะกรรมการควบคุม

ประธาน

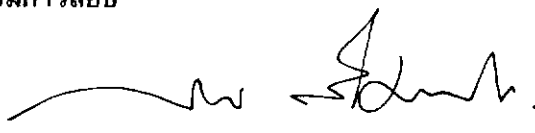
(ผศ. สน สีมাত্রัง)

พลับพลึง คงชนะ

กรรมการ

(ผศ. พลับพลึง คงชนะ)

คณะกรรมการสอบ

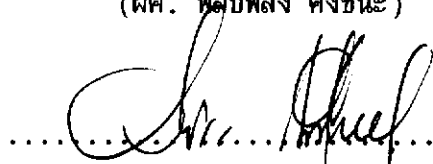
ประธาน

(ผศ. สน สีมাত্রัง)

พลับพลึง คงชนะ

กรรมการ

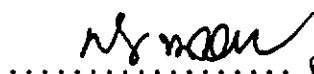
(ผศ. พลับพลึง คงชนะ)

กรรมการที่แต่งตั้งเพิ่มเติม

(รศ. สนั่น เมืองวงศ์)

บัณฑิตวิทยาลัยอนุมัติให้รับปริญญานิพนธ์ฉบับนี้ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตาม
หลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์ ของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

(ดร. ศิริยุภา พูลสุวรรณ)

วันที่ 8..เดือน.....ปี ๒๕๓๙..พ.ศ. ...๒๕3๙

ประกาศคุณูปการ

การศึกษาวิจัยเพื่อเสนอเป็นปริญาานิพนธ์ฉบับนี้ ผู้เขียนได้รับความเมตตาจาก บุคคลหลายฝ่าย ตลอดจนได้รับความช่วยเหลือ สนับสนุนให้กำลังใจ จนทำให้การศึกษา วิจัยสำเร็จลุล่วงตามวัตถุประสงค์

ผู้เขียนขอกราบขอบพระคุณ ผศ.พลับพลึง คงชนะ ครูผู้ซึ่งประสิทธิ์ประสาทวิชา ความรู้ ให้แนวคิดแนวทางการศึกษาวิจัย และควบคุมการทำวิทยานิพนธ์ คอยตรวจแก้ไข ติวอย่างใกล้ชิด

กราบขอบพระคุณ ผศ. สนั่น สีมাত্রัง ที่ให้ความเมตตาต่อผู้เขียน โดยรับเป็น ประธานคณะกรรมการควบคุมวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ เป็นผู้ให้ความรู้ทางด้านศิลปะ ควบคุม วิธีการดำเนินงานด้านวิจัย ตรวจแก้ไขวิทยานิพนธ์จนสำเร็จลุล่วง

กราบน้อมสการเจ้าอาวาส วัดมณีนิมิตวาส จังหวัดสงขลา ที่เปิดโอกาสให้ผู้เขียน ได้เข้าไปศึกษาภาพจิตรกรรมฝาผนังจนสามารถเขียนเป็นวิทยานิพนธ์ได้สำเร็จและกราบ ขอบพระคุณคุณอาสิดิ ตันสุขเกษม ที่ช่วยอำนวยความสะดวกในการเข้าศึกษาภาพจิตรกรรม ฝาผนังวัดมณีนิมิตวาส จ.สงขลา ซึ่งทำให้วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สมบูรณ์ขึ้น

กราบขอบพระคุณ ผศ. สนั่น สีมাত্রัง อ.สมพงษ์ แสงอร่ามรุ่งโรจน์ คุณศร (ผู้ช่วยผศ.สน) ที่กรุณาเสียสละเวลาเดินทางไปถ่ายภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตวาส จังหวัดสงขลา ให้แก่ผู้เขียนและกราบขอบพระคุณอาจารย์สมพงษ์ แสงอร่ามรุ่งโรจน์ อีกครั้งที่ช่วยเขียนแผนผังอุโบสถ และแผนผังภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตวาส จ.สงขลา ซึ่งทำให้วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สมบูรณ์ขึ้น

กราบขอบพระคุณ รศ.สนั่น เมืองวงษ์ ที่ให้ความเมตตาต่อผู้เขียนโดยรับเป็น กรรมการสอบเพิ่มเติม และตรวจแก้ไขวิทยานิพนธ์ฉบับนี้

ขอขอบคุณในน้ำใจของ อ.มนัส บุญวงศ์ คุณบัญชา ปราชัย คุณธีรเดช ปัญญาธรรกุล ที่ช่วยพิมพ์วิทยานิพนธ์ ขอขอบคุณคุณสุไพศาล ปัญญาธรรกุล ผู้ช่วยตัดแต่ง และติดภาพประกอบ ในวิทยานิพนธ์รวมทั้งแก้ไขคำผิด ขอขอบคุณเพื่อน ๆ ร่วมรุ่นทุกคนที่เป็นกำลังใจให้ผู้เขียนฝ่าอุปสรรค นานาประการ

ขอขอบคุณเจ้าหน้าที่บัณฑิตวิทยาลัย เจ้าหน้าที่ห้องสมุดมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
ประธานมิตร เจ้าหน้าที่ห้องเอกสารโบราณ หอสมุดแห่งชาติ และเจ้าหน้าที่หอจดหมายเหตุแห่งชาติ
รวมทั้งห้องสมุดต่าง ๆ

ท้ายสุดนี้ ความดีทุกประการผู้เขียนขอมอบให้บิดา มารดา รวมทั้งสมาชิกในบ้านบัวหลวง
ทุกคนที่ให้ความสนใจและรอคอยความสำเร็จของผู้เขียนตลอดมา

มนัสสวาส กุลวงศ์

นับเป็นความกรุณาอย่างยิ่งที่คณะกรรมการพิจารณาทุนประจำปีการศึกษา 2538 แห่ง
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร ได้พิจารณาคัดเลือกให้ผู้วิจัยได้รับทุนมูลนิธิ ประจำปี
การศึกษา 2538 ผู้เขียนขอโน้มเกล้าโน้มกระหม่อมรับพระราชทานทุนวิจัยนี้ด้วยความปลื้มปิติ
และสำนึกในพระมหากรุณาธิคุณเป็นล้นพ้น

สารบัญ

บทที่

หน้า

บทนำ.....	1
งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	3
จุดมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า.....	4
ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า.....	5
ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า.....	5
วิธีการศึกษาค้นคว้า.....	5
ข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาวิเคราะห์.....	6
แหล่งข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาวิเคราะห์.....	6
1 ประวัติ และความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมมาวาส จังหวัดสงขลา	
1.1 ประวัติวัดมณีนิมมาวาส จ.สงขลา.....	7
1.2 ลักษณะของจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมมาวาส จ.สงขลา.....	15
1.3 การลำดับเรื่องในจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมมาวาส จ.สงขลา.....	17
1.4 คุณค่าของจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมมาวาส จ.สงขลา.....	18
1.5 การจัดหมวดหมู่จิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมมาวาส จ.สงขลา.....	19
1.6 ข้อตกลงเบื้องต้นเกี่ยวกับการศึกษาภาพสะท้อนสังคมไทยสมัย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จากจิตรกรรมฝาผนัง วัดมณีนิมมาวาส จ.สงขลา.....	22
2 ภาพสะท้อนสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จากจิตรกรรมฝาผนัง วัดมณีนิมมาวาส จังหวัดสงขลา : หมวดที่ 1 ว่าด้วย สภาพแวดล้อมชุมชน.....	23
2.1 สภาพแวดล้อมชุมชน:กลุ่มพระบรมมหาราชวัง.....	23
2.2 สภาพแวดล้อมชุมชน:กลุ่มบ้าน.....	70
2.3 สภาพแวดล้อมชุมชน:กลุ่มสิ่งก่อสร้างที่เป็นสาธารณูปโภค.....	86
2.4 สภาพแวดล้อมชุมชน:กลุ่มการสัญจรของผู้คนในสังคม.....	92
2.5 สภาพแวดล้อมชุมชน:กลุ่มสัตว์และพืชพันธุ์ต่าง ๆ.....	117

3 ภาพสะท้อนสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

จากจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตวาฬ จังหวัดสงขลา : หมวดที่ 2 ว่าด้วย กลุ่มคน.....143

3.1 กลุ่มชนชั้นปกครอง.....143

3.1.1 พระมหากษัตริย์.....144

3.1.2 พระบรมวงศานุวงศ์.....155

3.1.3 ขุนนาง.....160

3.2 กลุ่มชนชั้นใต้การปกครอง.....176

3.2.1 ไพร, ทาส.....177

3.2.2 ไพรชาวต่างชาติต่างศาสนา.....190

3.3 กลุ่มพิเศษ.....196

3.3.1 ชาวจีน.....196

3.3.2 ชาวตะวันตก.....209

3.3.3 พระภิกษุสงฆ์ และนักบวชในศาสนาอื่น ๆ.....214

4 ภาพสะท้อนสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

จากจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตวาฬ จังหวัดสงขลา : หมวดที่ 3 ว่าด้วย

ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในสังคม.....225

4.1 ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับกลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง

ข้าราชการ พราหมณ์ และพระภิกษุสงฆ์.....226

4.2 ความสัมพันธ์ระหว่างพระบรมวงศานุวงศ์กับพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง

ข้าราชการ พราหมณ์ และทหารตะวันตก.....239

4.3 ความสัมพันธ์ระหว่างขุนนางกับขุนนาง ไพร และพระภิกษุสงฆ์.....248

4.4 ความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นไพร่กับชนชั้นไพร่ พระภิกษุสงฆ์ และชาวต่างชาติ

ต่างศาสนา.....277

4.5 ความสัมพันธ์ระหว่างพระภิกษุสงฆ์กับพราหมณ์.....300

4.6 ความสัมพันธ์ระหว่างชาวต่างชาติต่างศาสนากับชาวต่างชาติต่างศาสนา.....301

5 ภาพสะท้อนสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

จากจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาส จังหวัดสงขลา : หมวดที่ 4 ว่าด้วย

สถานที่สำคัญของสังคม.....	313
5.1 สถาบันการปกครอง.....	315
5.2 สถาบันเศรษฐกิจ.....	325
5.3 สถาบันครอบครัว.....	361
5.4 สถาบันการศึกษา.....	375
5.5 สถาบันศาสนา	385

6 ภาพสะท้อนสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

จากจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาส จังหวัดสงขลา : หมวดที่ 5 ว่าด้วย

วัฒนธรรม และประเพณี.....	403
6.1 วิถีชีวิต.....	404
6.2 วัฒนธรรมการกิน.....	466
6.3 เครื่องใช้ไม้สอย.....	476
6.4 การแต่งกาย.....	544
6.5 เครื่องดนตรี.....	630
6.6 อาวุธ.....	637
6.7 พระราชพิธี.....	653
6.8 ธรรมเนียม.....	659
6.9 ประเพณี.....	667
6.10 พิธีกรรม.....	670
6.11 ความเชื่อ.....	675
6.12 การละเล่น.....	690

7 ภาพสะท้อนสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

จากจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาส จังหวัดสงขลา : หมวดที่ 6 ว่าด้วย

ปัญหาของคนในสังคม.....	708
7.1 ปัญหาภายในพระบรมมหาราชวัง.....	709
7.2 ปัญหาจากราชภัย.....	711
7.3 ปัญหาความยากจน.....	714
7.4 ปัญหาการเจ็บไข้ได้ป่วย.....	715
7.5 ปัญหาการทะเลาะวิวาท.....	716
7.6 ปัญหาการถูกขายตัวลงเป็นทาส.....	717
7.7 ปัญหาจากการอพยพชาวจีน.....	718
7.8 ปัญหาครอบครัว.....	719
บทสรุป.....	722
บรรณานุกรม.....	726
ภาคผนวก.....	735
ภาคผนวก ก.....	736
ภาคผนวก ข.....	768
ภาคผนวก ค.....	769
ภาคผนวก ง.....	772
ประวัติย่อของผู้วิจัย.....	788

บัญชีภาพประกอบ

ภาพประกอบ	หน้า
1 ภาพรวมของสภาพแวดล้อมชุมชน (ผนังบนทิศเหนือ).....	23
2 ภาพแสดงความแตกต่างระหว่างเขตชุมชนกับสภาพแวดล้อมรอบนอกเขตชุมชน (ผนังบนทิศเหนือ).....	27
3 พระที่นั่งใช้สำหรับพระมหากษัตริย์ออกว่าราชการ (ผนังล่าง 13 ทิศเหนือ).....	28
4 พระที่นั่งใช้สำหรับเป็นวิมานที่บรรทมของพระมหากษัตริย์ (ผนังบนทิศเหนือ).....	29
5 พระที่นั่งสำหรับทอดพระเนตรกระบวนแห่ในการพระราชพิธีสระสนานใหญ่ (ผนังบนทิศใต้).....	30
6 พระที่นั่งสำหรับทอดพระเนตรการแสดงต่าง ๆ (ผนังบนทิศใต้).....	31
7 พระที่นั่งใช้เป็นพลับพลาสำหรับประทับพระเสลี่ยง (ผนังบนทิศใต้).....	32
8 พระที่นั่งสำหรับประดิษฐานพระบรมอัฐิ (ผนังบนทิศตะวันออก).....	33
9 กำแพงสกัดชั้นใน (ผนังล่าง 14 ทิศเหนือ).....	34
10 โรงทานในพระบรมมหาราชวัง (ผนังบนทิศใต้).....	35
11 หอนาฬิกา (ผนังบนทิศใต้).....	36
12 พระที่นั่งในพระบรมมหาราชวังสร้างแบบสถาปัตยกรรมตะวันตก (ผนังบนทิศเหนือ).....	37
13 ศาลาในพระบรมมหาราชวัง (ผนังบนทิศเหนือ).....	38
14 บ้านขุนนางในกำแพงพระบรมมหาราชวัง หน้าบ้านตั้งศาลพระภูมิ (ผนังบนทิศเหนือ).....	39
15 ศาลาตั้งอยู่ใกล้บ้านขุนนางในพระบรมมหาราชวัง (ผนังบนทิศเหนือ).....	40
16 หอระฆัง (ผนังบนทิศใต้).....	41
17 หอกลองและเชิงเทียนบนกำแพงพระราชวัง (ผนังบนทิศใต้).....	42
18 พระอุโบสถในพระบรมมหาราชวัง (ผนังบนทิศใต้).....	43
19 เจดีย์แบบจีน (ผนังบนทิศใต้).....	44
20 เจดีย์จีน (ผนังบนทิศเหนือ).....	45
21 พระเมรุมาศ (ผนังบนทิศใต้).....	46

22	ภาพการแสดงมหรสพต่าง ๆ ณ ห้องสนามหลวง (ผนังบนทิศใต้).....	48
23	พลับพลาชั่วคราว หรือ โรงทานคล้ายพลับพลาผ้าใบ (ผนังบนทิศใต้).....	49
24	พระตำหนักแพนแม่น้ำ (ผนังบนทิศเหนือ).....	50
25	พระตำหนักกริมน้ำ (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	51
26	พระตำหนักกริมน้ำ (ผนังบนทิศใต้).....	52
27	กำแพงพระบรมมหาราชวังเป็นขอบสี่เหลี่ยม (ผนังล่าง 1 ทิศใต้).....	53
28	บ่อนบนกำแพงพระบรมมหาราชวัง (ผนังบนทิศใต้).....	54
29	กำแพงพระบรมมหาราชวัง ขอบเป็นบาเสมามีบ่อนบนกำแพง (ผนังบนทิศเหนือ).....	55
30	กำแพงพระบรมมหาราชวังขอบเป็นบาเสมา (ผนังบนทิศเหนือ).....	56
31	บ่อนสถาปัตยกรรมแบบไทย (ผนังล่าง 15 ทิศเหนือ).....	57
32	บ่อนศิลปกรรมแบบจีน (ผนังบนทิศเหนือ).....	58
33	บ่อนศิลปกรรมแบบจีน (ผนังล่าง 7 ทิศใต้).....	59
34	บ่อนศิลปกรรมแบบไทยผสมผสานกับศิลปะแบบจีน (ผนังบนทิศใต้).....	60
35	ซุ้มประตูพระบรมมหาราชวัง สถาปัตยกรรมไทย (ผนังบนทิศเหนือ).....	61
36	ซุ้มประตูพระบรมมหาราชวังสถาปัตยกรรมแบบจีน (ผนังบนทิศใต้).....	62
37	ซุ้มประตูพระบรมมหาราชวัง สถาปัตยกรรมแบบตะวันตก (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	63
38	ประตูพระบรมมหาราชวัง บานประตูทำจากแผ่นเหล็ก (ผนังบนทิศใต้).....	64
39	ประตูพระบรมมหาราชวัง บานประตูทำจากไม้ (ผนังบนทิศใต้).....	65
40	ศาลาพักร้อนหน้าประตูพระบรมมหาราชวังสถาปัตยกรรมแบบไทย (ผนังบนทิศเหนือ).....	66
41	ศาลาพักร้อน หน้าประตูพระบรมมหาราชวังสถาปัตยกรรมแบบจีน (ผนังล่าง 14 ทิศเหนือ).....	67
42	ศาลาป็นาใหญ่หน้าประตูเมือง (ผนังบนทิศใต้).....	68
43	บ้านเรือนเพปลูกเรียงรายอยู่ริมฝั่งแม่น้ำ (ผนังบนทิศเหนือ).....	70

44	เรือนแพหลังคาทรงไทยมุงจาก (ผนังบนทิศเหนือ).....	71
45	เรือนไทยฝาสำหรับวด เรือนแพหลังคาทรงไทย (ผนังล่าง 15 ทิศเหนือ).....	72
46	บ้านทรงไทยเรือนหมู่ (ผนังบนทิศใต้).....	73
47	บ้านทรงไทยเรือนหมู่ (ผนังบนทิศใต้).....	74
48	บ้านเรือนเครื่องผูก (ผนังล่าง 16 ทิศเหนือ).....	75
49	สภาพบ้านเรือนของผู้คนในชุมชน (หน้าล่าง 16 ทิศเหนือ).....	76
50	รั้วบ้าน (ผนังบนทิศใต้).....	77
51	โรงครัวแยกจากตัวบ้าน (ผนังบนทิศใต้).....	78
52	อาคารพาณิชย์สถาปัตยกรรมแบบจีน (ผนังล่าง 16 ทิศเหนือ).....	79
53	บ้านสถาปัตยกรรมแบบจีน (ผนังล่าง 10 ทิศตะวันออก).....	80
54	ตึก 2 ชั้น สร้างแบบจีน หลังคาทรงไทย (ผนังล่าง 6 ทิศใต้).....	81
55	ตึก 2 ชั้น สถาปัตยกรรมแบบจีน (ผนังบนทิศใต้).....	82
56	สภาพแวดล้อมภายนอกชุมชน (ผนังบนทิศใต้).....	83
57	บ่อน้ำภายในศาลาพักร้อน (ผนังล่าง 14 ทิศเหนือ).....	86
58	ศาลาทำน้ำ หลังคาแบบจีน (ผนังล่าง 14 ทิศเหนือ).....	87
59	ศาลาพักร้อนหลังทรงไทย (ผนังบนทิศเหนือ).....	88
60	สะพานก่ออิฐถือปูน (ผนังบนทิศใต้).....	89
61	สะพานสร้างด้วยไม้ (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	90
62	เสด็จพาทนะของพระมหากษัตริย์ (ผนังบนทิศใต้).....	92
63	ราชรถพาทนะของพระมหากษัตริย์ (ผนังบนทิศตะวันออก).....	93
64	คานหามพาทนะของขุนนาง (ผนังบนทิศใต้).....	94
65	รถม้าพาทนะของขุนนาง (ผนังบนทิศเหนือ).....	95
66	รถม้าแบบตะวันตก (ผนังบนทิศตะวันออก).....	96
67	ช้างมีประทุนพาทนะของผู้มีฐานะ (ผนังบนทิศเหนือ).....	97
68	ม้าพาทนะของขุนนาง (ผนังบนทิศเหนือ).....	98
69	การเดินเท้าของชาวบ้าน (ผนังบนทิศใต้).....	99

70	เรือพระที่นั่ง (ผนังบนทิศเหนือ).....	100
71	เรือพระที่นั่งและเรือยาว (ผนังบนทิศใต้).....	101
72	เรืออีโปง (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	102
73	เรือยาวและเรือจ้างมีประทุน (ผนังบนทิศเหนือ).....	103
74	เรือแจว (ผนังบนทิศเหนือ).....	104
75	เรือสำเภาใบรับรทุกสินค้า (ผนังบนทิศเหนือ).....	105
76	เรือแจวมีประทุน (ผนังล่าง 15 ทิศเหนือ).....	106
77	เรือกำปั่นกลไฟ (ผนังบนทิศเหนือ).....	107
78	เรือพายเล็กแบบตะวันตก (ผนังบนทิศใต้).....	108
79	เกรียน (ผนังบนทิศใต้).....	109
80	ช้างพาหนะที่ใช้ในป่า (ผนังล่าง 13 ทิศเหนือ).....	110
81	ม้าพาหนะที่ใช้ในป่า (ผนังล่าง 14 ทิศเหนือ).....	111
82	เรือกำปั่นประเภทเรือใบ 2 เสว (ผนังบนทิศใต้).....	112
83	เรือกลไฟ (ผนังบนทิศใต้).....	113
84	เรือสำเภาจีน (ผนังล่าง 12 ทิศใต้).....	114
85	เรือสำเภา (ผนังบนทิศใต้).....	115
86	เปิดสัตว์เลี้ยงงานชุมชน (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	117
87	วัว ควาย (ผนังล่าง 7 ทิศใต้).....	118
88	ฝูงแพะ (ผนังล่าง 13 ทิศเหนือ).....	119
89	สิง (ผนังบนทิศเหนือ).....	120
90	ช้างพาหนะหลังคาญช้างติดลั้บคั้บ (ผนังบนทิศเหนือ).....	121
91	ขลงช้างเคี้ยวใบไม้ (ผนังล่าง 16 ทิศเหนือ).....	122
92	ขลงช้างงานป่า (ผนังบนทิศใต้).....	123
93	เลื้อยกำลังชุม (ผนังบนทิศเหนือ).....	124
94	สัตว์นานาชนิด ได้แก่ สิง กวาง สุนัข (ผนังล่าง 16 ทิศเหนือ).....	125
95	สัตว์นานาชนิด ได้แก่ กระต่าย เลื้อย วัว กวาง (ผนังล่าง 3 ทิศใต้).....	126

96	งู (ผนังล่าง 6 ทิศใต้).....	127
97	นกกระเรียน (ผนังบนทิศเหนือ).....	128
98	นกยูง (ผนังล่าง 17 ทิศเหนือ).....	129
99	ไก่แจ้ ไก่อุ (ผนังบนทิศเหนือ).....	130
100	สุนัขเลี้ยงไว้ใช้งาน (ผนังล่าง 16 ทิศเหนือ).....	131
101	คนนำวัวมาเลี้ยงใกล้แม่น้ำ (ผนังบนทิศใต้).....	132
102	คนเลี้ยงวัวในป่า (ผนังบนทิศเหนือ).....	133
103	เด็กเลี้ยงควาย (ผนังบนทิศเหนือ).....	134
104	สัตว์ทะเลนานาชนิดได้แก่ แมงดา ทะเล กุ้ง ปู เต่า และปลานานาพันธุ์ (ผนังบนทิศตะวันตก).....	135
105	คนเลี้ยงช้างในป่า (ผนังบนทิศใต้).....	136
106	พันธุ์ไม้ ได้แก่ กล้วย หมาก มะพร้าว (ผนังล่าง 16 ทิศเหนือ).....	137
107	ความอุดมสมบูรณ์ของป่า (ผนังล่าง 17 ทิศเหนือ).....	138
108	บัว (ผนังบนทิศใต้).....	139
109	ตอนเจ้าชายสิทธัตถะ เสด็จประพาสอุทยานพบคนแก่ คนป่วยหนัก คนตาย กลุ่มคนในสังคมได้แก่ พระมหากษัตริย์เสด็จออกนอกพระบรมมหาราชวัง ด้วยม้าเทียมเกวียน โดยมีข้าราชการบริพารเป็นผู้ขับ มีคนเก้ นั่งพนมมือในขณะ พระสงฆ์ยืน มีคนป่วยนอนตายและคนเจ็บนั่งหลบอยู่ข้างทาง ภาพขวาสุด พรานนั่งหมอบลงกับพื้น (ผนังบนทิศเหนือ).....	144
110	พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ประทับอยู่ในพระบรมมหาราชวัง โดยพระมหากษัตริย์ประทับนั่งอยู่ใต้เศวตฉัตร (ผนังบนทิศเหนือ).....	145
111	พระมหากษัตริย์ (ผนังล่าง 5 ทิศใต้).....	146
112	พระมหากษัตริย์ทรงออกรบโดยมีขุนนางเป็นผู้ช่วยในการทำสงคราม (ผนังล่าง 21 ทิศตะวันตก).....	147
113	พระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า (ผนังบนทิศใต้).....	148

- 114 พระมหากษัตริย์ และขุนนางพร้อมด้วยทหารกำลังสนทนากับพระสงฆ์
(ผนังบนทิศเหนือ).....149
- 115 พระมหากษัตริย์ทรงประกอบพระราชพิธีแรกนาขวัญ (ผนังบนทิศเหนือ).....150
- 116 พระมหากษัตริย์กำลังเสด็จลงและข้าราชการกำลังเข้าเฝ้า
(ผนังบนทิศเหนือ).....151
- 117 เมื่อพระมหากษัตริย์เสด็จโดยพระวอทองจะมีพนักงานแบกหาม มีพราหมณ์
เป่าแตรวง เป่าสังข์ และมีเหล่าขุนนางหอมล้อมตัวชบวนรับเสด็จ บางหมู่
ถือเครื่องราชอิสริยยศ บางหมู่ถือหอก (ผนังบนทิศเหนือ).....152
- 118 พระมหากษัตริย์เมื่อทรงเล่นสากาก็จะมีเหล่าขุนนางนั่งเฝ้าหมอบอยู่เบื้องล่าง
และมีนางในวังอยู่อีกพระตำหนักหนึ่ง (ผนังล่าง 10 ทิศตะวันออก).....153
- 119 พระมหากษัตริย์เมื่อสิ้นพระชนม์จะต้องบรรจุพระบรมศพ ลงในพระโกศ
(ผนังบนทิศใต้).....154
- 120 พระบรมวงศานุวงศ์ เมื่อประทับอยู่ในพระราชวังจะมีเหล่านางสนมคอย
ปรนนิบัติรับใช้ มีเหล่าขุนนางเฝ้าหมอบหน้าพระที่นั่ง (ผนังบนทิศเหนือ).....155
- 121 พระบรมวงศานุวงศ์ทรงเล่นแข่งนกกับเหล่าไพร่ ซึ่งต้องหมอบที่พื้นเบื้องล่าง
(ผนังบนทิศเหนือ).....156
- 122 เมื่อพระบรมวงศานุวงศ์ เสด็จพระราชดำเนินผ่านขุนนางต้องหมอบลงกับพื้น
มีคนจีน และเด็กเดิน ทำให้ขุนนางต้องขี้ออกาทิ้งลง (ผนังบนทิศใต้).....157
- 123 พระบรมวงศานุวงศ์ ประทับนั่งบนเก้าอี้ และตำหนักกรมแม่น้ำ โดยมีเหล่า
ข้าราชการคอยรับใช้อยู่ใกล้ ๆ (ผนังบนทิศใต้).....158
- 124 พระบรมวงศานุวงศ์ เสด็จตามพระมหากษัตริย์ (ผนังบนทิศเหนือ).....159
- 125 พระบรมวงศานุวงศ์ประทับอยู่ในพระที่นั่งภายในพระบรมมหาราชวัง มีไพร่
ถือเครื่องยศหมอบอยู่ มีขุนนางนั่งเฝ้าหมอบอยู่ด้วย (ผนังบนทิศเหนือ).....160
- 126 ภาพนี้อาจเป็นเชื้อพระวงศ์ ซึ่งมีฐานันดรศักดิ์ระดับทรงกรมหรือขุนนางนั่ง
อิงหมอนสามเหลี่ยมในเรือ มีกลด และดาบแสดงฐานะ มีไพร่เป็นฝีพาย
(ผนังบนทิศใต้).....162

127	ขุนนางนั่งคานหามเข้าวังมีไพร่กางกลด ถือเครื่องยศเดินตามหลัง (ผนังบนทิศใต้).....	163
128	ขุนนางสวมเสื้อเข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์ มีพราหมณ์กำลังประกอบพิธีมีขุนนาง และไพร่หมอบเฝ้า (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	164
129	ขุนนางกำลังสั่งบ่าวไพร่ที่หมอบกราบอยู่ (ผนังบนทิศใต้).....	165
130	ขุนนางกำลังนั่งอ่านหนังสือ โดยมีไพร่หมอบอยู่ด้านล่างของศาลา และมีขุนนาง อีก 1 คน เดินเข้ามามีไพร่ถือเครื่องยศติดตาม (ผนังบนทิศใต้).....	166
131	ขุนนาง 2 คน มีไพร่ติดตาม คนหนึ่งสวมเสื้อ กำลังนำผ้ามาคาดทับเอว อีกคน สวมเสื้อมีผ้าคาดหน้าอก กำลังนุ่งโจงกระเบน และมีผ้าเช็ดหน้าพาดบ่า (ผนังบนทิศใต้).....	167
132	ขุนนางกำลังสั่งบ่าวไพร่ที่หมอบ และทหารกำลังสั่งไพร่จับเชลยศึก (ผนังบนทิศตะวันออก).....	168
133	ขุนนางเดินทางร่วมมีไพร่ติดตาม (ผนังบนทิศเหนือ).....	169
134	ขุนนางกำลังนุ่งผ้าให้ไพร่ช่วยถือของและเครื่องยศอื่น ๆ ติดตาม (ผนังบนทิศใต้).....	170
135	ขุนนางตั้งแถวรอรับเสด็จพระมหากษัตริย์ (ผนังบนทิศเหนือ).....	171
136	ขุนนางนั่งกางร่มมีไพร่เป็นผีพาย (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	172
137	ขุนนางนั่งรถม้ากางร่มมีคนขับรถม้า (ผนังบน ทิศเหนือ).....	173
138	ภรรยาขุนนางกำลังดักบาตร โดยมีเหล่าไพร่ติดตาม (ผนังบนทิศเหนือ).....	175
139	ไพร่ทำหน้าที่เป็นผีพายให้กับหญิงในราชสำนัก มีไพร่ที่นั่งหน้าสุดกำลังจ้างรถ ขึ้นเรือที่แล่นขวางอยู่ข้างหน้า (ผนังบนทิศใต้).....	176
140	ไพร่หลวงเข้าเฝ้า ทาหน้าที่เฝ้าประตูเมือง (ผนังบนทิศเหนือ).....	177
141	ไพร่สมทบบ้านขุนนางกำลังใช้ขวานผ่าเต่า (ผนังบนทิศเหนือ).....	180
142	ไพร่กำลังหมอบกราบขุนนาง (ผนังบนทิศเหนือ).....	181
143	ไพร่ติดตามขุนนาง (ผนังบนทิศใต้).....	182
144	ไพร่กำลังหมอบกราบขุนนางชั้นสูง (ผนังบนทิศใต้).....	183

145	โพรงกำลังยกของเพื่อติดตามมูลนายไปทนาย (ผนังบนทิศเหนือ).....	184
146	โพรงชาวบ้านทั่วไป (ผนังบนทิศเหนือ).....	185
147	โพรงที่ประกอบอาชีพค้าของป่า (พ่อค้าเกรียน) กำลังทนายถวายอาหาร แด่พระพุทธรเจ้า (ผนังบนทิศใต้).....	186
148	ชนชั้นโพรง ประกอบไปด้วยผู้ชายไทย ผู้หญิงและเด็ก (ผนังล่าง 8 ทิศใต้).....	187
149	คนกำลังถูกเขียน (ผนังบนทิศตะวันออก).....	188
150	โพรงชาวต่างชาติต่างศาสนา มีชาวญวน กำลังเล่นญวนหก แยกกำลังเล่นดนตรี (ผนังบนทิศใต้).....	190
151	มุสลิมถูกจัดให้เข้าสังกัดโพรง (ผนังล่าง 15 ทิศเหนือ).....	191
152	โพรงแยกทั้งหญิงชาย (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	192
153	คนมุสลิมพกกริช กำลังยิงธนู (ผนังบนทิศตะวันตก).....	193
154	โพรงมุสลิมปะปนอยู่ในหมู่คนไทย (ผนังบนทิศเหนือ).....	194
155	โพรงเผ่ากะเหรี่ยง (ผนังบนทิศใต้).....	195
156	ชาวจีนซึ่งมีปะปนอยู่มากในหมู่คนไทยกำลังดูการแสดง (ผนังบนทิศใต้).....	196
157	คนจีน ผู้ชายและเด็กถือร่ม (ผนังบนทิศใต้).....	198
158	กลุ่มชาวจีน ที่มีฐานะร่ำรวยจะแต่งกายสวมเสื้อ กางเกง มีทั้งหมด 4 คน รองเท้า แตกต่างจากชาวจีนที่มีฐานะยากจน (ผนังบนทิศเหนือ).....	199
159	คนจีนนั่งเล่นหมากรุกในตึกสองชั้นแบบจีน (ผนังบนทิศใต้).....	200
160	เด็กชาวจีน กำลังจูงคนชราจีนไปจู๊ว (ผนังบนทิศใต้).....	201
161	พ่อค้าสำเภาเป็นชาวจีน (ผนังบนทิศใต้).....	202
162	พ่อค้าชาวจีนพายเรือขายของ (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	203
163	ชาวจีนประกอบอาชีพขายผ้า (ผนังบนทิศใต้).....	204
164	ชาวจีนกำลังพายเรือ (ผนังบนทิศเหนือ).....	205
165	ชาวจีนกำลังฆ่าหมูในบ้านคนไทย (ผนังบนทิศใต้).....	206
166	นายจ้างชาวตะวันตกกำลังสั่งลูกจ้างชาวจีนในบ้านมีหญิงชาวจีนปรนนิบัติชาย ชาวตะวันตก (ผนังบนทิศใต้).....	207

167	เรือสำเภาของชาวจีนกำลังล่ม มีบางคนหอบพูกว่ายนน้ำเข้าฝั่ง (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	208
168	พ่อค้าชาวตะวันตกในเรือกลไฟ (ผนังบนทิศใต้).....	209
169	ชาวตะวันตกที่ตั้งห้างค้าขายอยู่ในเมืองไทยมีลูกจ้างเป็นชาวจีน (ผนังบนทิศใต้).....	210
170	ชาวตะวันตกกับเรือพายลำเล็กแบบฝรั่ง (ผนังบนทิศใต้).....	211
171	ทหารรับจ้างชาวตะวันตกเฝ้าประตูเมือง (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	212
172	ชาวตะวันตก ที่มีอยู่ปะปนกับคนไทย มีทั้งผู้ชาย ผู้หญิงและเด็ก ซึ่งกำลังชื้อวน าห์ตุลิก (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	213
173	ชาวตะวันตกกำลังชักชวนชาวจีนให้ไปดูการแสดงของหมองู (ผนังล่าง 6 ทิศใต้).....	214
174	หญิงชาวตะวันตกลงสุนัขเดินเล่นในเมือง (ผนังล่าง 10 ทิศตะวันออก).....	215
175	พระพุทธรูปเจ้าและพระสงฆ์ (ผนังบนทิศใต้).....	216
176	พระสงฆ์ในป่า (ผนังบนทิศเหนือ).....	218
177	ฤาษีในอาศรม (ผนังล่าง 16 ทิศเหนือ).....	219
178	พราหมณ์ฝ่ายศกภาพรรตาคักดี ดูจากมีพราหมณ์ที่มีสมณะต่ำกว่าถือเครื่องยศ หมอบอยู่ (ผนังบนทิศตะวันออก).....	220
179	พราหมณ์ประกอบพิธีในราชสำนัก (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	221
180	ชีเปลือย (ผนังล่าง 9 ทิศตะวันออก).....	222
181	พระมหากษัตริย์เสด็จออกว่าราชการโดยมีขุนนางหมอบเฝ้า (ผนังบนทิศเหนือ).....	226
182	พระมหากษัตริย์ประทับนั่งอยู่บนพลับพลาในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพ โดยมีพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการบริพารถือเครื่องยศติดตาม นางในวังนั่งอยู่ หลังม่าน และทรงมีรับสั่งขุนนางที่หมอบอยู่หน้าพระที่นั่ง (ผนังบนทิศใต้).....	227
183	พระมหากษัตริย์ทำทานให้กับประชาชนทั่วไป (ผนังล่างทิศตะวันตก).....	228

184	ขุนนางในราชสำนักกำลังโปรยทานในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพ (ผนังบนทิศใต้).....	229
185	ภาพพุทธประวัติ ตอนเจ้าชายสิทธัตถะประสูติ พระมหากษัตริย์ทรงทอดพระเนตร พระเจ้าลูกยาเธอที่ประสูติ (ผนังบนทิศเหนือ).....	230
186	พระมหากษัตริย์ทรงสนทนากับพระภิกษุโดยมีขุนนางติดตาม (ผนังบนทิศเหนือ)...	231
187	พระบรมวงศานุวงศ์ เสด็จออกนอกพระบรมมหาราชวัง มีขุนนางนั่งหมอบตาม รายทาง ด้านซ้ายของภาพมีคนจีน และเด็กจีนเดินอยู่ ขุนนางคนหนึ่งกำลัง ชี้มือ เข้าใจว่าสั่งให้นั่งหมอบลง (ผนังบนทิศใต้).....	232
188	พระมหากษัตริย์มีรับสั่งกับชูชก (ผนังล่าง 18 ทิศเหนือ).....	233
189	พระมหากษัตริย์นั่งฟังพราหมณ์สนทนา (ผนังล่าง 5 ทิศใต้).....	234
190	พราหมณ์กำลังเป่าสังข์ เป่าแถวในงานพระราชพิธีอภิเษกสมรส (ผนังบนทิศเหนือ).....	235
191	ทหารตะวันตกยืนเฝ้าประตูพระบรมมหาราชวัง (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	236
192	พระมหากษัตริย์ และพระราชินีกำลังเสวยดูพระราชโอรส (ผนังล่าง 22 ทิศตะวันตก).....	237
193	พระมหากษัตริย์ทรงทอดพระเนตรการแสดงของราชกรู ที่กำลังเล่น กระบี่กระบอง และเล่นไต่ลวด (ผนังบนทิศใต้).....	238
194	พระบรมวงศานุวงศ์ยกทัพพร้อมกับเหล่าขุนนางทหาร (ผนังล่าง 18 ทิศเหนือ).....	239
195	พระบรมวงศานุวงศ์ทรงทอดพระเนตรช้าง (ผนังบนทิศใต้).....	240
196	พระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งเป็นสตรี บรรทมหลับกอดและจับหน้าอกกัน (ผนังบนทิศเหนือ).....	241
197	พระบรมวงศานุวงศ์ ถวายอาหารแด่พระพุทธเจ้า (ผนังบนทิศเหนือ).....	242
198	พระบรมวงศานุวงศ์ทรงเล่นแข่งนกกับเหล่าขุนนาง ข้าทาสบริวาร (ผนังบนทิศเหนือ).....	243

199	พระบรมวงศานุวงศ์ประทับอยู่ ณ พระที่นั่งในพระบรมมหาราชวัง มีเหล่านาง ข้าราชการบริพาร อยู่งานเฝ้ารับใช้ (ผนังบนทิศเหนือ).....	244
200	ขุนนางเฝ้าพระบรมวงศานุวงศ์ (ผนังบนทิศเหนือ).....	245
201	พระบรมวงศานุวงศ์ทรงเล่นว่าว โดยมีเหล่าขุนนางคอยเฝ้ารับใช้ (ผนังบนทิศใต้).....	246
202	พระบรมวงศานุวงศ์ ประทับ ณ พระตำหนักกรมวัง มีเหล่านางข้าราชการ เฝ้ารับใช้ (ผนังบนทิศใต้).....	247
203	เหล่าขุนนางนั่งอ่านหนังสือ บริเวณประตูทางเข้าพระบรมมหาราชวังชั้นใน (ผนังบนทิศเหนือ).....	248
204	เหล่าขุนนาง พระ ตำรวจ ใช้ไม้ตีชาวบ้านที่ยืนดูการเสด็จในขณะที่ยืนนั่ง ดูการแสดง (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	249
205	เศรษฐีทำบุญเลี้ยงพระ โดยมีเหล่าข้าทาสบริวารคอยช่วยยกของ (ผนังบนทิศใต้).....	250
206	ขุนนางคิมน้ำชา โดยมีบริวารเป็นคนรินชาจากบ้านชาให้ (ผนังบนทิศใต้).....	251
207	ขุนนางนั่งคุยกันบริเวณกำแพงพระราชฐานชั้นใน (ผนังบนทิศเหนือ).....	252
208	ขุนนางนั่งบนศาลามีเหล่าบริวารถือเครื่องยศหมอบอยู่ใกล้ ๆ (ผนังบนทิศเหนือ).....	253
209	เศรษฐีทำทานกับคนยากจน (ผนังล่าง 14 ทิศเหนือ).....	254
210	ภรรยาขุนนางทำบุญตักบาตร โดยมีเหล่าข้าทาสบริวารช่วยถือของติดตาม (ผนังบนทิศใต้).....	255
211	ขุนนางเดินมีไฟ ถือเครื่องยศติดตาม (ผนังบนทิศใต้).....	256
212	ขุนนางนั่งคุยกับบ่าวไพร่ และมีบ่าวไพร่ถือเครื่องยศนั่งอยู่ใกล้ ๆ (ผนังล่าง 21 ทิศตะวันตก).....	257
213	ขุนนางนั่งรถม้า โดยมีไพร่เป็นผู้ขับ (ผนังบนทิศเหนือ).....	258
214	ขุนนางนั่งไขว่ห้าง มีบ่าวไพร่นั่งหมอบ (ผนังบนทิศเหนือ).....	259
215	ขุนนางนั่งดูบ่าวไพร่อาบน้ำให้ช้าง (ผนังบนทิศเหนือ).....	260

216	ขุนนางนั่งช้างโดยมีป่าวไพร่เป็นความช้าง (ผนังบนทิศเหนือ).....	261
217	ภรรยาขุนนางทำบุญตักบาตรมีเหล่าบริวารถือของทำบุญติดตาม (ผนังบนทิศเหนือ).....	262
218	ขุนนางนั่งดูป่าวไพร่แสดง กระบี่ กระบอง (ผนังบนทิศเหนือ).....	263
219	สตรีในราชสำนักนั่งเรือพระที่นั่งมีไพร่เป็นฝีพาย (ผนังบนทิศใต้).....	264
220	ขุนนางนั่งคานหามโดยมีเหล่าไพร่บริวารเป็นผู้หาม (ผนังบนทิศใต้).....	265
221	ขุนนางกำลังแต่งกายให้เรียบร้อยก่อนเข้าวัง มีไพร่เป็นผู้ช่วยถือของ (ผนังบนทิศใต้).....	266
222	ขุนนางนั่งอ่านหนังสือที่ศาลาในพระบรมมหาราชวัง (ผนังบนทิศใต้).....	267
223	ขุนนางกำลังสั่งป่าวไพร่ที่หมอบกราบอยู่ (ผนังบนทิศใต้).....	268
224	ขุนนางนั่งเรือโดยมีไพร่เป็นฝีพาย (ผนังบนทิศใต้).....	269
225	ขุนนางนั่งบนศาลากำลังสั่งป่าวไพร่ในขณะที่ขุนนางอีกคนถือดาบสั่งให้ป่าวไพร่ จับตัวชาวจีนหรืออาจเป็นชาวญวนโดยดูจากลักษณะการแต่งกาย (ผนังบนทิศตะวันออก).....	270
226	ขุนนางชี้ให้ป่าวไพร่บอกผู้ชายคนหนึ่ง (ผนังบนทิศตะวันออก).....	271
227	นางในวังกำลังคุมสาวชาววังเล่นน้ำใกล้ตำหนักริมแม่น้ำ (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	272
228	นางในวังให้ทานแก่ขอทาน (ผนังล่าง 21 ทิศตะวันตก).....	273
229	ขุนนางนั่งเขียนหนังสือ มีป่าวไพร่หมอบเฝ้า (ผนังล่าง 1 ทิศใต้).....	274
230	ลูกขุนนางในวังยกมือไหว้แม่ค้าที่ส่งของมาให้ (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	275
231	พระบรมวงศานุวงศ์ เสด็จออกนอกพระราชวัง มีขุนนางทวารติดตาม (ผนังล่าง 21 ทิศตะวันตก).....	276
232	ชาวบ้านทั้งที่เป็นคนไทยและแขกพราหมณ์ กำลังทะเลาะวิวาทต่อกัน (ผนังล่าง 7 ทิศใต้).....	277
233	ชายไทยสองคนใช้ไม้พายตีกันบนเรือ (ผนังบนทิศเหนือ).....	278

234	ชูชกกำลังจูงนางอมิตดา ซึ่งนางอมิตดาถูกขายให้เป็นภรรยาของชูชก (ผนังล่าง 15 ทิศเหนือ).....	279
235	ชายจีนกำลังเกี่ยวพาราสีสาวไทย ซึ่งกำลังนั่งเข็นอ้าย (ผนังล่าง 18 ทิศเหนือ).....	280
236	หญิงชาวไทยกำลังนั่งคุยที่ริมกำแพงพระบรมมหาราชวัง (ผนังล่าง 10 ทิศตะวันออก).....	281
237	ชาวบ้าน ไทย จีน แขก ทั้งที่เป็นเด็ก หนุ่มสาว คนเฒ่าคนแก่ ชวนกันมาดู มหรสพ (ผนังบนทิศใต้).....	282
238	พ่อค้า แม่ค้า ช่วยกันพายเรือขายของ (ผนังล่าง 15 ทิศเหนือ).....	283
239	ชาวบ้านทั้งชายและหญิงนั่งคุยกันโดยผู้ขายนั่งคุยกันบนศาลา ในขณะที่ฝ่ายหญิง นั่งคุยกันที่พื้นดิน (ผนังบนทิศเหนือ).....	284
240	ผู้ขายช่วยกันขนของลงเรือ (ผนังบนทิศเหนือ).....	285
241	ครอบครัวเศรษฐีจีนมีภรรยาเป็นหญิงไทย (ผนังบนทิศเหนือ).....	286
242	หญิงไทยในครอบครัวคนจีน กำลังนั่งคุยกัน (ผนังบนทิศเหนือ).....	287
243	ชายไทย 4 คน นั่งล้อมวงเล่น (ผนังบนทิศเหนือ).....	288
244	พ่อค้าเกวียนทำบุญถวายอาหารแด่พระพุทธเจ้า (ผนังบนทิศใต้).....	289
245	หญิงแขกพราหมณ์ ชื่อของจากแม่ค้าคนไทย โดยมีเด็กชายชาวจีน เป็นผู้แจวเรือ (ผนังล่าง 15 ทิศเหนือ).....	290
246	หญิงชายชาวตะวันตก จูงเด็กไปดูการแสดงลิเก มีชาวตะวันตกสองคนยืน เกาะเสาโรงลิเกขณะที่ดูการแสดง (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	291
247	ชูชกนั่งคุยกับนายพราน (ผนังล่าง 16 ทิศเหนือ).....	292
248	พ่อค้าเกวียน ช่วยกันหุงหาอาหาร (ผนังบนทิศใต้).....	293
249	หญิงสาวกำลังลักลอบนำของมาให้ผู้ชาย (ผนังบนทิศใต้).....	294
250	ชายจีนสองคนนั่งเล่นหมากรุกตรงชานบ้านใกล้ริมน้ำ (ผนังบนทิศใต้).....	295
251	ชายคนหนึ่งกำลังตำหมาก อีกคนหนึ่งกำลังกินหมาก (ผนังบนทิศใต้).....	296

252	คนจีนกำลังเส่นเนื้อหมู บางคนก็ยกถาดอาหาร ขณะที่คนไทยกำลังหาบน้ำ (ผนังบนทิศใต้).....	297
253	ผู้เฒ่ากำลังถวายเป็นอาหารแด่พระภิกษุสงฆ์ (ผนังบนทิศใต้).....	298
254	ผู้เฒ่า หม่อมสาว และเด็กร่วมกันทำบุญประเคนอาหารแด่พระภิกษุสงฆ์ (ผนังบนทิศใต้).....	299
255	พราหมณ์ถวายฟางข้าวแด่พระพุทธเจ้า (ผนังบนทิศเหนือ).....	300
256	ชาวตะวันตกกำลังให้คนจีนแบกของ (ผนังบนทิศใต้).....	301
257	ชายมุสลิมปะปนอยู่กับคนไทยที่กำลังทำบุญตักบาตร (ผนังบนทิศใต้).....	302
258	ชายชาวตะวันตกสองคนเดินเล่นอยู่ในเมือง (ผนังล่าง 6 ทิศใต้).....	303
259	แขกพราหมณ์ ซึ่งเป็นสามีกำลังตีกรรยา (ผนังล่าง 15 ทิศเหนือ).....	304
260	ชาวจีนสองคนขายผ้า (ผนังบนทิศใต้).....	305
261	ลูกเรือชาวจีนในเรือสำเภาของชาวตะวันตก (ผนังบนทิศใต้).....	306
262	ชาวตะวันตกพายเรือในแม่น้ำให้เจ้านายชาวตะวันตกนั่ง (ผนังบนทิศใต้).....	307
263	ชาวตะวันตกแสดงท่าทางออกคำสั่งกับลูกจ้างชาวจีน ชาวจีนอีกสามคนกำลัง ขนของลงเรือ ในบ้านมีหญิงจีนปรนนิบัติชายชาวตะวันตก (ผนังบนทิศใต้).....	308
264	ชาวมอญกำลังเล่นฉวบนทก มีแขกช่วยเล่นดนตรี (ผนังบนทิศใต้).....	310
265	ชายจีนจูงคนแก่ชาวจีนขึ้นเขาน้ำให้ไปดูจิว (ผนังบนทิศใต้).....	311
266	พระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์กำลังเสด็จพระราชดำเนินในพระบรม มหาราชวัง (ผนังล่าง 15 ทิศเหนือ).....	316
267	พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้นำในการทำสงคราม (ผนังล่าง 5 ทิศใต้).....	317
268	พระมหากษัตริย์ทรงออกรบ (ผนังล่าง 5 ทิศใต้).....	318
269	พระมหากษัตริย์เสด็จประพาสป่า มีบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง และข้าราชการหมอบกราบ (ผนังบน ทิศเหนือ).....	319
270	พระมหากษัตริย์ทรงปฏิบัติพระราชภารกิจของบ้านเมือง โดยมีเหล่าขุนนาง เป็นผู้ช่วยบริหารราชการเมือง (ผนังล่าง 21 ทิศตะวันตก).....	320

- 271 พระมหากษัตริย์มีรับสั่งกับขุนนางบนพลับพลาที่ประทับ มีพระบรมวงศานุวงศ์
และข้าราชการเข้าเฝ้าด้วย ด้านขวาของภาพมีกลุ่มนางในราชสำนัก
นั่งอยู่ข้างหลังม่านไม้ไผ่ (ผนังบนทิศใต้).....321
- 272 พระมหากษัตริย์ทรงมีพระหัตถ์ไปทูลขกพร้อมทั้งรับสั่ง โดยมีขุนนางหมอบ
เฝ้าอยู่ด้วย (ผนังล่าง 10 ทิศเหนือ).....323
- 273 ขุนนางออกคำสั่งกับป่าวไพร่ (ผนังบนทิศใต้).....324
- 274 การค้าขายทางน้ำ โดยผู้ใช้เรือพายและเรือแจว ส่วนมากเป็นแม่ค้าคนไทย
สำหรับผู้ชายชาวจีนประกอบอาชีพพายเรือจ้าง (ผนังล่าง 15 ทิศเหนือ)....326
- 275 แม่ค้าไทยผู้ใช้เรือพายแบบมีประทุน บรรทุกสินค้าไปขายตามลำคลอง
(ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....327
- 276 แม่ค้าชาวไทยพายเรือแบบมีประทุนขายของในลำคลอง มีเด็กชายแต่งกาย
แบบเด็กจีนเป็นผู้ช่วยแจวพายเรือ (ผนังล่าง 15 ทิศเหนือ)328
- 277 แม่ค้าชาวไทยพายเรือขายขนม ในภาพด้านขวามือมีชาวจีนพายเรือจ้าง
(ผนังล่าง 15 ทิศเหนือ).....329
- 278 แม่ค้าชาวไทยพายเรือขายผลไม้ (ผนังล่าง 14 ทิศเหนือ).....330
- 279 พ่อค้าจีนพายเรือขายของใส่ภาชนะแบบจีน (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....331
- 280 แม่ค้านั่งขายผลไม้ กลัวย ส้ม หนากพลู ส่วนพ่อค้าจีนกำลังนั่งขายขนมใส่ถ้วย
ให้เด็กกลั ๆ กับโรงละครหุ่น ซึ่งกำลังแสดงอยู่ (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....332
- 281 พ่อค้าขายผลไม้หาบเร่กำลังนั่งพักผ่อนใต้ต้นไม้ (ผนังล่าง 14 ทิศเหนือ).....333
- 282 พ่อค้าหาบเร่ชาวจีน (ผนังบนทิศเหนือ).....334
- 283 พ่อค้าเกวียน ซึ่งนำสินค้าบรรทุกเกวียนมาค้าขายกำลังนั่งพักอยู่ในป่า
(ผนังบนทิศใต้).....335
- 284 พ่อค้าชาวจีนนั่งขายผ้าอยู่ในอาคารสถาปัตยกรรมแบบจีน (ผนังบนทิศใต้).....336
- 285 ลูกเรือจีนกำลังทำกิจกรรมต่าง ๆ บนเรือสำเภาซึ่งเดินทางมาเพื่อค้าขาย
(ผนังบนทิศใต้).....337

286	ภาพตึกแถวที่สร้างตามแบบสถาปัตยกรรมจีน ในภาพมีฝรั่งกำลังนั่งสั่งคนจีนให้ ขนผ้าลงเรือลำเล็ก ด้านบนของภาพมีเรือกลไฟประดับธงจอดอยู่ในทะเล (ผนังบนทิศใต้).....	338
287	ชาวจีนกำลังแล่นเรือ (ผนังบนทิศใต้).....	340
288	คนไทยประกอบอาชีพเป็นชาวสวน (ผนังล่าง 1 ทิศใต้).....	341
289	ชาวบ้านสองคนใช้แหจับปลา (ผนังบนทิศใต้).....	342
290	คนเลี้ยงวัว (ผนังบนทิศเหนือ).....	343
291	คนเลี้ยงควาย (ผนังบนทิศเหนือ).....	344
292	เด็กเลี้ยงเป็ด (ผนังบนทิศเหนือ).....	345
293	คนเลี้ยงแพะ (ผนังล่าง 13 ทิศเหนือ).....	346
294	คนเลี้ยงช้าง (ผนังบนทิศเหนือ).....	347
295	คนเลี้ยงวัวในป่า (ผนังบนทิศใต้).....	348
296	คนเลี้ยงช้างในป่า (ผนังบนทิศใต้).....	349
297	อาชีพนายพราน (ผนังล่าง 16 ทิศเหนือ).....	350
298	ชาวจีนเป็นลูกจ้างพ่อค้าชาวตะวันตก (ผนังบนทิศใต้).....	351
299	ชาวไทยและชาวจีนประกอบอาชีพขายเรือจ้าง กำลังจอดรอผู้โดยสารที่ท่าหน้า (ผนังบนทิศเหนือ).....	352
300	อาชีพหมอู ซึ่งกำลังแสดงกลจับงู (ผนังล่าง 6 ทิศใต้).....	353
301	อาชีพแสดงละครหุ่น (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	354
302	อาชีพแสดงโขนละคร (ผนังบนทิศใต้).....	355
303	อาชีพลิเก (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	356
304	อาชีพแสดงจิ้ง (ผนังบนทิศใต้).....	357
305	อาชีพรับราชการในราชสำนัก (ผนังล่าง 15 ทิศเหนือ).....	358
306	พราหมณ์ ประกอบอาชีพรับราชการในราชสำนัก (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	359
307	ชาวตะวันตกประกอบอาชีพทหารรับจ้าง (ผนังล่าง 18 ทิศเหนือ).....	360

- 308 ครอบครัวของพระมหากษัตริย์ ประกอบด้วยพระมหากษัตริย์ พระมเหสี และพระราชโอรส ในภาพพระมารดากำลังดูแลพระราชโอรส (ผนังล่าง 22 ทิศตะวันตก).....363
- 309 สามี ภรรยา กำลังไปทำบุญ มีภรรยาถือบาตรเดินตามหลัง (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....364
- 310 ครอบครัวไทย สามีนอนพักผ่อน ให้ภรรยาช่วยบีบนวด เอาอกเอาใจ (ผนังบนทิศเหนือ).....365
- 311 ครอบครัวไทย แม่กำลังป้อนนมลูก ลูกชายที่เตาทำน้ำที่ปรนนิบัติบีบนวดบิดาตน (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....366
- 312 บิดากำลังนั่งอบรมสั่งสอนบุตรที่นั่งพนมมือในบ้าน มีป่าวไพร่ หมอบอยู่ข้างล่าง (ผนังบนทิศใต้).....367
- 313 บิดากำลังพักผ่อน ที่หน้าบ้าน มีลูกมาออกต้อนรับให้ดูการแสดงงู (ผนังล่าง 10 ทิศตะวันออก).....368
- 314 แม่กำลังส่งข้าวให้ลูกกิน ลูกกำลังถือช้อน มีพี่เลี้ยงดูแลอยู่ใกล้ ๆ (ผนังล่าง 21 ทิศตะวันตก).....369
- 315 แม่กำลังเลี้ยงลูกสองคน และแบ่งผลไม้ให้ลูก (ผนังล่าง 14 ทิศเหนือ).....370
- 316 เด็กผู้ชายกำลังจูงคนตาบอดเดิน (ผนังล่าง 14 ทิศเหนือ).....371
- 317 เด็กจูงคนแก่เงินไปดูจิ้ง (ผนังบนทิศใต้).....372
- 318 ครอบครัวชาวจีนที่มีภรรยาเป็นคนไทย กำลังดูแลเด็กที่วิ่งเล่นอยู่ในบ้าน (ผนังบนทิศเหนือ).....373
- 319 ครอบครัวพ่อค้าชาวตะวันตกในเมืองไทยมีหญิงจีนคอยปรนนิบัติรับใช้ในบ้าน (ผนังบนทิศใต้).....374
- 320 ชุณนางนั่งเขียนหนังสือด้วยกระดานชนวนที่ศาลาในเขตพระบรมมหาราชวัง (ผนังบนทิศใต้).....376
- 321 ชุณนางนั่งอ่านหนังสือทางประตูทางเข้าเขตพระบรมมหาราชวัง (ผนังบนทิศเหนือ).....377

322	ขุนนางกำลังเขียนหนังสือด้วยกระดานชนวน (ผนังล่าง 1 ทิศใต้).....	378
323	ขุนนางนอนอ่านหนังสือใบลานในบ้าน (ผนังบนทิศเหนือ).....	379
324	ชาวบ้านอ่านหนังสือในศาลา (ผนังล่าง 1 ทิศใต้).....	380
325	พ่อกำลังสอนลูก ลูกนั่งพนมมือรับฟังคำสอนจากบิดา (ผนังบนทิศใต้).....	381
326	คนชกมวย การชกมวยเป็นศิลปะป้องกันตัวต้องมีครูเป็นผู้สั่งสอน (ผนังบนทิศใต้).....	382
327	การเล่นโขน ละคร ก่อนแสดงต้องมีการไหว้ครู โขน ละคร จะได้รับ การสั่งสอนถ่ายทอดมาจากครูรุ่นก่อน ๆ (ผนังบนทิศใต้).....	383
328	ลิเก อาชีพที่ได้รับการถ่ายทอดมาจากคนรุ่นก่อน (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	384
329	ศาสนาพุทธ มีพระพุทธเจ้าเป็นศาสดา มีพระสงฆ์เป็นผู้สืบทอดศาสนา (ผนังบนทิศใต้).....	386
330	พระมหากษัตริย์และขุนนางเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า (ผนังบนทิศเหนือ).....	387
331	พระบรมวงศานุวงศ์ถวายอาหารแด่พระพุทธเจ้า (ผนังบนทิศเหนือ).....	388
332	พระพุทธรูปในชุมชน (ผนังบนทิศเหนือ).....	389
333	ชาวบ้านทำบุญถวายอาหารแด่พระพุทธเจ้าและพระภิกษุสงฆ์ (ผนังบนทิศใต้)....	390
334	ภรรยาขุนนางทำบุญตักบาตรโดยมีข้าทาสบริวารช่วยถือของที่ใส่บาตร มีบางคน เทินข้าวไว้เหนือศีรษะ เพื่ออธิฐานก่อนใส่บาตรในเวลาเช้า (ผนังบนทิศใต้).391	
335	พ่อค้าเกวียน ถวายข้าวแด่พระพุทธเจ้าในป่า (ผนังบนทิศใต้).....	392
336	คนอาศัยอยู่ในป่าพนมมือไหว้พระพุทธเจ้า (ผนังบนทิศใต้).....	393
337	นักบวชเรียกกันโดยทั่วไปว่า ถาชี ซึ่งกำลังนั่งอิงหมอน ภายในอาศรมกลางป่า (ผนังล่าง 16 ทิศเหนือ).....	394
338	พระราชพิธีอภิเษกสมรส มีพราหมณ์ร่วมประกอบพิธี (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	395
339	ชีเปลือย ผู้นับถือศาสนาฮินดู นิภายหลังมีพร (ผนังล่าง 9 ทิศตะวันออก).....	396
340	คนมุสลิม สวมหมวกแขกอยู่ท่ามกลางหมู่คนไทยที่กำลังทำบุญตักบาตร (ผนังบน ทิศเหนือ).....	398
341	หญิงชายชาวมุสลิมกำลังฟังผู้หญิงไทยพูดคุย (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	399

342	ชายมุสลิมนั่งปะปนกับเด็กไทยใกล้สะพาน (ผนังล่าง 15 ทิศเหนือ).....	400
343	ประตูเมืองสถาปัตยกรรมแบบตะวันตก ด้านบนสุดของประตูเป็นน้ำค้างแข แทนศาสนาคริสต์ ที่ปรากฏอยู่ในสังคมไทย (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	401
344	ภาพชีวิตผู้คนในสังคมรัตนโกสินทร์ สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (ผนังบนทิศเหนือ).....	404
345	พระมหากษัตริย์เสด็จออกมายังพลับพลาที่สร้างขึ้นชั่วคราว ในงานพระบรมศพ เพื่อทอดพระเนตรการแสดงต่าง ๆ (ผนังบนทิศใต้).....	406
346	ภาพวิถีชีวิตของคนในชุมชน บนสุดของภาพ ชุมนางกำลังนุ่งผ้าโจงกระเบน เพื่อเตรียมเข้างานพระบรมมหาราชวัง โดยมีป่าวไพร่ กำลังถือผ้าคาดเอว และร่ม (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	407
347	วิถีชีวิตของผู้คนในวัง นางกำนัลอยู่งานปรนนิบัติรับใช้เหล่าพระบรมวงศานุวงศ์ (ผนังบนทิศเหนือ).....	408
348	วิถีชีวิตของผู้คนในวัง (ผนังบนทิศเหนือ).....	409
349	เจ้านายในพระราชวัง กำลังนั่งดูการแข่งขันกฬาร่วมกับขุนนาง (ผนังบนทิศเหนือ).....	410
350	มเหสีทรงเลี้ยงลูกด้วยนมแม่ (ผนังบนทิศเหนือ).....	411
351	สาว ๆ ในวังหลายคู่นอนด้วยกัน ส่อลักษณะของการเล่นเพื่อน (ผนังบนทิศเหนือ).....	412
352	ขุนนางดูการละเล่น กระบี่ กระบอง โดยมีเหล่าข้าทาสบริวาร คอยรับใช้ (ผนังบนทิศเหนือ).....	413
353	สาวชาววังลงเล่นน้ำ โดยมีนางชาววังรุ่นใหญ่คอยเฝ้า (ผนังบนทิศเหนือ).....	414
354	ผู้หญิงและคนแก่นั่งร้องไห้อยู่ในพระราชวัง (ผนังล่าง 14 ทิศเหนือ).....	415
355	คนในวังทาหน้าที่ ตีระฆัง (ผนังบนทิศเหนือ).....	416
356	ไพร่หลวงทาหน้าที่ เฝ้าประตูเมือง (ผนังบนทิศเหนือ).....	417
357	คนนอนในช่องประจําพระราชวัง (ผนังบนทิศเหนือ).....	418
358	ผู้คนในสังคม (ผนังบนทิศเหนือ).....	419

- 359 ขุนนางหรือคนมีฐานะนั่งในเรือกางร่ม มีไพร่นั่งพายเรือทั้งทางด้านหัวเรือ และท้ายเรือ (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....420
- 360 ผู้มีฐานะ หากเดินทางไปไหนจะใช้ช้างเป็นพาหนะ (ผนังบนทิศใต้).....421
- 361 ขุนนางเมื่อเดินทางไปไหนจะต้องมีบ่าวไพร่เดินถือเครื่องยศติดตาม (ผนังบนทิศเหนือ).....422
- 362 ขุนนางหรือคนมีฐานะนั่งอยู่บนที่ศาลาหน้าประตูวัง โดยมีบ่าวนั่งหมอบอยู่ กับพื้นข้างล่าง (ผนังบนทิศเหนือ).....423
- 363 ขุนนางนั่งพักในศาลาหน้าประตูวัง เอามวนบุหรี่เสียบไว้ข้างหู มีบ่าวไพร่ ถือเครื่องยศหมอบอยู่ใกล้ ๆ และมีผู้ชายคนหนึ่งถือกรับ เข้าเฝ้าฯ ข้างเสภา ให้เจ้านายฟัง (ผนังล่าง 21 ทิศตะวันตก).....424
- 364 ขุนนางยามว่างจากราชการ นั่งอ่านหนังสือที่ศาลาในวัง โดยมีบ่าวไพร่นั่ง หมอบคอยรับใช้ (ผนังบนทิศใต้).....425
- 365 คนช่มคูเสื้อ กว้าง วนป่าติดกำแพงเมือง (ผนังบนทิศเหนือ).....426
- 366 ทหารถือทวนออกนอกเมือง มีขุนนางเดินกางร่มและมีไพร่ติดตาม มีชายคนหนึ่ง ถือผ้าเช็ดหน้าด้วย (ผนังบนทิศเหนือ).....427
- 367 เด็กหนุ่มรินน้ำชาใส่ถ้วยให้ผู้ใหญ่ (ผนังบนทิศใต้).....428
- 368 คนมีฐานะยามนั่งพักผ่อนจะนั่งอิงหมอนสามเหลี่ยม (ผนังบนทิศใต้).....429
- 369 บ้านทรงไทยมีคนอาศัยอยู่หลายคน ผู้ชายนอนอ่านหนังสือสมุดไทยบางคนเตรียม นุ่งผ้าไปทำบุญ ให้บ่าวไพร่ถือของทำบุญ (ผนังบนทิศเหนือ).....430
- 370 ผู้คนมีฐานะจะสร้างบ้านทรงไทยเรือนหมู่ มีคนอาศัยอยู่รวมกันเป็นจำนวนมาก นิยมสร้างบ้านอยู่ริมแม่น้ำ ในภาพด้านล่างขวา ผู้หญิงทำบุญตักบาตรตอนเช้า (ผนังบนทิศใต้).....431
- 371 วิถีชีวิตคนไทยจะทำบุญตักบาตรในตอนเช้า (ผนังบนทิศเหนือ).....432
- 372 มีการทำบุญเลี้ยงพระในบ้าน (ผนังบนทิศใต้).....433
- 373 หญิงไทยสองคนพายเรือทอดแหในแม่น้ำ ลำคลอง (ผนังบนทิศใต้).....434

- 374 หญิงไทยกำลังต้กน้ำจากบ่อ มีหนุ่มจีนกำลังแอบมองหลังต้นไม้
(ผนังล่าง 10 ทิศตะวันออก).....435
- 375 คนจีนกำลังฆ่าหมู และต้มน้ำร้อนด้วยกะทะใบบัว (ผนังบนทิศใต้).....436
- 376 บรรดาพ่อค้าเกวียนในป่ากำลังประกอบอาหาร โดยใช้หม้อดินเผาและหิน
และนำปลามาเป็นอาหาร (ผนังบนทิศใต้).....437
- 377 พ่อค้าเกวียน พักค้างแรมในป่ากำลังรับประทานอาหารด้วยมือ
(ผนังบนทิศใต้).....438
- 378 คนแขกเลี้ยงแพะนั่งพักผ่อนข้างกำแพงเมือง (ผนังล่าง 13 ทิศเหนือ).....439
- 379 ผู้ชายนั่งสูบบุหรี่ (ผนังล่าง 13 ทิศเหนือ).....440
- 380 ชาวบ้านนั่งพักผ่อนอยู่กับบ้าน (ผนังบนทิศเหนือ).....441
- 381 ผู้คนพากันมาดูการแสดงของหมองูที่หน้าบ้านเศรษฐีซึ่งมีสาว ๆ นั่งอยู่ในบ้าน
หลายคน มีหญิงวัยกลางคนนั่งเปลือยอกควบคุมดูแลสาว ๆ
(ผนังล่าง 6 ทิศใต้).....442
- 382 ผู้ชายกำลังอาบน้ำที่หน้าบ้าน ในบ้านมีคนนั่งเล่นหมากรุกตรงชานบ้านริมแม่น้ำ
(ผนังบนทิศใต้).....443
- 383 ชายไทยสองคนกำลังนั่งสนทนา หัวเราะกันอย่างสนุกสนาน ในขณะที่อีกคนกำลัง
ถือพร้านั่งอมยิ้มมองดูเขาสนทนากัน (ผนังล่าง 14 ทิศเหนือ).....444
- 384 ผู้คนในสังคมมีทั้งเด็ก ผู้หญิง ผู้ชาย คนแก่ (ผนังบนทิศใต้).....445
- 385 พรานหมอนนอนเล่นบนบ่อมกำแพงเมือง ข้างล่างมีผู้ชายเดินเล่นไม่สวมเสื้อ
ไม่สวมรองเท้า นุ่งผ้าโจงกระเบน มีผ้าคาดเอว ถ้าผ้าเช็ดหน้า
(ผนังล่าง 13 ทิศเหนือ).....446
- 386 คนนอนหลับนอนหมอนหมอนผ้าในศาลาติดกำแพงเมือง (ผนังบนทิศใต้).....447
- 387 ผู้ชายเลี้ยงลูก (ผนังล่าง 21 ทิศตะวันตก).....448
- 388 เด็กงูคนแก่ตาบอด (ผนังล่าง 14 ทิศเหนือ).....449
- 389 ผู้ชายเดินกางร่ม มีผู้หญิงถือของเดินตาม (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....450

- 390 ขอทานรอรับของจากผู้บริจาค กล้วย ๆ กัน คนทำหน้าที่ดีต้องบอกเวลา
(ผนังล่าง 21 ทิศตะวันตก).....451
- 391 ผู้หญิงยกมือห้าม ทำทางเหมือนลักลอบให้ของกับผู้ชาย (ผนังบนทิศใต้).....452
- 392 หมูเงินนั่งเกี่ยวสาวไทย ซึ่งกำลังเขินอาย (ผนังล่าง 18 ทิศเหนือ).....453
- 393 ป่าวไพร่ในบ้านขุนนางคนที่งูผ้าแพรเขมรกำลังใช้ขวานผ่าเต่า โดยมีป่าว
อีกคนหนึ่งนั่งมองดูอยู่ มีคนแต่งกายคล้ายพราหมณ์เดินเข้ามาทำทาง
เหมือนกับห้ามมิให้ผ่าเต่า (ผนังบนทิศเหนือ).....454
- 394 ผู้คนในสังคมทั้งหญิง ชาย ไทย จีน กำลังแย่งชิงของที่โปรยทาน
(ผนังล่าง 8 ทิศใต้).....455
- 395 ภาพชีวิตชาวบ้านตบตีกัน เด็กสามคนไว้ผมแกละใส่สร้อยสวมตัว นั่งดูชกจุด
นางอมิตตา (ผนังล่าง 15 ทิศเหนือ).....456
- 396 คนเลี้ยงควายถูกควายขวิด คนเลี้ยงวัวกำลังจุดกระชากลากวัว
(ผนังล่าง 7 ทิศใต้).....457
- 397 กลุ่มคนในสังคม พระมหากษัตริย์ พระสงฆ์ และชาวบ้าน ซึ่งมีทั้ง คนชรา
คนตายเป็นโรค มีจุด ๆ เต็มตัว และคนป่วยนั่งกอดเข้าตัวเอง
(ผนังบน ทิศเหนือ).....458
- 398 ผู้หญิงแขกกำลังใช้หม้อดินเผาตักน้ำจากทำนน้ำ (ผนังล่าง 15 ทิศเหนือ).....459
- 399 บ้านคนจีนมีรั้วรอบขอบชิด มีอาคารหลายหลัง ครอบครัวยี่มีหญิงไทยอาศัยอยู่
คนหนึ่งกำลังดูแลเด็กที่วิ่งเล่นอยู่ อีกสองคนนั่งคุยกันอาคารอีกหลังหนึ่ง
ชายจีนสองคนกำลังนั่งรับประทานอาหาร (ผนังบนทิศเหนือ).....460
- 400 ผู้ชายจีนสองคนเดินถือร่มอยู่หน้าพระราชวังกับเด็กจีน (ผนังบนทิศใต้).....461
- 401 ผู้คนทั้งไทย จีน พากันมาดูการแสดงงิ้ว (ผนังบนทิศใต้).....462
- 402 คนจีนเดินสูบบุหรี่ บางคนนั่งถักผมเปีย (ผนังบนทิศเหนือ).....463
- 403 ชาวตะวันตกพาเรือเล็กในแม่น้ำ ภาพทางขวามือสตรีไทยกำลังแต่งหน้าอยู่
ในเรือนแพ ผู้ชายนอนเอกเขนกอย่างสบายอารมณ์ (ผนังบนทิศเหนือ).....464
- 404 ชาวตะวันตกตั้งห้างค้าขาย กำลังช่วยกันขนสินค้าลงเรือลำเล็ก.....465

405	ครอบครัวพ่อค้าเกวียนรับประทานอาหารด้วยมือ (ผนังบนทิศใต้).....	466
406	พ่อค้าเกวียนประกอบอาหารหุงอาหารด้วยหม้อดิน จับปลา (ผนังบนทิศใต้).....	467
407	คนไทยกินผลไม้ เช่น ส้ม ขนุน (ผนังล่าง 17 ทิศเหนือ).....	468
408	คนไทยกินหมาก (ผนังบนทิศใต้).....	469
409	ชุก กินหมาก (ผนังล่าง 15 ทิศเหนือ).....	470
410	คนจีนกินอาหารด้วยถ้วย (ผนังบนทิศใต้).....	471
411	คนจีนกินอาหารด้วยถ้วย (ผนังบนทิศเหนือ).....	472
412	คนไทยดื่มชาจากตุ่มด้วยกระบวย (ผนังล่าง 21 ทิศตะวันตก).....	473
413	คนพันดา (ผนังล่าง 22 ทิศตะวันตก).....	474
414	ระฆัง (ผนังบนทิศใต้).....	476
415	กลอง (ผนังบนทิศใต้).....	477
416	ตะเกียงตามเสา (ผนังบนทิศใต้).....	478
417	ห้อย (ผนังบนทิศเหนือ).....	479
418	กระถางไม้ประดับ (ผนังบนทิศใต้).....	480
419	โคมไฟแบบจีนประดับอาคาร (ผนังบนทิศใต้).....	481
420	โคมไฟระย้า (ผนังล่าง 5 ทิศใต้).....	482
421	โคมไฟ (ผนังบนทิศใต้).....	483
422	พัดใบ (ผนังบนทิศเหนือ).....	484
423	ฉัตร (ผนังล่าง 14 ทิศเหนือ).....	485
424	กลด (ผนังล่าง 18 ทิศเหนือ).....	486
425	บังแทรก บังสุริย์ (ผนังบนทิศตะวันออก).....	487
426	บายศรี (ผนังบนทิศเหนือ).....	488
427	แว่นเทียน (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	489
428	หมอนสามเหลี่ยม (ผนังล่าง 22 ทิศตะวันตก).....	490
429	พระโกศ (ผนังบนทิศตะวันออก).....	491
430	คณโฑสำน้ำ (ผนังบนทิศเหนือ).....	492

431	เครื่องพทุธบูชา (ผนังบนทึบสีดำ).....	493
432	เครื่องยศขุนนาง (ผนังล่าง 2 ทิศตะวันตก).....	494
433	ร่ม (ผนังล่าง 15 ทิศเหนือ).....	495
434	ร่ม (ผนังบนทิศเหนือ).....	496
435	ชาวต่างชาติเดินกางร่ม (ผนังล่าง 6 ทิศใต้).....	497
436	พัด (ผนังบนทิศเหนือ).....	498
437	พัดและกระจก (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	499
438	หมอนหนุน (ผนังบนทิศเหนือ).....	500
439	โต๊ะ (ผนังบนทิศเหนือ).....	501
440	เก้าอี้ (ผนังบนทึบสีดำ).....	502
441	ตะบันหมาก (ผนังบนทึบสีดำ).....	503
442	กล่องยาสูบ (ผนังบนทิศเหนือ).....	504
443	กล่องยาสูบ (ผนังบนทิศเหนือ).....	505
444	กล่องยาสูบ (ผนังล่าง 19 ทิศเหนือ).....	506
445	ถังไม้ (ผนังบนทิศเหนือ).....	507
446	ถังไม้ (ผนังล่าง 10 ทิศตะวันออก).....	508
447	คันไถ (ผนังบนทิศเหนือ).....	509
448	จอบ (ผนังล่าง 1 ทิศใต้).....	510
449	แห (ผนังบน ทิศใต้).....	511
450	ข้อง (ผนังล่าง 6 ทิศใต้).....	512
451	พัดใบตาล (ผนังล่าง 6 ทิศใต้).....	513
452	ครกตำหมาก เขียนหมาก (ผนังล่าง 15 ทิศเหนือ).....	514
453	หม้อดินเผา มีด โดก (ผนังบนทึบสีดำ).....	515
454	มีดขานเหละหมู เขียง กะทะใบบัว ไร่ เต่า ถังน้ำ ถ้วยชาม ถาดไม้ (ผนังบนทึบสีดำ).....	516
455	ไม้ตีพริก (ผนังล่าง 15 ทิศเหนือ).....	517

456	สากตาข้าว (ผนังล่าง 15 ทิศเหนือ).....	518
457	คานหาบ (ผนังบนทิศเหนือ).....	519
458	มีดพั่ว (ผนังล่าง 14 ทิศเหนือ).....	520
459	หม้อตาล มีคานหาบ (ผนังบนทิศเหนือ).....	521
460	หม้อตาล (ผนังล่าง 15 ทิศเหนือ).....	522
461	หม้อดิน (ผนังล่าง 14 ทิศเหนือ).....	523
462	หม้อดิน (ผนังล่าง 15 ทิศเหนือ).....	524
463	โตก (ผนังบนทิศใต้).....	525
464	โถ (ผนังล่าง 14 ทิศเหนือ).....	526
465	ขวดแก้ว ปิ่นโต (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	527
466	ถาดทองเหลือง (ผนังบนทิศเหนือ).....	528
467	ถ้วย ช้อน พาน (ผนังล่าง 21 ทิศตะวันตก).....	529
468	พาน, ผาซี (ผนังบนทิศเหนือ).....	530
469	ถาดไม้ (ผนังบนทิศใต้).....	531
470	ถ้วยชาม (ผนังล่าง 15 ทิศเหนือ).....	532
471	ถ้วยชาม (ผนังบนทิศเหนือ).....	533
472	ขันข้าวทัพพี (ผนังบนทิศเหนือ).....	534
473	โถง กระบวยตักน้ำ (ผนังล่าง 21 ทิศตะวันตก).....	535
474	ตุ้ม, ตะขอเกี่ยวข้าง (ผนังบนทิศเหนือ).....	536
475	ชะลอมใส่ผลไม้ (ผนังล่าง 17 ทิศเหนือ).....	537
476	บาตร ถ้วยมีฝาครอบ พานโตก (ผนังบนทิศใต้).....	538
477	เตาเชิงกราน หม้อดินเผาต้มน้ำ (ผนังบนทิศเหนือ).....	539
478	กะทะใบบัว ไม้พาย กระบอกเป่าลม เตา (ผนังบนทิศเหนือ).....	540
479	ถ้วย เขี่ยอก กระจาด เชิง (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	541
480	ตั้ง ชุดน้ำชา ประกอบด้วย ถ้วยชา ป้านชา พานพุ่มหรือพ้อผ้าแดง (ผนังล่าง 22 ทิศตะวันตก).....	542

481	การแต่งกายของพระบรมวงศานุวงศ์ (ผนังบนทิศใต้).....	544
482	การแต่งกายของข้าราชการบริพาร (ผนังล่าง 15 ทิศเหนือ).....	545
483	การแต่งกายของขุนนาง (ผนังบนทิศเหนือ).....	546
484	การแต่งกายของขุนนาง (ผนังล่าง 19 ทิศเหนือ).....	547
485	การแต่งกายของขุนนาง (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	548
486	การแต่งกายของขุนนาง (ผนังล่าง 15 ทิศเหนือ).....	549
487	การแต่งกายของขุนนาง (ผนังล่าง 15 ทิศเหนือ).....	550
488	การแต่งกายของขุนนาง (ผนังบนทิศเหนือ).....	551
489	การแต่งกายของขุนนาง (ผนังบนทิศเหนือ).....	552
490	การแต่งกายของขุนนาง (ผนังบนทิศใต้).....	553
491	การแต่งกายของขุนนาง (ผนังบนทิศเหนือ).....	554
492	การแต่งกายของขุนนาง (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	555
493	การแต่งกายของขุนนาง (ผนังบนทิศใต้).....	556
494	การแต่งกายของขุนนาง (ผนังล่าง 21 ทิศตะวันตก).....	557
495	การแต่งกายของขุนนาง (ผนังล่าง 22 ทิศตะวันตก).....	558
496	การแต่งกายของผู้ชายไทย (ผนังล่าง 13 ทิศเหนือ).....	559
497	การแต่งกายของขุนนางและชาวบ้าน (ผนังบนทิศเหนือ).....	560
498	การแต่งกายของทหาร (ผนังบนทิศตะวันออก).....	561
499	การแต่งกายของทหาร (ผนังล่าง 19 ทิศเหนือ).....	562
500	การแต่งกายของทหาร (ผนังล่าง 18 ทิศเหนือ).....	563
501	การแต่งกายของทหาร (ผนังล่าง 27 ทิศตะวันตก).....	564
502	การแต่งกายของทหาร (ผนังล่าง 5 ทิศใต้).....	565
503	การแต่งกายของทหาร (ผนังบนทิศตะวันออก).....	566
504	การแต่งกายของทหาร (ผนังบนทิศตะวันออก).....	567
505	การแต่งกายของทหาร (ผนังบนทิศตะวันออก).....	568
506	การแต่งกายของทหาร (ผนังล่าง 19 ทิศเหนือ).....	569

507	การแต่งกายของทหาร (ผนังบนทิศตะวันออก).....	570
508	การแต่งกายของทหาร (ผนังบนทิศเหนือ).....	571
509	การแต่งกายของทหาร (ผนังบนทิศเหนือ).....	572
510	การแต่งกายของทหาร (ผนังล่าง 18 ทิศเหนือ).....	573
511	การแต่งกายของทหาร (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	574
512	การแต่งกายของชาวตะวันตก (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	575
513	การแต่งกายของข้าราชการ (ผนังบนทิศเหนือ).....	576
514	การแต่งกายของทหารมหาดเล็ก (ผนังล่าง 20 ทิศตะวันตก).....	577
515	การแต่งกายของทหารมหาดเล็ก (ผนังบนทิศเหนือ).....	578
516	การแต่งกายของพนักงานหาม, พนักงานถือเครื่องยศ (ผนังบนทิศเหนือ).....	579
517	การแต่งกายของพนักงานประกอบพิธี (ผนังบนทิศใต้).....	580
518	การแต่งกายของพราหมณ์ (ผนังล่าง 5 ทิศใต้).....	581
519	การแต่งกายของพราหมณ์ (ผนังบนทิศเหนือ).....	582
520	การแต่งกายของชายไทย (ผนังบนทิศใต้).....	583
521	การแต่งกายของชายไทย หญิงชรา เด็กสาว (ผนังบนทิศใต้).....	584
522	การแต่งกายของชายไทย (ผนังบนทิศเหนือ).....	585
523	การแต่งกายของชาวบ้าน แขนกพราหมณ์ คนจีน (ผนังล่าง 7 ทิศใต้).....	586
524	การแต่งกายของชาวบ้าน (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	587
525	การแต่งกายของหมอู (ผนังล่าง 6 ทิศใต้).....	588
526	การแต่งกายของผู้ชาย (ผนังบนทิศใต้).....	589
527	การแต่งกายของชาวบ้าน ผู้ชาย ผู้หญิง คนจีน (ผนังล่าง 8 ทิศใต้).....	590
528	การแต่งกายของสตรีอาวุโสในวัง (ผนังล่าง 15 ทิศเหนือ).....	591
529	การแต่งกายของเส้านางในวัง (ผนังบนทิศเหนือ).....	592
530	การแต่งกายของเส้านางในวัง (ผนังบนทิศเหนือ).....	593
531	การแต่งกายของภรรยาขุนนาง (ผนังบนทิศเหนือ).....	594
532	การแต่งกายของสตรีไทย (ผนังบนทิศเหนือ).....	595

533	การแต่งกายของสตรีไทย เมื่ออยู่กับบ้าน (ผนังบนทิศเหนือ).....	596
534	การแต่งกายของแม่ค้า (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	597
535	การแต่งกายของผู้หญิงเมื่ออยู่กับบ้าน (ผนังล่าง 10 ทิศตะวันออก).....	598
536	การแต่งกายของสตรีเมื่อมีอายุ เวลาอยู่กับบ้าน (ผนังล่าง 6 ทิศใต้).....	599
537	การแต่งกายของเด็กหญิงรุ่น ๆ (ผนังบนทิศเหนือ).....	600
538	การแต่งกายของเด็กไทย (ผนังล่าง 1 ทิศใต้).....	601
539	การแต่งกายของเด็กไทย (ผนังล่าง 15 ทิศเหนือ).....	602
540	การแต่งกายของเด็กไทย (ผนังบนทิศเหนือ).....	603
541	การแต่งกายเด็กไทย (ผนังล่าง 1 ทิศใต้).....	604
542	การแต่งกายของเด็กจีน (ผนังล่าง 21 ทิศตะวันตก).....	605
543	การแต่งกายของชายจีน เด็กจีน สตรีไทยภรรยาคนจีน (ผนังบนทิศเหนือ).....	606
544	การแต่งกายของชายจีน เด็กจีน (ผนังบนทิศใต้).....	607
545	การแต่งกายของชาวจีน (ผนังบนทิศเหนือ).....	608
546	การแต่งกายของชาวจีน (ผนังบนทิศเหนือ).....	609
547	การแต่งกายของชาวจีน (ผนังล่าง 14 ทิศเหนือ).....	610
548	การแต่งกายของชาวตะวันตก (ผนังบนทิศใต้).....	611
549	การแต่งกายของชาวตะวันตก (ผนังล่าง 6 ทิศใต้).....	612
550	การแต่งกายของสตรีชาวตะวันตก (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	613
551	การแต่งกายของสตรีชาวตะวันตก (ผนังล่าง 5 ทิศใต้).....	614
552	การแต่งกายของชาวตะวันตก (ผนังบนทิศใต้).....	615
553	การแต่งกายของชาวตะวันตก (ผนังบนทิศเหนือ).....	616
554	การแต่งกายของผู้หญิงแขกมุสลิม (ผนังล่าง 15 ทิศเหนือ).....	617
555	การแต่งกายของคณมุสลิม (ผนังบนทิศตะวันตก).....	618
556	การแต่งกายของคณแขก และญวน (ผนังบนทิศใต้).....	619
557	การแต่งกายของแขกพราหมณ์ (ผนังล่างทิศเหนือ).....	620
558	การแต่งกายของผู้หญิงแขกพราหมณ์ (ผนังล่าง 15 ทิศเหนือ).....	621

559	การแต่งกายของผู้หญิงแขกพราหมณ์ (ผนังล่าง 15 ทิศเหนือ).....	622
560	การแต่งกายของคนกระเหรี่ยง (ผนังบนทิศใต้).....	623
561	การแต่งกายของขอมทาม (ผนังล่าง 14 ทิศเหนือ).....	624
562	กลองชนะ (ผนังบนทิศเหนือ).....	630
563	เครื่องดนตรี ระนาดเอก มโหรีวง กลองทัด กลองสองหน้า (ผนังบนทิศเหนือ).....	631
564	เครื่องดนตรีประกอบด้วย ปี่มโหรี ระนาดเอก มโหรีวงใหญ่ ตะโพน กลองทัด ฉิ่ง (ผนังบนทิศใต้).....	632
565	เครื่องดนตรีวงปี่พาทย์ (ผนังบนทิศเหนือ).....	633
566	พิณ ระนาด ซอด้วง (ผนังล่าง 6 ทิศใต้).....	634
567	ผู้ชาย นั่งเป่าขลุ่ย (ผนังบนทิศเหนือ).....	635
568	ดนตรีแขก (ผนังบนทิศใต้).....	636
569	ดาบ (ผนังบนทิศตะวันออก).....	637
570	กระบี่ (ผนังบนทิศเหนือ).....	638
571	ปืนยาว ปืนใหญ่ ขวาน (ผนังล่าง 5 ทิศใต้).....	639
572	ดาบปลายปืน (ผนังบนทิศตะวันออก).....	640
573	ปืนใหญ่ ดาบ (ผนังบนทิศตะวันออก).....	641
574	ปืนใหญ่ ตั้งประจำป้อมพระบรมมหาราชวัง (ผนังล่าง 21 ทิศตะวันตก).....	642
575	ปืนใหญ่ (ผนังล่าง 5 ทิศใต้).....	643
576	ธนู (ผนังล่าง 5 ทิศใต้).....	644
577	มีดพร้า ธนู ลูกดอก กริช ปืนสั้น (ผนังบนทิศตะวันตก).....	645
578	จ้าว ทวน มีดพร้า เส (ผนังล่าง 5 ทิศใต้).....	646
579	จ้าว หอก ทวน (ผนังบน ทิศตะวันออก).....	647
580	ดาบปลายปืน (ผนังล่าง 11 ทิศเหนือ).....	648
581	ทวน หอก ดาบปลายปืน (ผนังล่าง 13 ทิศเหนือ).....	649
582	ทวน หอก ดาบ (ผนังบนทิศตะวันออก).....	650

583	พระราชพิธีอภิเษกสมรส (หนังสือเทศน์)...653
584	งานมหรสพ ในพระราชพิธีบรมศพ (หนังสือ)...654
585	พระราชพิธีบรมศพ (หนังสือ)...656
586	พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ (หนังสือ)...657
587	พระราชพิธีกวนข้าวทิพย์ (หนังสือ)...658
588	ธรรมเนียมการหมอบนึ่งเมื่อพระมหากษัตริย์เสด็จผ่าน (หนังสือ)...659
589	ธรรมเนียมการสวมเสื้อเข้าเฝ้า (หนังสือ 2)...660
590	ธรรมเนียมการสวมเสื้อเข้าเฝ้า (หนังสือ 15)...661
591	ธรรมเนียมการเข้าเฝ้าโดยไม่สวมเสื้อ (หนังสือ 21)...662
592	ธรรมเนียมการหมอบต่อหน้าพระมหากษัตริย์ (หนังสือ 15)...663
593	ธรรมเนียมการกราบพูล (หนังสือ)...664
594	การเข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์นั่งตามลำดับยศ (หนังสือ 15)...665
595	มารยาทการรับฟังคำสอนจากผู้ใหญ่ (หนังสือ)...666
596	ประเพณีการทำบุญตักบาตร (หนังสือ)...667
597	การทำบุญเลี้ยงพระ (หนังสือ)...668
598	การทำบุญถวายอาหารแด่พระภิกษุ (หนังสือ)...669
599	พิธีกรรมทางศาสนาพราหมณ์ในงานพระราชพิธีอภิเษกสมรส (หนังสือ 2)...670
600	พิธีบูชาโยธ (หนังสือ 7)...671
601	การพิธีกรรมเทศนา (หนังสือ)...672
602	พิธีกรรมของพราหมณ์ในงานพระราชพิธีอภิเษกสมรส (หนังสือ)...673
603	พิธีโปรยทาน (หนังสือ)...674
604	ความเชื่อทางพุทธศาสนา (หนังสือ 21)...676
605	ความเชื่อทางพุทธศาสนา (หนังสือ 14)...677
606	ความเชื่อทางพุทธศาสนาที่มาของการตักบาตรเทโว (หนังสือ)...678
607	ความเชื่อในไตรภูมิพระร่วง:นรก (หนังสือ 4)...679

608	ความเชื่อเกี่ยวกับไตรภูมิพระร่วง:นรก (ผนังบนทิศใต้).....	680
609	สวรรค์ (ผนังบนทิศเหนือ).....	681
610	ความเชื่อเกี่ยวกับการทำบุญ (ผนังบนทิศใต้).....	682
611	เครื่องรางของขลัง (ผนังล่าง 5 ทิศใต้).....	683
612	ศาลพระภูมิ (ผนังบนทิศเหนือ).....	684
613	เครื่องมงคลสวมศีรษะ (ผนังล่าง 5 ทิศใต้).....	685
614	ผ้าผูกคอลงยันต์ (ผนังล่าง 5 ทิศใต้).....	686
615	เสื้อลงยันต์ (ผนังล่าง 5 ทิศใต้).....	687
616	มังกรพ่นน้ำ คติความเชื่อจีน (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	688
617	การเล่นเชก (ผนังบนทิศใต้).....	690
618	วงปีพาทย์ (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	691
619	วงปีพาทย์ (ผนังบนทิศเหนือ).....	692
620	การแสดงหุ่นหลวง (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	693
621	การขับเสภา (ผนังล่าง 21 ทิศตะวันออก).....	694
622	ลิเก (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	695
623	จิ้ง (ผนังบนทิศใต้).....	696
624	มวยไทย (ผนังบนทิศใต้).....	697
625	กระบี่ กระบอง (ผนังบนทิศเหนือ).....	698
626	ฉวนหมก (ผนังบนทิศใต้).....	699
627	การเล่นไม้สูง (ผนังบนทิศใต้).....	700
628	สกา (ผนังล่าง 10 ทิศตะวันออก).....	701
629	ทอดลูกเต๋า (ผนังบนทิศเหนือ).....	702
630	หมากรุก (ผนังบนทิศใต้).....	703
631	แข่งนก (ผนังบนทิศเหนือ).....	704
632	เล่นว่าว (ผนังบนทิศใต้).....	705
633	การเล่นของเด็กจีน (ผนังล่าง 21 ทิศตะวันตก).....	706

634	การเล่นเพื่อนของนางฉวี (ผนังบนทิศเหนือ).....	709
635	คนจีนพายเรือตัดหน้าขบวนเสด็จ (ผนังบนทิศใต้).....	711
636	คนถูกไต่ (ผนังบนทิศตะวันออก).....	713
637	ขอม (ผนังล่าง 21 ทิศตะวันตก).....	714
638	คนเจ็บป่วย (ผนังบนทิศเหนือ).....	715
639	คนทะเลาะวิวาท (ผนังล่าง 7 ทิศใต้).....	716
640	คนถูกขายลงเป็นทาส (ผนังล่าง 15 ทิศเหนือ).....	717
641	ชาวจีนอพยพ (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	718
642	สามีภรรยาทะเลาะวิวาท (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	719
643	เตมียชาดก (ผนังล่าง 1 ทิศใต้).....	737
644	มหาชนชาดก (ผนังล่าง 2 ทิศใต้).....	738
645	สุวรรณสามชาดก (ผนังล่าง 3 ทิศใต้).....	739
646	เนมิราชชาดก (ผนังล่าง 4 ทิศใต้).....	740
647	มโหสถชาดก (ผนังล่าง 5 ทิศใต้).....	741
648	กฐินชาดก (ผนังล่าง 6 ทิศใต้).....	742
649	จันทกุมารชาดก (ผนังล่าง 7 ทิศใต้).....	743
650	พรหมนารถชาดก (ผนังล่าง 8 ทิศใต้).....	744
651	พรหมนารถชาดก (ผนังล่าง 9 ทิศตะวันออก).....	745
652	วิธูบัณฑิตชาดก (ผนังล่าง 10 ทิศตะวันออก).....	746
653	เวสสันดรชาดก กัณฑ์ทศพร (ผนังล่าง 11 ทิศตะวันออก).....	747
654	เวสสันดรชาดก กัณฑ์ทศพร (ผนังล่าง 12 ทิศเหนือ).....	748
655	เวสสันดรชาดก กัณฑ์พิมพาน (ผนังล่าง 13 ทิศเหนือ).....	749
656	เวสสันดรชาดก กัณฑ์ทศพร (ผนังล่าง 14 ทิศเหนือ).....	750
657	ตอนบน เวสสันดรชาดก กัณฑ์วนประเวศ	
	ตอนล่าง เวสสันดรชาดก กัณฑ์ชูชก (ผนังล่าง 15 ทิศเหนือ).....	751

658	ตอนบน เวสสันดรชาดก กัณฑ์มหาวัน	
	ตอนล่าง เวสสันดรชาดก กัณฑ์จุลวัน (ผนังล่าง 16 ทิศเหนือ).....	752
659	ตอนบน เวสสันดรชาดก กัณฑ์มัทรี	
	ตอนล่าง เวสสันดรชาดก กัณฑ์กุมาร (ผนังล่าง 17 ทิศเหนือ).....	753
660	ตอนบน เวสสันดรชาดก กัณฑ์ลักขณบรรพ	
	ตอนล่าง เวสสันดรชาดก กัณฑ์มหาพรต (ผนังล่าง 18 ทิศเหนือ).....	754
661	เวสสันดรชาดก กัณฑ์ชาดก กัณฑ์ฉกษัตริย์ (ผนังล่าง 19 ทิศเหนือ).....	755
662	เวสสันดรชาดก กัณฑ์ฉกษัตริย์ (ผนังล่าง 20 ทิศตะวันตก).....	756
663	เวสสันดรชาดก กัณฑ์นครกัณฑ์ (ผนังล่าง 21 ทิศตะวันตก).....	757
664	เตมียชาดก (ผนังล่าง 22 ทิศตะวันตก).....	758
665	ผนังบนทิศเหนือ.....	759
666	ผนังบนทิศเหนือ.....	760
667	ผนังบนทิศเหนือ.....	761
668	ผนังบนทิศตะวันตก.....	762
669	ผนังบนทิศใต้.....	763
670	ผนังบนทิศใต้.....	764
671	ผนังบนทิศใต้.....	765
672	ผนังบนทิศใต้.....	766
673	ผนังบนทิศตะวันออก.....	767
674	ซุ้มประตูวัดมณีมาวาส จ.สงขลา ทรงพระมหามงกุฎ.....	773
675	ซุ้มประตูวัดมณีมาวาส จ.สงขลา ที่ซ่อมแซมใหม่.....	774
676	อุโบสถวัดมณีมาวาส จ.สงขลา.....	775
677	อุโบสถวัดมณีมาวาส จ.สงขลา.....	776
678	พระประธานในอุโบสถหันหน้าไปยังทิศตะวันตก.....	777
679	สิงโตจีนที่วางเรียงรายรอบอุโบสถ.....	778
680	เสมาคู่ มี 8 หลักรอบอุโบสถ.....	779

681	เครื่องอับเฉาหรือตุ๊กตาจีนประดับตรงประตูทางเข้าอุโบสถ.....	780
682	กระถางไม้ประดับมีลักษณะ เช่นเดียวกับในภาพจิตรกรรมฝาผนังในอุโบสถ.....	781
683	ศิลปะลัทธิสูง ศิลปะแบบจีน ตรงหน้าพาไลอุโบสถ.....	782
684	ศาลาภาชีในวัดมณีมาวาส.....	783
685	จิตรกรรมฝาผนังบริเวณศาลาภาชี.....	784
686	กะ หรือเจดีย์เงินในวัด.....	785
687	วิหารในวัดมณีมาวาส.....	786
688	บ้านศิลปกรรมแบบจีนที่ยังคงเหลืออยู่ในตัวเมืองสงขลา.....	787

ข้อตกลงบัญญัติภาพประกอบ

1. ผนังบน หมายถึง ผนังเหนือระดับประตูหน้าต่างที่เป็นเรื่องพระพุทธรูปประวัติ
2. ผนังล่าง หมายถึง ผนังที่อยู่ระหว่างประตู และหน้าต่างที่เขียนเรื่องทศชาติ

บทนำ

จิตรกรรมฝาผนัง คือ รูปภาพที่วาดบนฝาผนังซึ่งส่วนมากจะเป็นผนังของพุทธสถาน อันได้แก่ ผนังกรุในสถูป ผนังคูหาในสถูป อุโบสถ วิหาร หอไตร ศาลาการเปรียญ เป็นต้น จิตรกรรมฝาผนังที่มีสภาพสมบูรณ์สามารถใช้เป็นหลักฐานการศึกษาประวัติศาสตร์สังคมไทยได้ดี¹ โดยเฉพาะงานจิตรกรรมที่เขียนไว้ในอุโบสถและวิหารสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะพื้นที่ในการเขียนจิตรกรรมมีมากกว่า ผนังของพุทธสถานสมัยอยุธยา จิตรกรจึงเขียนภาพจิตรกรรมในส่วนที่เป็นรายละเอียดได้มากขึ้น เรื่องราวที่จิตรกรวาดส่วนใหญ่จะเกี่ยวกับพุทธศาสนา เช่น เรื่องพุทธประวัติ เทศาติชาดก ปริศนาธรรม ไตรภูมิพระร่วง เป็นต้น² ขณะเดียวกันจิตรกรที่วาดภาพจิตรกรรมฝาผนังเหล่านั้น ได้สอดแทรกประสบการณ์ จากการรับรู้วิถีชีวิตของคนในสังคมไว้ด้วย เช่น จิตรกรรมฝาผนัง วัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดประดู่ทรงธรรมจังหวัดพระนครศรีอยุธยา วัดภูมินทร์จังหวัดน่าน วัดทุ่งศรีเมืองจังหวัดอุบลราชธานี และวัดมณีมาวาสจังหวัดสงขลา

ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าจิตรกรรมฝาผนัง คือภาพที่สะท้อนความรู้ลึกนึกคิดของยุคสมัย แทนตัวอักษรที่เห็นเป็นรูปธรรมอย่างชัดเจน เหตุนี้จึงมีนักประวัติศาสตร์ได้นำภาพจิตรกรรม ฝาผนังมาศึกษาเพราะถือว่าเป็นข้อมูลประวัติศาสตร์เช่นกัน³ ข้อมูลที่ได้จากภาพจิตรกรรม ฝาผนังเป็นข้อมูลที่ไม่ใช่ลายลักษณ์อักษร ดังนั้นถ้าได้นำภาพจิตรกรรมฝาผนังซึ่งเป็นประวัติศาสตร์ ที่เป็นรูปภาพมาศึกษาร่วมกับข้อมูลประวัติศาสตร์ที่เป็นตัวหนังสือ เช่น จดหมายเหตุ พระราช พงศาวดาร พงศาวดาร ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 หนังสือกิจจานุกิจ รายงาน หรือบันทึกความ ทรงจำรวมทั้งงานวิจัยต่าง ๆ จะทำให้ได้ความรู้เกี่ยวกับเรื่องราวในสมัยนั้นชัดเจนยิ่งขึ้น

¹ ศิลป พีระศรี. "คุณค่าของจิตรกรรมฝาผนัง", ใน ศิลปไทยรวมบทความทางศิลป. 2516. หน้า คานา.

² แหล่งเดิม.

³ เคร็ก เจ เวโนลด์ส. ประวัติศาสตร์สังคมคืออะไร. 2527 หน้า 5 และ Wyatt, David k. Temple Mural as an Historical Source The Case of Wat Phumin Nan. 1993, P.I. P. 35.

จิตรกรรมฝาผนังที่ผู้วิจัยเลือกศึกษาคือจิตรกรรมฝาผนังที่วาดไว้ในอุโบสถวัดมณีมาวาส จ.สงขลา วัดมณีมาวาสตั้งอยู่กลางใจเมืองสงขลาสร้างขึ้นปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา ต่อมาสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าเมืองสงขลาคือเจ้าพระยาวิเชียรคีรี (บุญสิงห์ ๕ สงขลา) ได้สร้างอุโบสถหลังใหม่ขึ้นที่วัดแห่งนี้ในปี พ.ศ.2399¹ ภายใต้อุโบสถมีจิตรกรรมฝาผนังที่จิตรกรเขียนไว้แม้ว่าจะไม่ปรากฏชื่อผู้เขียนแต่ปรากฏอักษรตัวเขียนไว้บริเวณใต้ภาพพุทธประวัติ ผนังด้านตะวันออกหลังพระประธานกล่าวว่า "จากฤๅเมื่อจุลลักราช 1225 ปีขุนเบ็ญจศก"² ตรงกับ พ.ศ.2406 ซึ่งเป็นเวลาปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2394-2411) เหตุที่ผู้วิจัยเลือกศึกษาจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาส จ.สงขลา เพราะภาพจิตรกรรมอยู่ในสภาพสมบูรณ์ เนื่องจากได้รับการอนุรักษ์จากกองโบราณคดีโดยรักษารูปแบบศิลปะเดิมไว้ไม่ให้เปลี่ยนแปลง³ แม้เนื้อเรื่องของภาพเป็นเรื่องพุทธประวัติเทศาภิบาล และมหาชาติชาดก แต่จิตรกรได้วาดภาพเกี่ยวกับสภาพแวดล้อมของชุมชน และผู้คนไว้ด้วย โดยให้รายละเอียดมากมายเกี่ยวกับการดำเนินชีวิตของคนเหล่านั้น เช่น การตั้งบ้านเรือน การทำนา ทำกิน การแต่งกาย การละเล่น ตลอดจนเครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ นอกจากนี้ในภาพจิตรกรรมฝาผนัง วัดมณีมาวาส ยังมีภาพของชาวต่างชาติต่างศาสนา เช่นชาวจีน พราหมณ์ มุสลิม และชาวตะวันตก สะท้อนให้เห็นถึงวิถีชีวิต ขนบธรรมเนียม ประเพณี ความเชื่อ ตลอดจนความสัมพันธ์ของคนในสังคมราวสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นระยะหัวเลี้ยวหัวต่อของการปรับปรุงประเทศไทยให้ทันสมัยตามอย่างชาติตะวันตก

¹คุรุสภา องค์การคำของ "พงศาวดารเมืองสงขลา", ประชุมพงศาวดาร เล่ม 30 ภาคที่ 50 (ต่อ)-53. 2511 หน้า 246.

²จากการสำรวจภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาส จังหวัดสงขลา โดยผู้วิจัยเมื่อวันที่ 16 เมษายน พ.ศ.2537.

³สมศักดิ์ แดงพันธ์ เป็นผู้สัมภาษณ์ มนัสสวาส กุลวงศ์ เป็นผู้สัมภาษณ์ ที่งานอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง ฝ่ายอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังและประติมากรรมติดที่ กองโบราณคดี กรมศิลปากร เมื่อวันที่ 21 สิงหาคม พ.ศ. 2538.

ภาพจิตรกรรมฝาผนังในพระอุโบสถวัดมณีมาวาส จ.สงขลา ได้ให้รายละเอียด
เพียงพอการศึกษาภาพสะท้อนสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และ
ยังไม่มีผู้ใดทำการศึกษาวิจัยเชิงประวัติศาสตร์ในเรื่องดังกล่าว หากทำการศึกษาวิจัยจะทำให้
ได้ความรู้ และเห็นภาพสะท้อนสังคมสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รวมทั้งชุมชน
หัวเมืองสงขลาในสมัยเดียวกันได้ชัดเจนยิ่งขึ้น

งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

แบ่งออกเป็น 2 กลุ่ม งานวิจัยเชิงประวัติศาสตร์สังคมไทยจากจิตรกรรมฝาผนัง
วัดมณีมาวาส จ.สงขลา และงานวิจัยเชิงประวัติศาสตร์สังคมไทยจากเอกสารตัวหนังสือต่าง ๆ
กลุ่มที่ 1 งานวิจัยภาพสะท้อนสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ศึกษาจาก
กรณีจิตรกรรมฝาผนัง วัดมณีมาวาส จ.สงขลา ในเชิงประวัติศาสตร์ยังไม่มีผู้ใดทำการศึกษา
แต่มีงานของสำนักพิมพ์เมืองโบราณ ชุดจิตรกรรมฝาผนังในประเทศไทย วัดมณีมาวาส ซึ่งเป็น
เพียงการรวบรวมจิตรกรรมไว้มาให้กระจัดกระจายอันจะเป็นประโยชน์อย่างยิ่งต่อการศึกษา
ค้นคว้าต่อไป¹

กลุ่มที่ 2 งานวิจัยสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีดังนี้

- งานวิจัยของ อคิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว. สังคมไทยสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์
พ.ศ. 2325-2416. วิทยานิพนธ์ระดับปริญญาโท เสนอต่อมหาวิทยาลัยคอร์เนล. 2512 ได้ศึกษาถึง
การจัดระเบียบสังคมไทย ซึ่งเน้นด้านการแบ่งชั้นและการเชิยฐานะทางสังคม ตั้งแต่สมัย
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็น
การศึกษาถึงโครงสร้างรวมของสังคมไทยมากกว่าที่จะให้ภาพโดยทั่ว ๆ ไปของสังคมไทย และมุ่ง
เน้นศึกษาสภาพของกลุ่มชนชั้นสูงในสังคมไทยมากกว่าชนชั้นที่ถูกละเลย

¹เมืองโบราณ บริษัท. ชุดจิตรกรรมฝาผนังในประเทศไทยวัดมณีมาวาส. 2529.

- งานวิจัยของ สุนันท์ ไชยเมส สภาพทางเศรษฐกิจและสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว วิทยานิพนธ์ ศศม.บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร. 2523 ได้ศึกษาถึงมูลเหตุ และผลของการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยเฉพาะอิทธิพลของชาติตะวันตกที่ส่งผลให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทั้งทางด้านเศรษฐกิจและสังคมไทย

- งานวิจัยของ อาทิตย์ ธงอินเนตร เครื่องแต่งกายของคนไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จากจิตรกรรมฝาผนัง วิทยานิพนธ์ ศศม.บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร 2525. ได้ศึกษาถึงเครื่องแต่งกายของคนไทยชนชั้นกษัตริย์ ชนชั้นสูง และสามัญชนสมัยรัชกาลที่ 4 ว่ามีบางอย่างที่ได้รับอิทธิพลรูปแบบจากเครื่องแต่งกายในสมัยก่อน และมีอยู่หลายรูปแบบที่แสดงให้เห็นถึงการรับอิทธิพลจากต่างชาติทำให้ทราบถึงวิวัฒนาการทางด้านการแต่งกายของคนไทย

- งานวิจัยของ กฤษณศักดิ์ กัณธุสุทธิ การศึกษาสภาพชีวิตความเป็นอยู่ของคนไทยสมัยรัชกาลที่ 3 จากภาพจิตรกรรมฝาผนังในกรุงเทพมหานคร วิทยานิพนธ์ ศศม. บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร 2529. ได้ศึกษาถึงชีวิตความเป็นอยู่ของคนไทยในอดีตเฉพาะในรัชกาลที่ 3 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พบว่าสภาพชีวิตคนไทยสมัยรัชกาลที่ 3 ได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม เพราะสภาพแวดล้อมเอื้ออำนวยปัญหาทางด้านสังคมและสภาพแวดล้อมจึงไม่ปรากฏผลกระทบต่อสังคมไทย

- งานวิจัยของ ชนิกา ไชยกุล อิทธิพลตะวันตกในจิตรกรรมฝาผนังภายในพระอุโบสถวัดมหาพฤฒาราม วิทยานิพนธ์ ศศม.บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร 2532 ได้ศึกษาถึงจิตรกรรมฝาผนังวัดมหาพฤฒาราม ว่าเริ่มมีภาพของคนชาติตะวันตกปรากฏอยู่ในจิตรกรรมฝาผนังของไทย

จากการสำรวจงานวิจัยที่เกี่ยวข้องแล้วพบว่า งานวิจัยส่วนใหญ่ได้ใช้หลักฐานข้อมูลที่เป็นเอกสารตัวหนังสือมาศึกษา แต่ยังไม่มีการนำข้อมูลจากภาพจิตรกรรมฝาผนังมาศึกษาภาพสะท้อนสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรณีศึกษาจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตวาส จ.สงขลา

จุดมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า

1. เพื่อศึกษาภาพสะท้อนสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรณีศึกษาจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตวาส จ.สงขลา

2. เพื่อนำข้อมูลจากจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาส จ.สงขลา มาวิเคราะห์สังคมไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวร่วมกับเอกสารประวัติศาสตร์ชั้นต้นและชั้นรอง

ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า

1. ได้เข้าใจภาพสะท้อนของสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในลักษณะรูปธรรมชัดเจนมากยิ่งขึ้น
2. ได้ข้อมูลที่เป็นประโยชน์ต่อการนำไปศึกษาวิเคราะห์ภาพสะท้อนสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
3. เป็นประโยชน์สำหรับนักวิชาการที่สนใจจะศึกษาจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาสในด้านอื่น ๆ อาทิ ด้านประวัติศาสตร์ศิลปะ สังคมวิทยา มนุษยวิทยา นิเวศวิทยา เป็นต้น

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

งานวิจัยฉบับนี้มุ่งศึกษาภาพสะท้อนสังคมไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยศึกษาจากกรณีจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาส จ.สงขลา และศึกษาวิเคราะห์ร่วมกับเอกสารประวัติศาสตร์ชั้นต้นและชั้นรอง

วิธีการศึกษาค้นคว้า

1. ศึกษาเรื่องราวจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาสจากเอกสารชั้นรอง
2. ลงศึกษาภาพจิตรกรรมภาคสนามพร้อมกับจัดหมวดหมู่จิตรกรรมฝาผนังรวมทั้งการลำดับเรื่อง
3. แบ่งหัวข้อต่าง ๆ เพื่อนำเรื่องราวในจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาส จ.สงขลา มาศึกษาภาพสะท้อนสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่น
 - กลุ่มคนในสังคม ได้แก่ กษัตริย์ ขุนนาง พ่อค้า ทาส และนักบวช เช่น พระภิกษุพราหมณ์ ตลอดจนชาวต่างชาติต่างศาสนา
 - สภาพแวดล้อมของชุมชนและชีวิตความเป็นอยู่ของคนในสังคม ได้แก่ สภาพแวดล้อมทางภูมิศาสตร์ การตั้งชุมชน ลักษณะอาคารบ้านเรือน
 - วิถีชีวิตและวัฒนธรรมประเพณี ได้แก่ การปฏิบัติภารกิจในชีวิตประจำวัน การแต่งกาย การละเล่น ขนบธรรมเนียมประเพณี ศาสนาและความเชื่อ

- การทามาหากิน ได้แก่ การเกษตร การค้า การประมง

4. ศึกษาวิเคราะห์ภาพสะท้อนสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จากจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาส จังหวัดสงขลา

ข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาวิเคราะห์

1. ข้อมูลขั้นต้น

- ภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาส จังหวัดสงขลา
- พระราชพงศาวดาร
- จดหมายเหตุชาวต่างชาติ
- ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4
- พงศาวดารเมืองสงขลา หนังสือจดหมายเหตุ (บางกอกรีคอร์เดอร์)

2. ข้อมูลชั้นรอง

- วิทยานิพนธ์
- หนังสือ
- งานวิจัยต่าง ๆ

แหล่งข้อมูลที่ใช้ในการศึกษาค้นคว้า

1. วัดมณีมาวาส จังหวัดสงขลา
2. สถาบันกรรมการอาคารบ้านเรือน กำแพงเมืองเก่าและวัดเก่าใน จ.สงขลา
3. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ
4. หอสมุดแห่งชาติ
5. หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ได้แก่ หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศิลปากร หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ เป็นต้น
6. สถาบันทักษิณคดีศึกษา มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา
7. ผู้รู้ในท้องถิ่น เช่น เจ้าอาวาสวัดมณีมาวาส จังหวัดสงขลา นักวิชาการท้องถิ่น เช่น อาจารย์ มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ สงขลา นักวิชาการประจำหน่วยศิลปากรที่ 9 กรมศิลปากร จ.สงขลา

ประวัติ และความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิต จ.สงขลา

การศึกษาเรื่อง ภาพสะท้อนสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การศึกษาจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิต จ.สงขลา ในขั้นต้นนี้ขอกล่าวถึงประวัติ และความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตในด้านต่าง ๆ ดังนี้

1.1 ประวัติวัดมณีนิมิต จ.สงขลา

วัดมณีนิมิต จ.สงขลา ตั้งอยู่บน ถ.โทรบุรี ต.บ่อยาง อ.เมือง จ.สงขลา

ทิศเหนือ จด วัดเสียบ ทิศใต้ จด วัดโพธิ์บรมมหาราช

ทิศตะวันออก จด ถ.รามวิถี ทิศตะวันตก จด ถ.โทรบุรี

วัดนี้ตั้งอยู่กลางเมืองสงขลา ซึ่งคนท้องถิ่นมักเรียกว่า "วัดกลาง" แต่เดิมวัดนี้ชื่อ "วัดยายศรีจันทร์" ตั้งตามชื่อผู้สร้าง ซึ่งสันนิษฐานว่าคงสร้างขึ้นในปลายสมัยกรุงศรีอยุธยา¹ ในสมัยรัตนโกสินทร์ วัดนี้ได้รับการบูรณะปฏิสังขรณ์หลายครั้ง คือ

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เจ้าพระยาอินทรคีรี (บุญชู) ผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลา² ได้ทำการบูรณะปฏิสังขรณ์วัดยายศรีจันทร์ โดยสร้างอุโบสถ ศาลาการเปรียญขึ้นใหม่ พร้อมทั้งก่อสร้าง "ตะ" (เจดีย์จีน) ดังจารึกตัวอักษรไทยที่ปรากฏบนเจดีย์จีนว่า

¹กรมศิลปากร. ประวัติวัดมณีนิมิต และนาชมพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติมณีนิมิต (ภัทราศิลปสังวร). 2525. หน้า 9.

²เจ้าพระยาอินทรคีรี (บุญชู) เป็นผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาระหว่างปี พ.ศ. 2398-2342.

...พระเจดีย์องค์นี้ของท่านเจ้าพญาสงขลาตั้งจวนอยู่ตำบลแหลมสนสร้างไว้ ณ.วันสุก
เดือนสี่แรกเกศา จุลศักราชพันรอยหกสิบ ปีมะเมียสัมฤทธิศก¹...

ต่อมาในระหว่างรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยถึงรัชกาลพระบาท
สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระยาวิเชียรคีรี (เกียนเส็ง) ผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลา²
ได้บูรณะปฏิสังขรณ์วัดมณีมาวาสเพิ่มเติมเพียงเล็กน้อย แต่ได้สร้างหนังสือผูกลานคือ พระวินัย
66 คัมภีร์ พระสูตร 229 คัมภีร์ พระอภิธรรม 97 คัมภีร์³ ผู้พระไตรปิฎกหลายรตน้า 8 ผู้มีตัว
อักษรเขียนที่ฐานหนึ่งว่า สร้างขึ้นในปี พ.ศ.2345⁴ ต่อมาเมืองสงขลาได้ย้ายจากฝั่งตะวันตก
ของทะเลสาบสงขลา (ปัจจุบันคือ ต.บ่อทรัพย์ กิ่ง อ.สิงหนคร จ.สงขลา) มาตั้งอยู่ทางฝั่ง
ตะวันออกของทะเลสาบสงขลา คือ ต.บ่อยาง อ.เมือง จ.สงขลาปัจจุบัน ทำให้วัดมณีมาวาส
มีความสำคัญเพิ่มขึ้นเพราะอุโบสถหลังเดิมถูกใช้เป็นสถานที่ ซึ่งผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาทำ
พิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา⁵

รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าพระยาวิเชียรคีรี (บุญสังข์)
ผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลา⁶ ได้สร้างอุโบสถขึ้นใหม่ (คืออุโบสถหลังปัจจุบัน) และบูรณะ
ปฏิสังขรณ์กำแพงวัดยายศรีจันทร์ใหม่ เมื่อปี พ.ศ.2399

¹กรมศิลปากร. รายงานการติดตามผล และบำรุงรักษาจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาส
(พระอุโบสถ ศาลาการเปรียญ) ตำบลบ่อยาง อำเภอเมือง จังหวัดสงขลา. 2533. หน้า 5.

จุลศักราชพันรอยหกสิบ ตรงกับปี พ.ศ. 2341

²พระยาวิเชียรคีรี (เกียนเส็ง) เป็นผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลา ระหว่าง
ปี พ.ศ.2360-2375.

³องค์การค้าของคุรุสภา. ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3 ภาค 3 และ 4 ตอนต้น
พงศาวดารเมืองสงขลา. 2506. หน้า 83.

⁴บริษัทเมืองโบราณ. เล่มเดิม. หน้า 52.

⁵กรมศิลปากร. เล่มเดิม. 2525. หน้า 9. ขณะนั้นวัดมณีมาวาสยังมีชื่อว่า
วัดยายศรีจันทร์.

⁶เจ้าพระยาวิเชียรคีรี (บุญสังข์) เป็นผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลา ระหว่างปี
พ.ศ.2394-2408.

...จุลศักราช 1218 ได้สร้างอุโบสถ และบูรณะปฏิสังขรณ์กำแพงศิลาวัณณิมาวาส
ลงทุนทรัพย์ใช้จ่ายเป็นเงิน ฯลฯ¹...

แต่อุโบสถหลังใหม่ (คือหลังปัจจุบัน) ยังมิได้ทําหน้าที่เป็นอุโบสถเพราะยังมิได้ผูก
พัทธสีมา และยังคงใช้อุโบสถหลังที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ 1 อยู่จนกระทั่งในปี พ.ศ.2428
รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าพระยาวิเชียรคีรี (ชม) ผู้สำเร็จ
ราชการเมืองสงขลา² ได้บูรณะอุโบสถที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ 1 ซึ่งทรุดโทรมมากแล้ว
ปรับปรุงเป็นวิหาร โดยปี พ.ศ.2431 พระภิกษุพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส³
ได้ทรงนำหินอ่อนพัทธสีมาจากอุโบสถหลังเก่าที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ 1 มาผูกพัทธสีมาอุโบสถ
หลังใหม่ที่เจ้าพระยาวิเชียรคีรี (บุญสังข์) เป็นผู้สร้าง ดังนั้นอุโบสถหลังใหม่ (หลังปัจจุบัน)
จึงได้ทําหน้าที่เป็นอุโบสถในปี พ.ศ.2431 ตั้งแต่นั้นมา

ลักษณะอุโบสถหลังใหม่ (คือหลังปัจจุบัน) เป็นอาคารทรงไทยสมัยรัตนโกสินทร์
ภายในมีภาพจิตรกรรมฝาผนังซึ่งเขียนไว้เมื่อปี พ.ศ.2406 ตามจารึกที่ปรากฏอยู่ได้ภาพ
พุทธประวัติผนัง ด้านทิศตะวันออกหลังพระประธานที่เขียนไว้ว่า

...จากภาพเมื่อจุลศักราช 1225 ปีกุญเบญจศก⁴ ซึ่งตรงกับปี พ.ศ.2406

หลักฐานนี้อาจกล่าวในขั้นต้นได้ว่าจิตรกรรมฝาผนังวัดมัชฌิมาวาส สงขลา เป็น
จิตรกรรมฝาผนังที่เขียนขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระองค์
ครองราชย์ในระหว่าง พ.ศ.2398-2411 นอกจากนี้ยังมีหลักฐานอื่น ๆ ซึ่งสามารถ
วิเคราะห์ได้ว่า จิตรกรรมฝาผนังนี้เขียนขึ้น ในสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว คือ

¹องค์การคำของคุรุสภา. "พงศาวดารเมืองสงขลา", ประชุมพงศาวดารเล่ม 30
ภาคที่ 50 (ต่อ) 53. หน้า 246. ไม่ได้บอกจำนวนเงินที่สร้างและบูรณะ.

²องค์การคำของคุรุสภา. เล่มเดิม. 2511. หน้า 287.

³เป็นพระยศขณะนั้น ต่อมาในปี พ.ศ.2464 ได้รับสถาปนาเป็นสมเด็จพระมหา
สมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส (ประสูติ พ.ศ.2403 สิ้นพระชนม์ พ.ศ.2464).

⁴จากการสำรวจภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมัชฌิมาวาส สงขลา โดยผู้วิจัยเมื่อวันที่
16 เมษายน พ.ศ.2537.

1. พงศาวดารเมืองสงขลา¹ ได้ระบุชัดเจนว่าอุโบสถหลังใหม่ (หรือหลังปัจจุบัน) สร้างขึ้นในปี พ.ศ.2399 ดังนั้นภาพจิตรกรรมฝาผนังนั้นจึงต้องเขียนขึ้นหลังจากการสร้างอุโบสถ

2. เมื่อวิเคราะห์เรื่องราวในภาพจิตรกรรมฝาผนัง ปรากฏภาพที่แสดงให้เห็นว่าเป็นเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นสมัยรัชกาลที่ 4 เช่น มีขุนนางสวมเสื้อเข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์² ซึ่งธรรมเนียมเดิมขุนนางไทยเข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์จะสวมเสื้อเฉพาะฤดูหนาวเท่านั้น³ แต่เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นครองราชย์ในปี พ.ศ.2394 ทรงแก้ไขธรรมเนียมข้าราชการเข้าเฝ้าฯ ให้สวมเสื้อ

...จุฬศักราช 1213 ปี กุญตรีศก เป็นปีที่ 1-ในรัชกาลที่ 4-กรุงเทพฯ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ข้าราชการสวมเสื้อผ้าขาวเทศรูปกระบอก เข้าเฝ้าในที่ต่าง ๆ ได้ตลอดดูร้อนฝนหนาว ห้ามไม่ให้ข้าราชการเข้าเฝ้าเปลือยตัวเปล่าเป็นธรรมเนียมเรียบร้อยมีเสื้อสวมเข้าเฝ้า...⁴

¹องค์การคำของคุรุสภา. เล่มเดิม. 2511. หน้า 246.

²จิตรกรรมฝาผนังวัดมัชฌิมาวาส สงขลา มีภาพขุนนางที่เข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์ทั้งที่สวมเสื้อและไม่สวมเสื้อ (ภาพประกอบ 590,591).

³กุลาบ. อายุระติวัณ. 2538. หน้า 37.

⁴แหล่งเดิม. หน้า 37-38.

หรือ

...เวลาวันหนึ่ง ชำราชากรเข้าเฝ้าที่พลับพลาโรงแสงพร้อมกัน ครั้นนั้นยังไม่มีธรรมเนียมที่จะสวมเสื้อเข้าเฝ้าจึงดำรัสว่าดูคนที่ไม่ได้สวมเสื้อเหมือนเปลือยกาย ร่างกายจะเป็นเกลื่อนกลากก็ดีหรือเหงื่อออกมาก็ดี โสโครกนัก ประเทศอื่น ๆ ที่เป็นประเทศใหญ่เขาก็สวมเสื้อหมดทุกภาษา เว้นเสียแต่ละวาลาวชาวป่าที่ไม่ได้บริบาลผ้าผ่อน เป็นมนุษย์อย่างต่ำก็ประเทศสยามนี้ก็เป็นประเทศใหญ่รู้ขนบธรรมเนียมมากอยู่แล้ว ไม่ควรจะถือเอาอย่างโบราณที่เป็นชาวป่ามาแต่ก่อน ขอท่านทั้งหลายจงสวมเสื้อเข้ามาในที่เฝ้าจงทุกคน...¹

นอกจากนี้ยังมีภาพอื่น ๆ ที่แสดงให้เห็นว่าเป็นภาพของสังคัมรัชกาลที่ 4 เช่น ภาพการตั้งห้างค้าขายได้อย่างเสรีของชาติตะวันตก (ภาพประกอบ 56) ซึ่งเป็นเหตุการณ์หลังจากการทาสอนธิสัญญาเบาริง ในปี พ.ศ.2398 ที่อนุญาตให้ชาวต่างชาติทำการค้าได้อย่างเสรี หรือภาพเรือกำปั่นกลไฟของชาวตะวันตกที่เดินทางเข้ามาเป็นจำนวนมากในสมัยรัชกาลที่ 4 (ภาพประกอบ 82,83)

3. เมื่อวิเคราะห์สิ่งก่อสร้างภายในวัดมณีนิมิตมาส จ.สงขลา ที่ชุมประตูดั้ง 4 ชุมทำเป็นรูปทรงพระมหามงกุฎ² ในระหว่างที่ทำการบูรณะการปฏิสังขรณ์นี้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จพระราชดำเนินออกมาทรงทอดพระเนตรฝ่ายเมืองปากน้ำ³ ตรงกับวันที่ 20 สิงหาคม พ.ศ.2402¹ และได้เสด็จมาเยือนวัดมณีนิมิตมาสด้วย²

¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ (ชา บุนนาค). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และรัชกาลที่ 4 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. 2506. หน้า 377.

²รูปทรงพระมหามงกุฎเป็นรูปทรงที่นำมาจากพระราชลัญจกรประจำรัชกาลที่ 4.

³องค์การค้าของคุรุสภา. เล่มเติม. 2511. หน้า 248.

ดังนั้นนอกจากอักษรตัวเขียนที่ได้จารึกการเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดไว้อย่างชัดเจนว่า เป็น พ.ศ.2406 ยังมีหลักฐานอื่นที่ชี้ชัดว่า ภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมัชฌิมาวาสเขียนขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 ดังนั้นภาพจิตรกรรมฝาผนังของวัดนี้ จึงมีคุณค่าที่สะท้อนให้เห็นถึงสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ต่อมาปีพ.ศ.2431 พระภิกษุพระเจ้าน้อยยาเธอกรมหมื่นวชิรญาณวโรรสได้ทรงเปลี่ยนชื่อวัดที่ชาวบ้านเรียกว่า "วัดกลาง" มาเป็นวัดมัชฌิมาวาส³ ในปี พ.ศ.2432 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จเยือนวัดมีการเรียกรายเงินสร้างถนนในวัด ปีพ.ศ.2439 ต้นมะขามล้มทับซุ้มประตูหน้าวัดพังลงมา เจ้าอาวาสพระครูวิสุทธิโมลี (จันทอง) ได้ขอให้เจ้าพระยาวิเชียรคีรี (ชม) ทาการสร้างประตูใหม่โดยสร้างเป็นซุ้มประตูแบบฝรั่งผสมจีน ดังปรากฏอยู่จนปัจจุบัน⁴

¹พระยาวิเชียรคีรี (ชม). "พงศาวดารเมืองสงขลา ภาคที่ 2" อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพเรือตรีธนา ณ สงขลา. 2529. หน้า 32.

²...เสด็จมาถึงหน้าวัดมัชฌิมาวาส ทรงทอดพระเนตรดูพระอุโบสถแล้วตรัสว่า ขอฟ้าดูมาได้ ให้ช่างกรุงมาแก้ไขใหม่..."

อ้างใน องค์การค้าของคุรุสภา. เล่มเดิม. 2511. หน้า 287.

³องค์การค้าของคุรุสภา. เล่มเดิม. หน้า 287.

⁴กรมศิลปากร. เล่มเดิม. 2525. หน้า 10.

ต่อมาสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เสด็จมาวัดมณีนิมิตวาสทรงเห็นหลังคาอุโบสถชำรุดมาก รับสั่งให้พระยาสุทนต์¹ กับเจ้าอาวาสได้ดำเนินการบูรณะตามรับสั่ง แต่งงานยังไม่เสร็จได้รับสั่งให้ย้ายเข้ากรุงเทพฯ และสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมหลวงลพบุรีราเมศวร์² ทรงดำเนินการต่อ (เข้าใจว่าเสร็จ)

ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ได้โปรดเกล้าฯ วัดมณีนิมิตวาสเป็นพระอารามหลวงชั้นตรี มีชื่อทางราชการว่า "วัดมณีนิมิตวาสวรวิหาร พระอารามหลวง" เมื่อวันที่ 17 สิงหาคม พ.ศ.2460³

ในปีพ.ศ.2482 พระเทพวิสุทธิคุณ (เสียม อสีน) เจ้าอาวาส ได้จัดตั้งห้องสมุดและพิพิธภัณฑ์วัดมณีนิมิตวาสขึ้นที่อาคารไม้หลังศาลาภาษีตัดถนน ปัจจุบันอยู่ในศาลาการเปรียญด้านใต้ของอุโบสถ

ปีพ.ศ.2513 มีการบูรณะปฏิสังขรณ์อุโบสถอีกครั้งเนื่องจากเครื่องไม้ชำรุดเพราะได้รับความกระทบกระเทือนจากถูกระเบิด สมัยสงครามมหาเอเชียบูรพา การบูรณะครั้งนี้ พระเทพวิสุทธิคุณ เจ้าอาวาสเป็นประธาน นายไพรัช ชูติกุล อดีตหัวหน้ากองสถาปัตยกรรม กรมศิลปากรควบคุมงานบูรณะ นายประเวศ ลิมปประดิษฐ์ อดีตหัวหน้าแผนกช่างสิบหมู่ กรมศิลปากรควบคุมงานด้านจิตรศิลป์ การบูรณะแล้วเสร็จในวันที่ 31 กรกฎาคม พ.ศ.2514

ส่วนภาพจิตรกรรมฝาผนัง นายไพรัช ชูติกุลได้จ้างนายเดวิด ชาวออสเตรเลียเป็นผู้ชำนาญการอัดยูนบอนอยู่ที่พื้นภาพจิตรกรรมมาให้อยู่ในระดับ และสภาพเดิม เมื่อบูรณะอุโบสถแล้วเสร็จ ได้ทำการบูรณะกำแพงแก้ว สร้างรั้วเหล็กรอบอุโบสถ บูรณะปฏิสังขรณ์หอไตร พระจอม เสาธงหินสลักทั้ง 2 เสา ทาสีศาลาการเปรียญและรั้ว บูรณะประตูพระวิหาร ทาสีตลอดถึงกำแพงและพระเจดีย์ 2 องค์ ดังปรากฏอยู่ในปัจจุบัน⁴

¹ข้าหลวงเทศาภิบาลระหว่างปีพ.ศ.2439-2448 หลังจากที่มีการปกครองหัวเมืองแบบมณฑลเทศาภิบาล.

²ข้าหลวงเทศาภิบาล ระหว่างปีพ.ศ.2453-2458 และดำรงตำแหน่งอุปราชมณฑลปักษ์ใต้ระหว่างปี พ.ศ.2459-2469.

³บริษัทเมืองโบราณ. เล่มเดิม. หน้า 52.

⁴กรมศิลปากร. เล่มเดิม. 2533. หน้า 6.

พ.ศ.2520-พ.ศ.2523 มีการบูรณะจิตรกรรมฝาผนังในอุโบสถโดยบูรณะให้คงไว้ในรูปแบบศิลปเก่า กล่าวคือ ผู้วิจัยได้สอบถามจากผู้ซ่อมแซมจิตรกรรมฝาผนังวัดมัชฌิมาวาส จ.สงขลา เมื่อปีพ.ศ.2523 คือคุณสมศักดิ์ แดงพันธ์ ปัจจุบันรักษาการหัวหน้างานอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง ฝ่ายอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนัง และประติมากรรมติดที่กองโบราณคดี กรมศิลปากร กล่าวว่า

การอนุรักษ์ไม่มีการเพิ่มเติมเพียงเข้าไปเสริมความมั่นคงของชั้นสีชั้นปูนให้แข็งแรง เป็นการรักษาคู่ค่าของจิตรกรรมไม่ให้เปลี่ยนแปลง เพียงแต่เติมสีไม่ได้เติมเนื้อเรื่อง เพราะเนื้อเรื่องครบ ปัญหาคือ ชั้นสีเท่านั้นที่หลุดร่วง มีเติมเฉพาะรูปมารผจญ ทางด้านซ้ายมือของพระพุทธรูป โดยดูภาพทางด้านขวามือเป็นหลัก"¹

ดังนั้นภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมัชฌิมาวาส ในปัจจุบันยังรักษาสภาพเดิมไว้ได้มาก

¹สมศักดิ์ แดงพันธ์ เป็นผู้ให้สัมภาษณ์, มนัสสวาส กุลวงศ์ เป็นผู้สัมภาษณ์ที่งานอนุรักษ์จิตรกรรมฝาผนังฝ่ายอนุรักษ์, จิตรกรรมฝาผนัง และประติมากรรมติดที่ กองโบราณคดี กรมศิลปากร เมื่อวันที่ 21 สิงหาคม พ.ศ.2538.

1.2 ลักษณะของจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตวาส จ.สงขลา

จิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตวาสเป็นจิตรกรรมฝาผนังซึ่งเขียนขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ลักษณะงานจิตรกรรมเป็นจิตรกรรมสีฝุ่นพาดูหยาบ มีร่องพื้นหรือเรียกว่า จิตรกรรมไทยเดิม¹ โดยจิตรกรได้เขียนจิตรกรรมเต็มผนัง ทั้ง 4 ด้าน ซึ่งเป็นที่ทราบกันโดยทั่วไปว่าในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นยุคที่ไทยมีการติดต่อกับชาติตะวันตกทั้งทางด้านการเมือง และเศรษฐกิจซึ่งมีอิทธิพลทำให้สังคมไทยเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงโดยเริ่มรับวัฒนธรรมตะวันตกในด้านต่าง ๆ รวมทั้งด้านศิลปะ² จึงปรากฏลักษณะจิตรกรรมแบบตะวันตกขึ้น เช่น ศิลปสกุลช่างขรัวอินโข่ง³ แต่จิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตวาส ยังคงรูปแบบการเขียนจิตรกรรมประเพณีไทย ซึ่งมีกฎเกณฑ์การเขียนอย่างเป็นระบบ⁴ ดังนี้

การกำหนดตำแหน่งเรื่องราวบนผนังอาคารในงานจิตรกรรมฝาผนังแบบไทยประเพณี งานจิตรกรรมฝาผนังแบบไทยประเพณีตั้งแต่สมัยอยุธยาตอนปลายมาถึงสมัยรัชกาลที่ 3 ช่างเขียนนิยมกำหนดตำแหน่งเรื่องราวลงบนผนังอาคาร ดังนี้

¹สน สีมাত্রัง. จิตรกรรมฝาผนังสกุลช่างรัตนโกสินทร์. 2522. หน้า 26.

²อ่านรายละเอียดเพิ่มเติมใน ประยูร อุลุชาฎะ. จิตรกรรมสมัยรัตนโกสินทร์. โดย น.ณ. ปากน้ำ (นามแฝง). 2525.

³อ่านรายละเอียดเพิ่มเติมใน วิยะดา ทองมิตร. จิตรกรรมแบบสากล สกุลช่างขรัวอินโข่ง. 2522.

⁴อ่านรายละเอียดเพิ่มเติมใน ปรีดดา เจลิ้มเผ่า กอนันตกุล. ภาษาของจิตรกรรมไทย : การศึกษาทัศนภาพและความหมายทางสังคมวัฒนธรรมของจิตรกรรมพุทธศาสนาด้านรัตนโกสินทร์. 2536. หน้า 23.

ผนังด้านตรงหน้าพระประธาน	เขียนเรื่องพุทธประวัติตอนมารผจญเป็นภาพขนาดใหญ่เต็มผนังเหนือประตูทางเข้า
ส่วนผนังระหว่างประตู	เขียนเรื่องพุทธประวัติและ/หรือทศชาติชาดก
ผนังด้านหลังพระประธาน	เขียนฉากไตรภูมิหรือฉากจักรวาลตามคติพุทธศาสนาแบบเถรวาทเต็มผนังเหนือประตูทางเข้า
ส่วนผนังระหว่างประตู	เขียนเรื่องพุทธประวัติและ/หรือทศชาติชาดก
ผนังด้านข้างพระประธานทั้ง 2 ข้าง	เขียนภาพเทพชุมนุมเต็มผนัง เหนือหน้าต่างเขียนพุทธประวัติและ/หรือทศชาติชาดกไว้ผนังระหว่างหน้าต่าง

งานจิตรกรรมฝาผนังแบบไทยประเพณีในสมัยรัชกาลที่ 4 และ 5 ข้างเขียนได้พัฒนาการกำหนดตำแหน่งเรื่องราวลงบนผนังอาคาร ดังนี้

ผนังด้านหน้าพระประธาน	ยังคงเขียนภาพพุทธประวัติตอนมารผจญเหมือนเดิมไว้ ผนังเหนือประตูทางเข้า
ส่วนผนังระหว่างประตู	ยังนิยมเขียนภาพพุทธประวัติและ/หรือทศชาติชาดก
ผนังด้านหลังพระประธาน	ได้เปลี่ยนความนิยมการเขียนภาพฉากไตรภูมิหรือฉากจักรวาลตามคติพุทธศาสนาแบบเถรวาทมานิยมเขียนเป็นภาพพุทธประวัติลงเต็มพื้นที่ผนังเหนือประตูทางเข้า
ส่วนผนังระหว่างประตู	ยังนิยมเขียนภาพพุทธประวัติหรือทศชาติชาดกตามเดิม
ผนังด้านข้างพระประธาน	ผนังด้านข้างที่อยู่เหนือหน้าต่างทั้งสองด้านเดิมเขียนภาพเทพชุมนุม มาในสมัย รัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 5 ข้างได้ลดพื้นที่ภาพเทพชุมนุมลงครึ่งหนึ่งแล้วเขียนภาพพุทธประวัติแทนที่อีกครึ่งหนึ่งของผนังทั้งหมด

แต่ขณะเดียวกัน จิตรกรรมฝาผนังในสมัย รัชกาลที่ 4 - รัชกาลที่ 5 หลายแห่ง รวมทั้งจิตรกรรมฝาผนังในวัดมณีนิมิต จ.สงขลา ไม่นิยมเขียนภาพเทพชุมนุมเลยก็มี กลับนิยมเขียนภาพพุทธประวัติแทนที่ภาพเทพชุมนุม ลงบนพื้นที่ผนังเหนือหน้าต่างทั้งหมดก็มี

ผนังระหว่างหน้าต่างทั้งสองด้าน ยังคงนิยมเขียนภาพพุทธประวัติและ/หรือ ทศชาติชาดกเหมือนเดิม

จิตรกรรมฝาผนังแบบไทยประเพณี หลังสมัยรัชกาลที่ 5 มีน้อย สังคมไทยไม่ให้ความสนใจ เปลี่ยนไปนิยมจิตรกรรมฝาผนังแบบศิลปะตะวันตกมากขึ้น¹

1.3 การลำดับเรื่องในจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิต จ.สงขลา

เรื่องที่ช่างเขียนเลือกมาเขียนไว้ในจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตมี 2 เรื่อง คือ พุทธประวัติ และทศชาติชาดก

-ภาพชุดพุทธประวัติ เขียนบนผนังเหนือประตูหน้า เหนือประตูหลัง เหนือหน้าต่าง บริเวณผนังทิศเหนือ-ใต้

-ภาพชุดทศชาติชาดก เขียนบนผนังระหว่างหน้าต่างด้านหน้าพระประธาน ผนังระหว่างหน้าต่างด้านหลังพระประธาน ผนังระหว่างหน้าต่างด้านข้างพระประธานทิศเหนือ-ใต้

การลำดับเรื่องพุทธประวัติ

เริ่มที่ผนังตอนในสุดของผนังด้านข้างพระประธาน ทิศเหนือโดยเริ่มเรื่องตั้งแต่ พระโศภิต์เสวยพระชาติเป็นพระคูลิตเทวบุตร ประทับอยู่ในพระวิมานมีพระอินทร์ และ เทพบริวารมาทูลอันเชิญให้เสด็จจุติเป็นเจ้าชายสิทธัตถะกุมาร แล้วดำเนินเรื่องราวต่อเนื่อง ไปจนจบตอนโทณพราหมณ์ แบ่งพระบรมสารีริกธาตุที่ผนังด้านหลังพระประธาน (ทิศตะวันออก) (รายละเอียดการลำดับเรื่อง มีแสดงไว้ในแผนภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตในภาคผนวก ก)

¹ผศ.สน สีมাত্রัง เป็นผู้ให้สัมภาษณ์ มนัสสวาส กุลวงศ์ เป็นผู้สัมภาษณ์ที่ภาควิชา ประยุกต์ศิลปศึกษา คณะมัณฑนศิลป์มหาวิทยาลัยศิลปากร เมื่อวันที่ 19 มกราคม พ.ศ.2539.

การลำดับเรื่องทศชาติชาดก

เริ่มเรื่องเตมียชาดก พระชาดิลำดับที่ 1 ในชุดทศชาติชาดกเริ่มที่ผนังมุมห้องระหว่างผนังด้านหน้าพระประธาน (ทิศตะวันตก) กับผนังด้านข้างพระประธาน (ทิศใต้) แล้วดำเนินเรื่องชาดกชาติอื่น ๆ จนมาจบพระชาติสุดท้าย คือ เวสสันดร ที่ผนังด้านตอนหน้าพระประธาน (ทิศตะวันตก)

ชาดกลำดับที่ 1 ถึง 9 จะเขียนจบลงในช่องระหว่างหน้าต่าง ชาดกที่ 1 - 9 ได้แก่ เตมียชาดก มหาชนกชาดก สุวรรณสามชาดก เนมิราชชาดก มหาสกลชาดก ภูริทัตตชาดก จันทกุมารชาดก พรหมนารถชาดก วิทูรชาดก ชาดกเหล่านี้ใช้พื้นที่ภาพ 1 ช่องผนังระหว่างหน้าต่างต่อชาดก 1 เรื่อง

เฉพาะเวสสันดรชาดกอันเป็นชาดกลำดับที่ 10 ในชุดทศชาติชาดก มีเนื้อหาแบ่งตอนได้ 13 กัณฑ์ โดยเขียนลงบนผนังระหว่างหน้าต่างจำนวน 9 หน้าต่าง หน้าต่างละ 1 เรื่องบ้าง 2 เรื่องบ้าง จนจบเรื่อง

1.4 คุณค่าของจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตวาส จ.สงขลา

จิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตวาสเป็นงานจิตรกรรมแห่งหนึ่งที่ทรงคุณค่า มีเนื้อเรื่องเกี่ยวกับพุทธศาสนา คือ เรื่องพุทธประวัติ ทศชาติชาดก มหาชาติชาดก เมื่อพิจารณาลงไปอย่างลึกซึ้ง ในภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตวาส พบว่าภาพจิตรกรรมโดยเฉพาะในส่วนที่เป็น "รูปกาก"¹ แสดงให้เห็นถึงพฤติกรรมของมนุษย์ที่ดำเนินชีวิตอยู่ในสังคมซึ่งผู้เขียนถือว่า มีคุณค่า และมีความเป็นไปได้มากที่จะนำมาศึกษาสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ให้เห็นเป็นรูปธรรมชัดเจน งานวิจัยฉบับนี้ผู้เขียนมุ่งนำคุณค่าของจิตรกรรมฝาผนังมาศึกษา ภาพสะท้อนสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยนำมาศึกษาประกอบกับเอกสารประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้อง จะทำให้ได้ความรู้ความเข้าใจ เรื่องราวสมัยนั้นในลักษณะที่เป็นรูปธรรมชัดเจนมากยิ่งขึ้น

¹รูปกาก หมายถึง รูปชีวิตชาวบ้านไม่เกี่ยวกับห้องเรื่องโดยตรง แต่เป็นส่วนประกอบจากที่มีมากขึ้น ประมาณรัชกาลที่ 3 อ่างใน บริตตา เกลิมเฝ้า กอนันตกุล. เล่มเดิม. หน้า 57.

1.5 การจัดหมวดหมู่จิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตวาส จ.สงขลา

การศึกษาเรื่องภาพสะท้อน สังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ศึกษาการเขียนจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตวาส จ.สงขลา จำเป็นที่จะต้องวิจัยอย่างมีกรอบ และมีหลักเกณฑ์ในการศึกษาอย่างเป็นระบบ ผู้วิจัยจึงนำเรื่องราวจากจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตวาส จ.สงขลา มาจัดเป็นหมวดหมู่โดยใช้ทฤษฎี "องค์ประกอบ" ของสังคมเป็นเกณฑ์โดยสังคมทั่วไป จะต้องประกอบไปด้วยองค์ประกอบที่สำคัญ¹ คือ กลุ่มคน สภาพแวดล้อมชุมชน ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในสังคม สถาบัน วัฒนธรรม และเพิ่มเติมในส่วนที่เป็นปัญหาสังคม ผู้วิจัยได้นำทฤษฎีนี้มาประยุกต์เพื่อจัดหมวดหมู่จิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตวาส ดังนี้

หมวดที่ 1 ว่าด้วย สภาพแวดล้อมชุมชน ที่ปรากฏอยู่บนจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตวาส ประกอบด้วย

- 1.1 สภาพแวดล้อมชุมชน : กลุ่มพระบรมมหาราชวัง
- 1.2 สภาพแวดล้อมชุมชน : กลุ่มบ้าน
- 1.3 สภาพแวดล้อมชุมชน : กลุ่มสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ
- 1.4 สภาพแวดล้อมชุมชน : กลุ่มการสัญจรของผู้คนในสังคม
- 1.5 สภาพแวดล้อมชุมชน : สภาพแวดล้อมทางธรรมชาติ

หมวดที่ 2 ว่าด้วย กลุ่มคน ภาพบุคคลที่ปรากฏอยู่บนจิตรกรรมฝาผนัง วัดมณีนิมิตวาส ประกอบด้วย

- 2.1 กลุ่มชนชั้นปกครอง ได้แก่ พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง
- 2.2 กลุ่มชนชั้นภายใต้การปกครอง ได้แก่ ไพร่ ทาส ไพร่ชาวต่างชาติต่างศาสนา เช่น พวน แขก มุสลิม กะเหรี่ยง เป็นต้น
- 2.3 กลุ่มพิเศษ ได้แก่ พระสงฆ์ พราหมณ์ ฤาษี ชาวจีน ชาวตะวันตก

หมวดที่ 3 ว่าด้วย ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในสังคม ภาพที่ปรากฏอยู่บนจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตวาส ได้แสดงให้เห็นภาพความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มชนชั้นของคนในสังคม ซึ่งแบ่งความสัมพันธ์ระหว่างคนในแต่ละชนชั้นได้ดังนี้

¹ฉวีวรรณ วรรณประเสริฐ. สังคมไทย. 2522. หน้า 5.

3.1 ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์ กับพระบรมวงศานุวงศ์

ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์ กับขุนนาง

ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์ กับพระภิกษุสงฆ์

3.2 ความสัมพันธ์ระหว่างพระบรมวงศานุวงศ์ กับขุนนาง

ความสัมพันธ์ระหว่างพระบรมวงศานุวงศ์ กับพระภิกษุ

ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าขุนนาง กับไพร่

3.3 ความสัมพันธ์ระหว่างขุนนาง กับขุนนาง

ความสัมพันธ์ระหว่างขุนนาง กับพระภิกษุ

ความสัมพันธ์ระหว่างขุนนาง กับไพร่

3.4 ความสัมพันธ์ระหว่างไพร่ กับไพร่

ความสัมพันธ์ระหว่างไพร่ กับชาวต่างชาติต่างศาสนา

3.5 ความสัมพันธ์ระหว่างชาวต่างชาติต่างศาสนา กับชาวต่างชาติต่างศาสนา

หมวดที่ 4 ว่าด้วย สถาบันต่าง ๆ ในสังคม ภาพที่แสดงออกถึงสถาบันในสังคม

ไทยบนจิตรกรรมฝาผนัง ได้แก่

4.1 สถาบันการปกครอง ประกอบด้วย สถาบันกษัตริย์ ขุนนาง

4.2 สถาบันเศรษฐกิจ เช่น การประกอบอาชีพ การค้าขาย รับจ้าง เกษตรกรรม
การประมง เป็นต้น

4.3 สถาบันศาสนา เป็นลักษณะของพิธีกรรม ความเชื่อ ความศรัทธา ใน
ศาสนาต่าง ๆ เช่น ศาสนาพุทธ คริสต์ อิสลาม พราหมณ์-ฮินดู

4.4 สถาบันการศึกษา เช่น การเขียน การอ่านหนังสือ

4.5 สถาบันครอบครัว เช่น การอบรมเลี้ยงดูบุตร ความกตัญญู หน้าที่ของสามี-
ภรรยา การให้ความรัก ความเอาใจใส่ ดูแลซึ่งกันและกันของคนในครอบครัว ตลอดจนถึง
ลักษณะของครอบครัวของคนไทย คนจีน ในสังคมไทย เป็นต้น

หมวดที่ 5 ว่าด้วย วัฒนธรรมและประเพณี ภาพวัฒนธรรมที่ปรากฏอยู่บนจิตรกรรม
ฝาผนังวัดมณีนิมมาวาส ประกอบด้วย

5.1 วิถีชีวิต คือการดำเนินชีวิตในแต่ละวันของผู้คนในชุมชน เช่น การพักผ่อน การทำงาน การทำบุญ เป็นต้น

5.2 วัฒนธรรมการกิน เช่น การกินหมาก กินอาหารด้วยมือ

5.3 เครื่องใช้สอย เช่น เครื่องเรือน เครื่องใช้สำหรับการทำมาหากิน

5.4 การแต่งกาย เช่น การแต่งกายของพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ พุทธทาส ข้าราชการ ผู้หญิงและเด็กไทย การแต่งกายของแขกพราหมณ์ แขกมุสลิม คนจีน และชาวตะวันตก

5.5 เครื่องดนตรี เช่น กลองชนะ กลองแขก กลองสองหน้า ปี่ใน ระนาดเอก ส่องวงใหญ่ ตะโพน กลองทัด ฉิ่ง พิณ ฆ้องวงเล็ก ซอด้วง ซอสุ่ย ปี่ชวา

5.6 อาวุธ เช่น ดาบ กระบี่ ปืนยาว ปืนใหญ่ ขวาน ดาบปลายปืน ธนู มีดพร้า ลูกดอก กริช ปืนสั้น ง้าว ทวน โล่ หอก เป็นต้น

5.7 พระราชพิธี เช่น พระราชพิธีอภิเษกสมรส พระบรมศพ พระราชพิธี จรดพระนังคัลแรกนาขวัญ พิธีทวงข้าวทิพย์ เป็นต้น

5.8 ธรรมเนียม เช่น การหมอบนั่ง การสวมเสื้อเข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์ การหมอบ การกราบปูศ มวยการรับฟังคำสั่งสอนจากผู้ใหญ่ เป็นต้น

5.9 ประเพณี เช่น ทำบุญตักบาตร ทำบุญเลี้ยงพระ เป็นต้น

5.10 พิธีกรรม เช่น พิธีกรรมทางศาสนาพราหมณ์ พิธีบูชาโยนิ การฟังธรรม พิธีโปรยทาน เป็นต้น

5.11 ความเชื่อ เช่น ความเชื่อทางพุทธศาสนา ความเชื่อเกี่ยวกับไตรภูมิพระร่วง ความเชื่อเกี่ยวกับเครื่องรางของขลัง ศาลพระภูมิ คติความเชื่อของจีน เป็นต้น

5.12 การละเล่น เช่น โขน ฟ้อนรำ ดนตรีปี่พาทย์ ฟันหลวง ขับเสภา ลิเก จั้ว มวยไทย กระบี่กระบอง ญวนหก ไม้สูง สกา ทอดลูกเต๋า หมากรูก พนันนก เล่นว่าว ฟันกระบี่ เป็นต้น

หมวดที่ 6 ว่าด้วย ปัญหาของคนในสังคม ที่ปรากฏอยู่ในภาพจิตรกรรมฝาผนัง วัดมณีมาวาส จ.สงขลา เช่น ปัญหาความยากจน โรคภัยไข้เจ็บ ภัยจากราษฎร ปัญหาการทะเลาะวิวาท เป็นต้น

ซึ่งการศึกษาเรื่องภาพสะท้อนสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรณีศึกษาจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาส จังหวัดสงขลา ในบทต่อไปนี้จะได้นำแต่ละหมวด มาศึกษาอย่างละเอียดต่อไป

1.6 ข้อตกลงเบื้องต้นเกี่ยวกับการศึกษาภาพสะท้อนสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จากจิตรกรรมฝาผนังวัดมัชฌิมาวาส จ.สงขลา

การเขียนภาพจิตรกรรมฝาผนังแต่เดิมเป็นการเขียนภาพเพื่อเล่าเรื่องทางศาสนา เช่น เรื่องพุทธประวัติ ทศชาติชาดก จิตรกรรมเหล่านี้ไม่ได้วางวัตถุประสงค์เพื่อแสดงข้อเท็จจริง เพราะฉะนั้นจิตรกรรมเหล่านี้จึงมีข้อจำกัดในตัวเองว่าไม่ต้องเคารพข้อเท็จจริง แต่อาศัยข้อเท็จจริงบางส่วนตามความเหมาะสมมาใช้เป็นองค์ประกอบในการเล่าเรื่อง ฉะนั้น การศึกษาภาพสะท้อนสังคมไทย จากจิตรกรรมฝาผนังวัดมัชฌิมาวาส จ.สงขลา บางเนื้อหาที่ไม่สามารถสะท้อนได้ชัดเจน และเนื้อหาครบสมบูรณ์ บางเนื้อหาที่สะท้อนได้ชัดเจนและสมบูรณ์ ภาพสะท้อนสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวส่วนที่ไม่ชัดเจนซึ่งเกิดจากข้อจำกัดของลักษณะจิตรกรรมฝาผนัง เช่น ภาพสะท้อนเมือง สภาพเมือง ในทางกายภาพของเมือง สภาพชุมชน

คำจำกัดความของเมืองในที่นี้ หมายถึง ภาพที่แสดงให้เห็นกายภาพของตัวเมือง ได้ชัดเจนอันประกอบด้วยลักษณะของตัวเมือง (ผังเมืองเป็นรูปร่างกลมสี่เหลี่ยม) มีคู มีป้อม กว้าง ความสูง ลักษณะเชิงเนิน ป้อมต่าง ๆ การแบ่งพื้นที่ การกำหนดพื้นที่ของวัง, ของบ้าน, บ้านของขุนนาง ของชาวบ้าน ไม่สามารถแสดงข้อเท็จจริงในส่วนนี้ได้

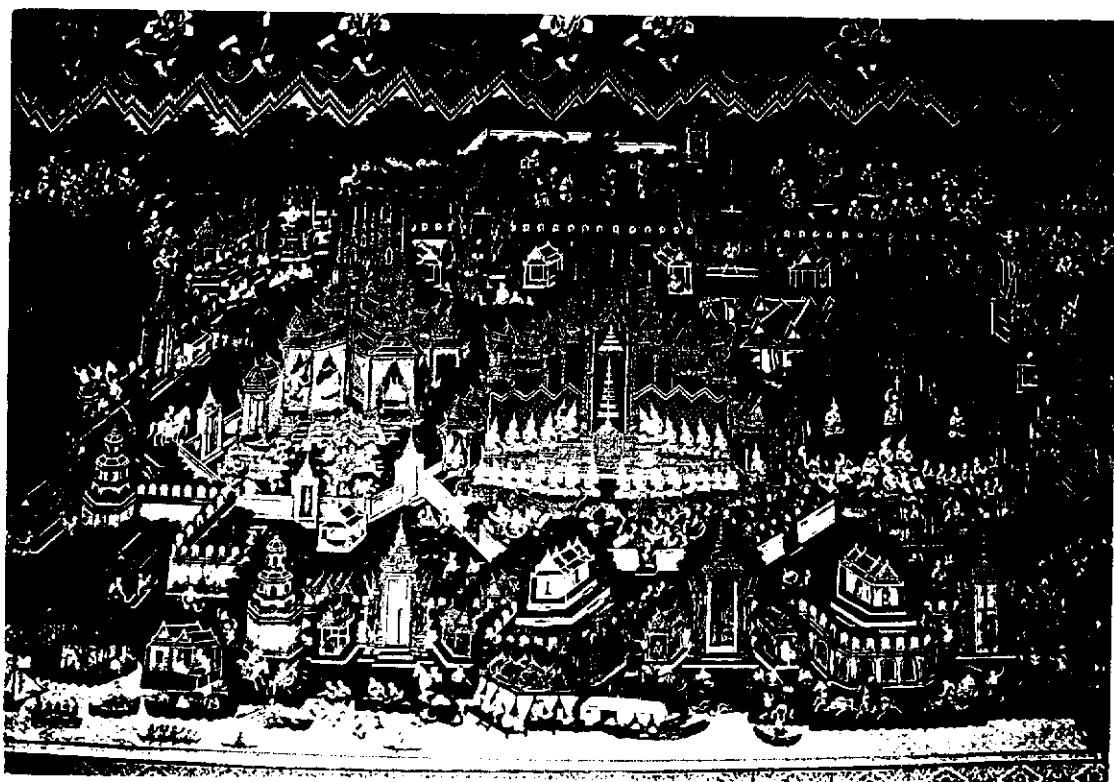
ดังนั้นการศึกษาจำเป็นต้องตระหนักถึงข้อจำกัดต่อไปนี้

1. ภาพจิตรกรรมฝาผนัง มีข้อจำกัด เพราะฉะนั้นจึงไม่สามารถสะท้อนข้อเท็จจริงได้ 100 เปอร์เซ็นต์
2. แต่ภาพจิตรกรรมฝาผนังก็ได้อาศัยข้อเท็จจริงเพื่อวัตถุประสงค์ในการเล่าเรื่องมารับใช้การเล่าเรื่องพุทธประวัติตามความเหมาะสมของพื้นที่ผนัง ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับจิตรกรที่จะเลือกใช้ข้อเท็จจริงบางส่วนหรือทั้งหมดตามความเหมาะสมของการดำเนินเรื่อง
3. พื้นที่ผนังถูกจำกัด จึงไม่สามารถให้ข้อเท็จจริงทั้งหมดของสังคมได้

ภาพสะท้อนสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจากจิตรกรรมฝาผนัง
วัดมณีนิมิตวาสน จังหวัดสงขลา : หมวดที่ 1 ว่าด้วยสภาพแวดล้อมชุมชน

รายงานการวิจัยในบทนี้มุ่งศึกษาภาพสะท้อนสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโดยใช้ข้อมูลประวัติศาสตร์ขั้นต้นที่เป็นภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตวาสนเป็นหลัก โดยนำภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตวาสน มาอธิบายตามที่ได้จัดหมวดหมู่ไว้และนำเอกสารประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องมาช่วยอธิบายพรรณนาวิเคราะห์เพื่อให้ได้ภาพสะท้อนของสังคมสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในหมวดที่ว่าด้วย "สภาพแวดล้อมชุมชน" ให้ชัดเจนยิ่งขึ้น ดังรายละเอียดต่อไปนี้

2.1 ภาพสะท้อนสภาพแวดล้อมชุมชน กลุ่มพระบรมมหาราชวัง

ภาพประกอบ 1 ภาพแสดงลักษณะของชุมชนซึ่งตั้งอยู่ริมแม่น้ำ โดยนำภาพของพระบรมมหาราชวังเป็นหลัก ขณะเดียวกันจิตรกรก็ได้ให้รายละเอียดซึ่งเป็นสภาพแวดล้อมชุมชนที่รายล้อม

อยู่รอบพระบรมมหาราชวัง ได้แก่ กลุ่มภาพในแม่น้ำ ซึ่งมีผู้คนสัญจรไปมาโดยเรือ บางคนอาศัยอยู่ในเรือนแพ มีพระตำหนักใกล้แม่น้ำ มีเรือพระที่นั่งจอดอยู่ สันนิษฐานว่าเป็นตำราชวรดิษฐ์ ซึ่งใช้เป็นท่าเสด็จพระราชดำเนิน และใช้เป็นที่จอดเรือพระที่นั่ง อยู่ตรงกับประตูอุดมสุดารักษ์ของพระบรมมหาราชวัง¹ มีภาพของคนนำช้างลงอาบน้ำ และนางกำนัลกำลังเส่น้ำอยู่ใกล้ ๆ กับตำราชวรดิษฐ์ สันนิษฐานว่าบริเวณนี้เป็น "ท่าช้างวังหลวง" ซึ่งใช้เป็นท่าสำหรับนำช้างพระราชวังหลวงมาอาบน้ำ เมื่อเซอร์ จอห์น เบาริงได้เดินทางเข้ามาในพระราชอาณาจักร และนั่งเรือหลวงชมเมืองก็ได้เขียนบันทึกไว้ว่า "ช้างของพระเจ้าแผ่นดินทั้งสองพระองค์อาบน้ำอยู่หน้าพระราชวังของทั้งสองพระองค์ซึ่งอยู่แยกจากกัน..."² ด้านขวามีภาพของคนกำลังขนถ่ายสินค้า สันนิษฐานว่าเป็น "ท่าเตียน" ซึ่งงานต้นรัตนโกสินทร์ใช้เป็นท่ารับและส่งคนตลอดจนสินค้าที่สำคัญ ถัดขึ้นไปบนบกรอบ ๆ พระบรมมหาราชวัง อุดมไปด้วยพรรณไม้นานาชนิด มีคนสัญจรไปมาโดยใช้ม้าเทียมเกวียน ม้า ช้างเป็นพาหนะ มีคนนั่งพักผ่อนอยู่บนศาลาที่จัดไว้ทั่วไปทั้งข้างประตูพระบรมมหาราชวัง และศาลาริมกำแพงพระราชวัง ภาพพระบรมมหาราชวัง ตั้งแต่แนวกำแพงเข้าไปจะมีประตูกำแพง และป้อมปราการอยู่ปลายป้อมประตู มีเอกสารระบุชื่อป้อมประตูของพระบรมมหาราชวัง ดังนี้

กำแพงด้านเหนือ

ประตูสุนทรพิศา อยู่มุมกำแพงพระราชวังด้านเหนือ

ประตูวิมานเทเวศร์ ซุ้มมณฑปยอดปราสาทอยู่ท้ายหอรัษฎากรพิพัฒน์ ตรงเข้าไปเป็นถนนจรดกับประตูสุวรรณบริบาล

ประตูพระราชฐานชั้นกลาง

ประตูวิเศษไชยศรี ซุ้มมณฑปยอดปราสาทเข้าไปสู่ ถนนจักรีจรดตรงกับประตูวิมานไชยศรี และพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท

ป้อมชั้นที่เขื่อนเพชร อยู่ถัดประตูวิเศษไชยศรีไปทางตะวันออก

¹ แนน้อย ศักดิ์ศรี ม.ร.ว. และคนอื่น ๆ. องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์. 2534. หน้า 112.

² เซอร์ จอห์น เบาริง. บันทึกรายวันของเซอร์ จอห์น เบาริง. แปลจาก The Kingdom and People of Siam vol 2. โดยบัณฑิต เวสส. 2532. หน้า 87.

ประตุมณีพรตน์ อยู่ถัดบ่อมชั้นขึ้น เชื้อนเพชรไปทางตะวันออก ตรงกับประตูวัดพระศรีรัตน
ศาสดารามด้านเหนือ

บ่อมเผด็จดัชกร อยู่มุมกำแพงพระบรมมหาราชวังด้านเหนือ ต่อกับกำแพงด้านตะวันออก
กำแพงด้านตะวันออก

ประตูสวัสดิโสภณ ขั้วมณฑปยอดปราสาทตรงกับประตูวัดพระศรีรัตนศาสดาราม และ
ปราสาทพระเทพบิดร

บ่อมสัณฐาจารย์ อยู่ด้านขวาของพระที่นั่งไชยชุมพล

บ่อมสิงขรชั้น ถัดบ่อมสัณฐาจารย์ไปทางใต้

บ่อมฤทธิรุทรโรมรัน ติดกับพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ด้านใต้

ประตูศักดิ์ไชยสิทธิ์ ขั้วมณฑปยอดปราสาท ต่อจากบ่อมฤทธิรุทรโรมรัน

บ่อมอนันตคีรี ถัดจากประตูศักดิ์ไชยสิทธิ์ไปทางใต้

บ่อมมณีปราการ เต็มเป็นปราการ 3 ชั้น อยู่ตรงมุมกำแพงด้านตะวันออกจรดด้านใต้

ปัจจุบันเหลือ 2 ชั้น

กำแพงด้านใต้

ประตูวิจิตรบรรจง อยู่ตรงวัดพระเชตุพน ทางตะวันออก

ประตูพิศาลสีมา ถัดจากประตูวิจิตรบรรจงไปทางตะวันตก

ประตูอนงคารักษ์ ถัดจากประตูพิศาลสีมาไปทางตะวันตก

ประตูพิทักษ์บวร อยู่ติดกับบ่อมภูผาสุทัศน์

กำแพงด้านตะวันตก

บ่อมโสฬสศิลา

บ่อมมหาโกละ

ประตูอุดมสุธารักษ์ ตรงกับประตูยาดรากษัตริ์ ซึ่งเป็นประตูพระราชฐานชั้นใน

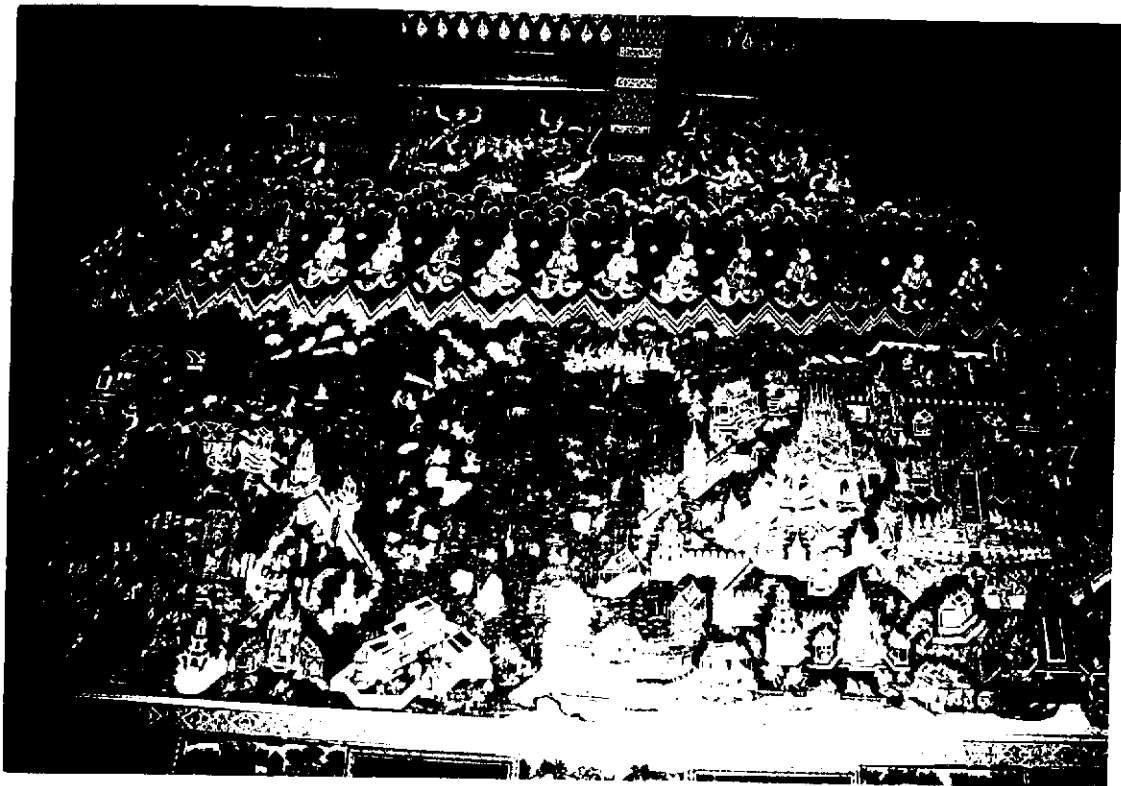
ประตูเทวagirมย์ ตรงกับประตูศรีสุนทร ซึ่งเป็นประตูพระราชฐานชั้นกลาง ข้าง

พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท

บ่อมทัศนนิกร ถัดจากประตูเทวagirมย์ไปทางเหนือ

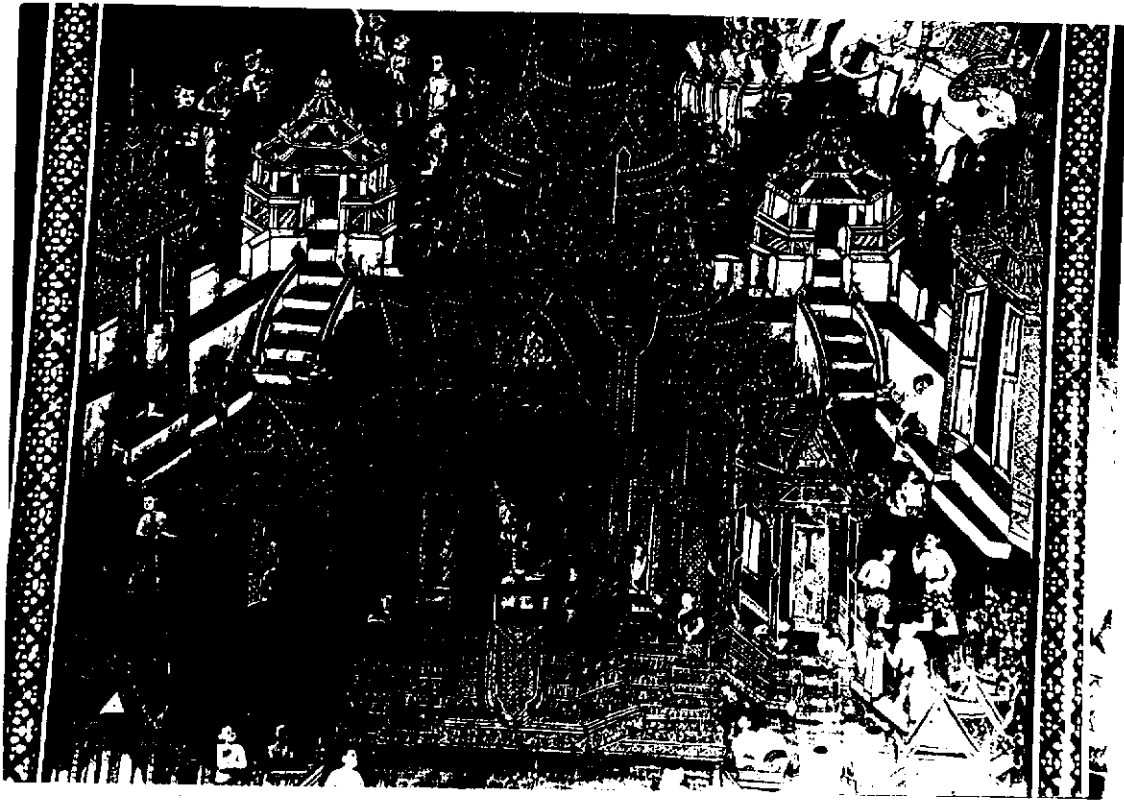
ภาพภายในเขตพระบรมมหาราชวัง เขตพระราชฐานชั้นในจะมีกำแพงกัน มีพระที่นั่งต่าง ๆ
หลายองค์ ภายในเขตพระบรมมหาราชวัง จะมีที่มดาบเป็นที่พักให้ทหารเข้าเวรยาม มีหอกลอง
หอรบช้าง ศาลาพักผ่อน มีบ้านพักของข้าราชการบริพาร ซองประจำพระราชวัง เป็นต้น¹

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. กรมศิลปากร. จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์.
2525. หน้า 155-159.

ภาพประกอบ 2 ภาพแสดงความแตกต่างระหว่างเขตชุมชนกับสภาพแวดล้อมรอบนอกเขตชุมชน
 ในเขตชุมชนจะมีคนอาศัยอยู่จำนวนมาก เขตรอบนอกชุมชนเป็นป่าอุดมไปด้วยพันธุ์ไม้นานาชนิด
 มีคลองเล็ก ๆ ไหลผ่าน มีฝูงสัตว์อาศัยอยู่ ซึ่งภาพดังกล่าวจิตรกรได้ให้ภาพของกรุงเทพมหานครสมัย
 รัตนโกสินทร์ตอนต้น ดังที่สังขราช ฌอง แบบดีสดี บาลเลอกัวซ์ได้พรรณนาไว้ว่า
 ...บริเวณรอบ ๆ เมืองหลวงเนื้อที่ 30 ไมล์ เต็มไปด้วยสวนผลไม้ ซึ่งได้รับน้ำตามธรรมชาติ
 จากน้ำในแม่น้ำขึ้นลง สองครั้งต่อวัน อันเป็นผลของน้ำขึ้นน้ำลงทะเลเด หั่งน้ำอาศัยบรรดาคลอง
 เล็ก ๆ น้ำน้ำเข้าไปยังสวนผลไม้ และผักมีอยู่ในที่แห่งนี้อย่างอุดมสมบูรณ์...¹

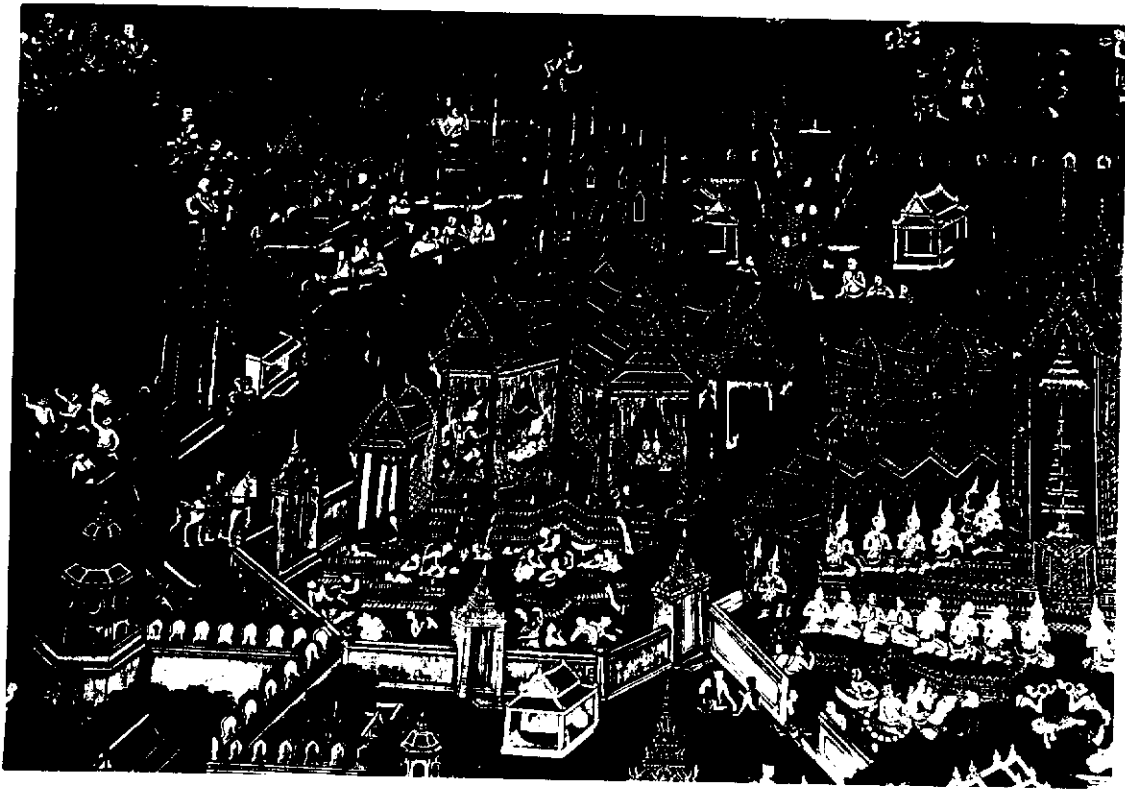
¹สังขราช ฌอง แบบดีสดี บาลเลอกัวซ์. บันทึกเรื่องมีสซึ่งแห่งกรุงสยาม.
 แปลโดย เพียงฤทัย วาสนาบุญมา. 2524. หน้า 4-5.

ภาพประกอบ 3 พระที่นั่งในพระบรมมหาราชวัง พระมหากษัตริย์ทรงใช้เพื่อเสด็จออกขุนนางในสมัยรัชกาลที่ 4 ใช้พระที่นั่งอัมรินทร์วินิจฉัยมาหลุรยพิมาน¹ และพระที่นั่งทางด้านข้างทั้งซ้ายและขวา หรือ พระปรตซ้ายขวา ในสมัยรัชกาลที่ 4 เรียกว่า พระที่นั่งเทพสถานพิลาศ และพระที่นั่งเทพอาสน์พิไล เป็นที่ประทับของเจ้านายฝ่ายใน²

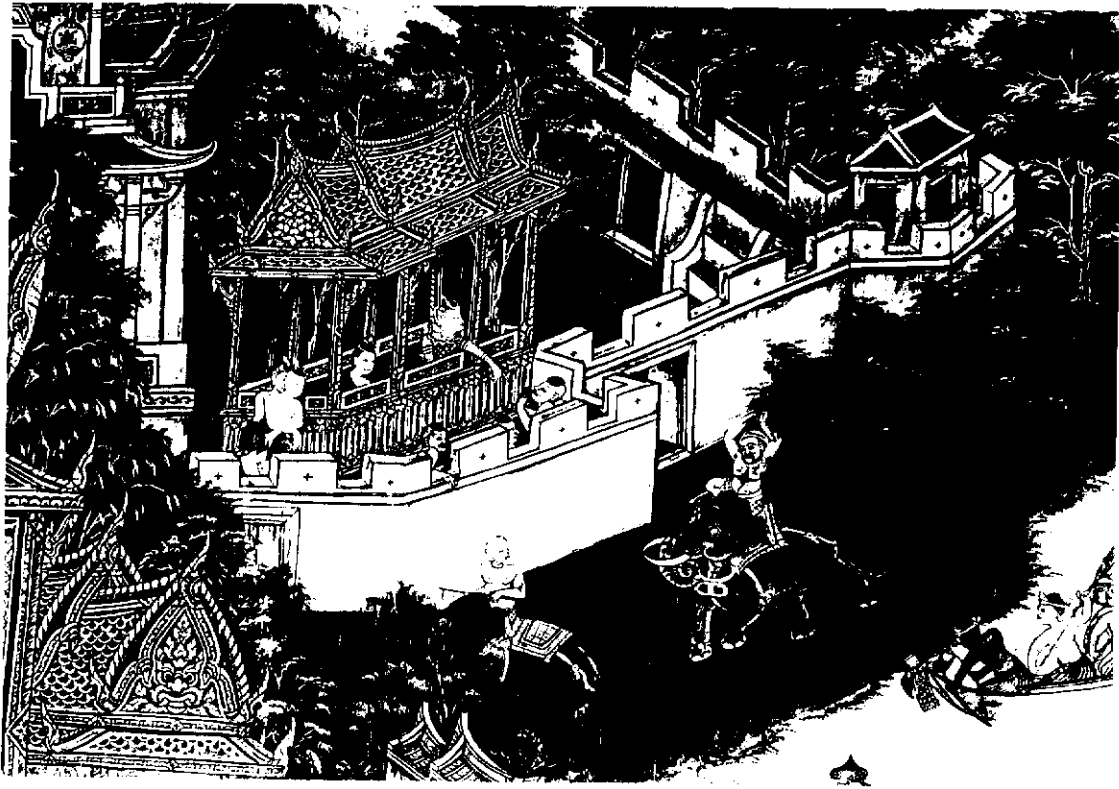
¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. กรมศิลปากร. เล่มเดิม. หน้า 42.

² แหล่งเดิม.

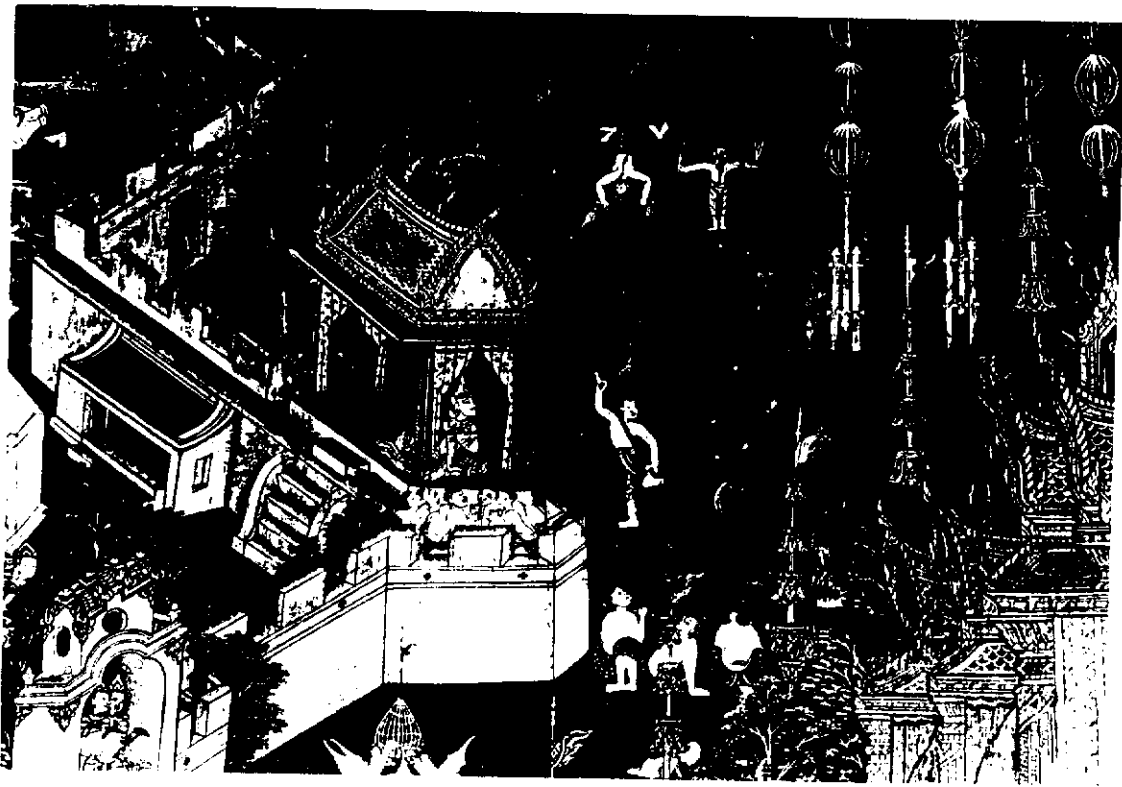
ภาพประกอบ 4 พระที่นั่งในพระบรมมหาราชวังใช้เป็นพระวิหารที่บรรทมของพระมหากษัตริย์
ในสมัยรัชกาลที่ 4 ทรงใช้พระที่นั่งจักรพรรดิมาน เป็นพระวิหารที่บรรทม¹

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. กรมศิลปากร. เล่มเดิม. หน้า 42.

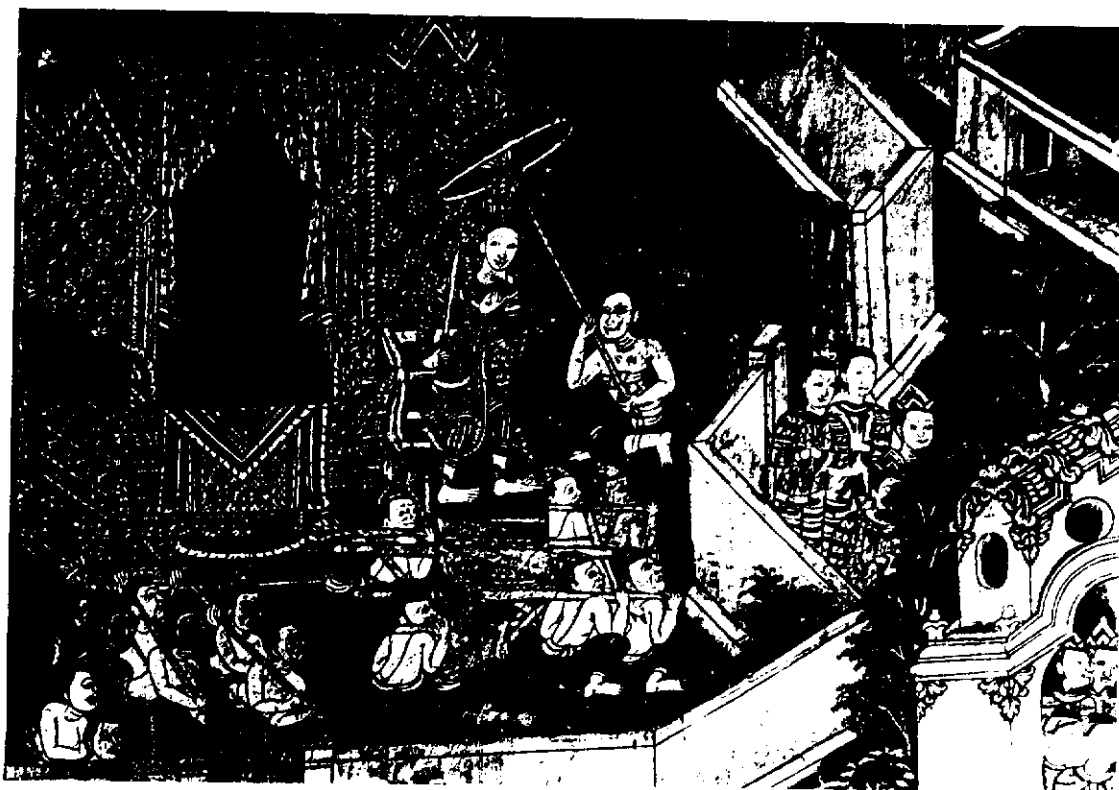
ภาพประกอบ 5 พระที่นั่งในพระบรมมหาราชวัง ใช้สำหรับทอดพระเนตรกระบวนแห่ในการ
พระราชพิธีสระสนานใหญ่ (เดินช้าง เดินม้า) ในสมัยรัชกาลที่ 4 ทรงใช้พระที่นั่งพลับพลาสูง
สำหรับทอดพระเนตรกระบวนแห่ในการพระราชพิธีสระสนานใหญ่ และพระราชทานพระนามว่า
"พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ปราสาท"¹

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. กรมศิลปากร. เล่มเดิม. หน้า 154.

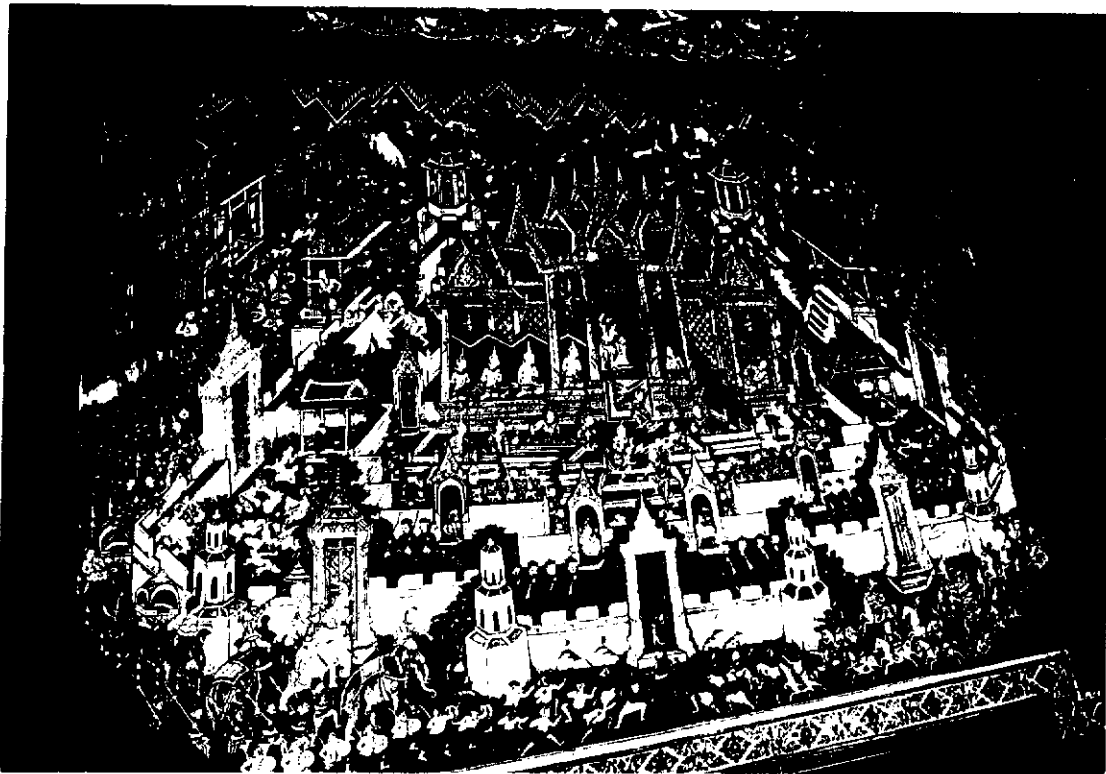
ภาพประกอบ 6 พระที่นั่งในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งพระมหากษัตริย์ประทับเพื่อทอดพระเนตร
การแสดง กระบี่ กระบอง ญวนหก ในการพระราชพิธีพระบรมศพ ในสมัยรัชการที่ 4
พระที่นั่งที่พระมหากษัตริย์ทรงใช้ประทับเพื่อทอดพระเนตรการแสดง คือพระที่นั่งไชยชุมพล¹

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. กรมศิลปากร. เล่มเดิม. หน้า 154.

ภาพประกอบ 7 พระที่นั่งในพระบรมมหาราชวังใช้เป็นพลับพลาสำหรับประทับพระเสลี่ยง
ในสมัยรัชกาลที่ 4 พลับพลาสำหรับประทับเสลี่ยงคือ พระที่นั่งอาภรณ์ภิรมย์ราชปราสาท¹

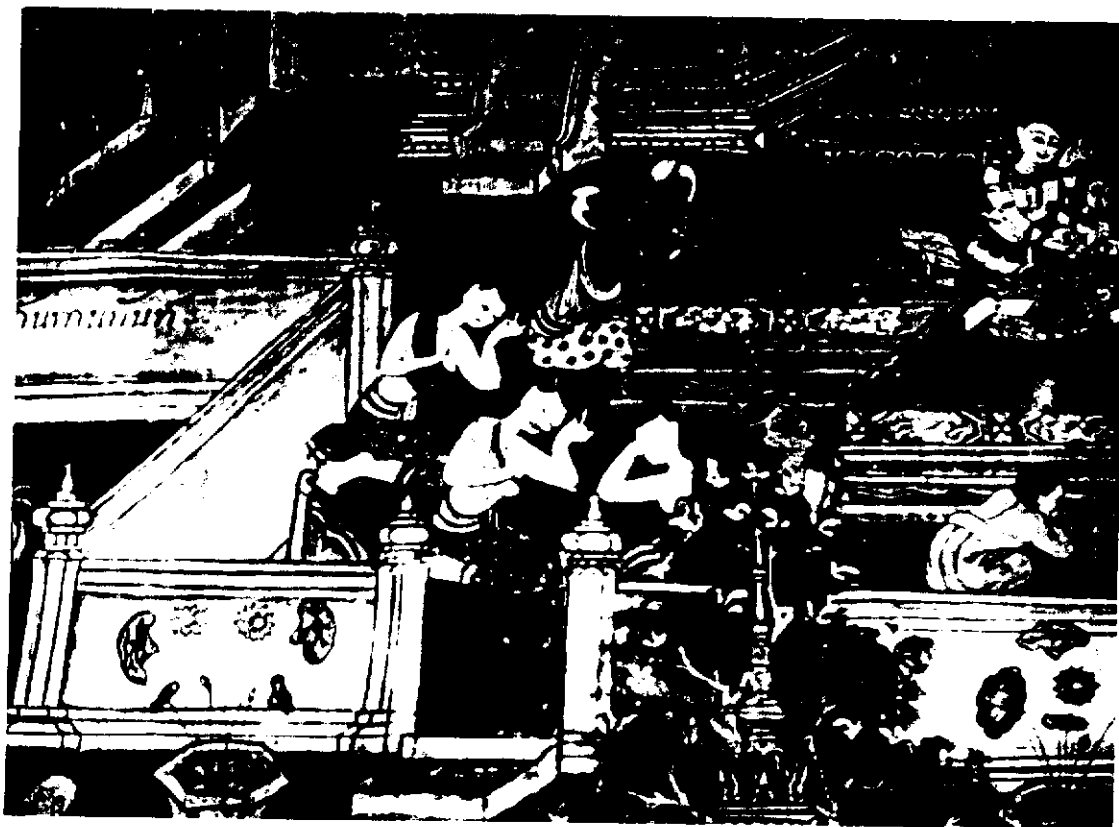
¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. กรมศิลปากร. เล่มเดิม. หน้า 149.

ภาพประกอบ 8 พระที่นั่งในพระบรมมหาราชวังสำหรับประดิษฐานพระบรมอัฐิ ในสมัยรัชกาลที่ 4 ทรงใช้พระที่นั่งมโหสถปราสาทเป็นที่ประดิษฐานพระบรมอัฐิของพระบรมราชชนก¹ (พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย) ในภาพจะเป็นพื้นพระที่นั่งเป็นหินอ่อน ซึ่งบาลเลกัวซ์ ได้บรรยายไว้ว่า "ภายในพระบรมมหาราชวัง มีพื้นหินอ่อน มีทหารรักษาวัง และเป็นใหญ่ ตั้งอยู่เป็นระยะ"²

¹จดหมายเหตุแห่งชาติ. กรมศิลปากร. เล่มเดิม. หน้า 157.

²บาลเลกัวซ์. เล่าเรื่องกรุงสยาม. 2506 หน้า 157.

ภาพประกอบ 9 บัวในกระถาง บลูไว้เป็นไม้ประดับในเขตพระราชฐานชั้นใน บัวเป็นพืชพันธุ์
ที่ผู้คนสมัยรัชกาลที่ 4 นิยมปลูกไว้ประดับบ้านเรือน และมืออยู่ทั่วไป¹

¹ ปลายเลก้าช. เล่มเดิม. หน้า 119.

ภาพประกอบ 10 อาคารภายในเขตพระราชฐานชั้นใน หญิงสาวกำลังยื่นสิ่งของให้กับผู้ชาย
สันนิษฐานว่า เป็นโรงทานซึ่งอยู่ภายในเขตพระบรมมหาราชวัง¹

¹ชัย เรืองศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านสังคม. ม.ป.ป.
หน้า 318.

ภาพประกอบ 11 ลักษณะคล้ายหอนาฬิกา ซึ่งในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้ทรงสร้างหอนาฬิกา เรียกว่า "พระที่นั่งภูวดลทัศไนย" โปรดให้กรมขุนราชสีหวิกรม ทรงคิดแบบสร้างหอนาฬิกาที่มิดาบ¹

¹องค์การคำของครูสภา. ประชุมพงศาวดาร เล่ม 14 ภาคที่ 22-25. 2507.

ภาพพระกอบ 12 พระที่นั่งในพระบรมมหาราชวังสร้างเป็นอาคาร 2 ชั้น ลักษณะสถาปัตยกรรมแบบจีน ซึ่งเป็นที่ทราบกันดีอยู่แล้วว่าสิ่งก่อสร้างแบบจีน มีอยู่แพร่หลายในกรุงเทพฯ บาลเลกัวซ์ได้อธิบายว่า "ตัวเมืองอันประกอบด้วยกำแพงและประตูเมือง หลายต่อหลายประตู พระที่นั่งอันเป็นทรงจตุรมุขกับอาคารต่าง ๆ แบบอินเดีย จีน และยุโรป"¹

¹ บาลเลกัวซ์. เล่มเดิม. หน้า 55.

ภาพประกอบ 13 ศาลาในพระบรมมหาราชวัง สถาปัตยกรรมแบบไทย บางครั้งศาลาอาจใช้
เป็นที่สอนหนังสือ โดยครูที่สอนนั่งกับพื้นศาลา¹

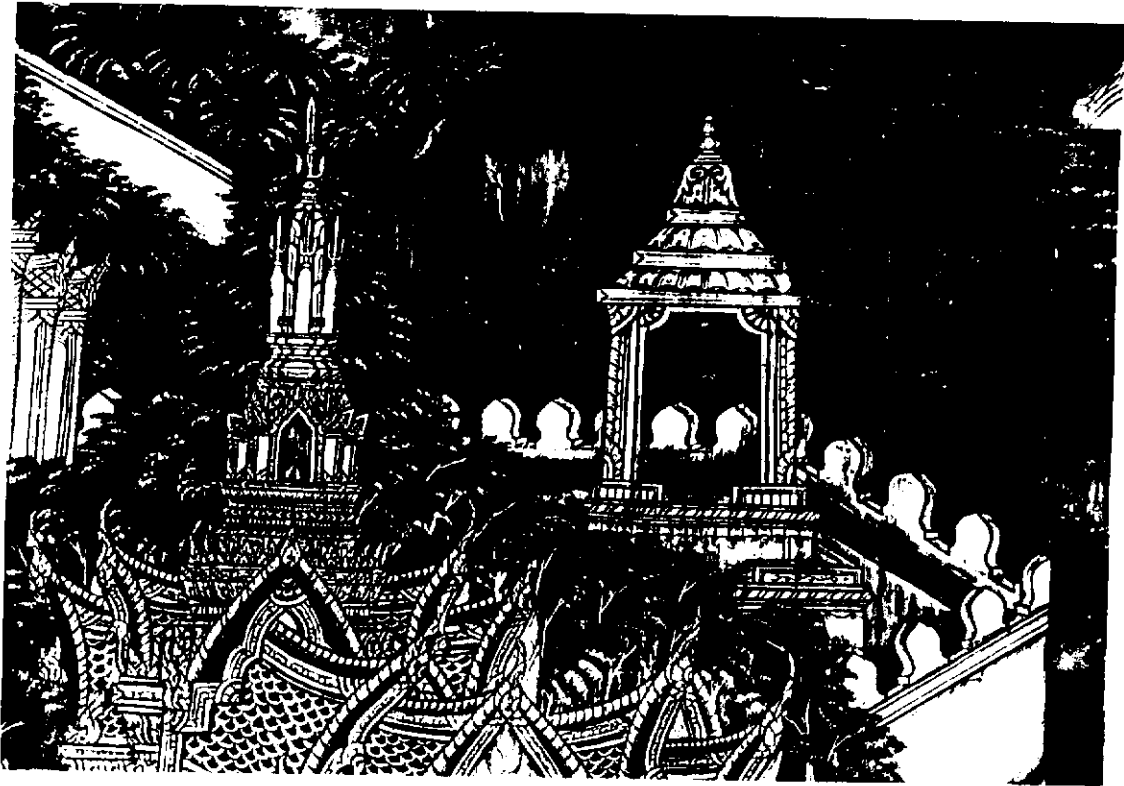
¹ชัย เรืองศิลป์. เล่นเด็ก. หน้า 318.

ภาพประกอบ 14 บ้านพักของข้าราชการบริพารในเขตพระบรมมหาราชวัง ตั้งศาลพระภูมิไว้หน้าบ้าน

ภาพประกอบ 15 ศาลาตั้งอยู่ใกล้บ้านของข้าราชการในพระบรมมหาราชวัง เป็นลักษณะ
ของสถาปัตยกรรมแบบจีน โดยก่อขึ้นแบบสูงถึงขอบเชิงเทียน

ภาพประกอบ 16 หอระฆังในเขตพระบรมมหาราชวัง สันนิษฐานว่าอยู่ในเขตวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ซึ่งงานสมัยรัชกาลที่ 4 ได้โปรดเกล้าฯ ให้ก่อสร้างหอระฆัง มีลักษณะเป็นหอระฆังตั้งอยู่บนฐานสี่เหลี่ยมสูงย่อมุม ประดับด้วยกระเบื้องเคลือบ ตัวหอ และหลังคาทำเป็นทรงบุษบก¹

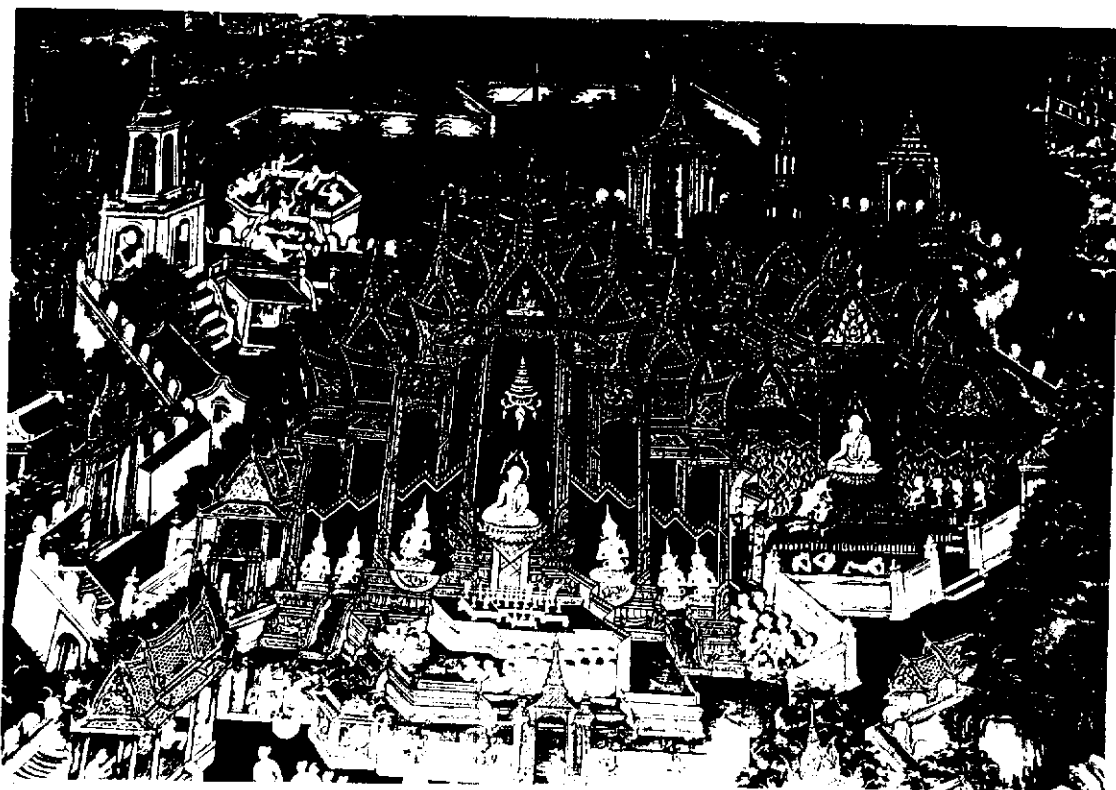
¹ดร.ศักดิ์ กิ่งมณี. "หอระฆังสมัยรัตนโกสินทร์", ศิลปากร. พฤษภาคม-มิถุนายน 2537. หน้า 5.

ภาพประกอบ 17 หอกลอง และสิ่งก่อสร้าง มีลักษณะคล้ายข้อมที่ก่อขึ้นบนเชิงเนินแนวกำแพงพระราชวัง ซึ่งจากหลักฐานปรากฏว่าสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้างหอกลองประจำกรุงรัตนโกสินทร์ขึ้นที่ใกล้พระบรมมหาราชวังด้านใต้ ตรงบริเวณระหว่างสวนเจ้าเชตุกับวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ลักษณะเป็นอาคารไม้สูง 3 ชั้น ยอดมณฑป ภายในประดิษฐานกลองขนาดใหญ่ สำหรับตีบอกเวลาเกิดเพลิงไหม้ และเกิดศึกสงคราม กลองมีชื่อเรียกว่า "กลองย่าพระสุริยศรี อัครศีพินาศ และพิฆาตไฟ" ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ถูกเพลิงไหม้¹ รัชกาลที่ 4 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ซ่อมแซมแล้วแก้ทรงหลังคา ซึ่งของเดิมเป็นทรงยอดเกี้ยว แก้เป็นยอดทรงมณฑป²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. กรมศิลปากร. เล่มเดิม. หน้า 664.

² องค์การด้านของศาสนา. เล่มเดิม. 2507. หน้า 275.

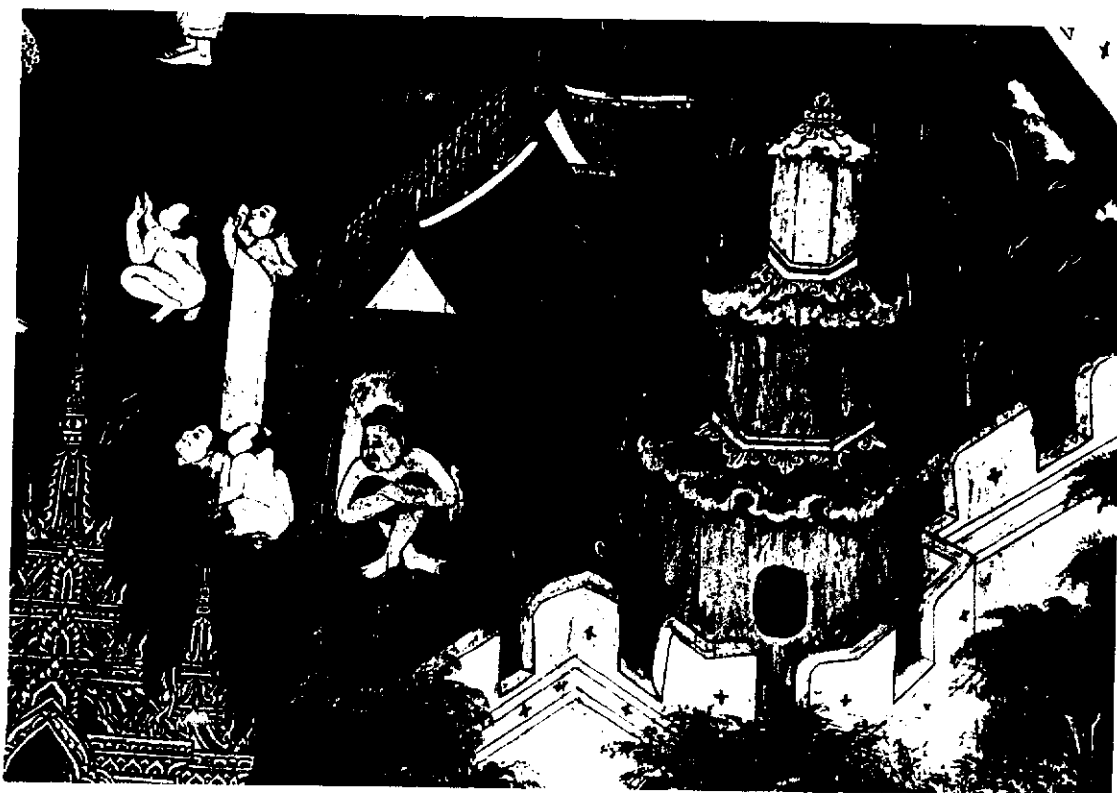

ภาพประกอบ 18 พระอุโบสถในพระบรมมหาราชวัง สันนิษฐานว่าคงหมายถึง "พระพุทธ
รัตนสถาน" ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้สร้าง
ประดิษฐานพระพุทธบุษยรัตน์¹

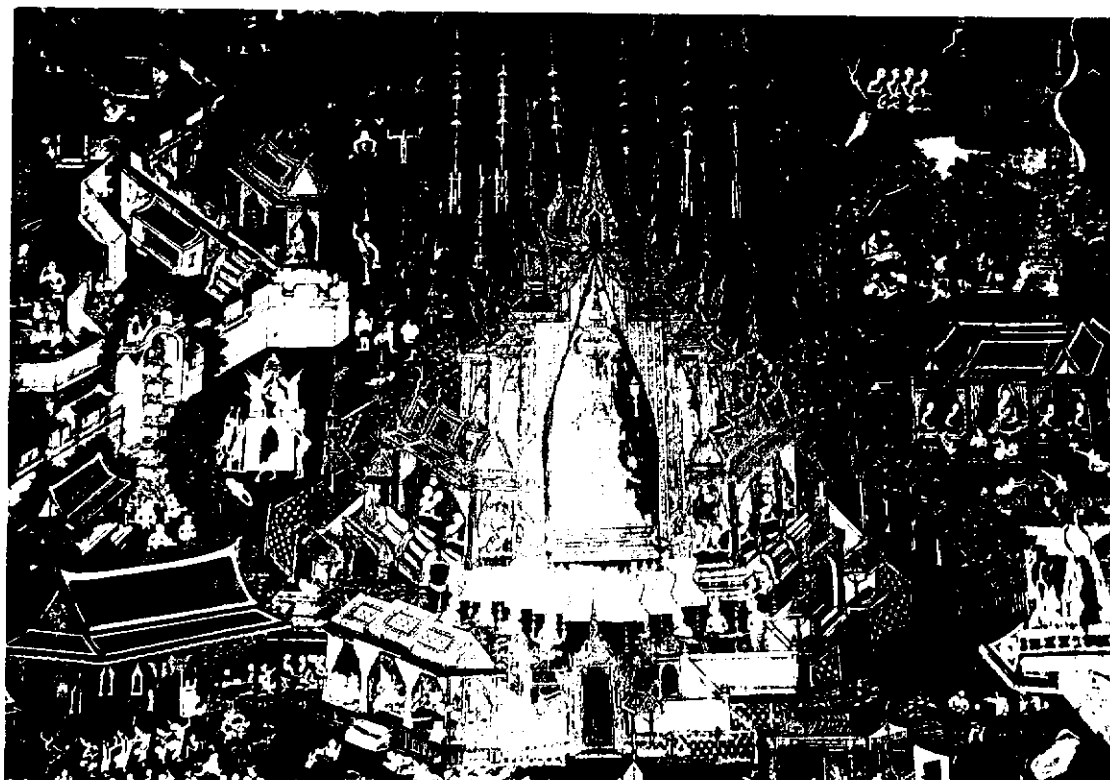
¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. กรมศิลปากร. เล่มเดิม. หน้า 154.

ภาพประกอบ 19 เจดีย์แบบจีน ซึ่งอยู่ทั่วไปในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม

ภาพประกอบ 20 เจดีย์แบบจีน สร้างนอกเขตพระบรมมหาราชวัง สะท้อนให้เห็นศิลปะแบบจีน
ที่มีอยู่ทั่วไปหลายในกรุงเทพฯ

ภาพประกอบ 21 ภาพแสดงพระเมรุมาศ สำหรับถวายพระเพลิงพระบรมศพ ซึ่งในการจัดเตรียมงานถวายพระเพลิงพระบรมศพ จะส่งคนไปตัดต้นไม้ที่ใหญ่ที่สุด ราษฎรจะถูกเกณฑ์มาสร้างพระเมรุมาศเป็นรูปปราสาท¹ ปาลเลกัวซ์ ได้พรรณนาไว้ว่า "เสาเครื่องบนและหลังคาของหลังพลาใหญ่หลังนี้ ประดับด้วยแผ่นตะกั่วเงินและทองคำ โดยรอบบริเวณติดตั้งหุ่น (ทำด้วยไม้และกระดาษแข็ง) เป็นรูปยักษ์ เทวดา สัตว์เนรมิต สัตว์ป่ากลิ้ง... โดยรอบบริเวณตั้งกระโจมสำหรับพระเจ้าแผ่นดิน ข้าราชการบริพาร และพระสงฆ์ (ภาพประกอบ 22) มีกระแสน้ำสาธารณะ มีกำหนดถึงเจ็ดวัน มีโขน มวยบง้า มวยชก ได้เชือก...² สำหรับสมานที่ถวายพระเพลิงพระบรมศพ คือท้องสนามหลวง สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เรียกว่า "ทุ่งพระเมรุ" ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระ

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารราชเลขาธิการรัชกาลที่ 4 กระทรวงพระกลาโหม มร. 4 รล-กท/1. เรื่องการตราว่าด้วยเกณฑ์เครื่องพระเมรุมาศ รัชกาลที่ 8 (จ.ศ. 1213)

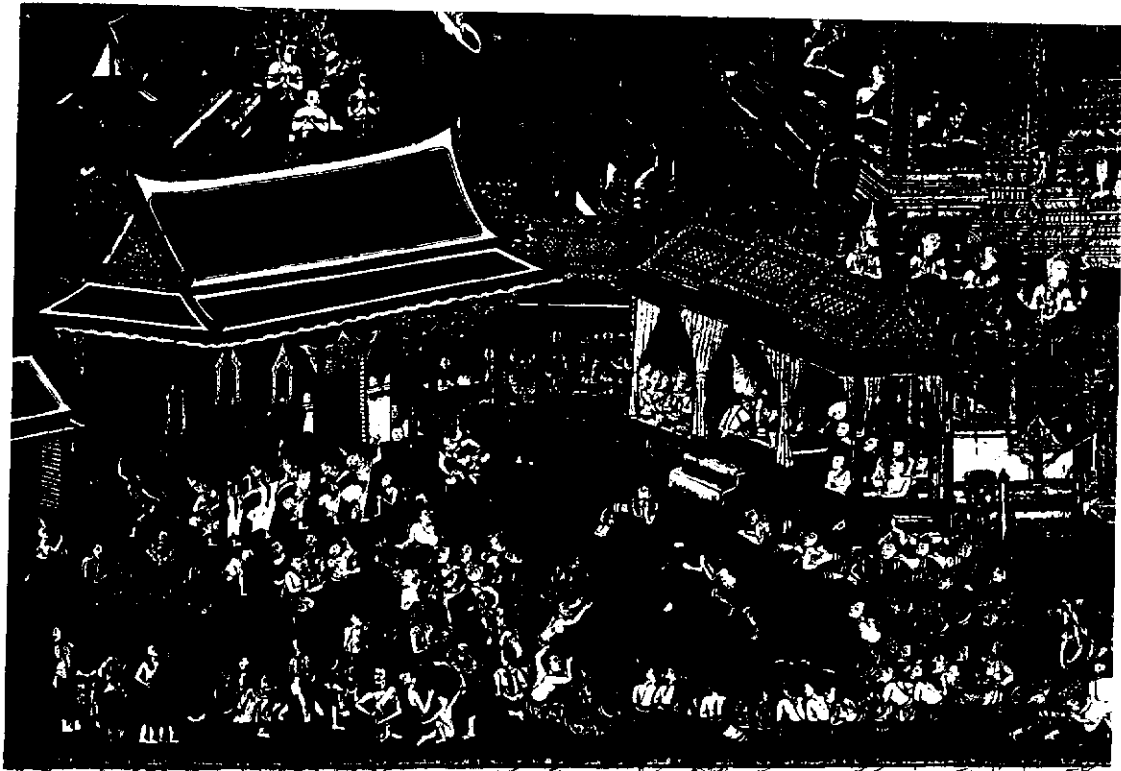
² ปาลเลกัวซ์. เมืองไทย. หน้า 226.

พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เรียกว่า "ห้องสนามหลวง" มิให้ใช้ว่าทุ่งพระเมรุ อันไม่เป็นมงคล¹ ดังประกาศรัชกาลที่ 4 ว่า

...ที่ท้องนาหน้าวัดมหาธาตุนั้น คนอ้างการซึ่งนาน ๆ มีครั้งหนึ่ง แลเป็นการอวมงคล มาเรียกเป็นชื่อตำบลว่า "ทุ่งพระเมรุ" นั้น หาชอบไม่ ตั้งแต่สืบไป ที่ท้องนาหน้าวัดมหาธาตุนี้ให้เรียกว่า "ห้องสนามหลวง"...²

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. กรมศิลปากร. เล่มเดิม. หน้า 46.

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. "ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2394-2404", ในงานพระราชทานเพลิงศพพระมหาโพธิ์วงศาจารย์ อินทโชตเถระ. 2511. หน้า 132.

ภาพประกอบ 22 พลัฒพลาพระที่นั่งในงานพระบรมศพ เพื่อไว้สำหรับทอดพระเนตร
การแสดงต่าง ๆ

ภาพประกอบ 23 พลับพลาชั่วคราว ตั้งอยู่บริเวณงานพระบรมศพ มีลักษณะคล้ายผ้าใบ ภายนอก
มีคนฝรั่งนั่งอยู่ ซึ่งในบันทึกรายวันของเซอร์ จอห์น เบาริง ได้กล่าวถึงพลับพลาผ้าใบว่า
...การแสดงจัดให้มีขึ้นที่อาคารที่เปิดโล่ง ข้างหน้าอาคารมีผ้าใบบังแดดพร้อมโต๊ะ
เก้าอี้ไว้ต้อนรับพวกเรา...¹

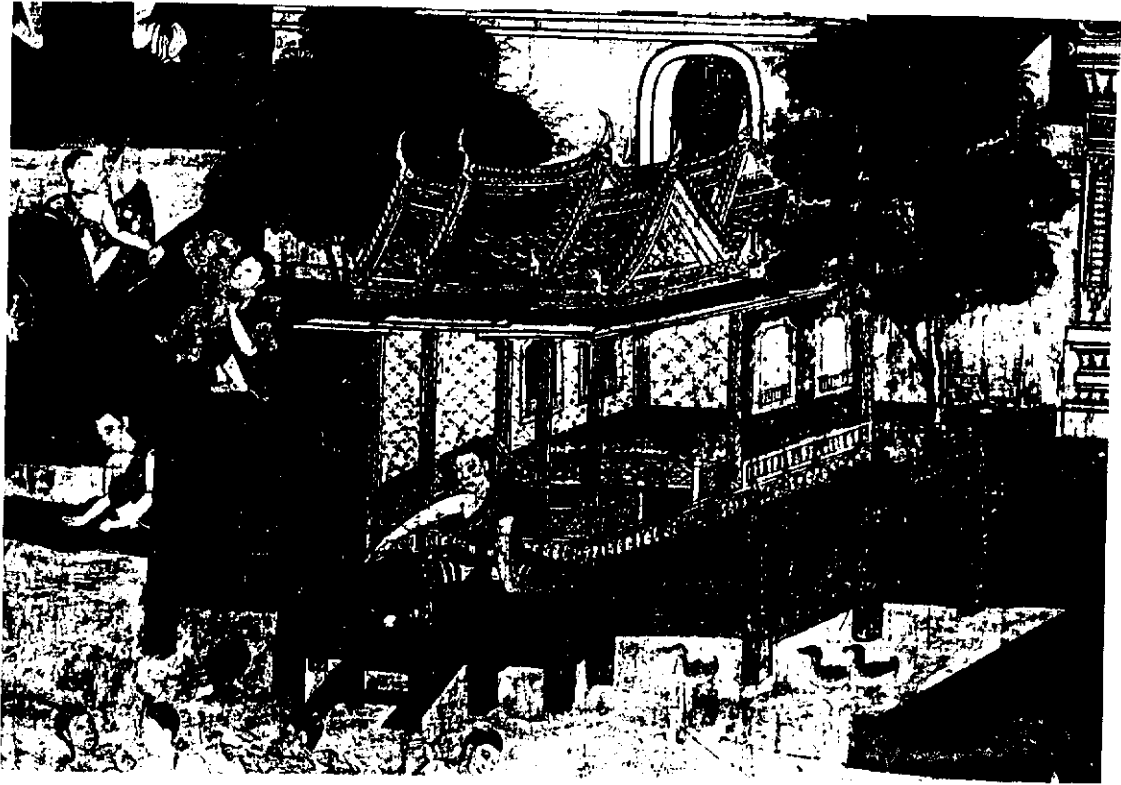
¹เซอร์ จอห์น เบาริง. เล่มเดิม. หน้า 122.

ภาพประกอบ 24 ตำนานแม่ฟ้าหลวงเจ้านาย หลังคาทรงไทยมุงกระเบื้องมีม่านโดยรอบ

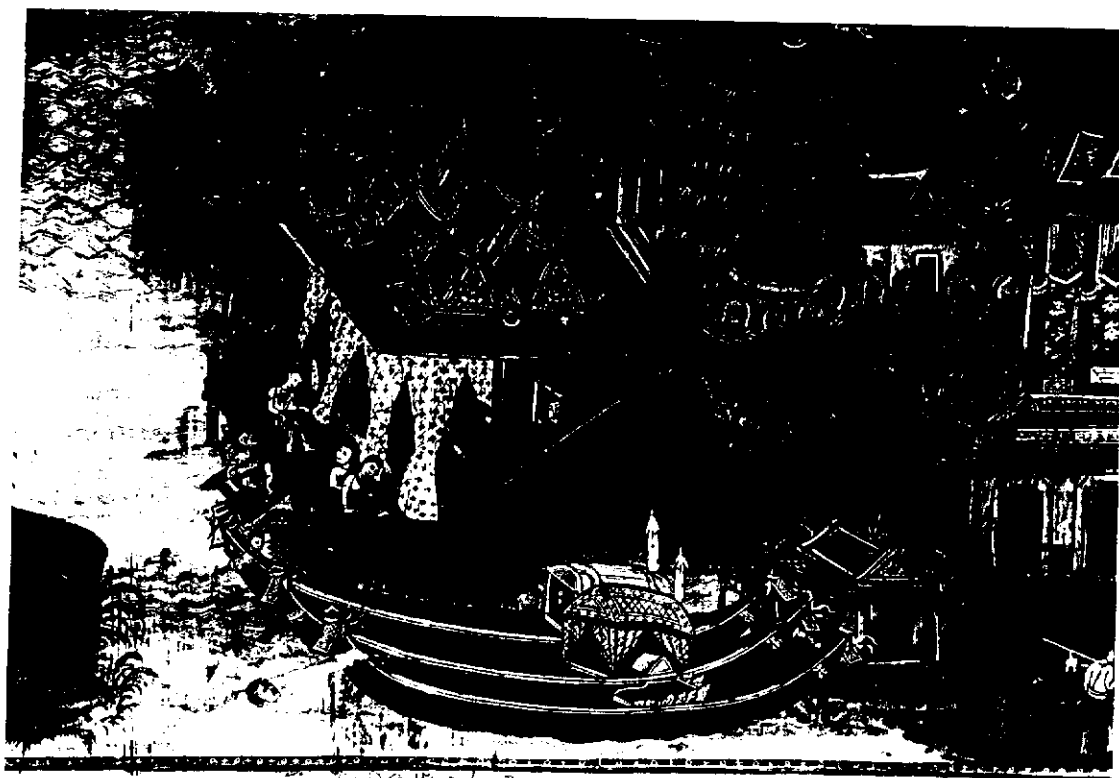
ไม่มีฉนวนกัน ด้านข้างเป็นทึบจอเรือ สันนิษฐานว่า เป็นพระตำหนักน้ำบริเวณท่าราชวรดิษฐ์
ซึ่งในสมัยรัชกาลที่ 4 ทรงให้ซื้อพระตำหนักน้ำเดิมออก และถมที่ ก่ออิฐสร้างหมู่พระที่นั่งใหม่
ขึ้น 4 หลัง หลังคามุงกระเบื้องเกล็ดเต่า (ดังภาพ) มีช่อฟ้าใบระกา นาคสะดุ้ง หน้าบัน
ประดับกระจก พระที่นั่งองค์หน้าริมหน้าพระราชนามว่า "พระที่นั่งช้างคนพินาน" พระที่นั่ง
สองชั้นด้านหลังนามว่า "พระที่นั่งพิภพสถานเทพสถิต" พระที่นั่งองค์ถัดมาด้านเหนือเป็นท้อง
พระโรงฝ่ายหน้านามว่า "พระที่นั่งราชกิจวินิจฉัย" องค์ด้านในนามว่า "พระที่นั่งองค์ใน
สราญรมย์" สร้างซ้อนขึ้นสองชั้นด้านเหนือนามว่า ป้อมพรหมอานวยศิลป์ ด้านในนามว่า
ป้อมอินทรวานวยศร ที่พระตำหนักน้ำก่อกำแพงเป็นสระสำหรับพระเจ้าลูกยาเธอหัดว่ายน้ำ
พระราชนามว่าน้ำ ซึ่งเดิมเรียกกันว่าท่าขุนนางใหม่มาเป็น "ท่าราชวรดิษฐ์"¹

¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ, กรมศิลปากร, เล่มเดิม, หน้า 630.

ภาพประกอบ 25 ตำนานแม่ย่านางก้านฉางเส้า นางก้านฉางสาว ๆ ลงเล่นน้ำ¹

¹อ้างแล้วในคำอธิบายภาพประกอบ 1.

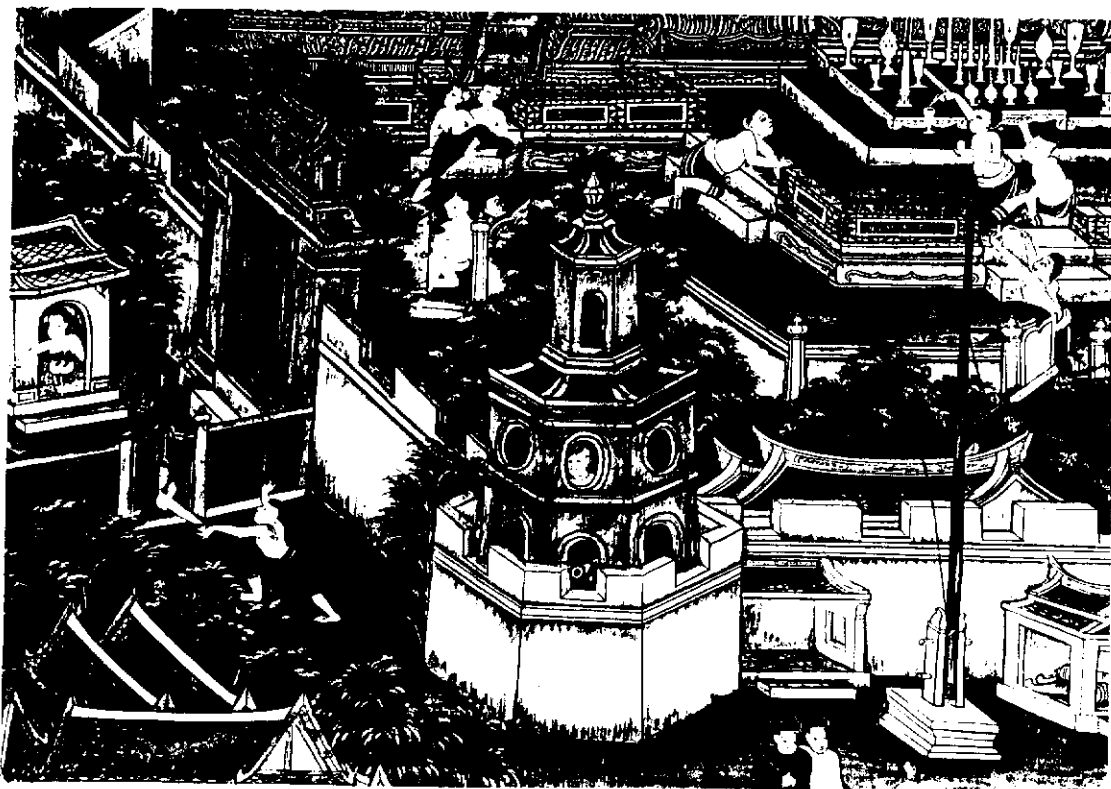

ภาพประกอบ 26 ตำนานในแม่น้ำของเจ้านาย หลังคาทรงไทย มุงกระเบื้อง มีม่าน มีฉนวน
 กันแดดโดยรอบ ด้านข้างเป็นห้องเรือ ลักษณะเดียวกับภาพประกอบ 24

ภาพประกอบ 27 ก้านเพงพระบรมมหาราชวังเป็นขอบสี่เหลี่ยมมองเห็น "เชิงพล" คือ ชานเดิน
บนหลังก้านเพง¹

¹เชติ กัลยาณมิตร. พจนานุกรมสถาปัตยกรรมและศิลปเกี่ยวเนื่อง. 2518.
หน้า 287.

ภาพประกอบ 28 บ่อมนก้าแพงพระบรมหาราชวัง ลักษณะสถาปัตยกรรมแบบจีนช่องสำหรับ
วางปืนใหญ่ ใกล้กับบ่อมนก้าแพงหลังคาแบบจีน บาลเลกัวซ์ได้พรรณนาไว้ว่า
...บ่อมนการทาสีขาวราวกับหิมะ...¹

และ

...ในสวนกลางของบ่อมนแบ่งเป็นห้องเล็กห้องน้อย ใช้เก็บกระสุนดินดำ และโดยรอบบ่อมน
ปลูกโรงใหญ่หลังคามุงกระเบื้อง ใช้เป็นที่พักทหาร แต่ละบ่อมนมีช่องส่องปืนนับร้อย...²

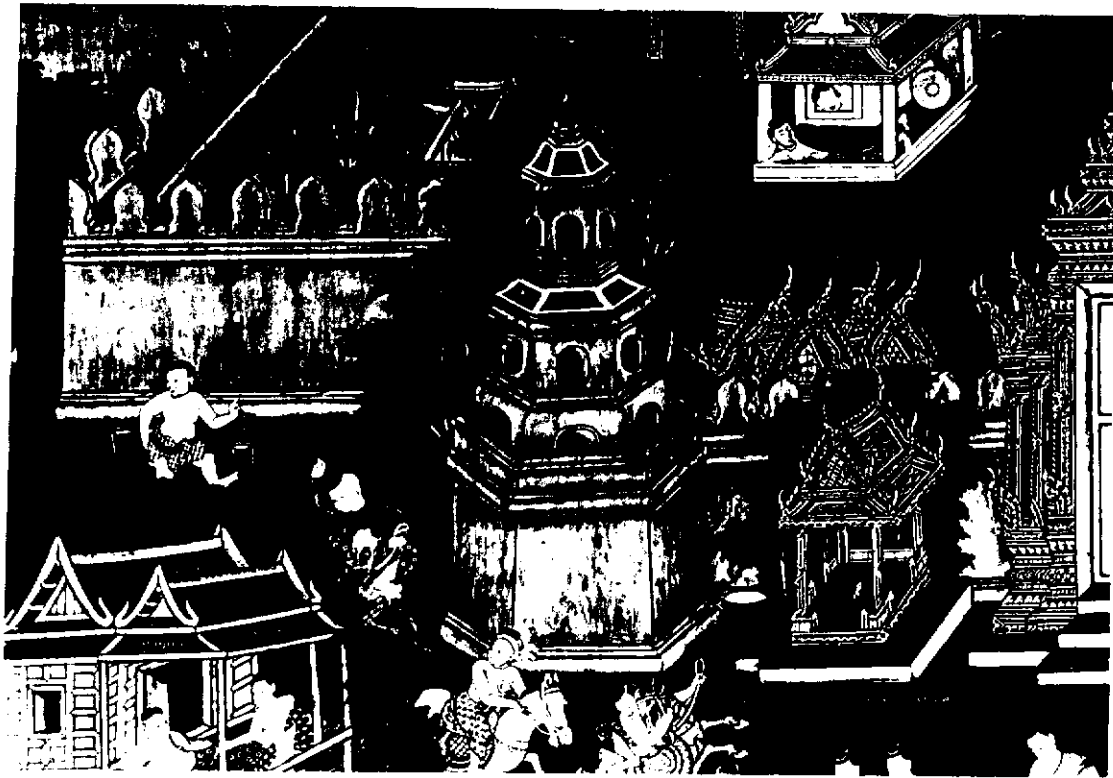
และ

...มีทหารรักษาวัง และปืนใหญ่ ตั้งอยู่เป็นระยะ...³

¹บาลเลกัวซ์. เล่มเดิม. หน้า 58.

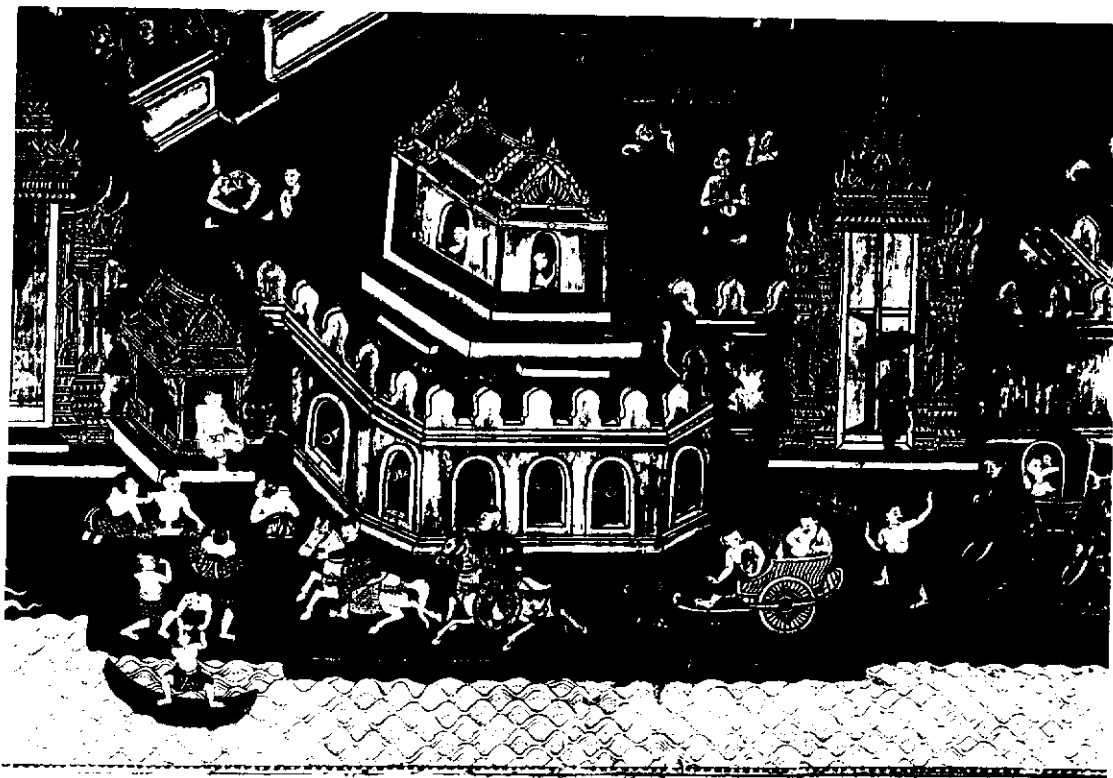
²แหล่งเดิม. หน้า 302.

³แหล่งเดิม. หน้า 57.

ภาพประกอบ 29 กำแพงพระบรมมหาราชวัง ชอบเป็นใบเสมา มีข้อมบนกำแพงพระบรม
มหาราชวัง ซานเดินบนหลังกำแพงส่วนที่อยู่หลังใบเสมาหรือที่เรียกว่า "ลูกข้อม" เป็นที่
อาหารขึ้นอยู่ประจำหรือขึ้นต่อผู้ข้าศึกศัตรู เป็นคำที่มีความหมายเช่นเดียวกับเชิงเทียน¹

¹เชตี กัลยาณมิตร. เล่มเดิม. หน้า 287.

ภาพประกอบ 30 ภาพพระบรมหาราชวัง ขอบบิเสมา มีข้อมป็นใหญ่¹

¹อ้างแล้วในภาพประกอบ 28.

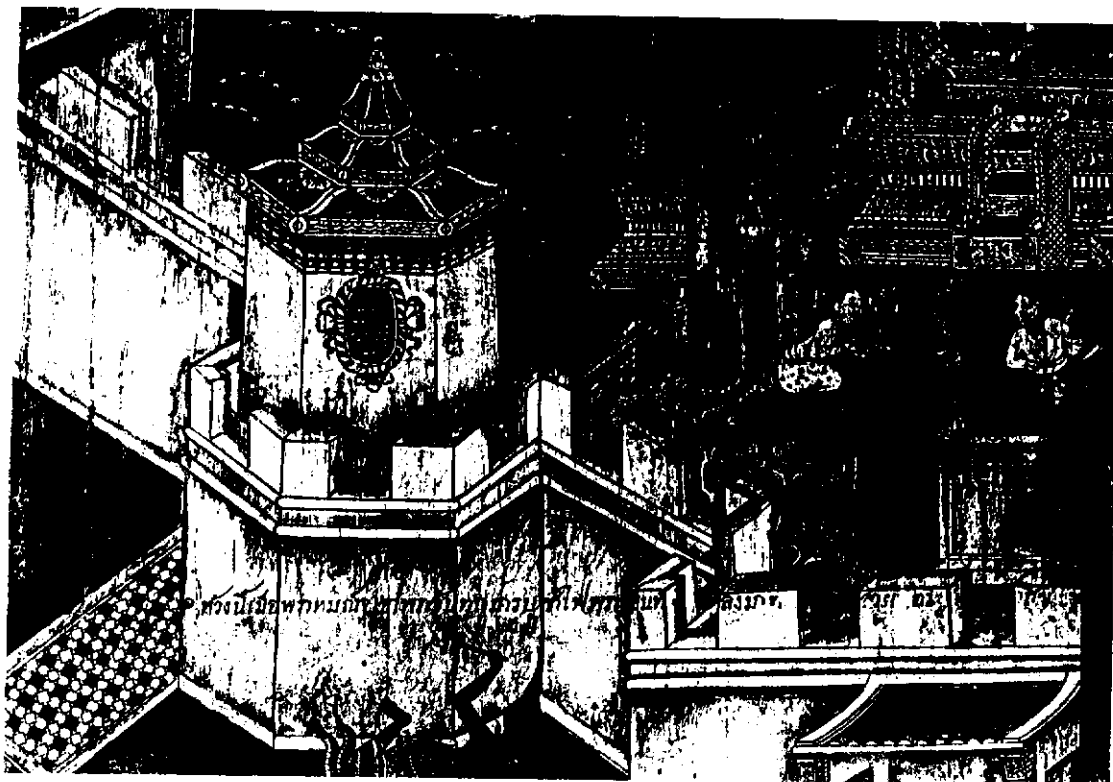

ภาพประกอบ 31 ป้อมสถาปัตยกรรมแบบไทย¹

¹ เรื่องป้อมในพระบรมมหาราชวัง อ้างไว้ในคำอธิบายภาพประกอบ 1

ภาพประกอบ 32 บ่อน้ำสาธารณะแบบจีน สร้างสูงขึ้นไป 3 ชั้น

ภาพประกอบ 33 ป้อมสถาปัตยกรรมแบบจีน

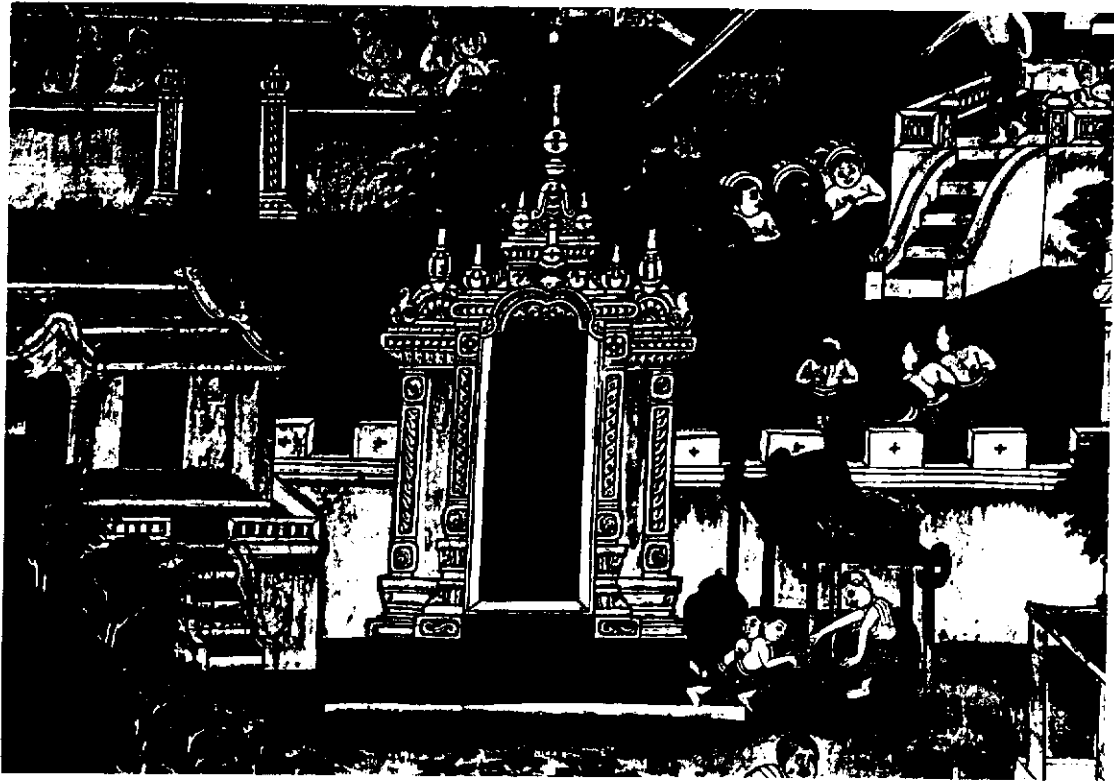
ภาพประกอบ 34 ป้อมสถาปัตยกรรมศิลปะแบบไทยผสมผสานกับศิลปะแบบจีน

จะเห็นได้ว่า ป้อมบนกำแพงพระบรมมหาราชวัง มีการสร้างหลายรูปแบบทั้งสถาปัตยกรรมแบบไทย จีน ซึ่งการเข้ามาของชาวต่างชาติต่างศาสนา ได้นำศิลปวัฒนธรรมมาเผยแพร่ และไทยได้นำรูปแบบศิลปกรรมต่าง ๆ เหล่านั้นมาปรับใช้ให้เข้ากับสังคมไทยได้เป็นอย่างดี และมีแพร่หลายในสังคมตอนต้นกรุงรัตนโกสินทร์

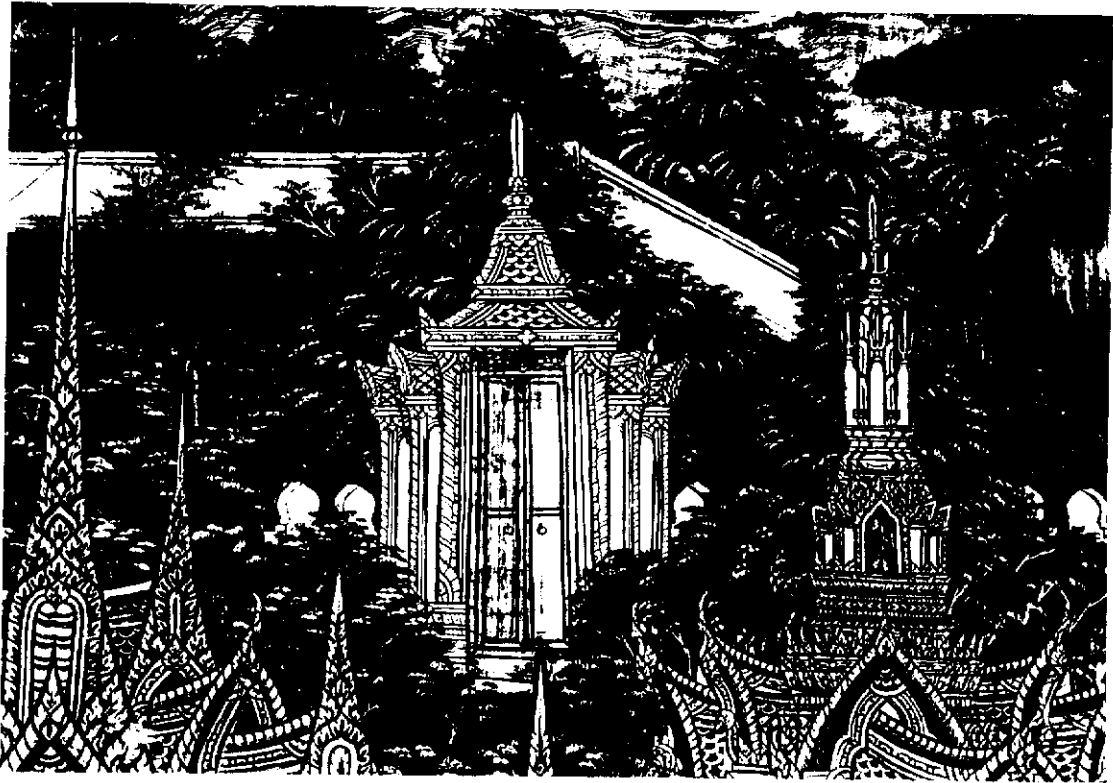

ภาพประกอบ 35 ชุมประตูประบรมมหาราชวัง สถาปัตยกรรมแบบไทย¹

¹ชุมประตูประบรมมหาราชวัง อ้างอิงจากคำอธิบายภาพประกอบ 1

ภาพประกอบ 38 ชุ่มประตูประบรมหาราชวัง บานประตูทำจากแผ่นเหล็ก

ภาพประกอบ 39 ชุมประดิษฐานพระบรมหาราชวัง บ้านประตู่ท่าจากไม้

ภาพประกอบ 40 ศาลาพักผ่อนหน้าประตูพระบรมมหาราชวัง สถาปัตยกรรมแบบไทย

ส่วนมาก ขุนนางนิยมนั่งพักผ่อน และเตรียมแต่งกายให้เรียบร้อย ก่อนเข้าไปในเขต

พระบรมมหาราชวัง¹

¹พ.ศ.สน สีมารัง. ได้กราบบรรยาย ณ คณะมัณฑนศิลป์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.
กรุงเทพฯ. เมื่อวันที่ 19 มกราคม พ.ศ. 2539.

ภาพประกอบ 41 ศาลาพักผ่อนหน้าประตูพระบรมมหาราชวัง ลักษณะแบบจีน

ภาพประกอบ 42 ชุมนตั้งป็นใหญ่หน้าประตูพระบรมมหาราชวัง มีพระบรมวงศานุวงศ์ทรงขี่ม้า
ด้วยพระองค์เอง¹ มีเอกสารกล่าวถึง พระบาทสมเด็จพระปิ่นเกล้า เรื่องทรงม้าว่า
...วังหน้าเป็นหมู่แข็งแรง ที่ช้างเข้ามัน ขี่ม้าเทศสูงสามศอกเศษ ยิ่งป็นทุกวัน...²

¹ม้าจึงเป็นพาหนะอย่างหนึ่งของพระบรมวงศานุวงศ์ และผู้เขียนจะไม่กล่าวซ้ำ
อีกในหัวข้อยานพาหนะ .

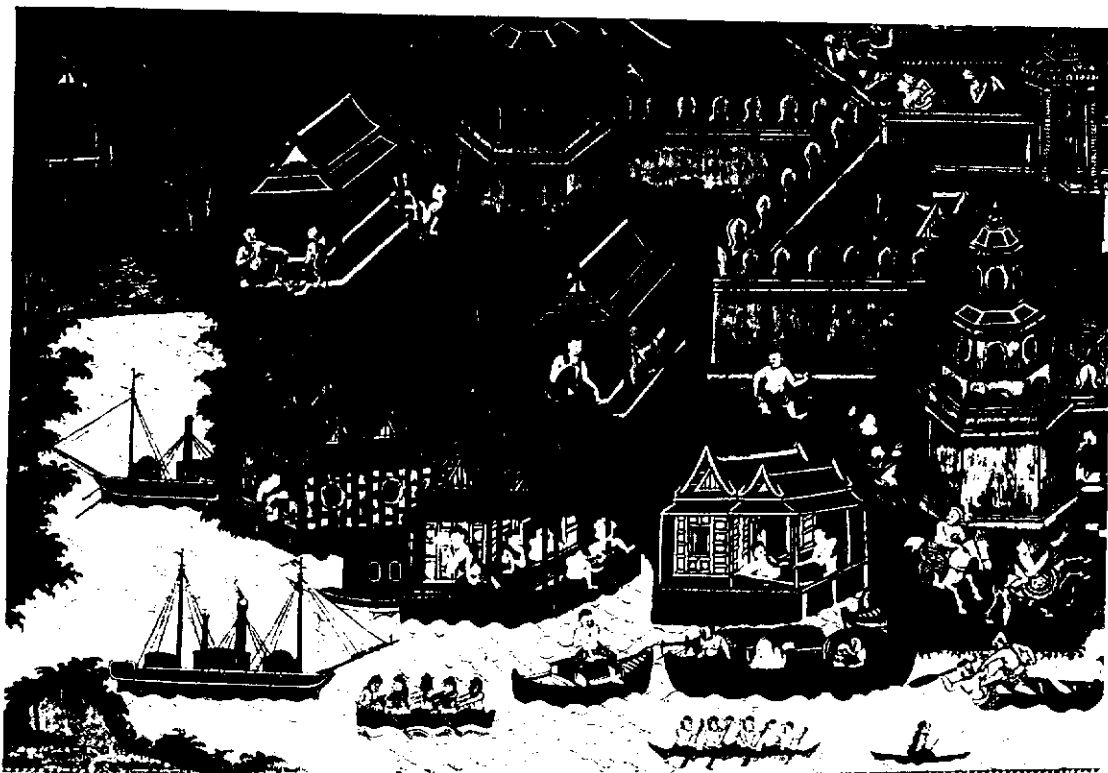
²พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 3. 2506. หน้า 106.

จากภาพประกอบ 3-42 สามารถกล่าวได้ว่า ภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาส จ. สงขลา ได้สะท้อนให้เห็นสภาพแวดล้อมชุมชน กลุ่มพระบรมมหาราชวัง ซึ่งเป็นที่อยู่อาศัยของพระมหากษัตริย์ จึงมีลักษณะที่โดดเด่นกว่าบ้านราษฎรทั่วไป กล่าวคือมีการสร้างกำแพงบ่งบอกถึงอาณาเขตไว้อย่างชัดเจน และมั่นคงแข็งแรง มีลักษณะเป็น ค่ายคู ประตู หอรบ คือ มีป้อมปืนเพื่อป้องกันข้าศึก เพราะพระมหากษัตริย์เป็นบุคคลสำคัญ และเป็นศูนย์กลางการบริหารราชการแผ่นดิน ลักษณะพระที่นั่งต่าง ๆ ลักษณะคล้ายปราสาท แสดงถึงแนวความคิดการเป็น "เทวราชา" ของบุคคลที่อาศัยอยู่

แต่อย่างไรก็ตาม แม้จะมีลักษณะการสร้างอาคารสถาปัตยกรรมเพื่อเสริมสร้างบารมี สร้างความขลังและความศักดิ์สิทธิ์ โดยสร้างเป็นอาคารยกพื้นสูง หลังคายอดปราสาท แต่ตัวอาคารก็มีชั้นเดียว เช่นเดียวกับลักษณะบ้านเรือนไทย ที่เป็นบ้านชั้นเดียวยกพื้นสูง อาคารปราสาทที่ประทับของพระมหากษัตริย์ก็ยังคงลักษณะคติหรือความนิยมแบบไทย ๆ อยู่

นอกจากนี้ยังปรากฏสถาปัตยกรรมทั้งแบบจีน และแบบตะวันตกปะปนอยู่ สะท้อนให้เห็นถึงการรับอิทธิพล ทางด้านวัฒนธรรมทั้งของจีน และตะวันตก

2.2 ภาพสะท้อนสภาพแวดล้อมชุมชน กลุ่มบ้าน

ภาพประกอบ 43 บ้านเรือนแพปลูกเรียงรายอยู่ริมฝั่งแม่น้ำ ระหว่างเรือนแพที่ตั้งเรียงราย
อยู่สองฟากฝั่งแม่น้ำเจ้าพระยานสมัยนั้น¹ มีจำนวนถึง 712 หลัง ที่ริมคลองบางกอกน้อย
อีก 100 หลัง และคลองอื่น ๆ อีก 88 หลังรวมเป็น 900 หลัง²

¹สมัยนั้น หมายถึง สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปี พ.ศ. 2403.

²มัลลคอสม์ สมิธ, ราชสำนักสยามในทศวรรษของสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, แปลโดย ศกุนต์ดิเรก
ธำรงค์ดี, 2537, หน้า 8.

ภาพประกอบ 44 ลักษณะเรือนแพลูกบวบ¹ หลังคาทรงไทยมุงจากหรือแฝก ผาปะกน² เจาะ
หน้าต่างเป็นวงกลมามมีบานหน้าต่าง ซึ่งเซอร์ จอห์น เบาริง ได้อธิบายไว้ในบันทึกเมื่อ
เดินทางเข้ามา ทาสหิสมัยก่อนปี พ.ศ. 2398 ว่า

...เมื่อเราเข้ามาใกล้กรุงเทพฯ จำนวนเรือนแพก็เพิ่มมากขึ้น มากขึ้น ตัวเรือนสร้าง
อยู่บนแพลูกบวบ และผูกติดกับฝั่ง เรือนแพเหล่านี้เป็นร้านค้า ตลาดขายของ และที่พัก
อาศัย หน้าเรือนแพ บางแห่งที่มีลักษณะดีกว่าเรือนแพอื่น ๆ เราถึงได้เห็นสภาพสตรี
กลุ่มใหญ่ซึ่งนั่งรอชมขบวนเรือของเรา...³

¹แพลูกบวบ หมายถึง แพที่ใช้ไม้ไผ่ผูกรวมกันเป็นแพ.

²ประยูร อุลุชาฎะ. แบบแผนบ้านเรือนสยาม. 2538. หน้า 151.

³เซอร์ จอห์น เบาริง. เล่มเดิม. หน้า 60.

ภาพประกอบ 45 เรือนไทยสำหรับดล้อมบ้านด้วยไม้กระดาน รอบบ้านปลูกต้นไม้ หลังคาบ้าน
มุงกระเบื้อง รั้วบ้านเป็นไม้กระดาน มีบันไดตรงทางเข้า เรียกว่า "ตีนท่า" และบ้านเรือน
ตัวเรือนเป็นหลังคาทรงไทย มุงจากผาบ้านเป็นผากัง¹ สะท้อนให้เห็นการผสมผสานระหว่าง
รูปแบบสถาปัตยกรรมไทยกับสถาปัตยกรรมจีน

¹ผากัง เป็นผาบ้านสมัยโบราณอีกแบบหนึ่งที่เป็นแบบแผนการก่อสร้างของจีน คือทำผา
เป็นไม้กระดานวางตั้งขึ้น และแนบเนื้อผสานกันสนิท ใน ประยูร อุลุชาฎะ, พจนานุกรมศิลป,
2522, หน้า 249.

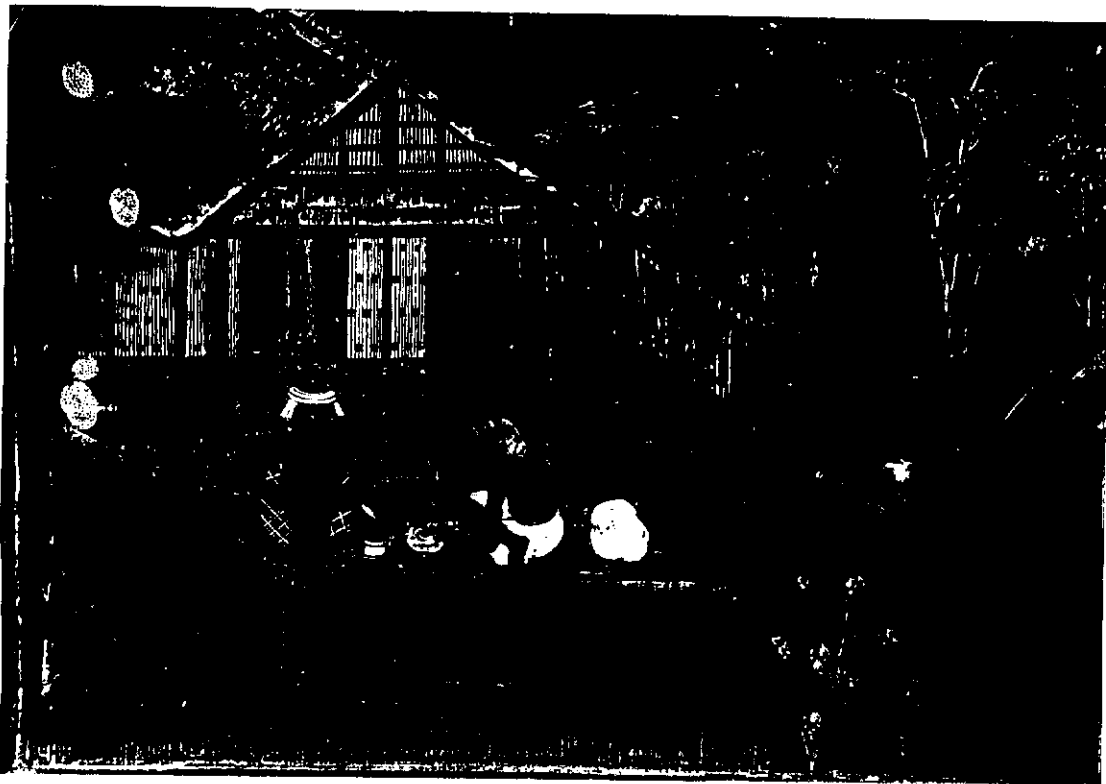
ภาพประกอบ 46 บ้านทรงไทยเรือนหมู่ ตั้งอยู่ใกล้ริมแม่น้ำ ประกอบด้วยตัวเรือน หลายหลัง มีลานเล่นติดต่อกัน ยกพื้นขึ้นเดียว ฝาบ้านเป็นฝากระดาน หลังคามุงกระเบื้องสะท้อนให้เห็นถึงฐานะของเจ้าของบ้าน¹ และเป็นครอบครัวที่มีภรรยาหลายคน มีข้าทาสบริวารเป็นจำนวนมาก โดยแบ่งการใช้งานของเรือนต่างกันออกไป เช่น หลังหนึ่งเป็นเรือนภรรยา หลังหนึ่งเป็นเรือนข้าทาส หลังหนึ่งเป็นเรือนครัว และอีกหลังหนึ่งเป็นเรือนสำหรับแขก แต่ละหลังก็แบ่งออกเป็นห้อง ๆ²

¹ประยูร อุลุชาฎะ. เล่มเดิม. 2538. หน้า 6.

²บาลเลกัวซ์. เล่มเดิม. หน้า 191.

ภาพประกอบ 47 แสดงลักษณะเป็นบ้านทรงไทย เรือนหมู่ หลังคามุงกระเบื้องมีชานยื่นออกมา
 บ้านไคบ้านเป็นบ้านไคโบราณ ไม่มีราวบันได เช่นเดียวกับภาพประกอบ 46

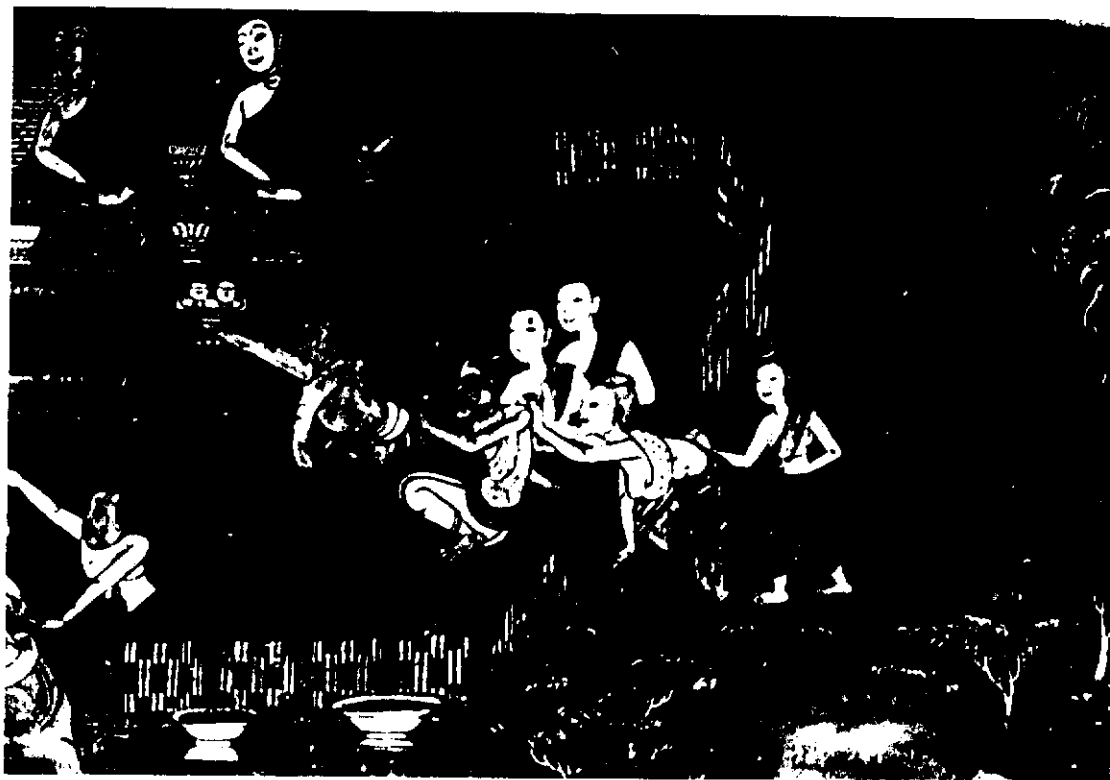

ภาพประกอบ 48 บ้านของนายพรานซึ่งอาศัยอยู่ในป่า สร้างบ้านด้วยไม้ไผ่ โครงสร้างตัวเรือน
สร้างด้วยไม้เนื้อแข็ง ผาขัดตะ พลังคามุงจากหรือแฝก หน้าบ้านมีชานยื่นออกมาสำหรับ
นั่งพักผ่อน บันไดเจาะใบร่วง ไม่มีราวกันตก รั้วบ้านล้อมด้วยไม้ไผ่ บ้านชนิดนี้เรียกว่า
"เรือนเครื่องผูก"¹

¹บุญล ชมภูณิส. บ้านไทยเอกลักษณ์ของชาติ. 2530. หน้า 2.

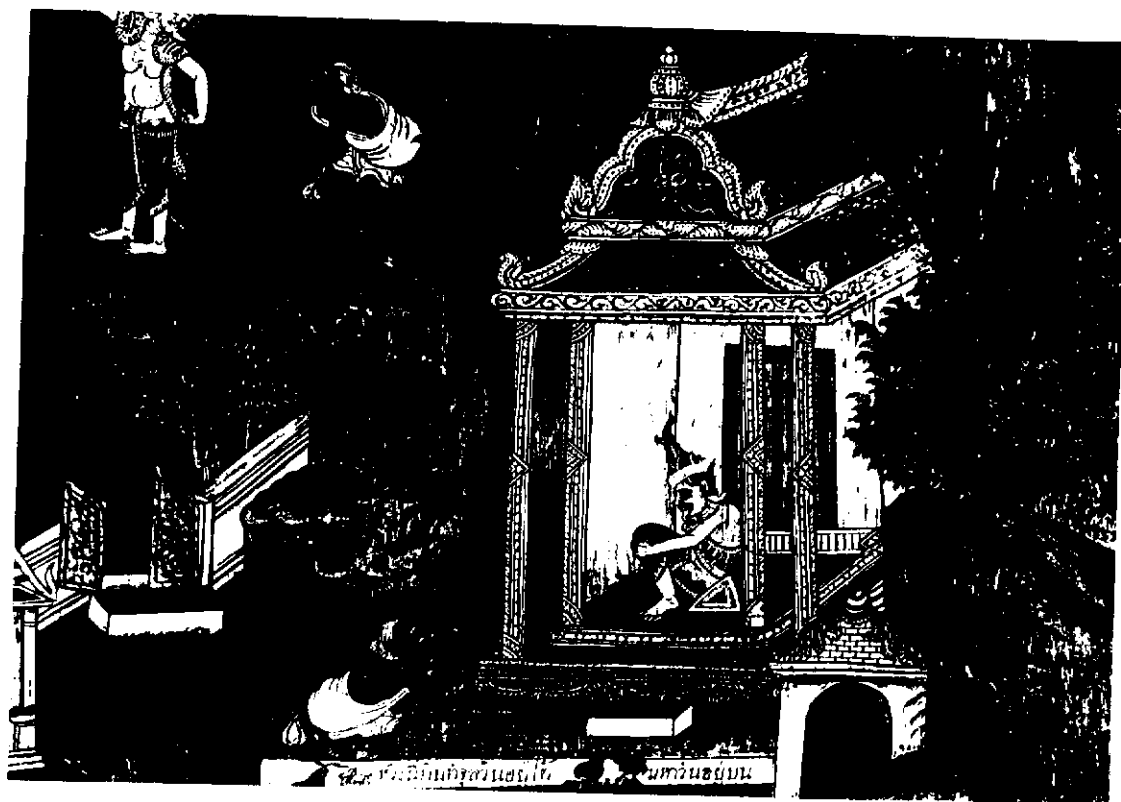
ภาพประกอบ 49 บ้านไม้ยกพื้นชั้นเดียว กระดานเป็นฝาฉาบหวด หลังคามุงจากมีสภาพยุพัง
บนหลังคาบ้านมีหนูอาศัยอยู่ สะท้อนให้เห็นว่าเป็นบ้านของคนยากจน ซึ่งอาจเป็นบ้านร้าง

ภาพประกอบ 50 รื้อบ้านแถบรัชต์มณฑลจากไฟไหม้ หรือหาวัย

ภาพประกอบ 51 โรงครัวซึ่งมีภาพคนเงินกำลังฆ่าและหั่น แยกออกจากตัวบ้านเป็นเรือน
ชุดตะขานาเล็ก

ภาพประกอบ 52 อาศรมฤาษี ลักษณะสถาปัตยกรรมแบบจีน แสดงถึงความนิยมในสถาปัตยกรรม
จีนที่กระจัดกระจายอยู่ทั่วไป

ภาพประกอบ 53 บ้านเป็นอาคารจีน ก่ออิฐถือปูน หลังคามุงกระเบื้องลอนยาวด้วยไม้กระดาน
 บล็อกกลวยไว้ในรั้วบ้าน มีอันเคระปลูกาสระทางประดับไว้หน้าบ้าน ซึ่งการเล่นอันเคระ
 นสมัยรัตนโกสินทร์เล่นมาตั้งแต่รัชกาลที่ 1 แต่มานิยมเล่นกันมากในรัชกาลที่ 2¹

¹กรมพระยาดำรงฯ ชาญภาพ. เสวยสมเด็จ เล่ม 12. 2506. หน้า 223.

ภาพประกอบ 54 อาคารก่ออิฐถือปูนเป็นตึก 2 ชั้น แบบจีน หลังคาทรงไทยมุงด้วยกระเบื้อง
ซึ่งอาคารก่อตึกแบบจีนบางแห่งจะเป็นที่อยู่อาศัยของคนจีนอย่างคับคั่ง¹

¹ประยูร อุลุชาฎะ, เล่มเดิม, 2538, หน้า 11.

ภาพประกอบ 55 ตึก 2 ชั้น ลักษณะสถาปัตยกรรมแบบจีน ตั้งอยู่ริมแม่น้ำ หลังคามุงด้วย
 กระเบื้องราง คือ กระเบื้องทำด้วยดินเผา เคลือบสีแดงเป็นกระเบื้องมุงหลังคาแบบจีน
 มีลักษณะเป็นแถวตั้งทรงกลม แต่งปูนเป็นสันทับรอยต่อกันระหว่างแผ่น¹

¹ ราชดี ภักดีเกษมสาร, เมืองไทย, หน้า 51.

ภาพประกอบ 56 ห้องแถวแบบจีน ตั้งใกล้แม่น้ำเจ้าพระยาใช้อาศัย และทำการค้า ชาวฮก
เป็นอาคาร 2 ชั้น สถาปัตยกรรมแบบชาวตะวันตก สันนิษฐานว่าเป็นอาคารของชาวตะวันตก
ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงเสด็จประพาสที่เมืองนี้เมื่อครั้งเสด็จประพาส
อังกฤษและฝรั่งเศสมาที่กรุงเทพฯ ซึ่งปัจจุบันคือย่านสี่พระยา และบางรัก ทำให้ชาวตะวันตก
มาตั้งโรงเรือน และร้านค้า อยู่อย่างหนาแน่น¹ และรัฐบาลไทยอนุญาตให้ชาวตะวันตกเช่า
ที่ดินเหล่านั้นแต่ห้ามซื้อขาย

¹สำนักงานนโยบาย และแผนกรุงเทพมหานคร. กรุงเทพมหานคร 2527. 2527.

...ครั้งนี้คนชาติที่มีผิวขาวที่เรียกว่า ฝรั่งเศสเข้ามาทำสัญญาว่าจะขอเข้ามาซื้อที่อยู่
ตั้งท่ามาหากินในพระราชอาณาจักรนี้ คล้ายกันกับจีน และชาวประเทศอื่นที่เข้ามาอยู่
แต่ก่อน จึงทรงพระกรุณาโปรดฯ ยอมให้พวกฝรั่งนอกซื้อที่เช่าที่ในเขตแขวงที่ไม่ใกล้
ไม่ไกล แต่กรุงเทพมหานคร คือ ภายในพระนคร แลท่าทางแห่งพระนคร ออกไปเพียง
สองร้อยเส้นเข้ามาโดยรอบ ในเขตเช่านี้ห้ามไม่ให้ผู้ใดขายที่ขาดให้แก่คนนอกประเทศ
ที่เข้ามาอยู่ยังไม่ถึง 10 ปี แต่จะให้เช่านั้นได้ ไม่ห้าม...¹

และชัย เรื่องศิลป์ ได้อธิบายว่า เมื่อมีการสร้างถนนในพระนครขึ้นหลายสาย ก็มีพวกพ่อค้า
จีน แซงฝรั่ง เรียกร้องรัฐบาลให้สร้างตึกแถวสองข้างถนน เพื่อพวกตนจะได้ขอเช่าตั้งร้านค้า
ขายเหมือนอย่างในประเทศที่เจริญ รัฐบาลเห็นเป็นการสมควร จึงสร้างตึกแถวสองชั้นขึ้น
ตามริมถนนสายสำคัญ ๆ เช่น ถนนสนามไชย ถนนบำรุงเมือง ถนนเฟื่องนคร และถนนเจริญกรุง
ตอนใน นับว่าเป็นของแปลกของชาวกรุงได้อย่างหนึ่ง²

จะเห็นได้ว่าลักษณะบ้านเรือนของคนในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
มีลักษณะต่างรูปแบบกันออกไป เช่น บ้านแบบทรงไทย เรือนแพ อาคารแบบจีน และอาคาร
แบบชาวตะวันตก ซึ่งบาลเลกัวซี ได้สรุปลักษณะของบ้านเรือนในกรุงเทพฯ แบ่งออกเป็น 3
ประเภท³ คือ

1. ก่ออิฐถือปูน และไม้ไถง เป็นตึกสถาปัตยกรรมแบบจีนเสียโดยมาก อาคารเหล่านี้
มักจะไว้แต่ภายนอก ส่วนภายในนั้นมืดทึบ มีแต่หน้าต่างกรอบเล็ก ๆ ทำด้วยไม้ ยกเว้นในห้อง
รับแขกเท่านั้น ซึ่งกันด้วยระแนงขัดใบฝรั่ง หรือมีระเบียงลูกกรง (ภาพประกอบ 53-55)

2. บ้านเรือนไม้ เป็นเรือนคนไทยซึ่งสะอาด มีช่องลมมาก หากเป็นผู้มีอันจะกินมัก
สร้างเรือนด้วยไม้เต็ง คานใช้ไม้สัก

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. เล่มเดิม. 2511. หน้า 143.

²ชัย เรื่องศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ.
2527. หน้า 211.

³บาลเลกัวซี. เล่มเดิม. หน้า 61.

3. บ้านราษฎรที่ยากจน สร้างกันแบบง่าย ๆ เป็นเรือนยกพื้นระดับเดียวกัน ใช้เสาไม้ไผ่แล้วกันผาด้วยซีกไม้ไผ่ หลังคามุงด้วยต้นจากผูกไว้กับเครื่องบนที่เป็นไม้ไผ่เช่นกัน มักเป็น เรือนชั้นเดียวใช้บันไดไม้ไผ่ผาด แบ่งออกเป็น 3 ห้อง กันด้วยตับจากหรือกระแซง ชั้นล่าง หรือใต้ถุนเป็นที่เก็บข้าวเปลือก น้ำ คนค้าขายมักชอบอยู่ในน้ำ เป็นเรือนไม้ทั้งหลัง ตั้งอยู่บนเพาไม้ไผ่ เหตุนี้จึงมีเพาหม้อบ่อ¹ จนมีประกาศออกมาให้ประชาชนระวังเพลิงไหม้บ้านเรือน

...เทศกาลเดือน 12 เดือนอ้าย เดือนยี่ เดือน 3 เดือน 4 เดือน 5 เป็นฤดูแล้ง ลมว่าวพัดกล้า มักเกิดเพลิงไหม้บ้านเรือนอาพาประชาราษฎร...

อนึ่งให้เจ้าของบ้าน เจ้าของเรือน เจ้าของโรง เจ้าของร้าน ระวังรักษาเรือน โรงร้านบ้านของตัว...ถ้าบ้านใดเกิดเพลิงไหม้เรือนโรงร้าน จะเอาเจ้าของเรือน โรงร้านมาทำโทษ...²

ภาพสะท้อนดังกล่าวได้สะท้อนให้เห็นภูมิปัญญาของคนไทย ในการปรับตัวเองให้เข้า เข้ากับลักษณะแวดล้อมทางธรรมชาติ กล่าวคือ เมื่อน้ำเป็นปัจจัยหนึ่งในการดำรงชีวิต, คนไทย จึงตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้ริมแม่น้ำ และสร้างบ้านยกพื้นสูงกันน้ำท่วม รู้จักหาไม้ซึ่งเป็นวัสดุที่มีอยู่ เป็นจำนวนมากกันท้องถิ่น มาใช้สร้างบ้าน หากเป็นคนมีฐานะจะสร้างบ้านด้วยไม้เนื้อแข็ง เช่น ไม้เต็ง, ไม้รัง, ไม้สัก คนยากจนใช้ไม้ไผ่มาตีให้แตกแล้วร้อยด้วยหวายให้เป็นแผ่นเดียวกันเพื่อ ทาผาบ้านลักษณะเช่นนี้เป็นตัวอย่างของภูมิปัญญาของคนไทยที่ปรากฏอยู่

¹บาลเลกัวซ์. เล่มเดิม. หน้า 61.

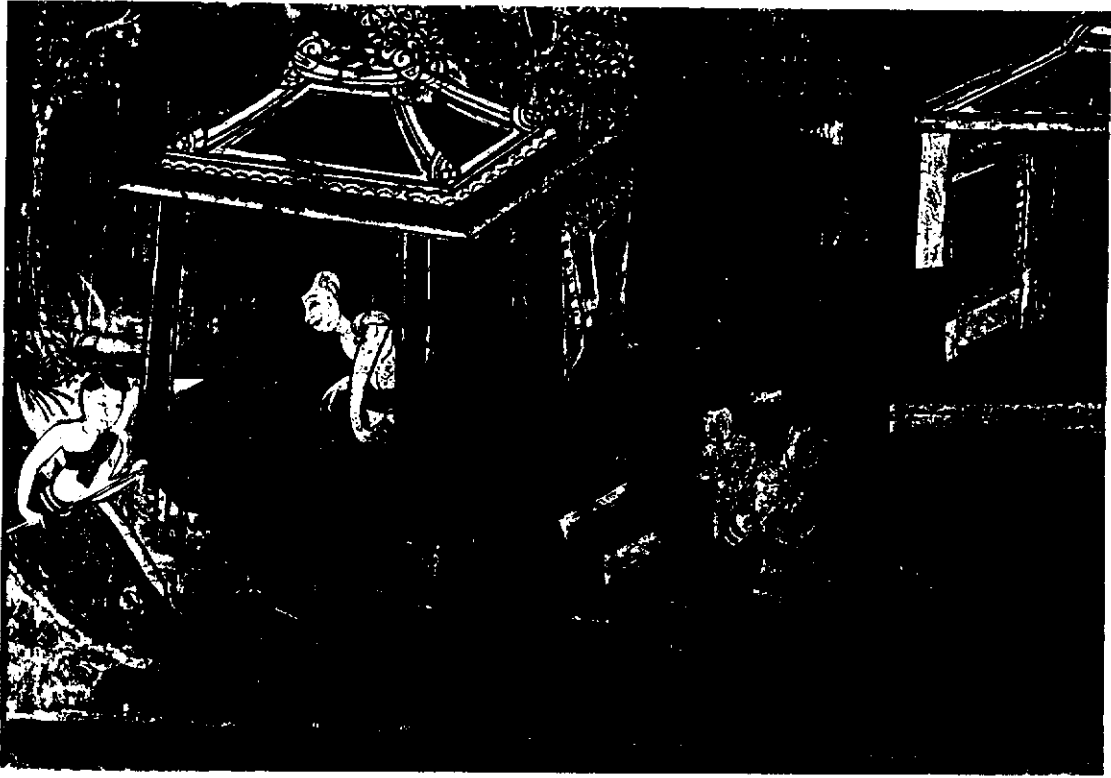
²พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. เล่มเดิม. 2511. หน้า 87.

2.3 ภาพสะท้อนสภาพชุมชน กลุ่ม ี้งก่อสร้างสาธารณูปโภค

ภาพประกอบ 57 บ่อน้ำฝายน้ำตกจากฝายที่ห่างจากริมแม่น้ำ¹

¹ดูฉบับเต็มในภาคผนวก ก หน้าสร้าง 14 ที่ต่อเนื่อง.

ภาพประกอบ 58 ศาลาทำน้ำ หลังคาแบบจีนสูงกระเบื้อง พื้นเป็นไม้กระดานเสี้ยนมากเป็น
ศาลาเอน มีทั้งยกพื้นและไม่ยกพื้น¹

¹ประยูร อุลุชาฎะ, เล่นเด็ก, 2538, หน้า 11.

ภาพประกอบ 59 ศาลาพักผ่อนร่มรื่นหลังคาทรงไทยมุงด้วยกระเบื้อง พื้นปูด้วยกระเบื้อง¹

¹ประยูร อุลุชาต. เรือนไทย, 2538. หน้า 11

ภาพประกอบ 60 สะพานข้ามคลอง สร้างด้วยการก่ออิฐถือปูน

ภาพประกอบ 61 สะพานข้ามคลองสร้างด้วยไม้ ซึ่งสิ่งก่อสร้างต่าง ๆ อันได้แก่
ศาลาทำข้าว ศาลาพักเรือ สะพานข้ามคลอง คงมีมากจนเป็นจุดที่สนใจของคนต่างถิ่นที่
เข้ามาดังคำบรรยายของปาลเลกซ์ ได้กล่าวไว้ว่า
...เอกชนออกเงินส่วนตัวทำถนนปูอิฐ และสะพานไม้ สร้างศาลาพักเรือเรียงราย
เป็นระยะ ๆ ไปตามริมน้ำซึ่งผู้เดินทางอาจเข้าอาศัยหลบแดดหลบฝนได้...¹

¹ปาลเลกซ์. เล่มเดิม. หน้า 188.

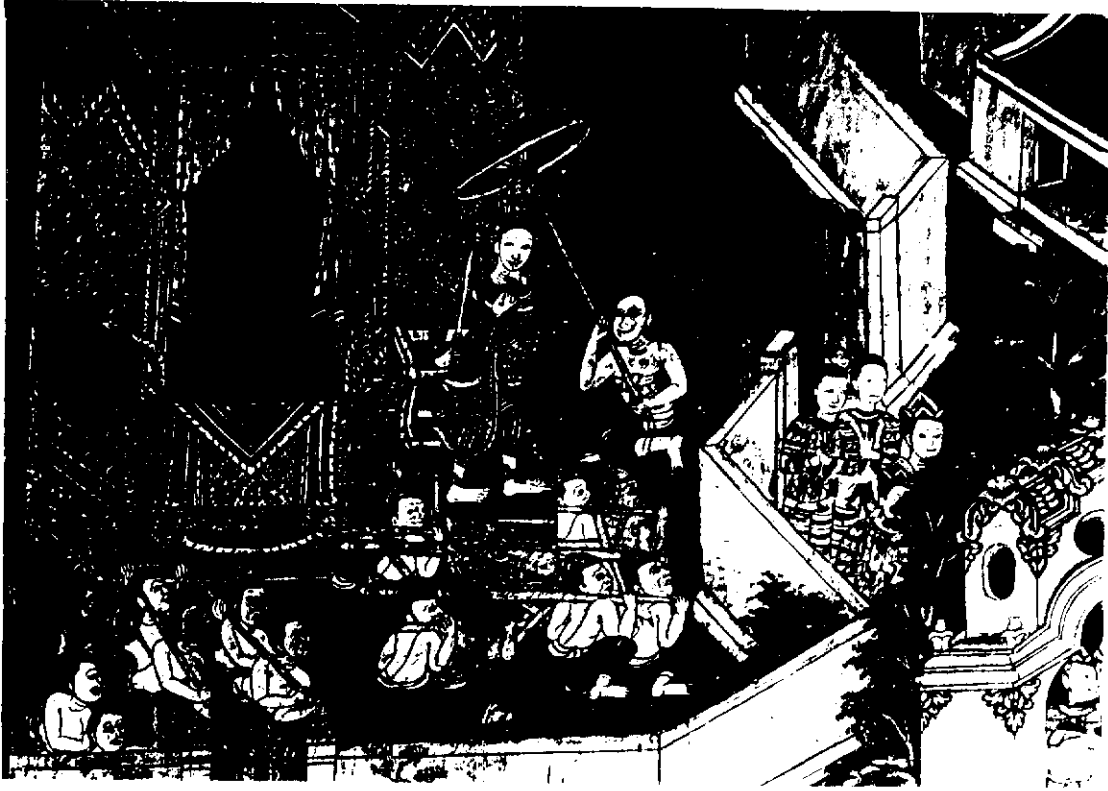
ซึ่งงานภาพจิตรกรรมฝาผนัง การเขียนภาพของสะพานนั้นก็ยังคงมีลักษณะสะพานแบบเก่า คือ ทาด้วยไม้ และสร้างด้วยอิฐปูน ทั้งนี้ เพราะสะพานที่สร้างด้วยเหล็กเพิ่งจะมีในสมัยรัชกาลที่ 4 และมีอยู่ 2 สะพาน คือ สะพานเหล็กข้ามคลองรอบกรุงตอนถนนเจริญกรุงสายใน บรรจบกับถนนเจริญกรุงสายนอก โดยเจ้าพระยาศรีสุริยวงศ์ที่พระกลาโหมได้ออกเงินสร้างจำนวน 160 ชั่ง และสะพานข้ามคลองรอบกรุงที่สะพานหันเก่า รัฐบาลเป็นผู้สร้าง¹

จากภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตวาส ได้สะท้อนให้เห็นสิ่งก่อสร้างเพื่อเป็นสาธารณูปโภคของคนภายในชุมชน ได้แสดงให้เห็นถึงภูมิปัญญาในการปรับตัวของคนในชุมชนให้เข้ากับสภาพทางภูมิศาสตร์ กล่าวคือ ลักษณะการตั้งชุมชนใกล้กับแม่น้ำลำคลอง การสัญจรของผู้คนนอกจากการสัญจรทางน้ำแล้วยังมีการสัญจรทางบก เนื่องด้วยสภาพที่เป็นคูคลองจึงต้องมีการสร้างสะพาน เพื่อเชื่อมระหว่างชุมชนสองฝั่ง จากลักษณะสะพานก็ยังสะท้อนให้เห็นถึงลักษณะของลำคลอง หากเป็นสะพานไม้ธรรมดาแสดงให้เห็นว่าเป็นการก่อสร้างเพื่อเชื่อมทางเดินระหว่างคลองเล็ก ๆ แต่หากเป็นสะพานก่ออิฐถือปูนซึ่งมั่นคงแข็งแรงกว่า แสดงให้เห็นว่าลำคลองเส้นนั้นเป็นแม่น้ำ ลำคลองสายสำคัญที่มีคนใช้กันมาก และอาจเป็นสะพานที่เชื่อมระหว่างชุมชนเมืองกับกับชุมชนที่เป็นชนบท ดังภาพประกอบ 60 สะพานข้ามคลองสร้างไว้ด้วยแบบก่ออิฐถือปูน แสดงให้เห็นว่า แม่น้ำลำคลองเส้นดังกล่าว มีเรือแล่นผ่านไปมา

สิ่งก่อสร้างนอกจากสะพานแล้ว ยังมีศาลาทำน้ำ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะเมืองไทยอยู่ในเขตเมืองร้อนอากาศก็จะมีร้อน การสร้างศาลาทำน้ำเพื่อให้คนในชุมชนได้นั่งพักอาศัย หลบร้อน หากศาลาพักร้อนที่ห่างจากแม่น้ำลำคลอง ก็จะมีการสร้างบ่อน้ำภายในศาลา เพื่อจะได้ใช้น้ำอุปโภค บริโภคให้เย็น ๆ คลายความร้อนจากอากาศได้ ลักษณะการก่อสร้างศาลานั้น มีลักษณะศิลปกรรมแบบจีนปรากฏอยู่ แสดงให้เห็นว่าอิทธิพลทางวัฒนธรรมของจีน มีแพร่หลายในสังคมสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹ ศักดิ์ เรืองศิลป์, เล่มเดิม, หน้า 211.

2.4 ภาพสะท้อนสภาพแวดล้อมชุมชน : กลุ่มการสัจจรของผู้คนในสังคม

ภาพประกอบ 62 พระเสด็จพาพระนางมัทรีของพระมหากษัตริย์¹

¹อ้างอิงภาพประกอบ 7 ซึ่งอธิบายพระที่นั่งสำหรับประทับพระเสด็จ แสดงให้เห็นว่า พระเสด็จเป็นพาหนะของพระมหากษัตริย์.

ภาพประกอบ 63 ราชรถ พาหนะทางบกของพระมหากษัตริย์

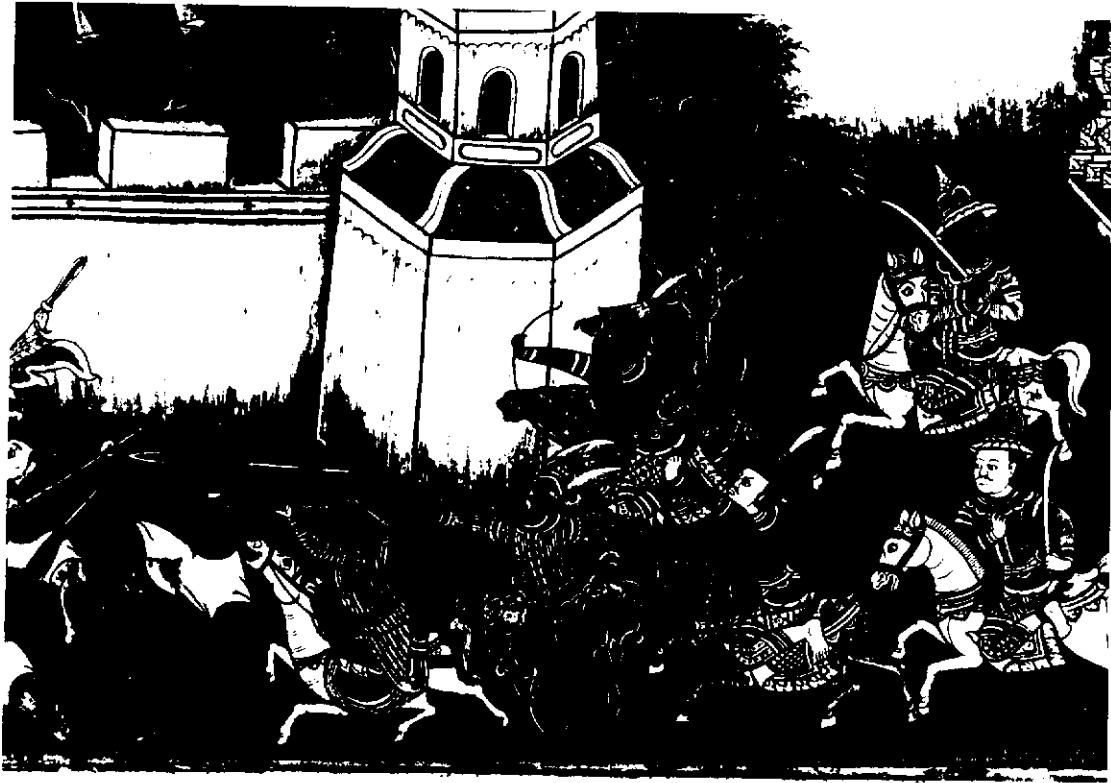
ภาพประกอบ 64 คานหามพาพะทางบกของขุนนาง ซึ่งคานหามนี้ได้รวมอยู่ในเครื่องยศ
พระราชทาน อันได้แก่ เสื้อผ้า สัปทน ลอมพอก เขี้ยวหมาก เขี้ยวน้ำ พานหมาก
เสลี่ยงคานหาม¹

¹ชัย เจริงศิลป์. เจ้านายไทย. 2523. หน้า 186.

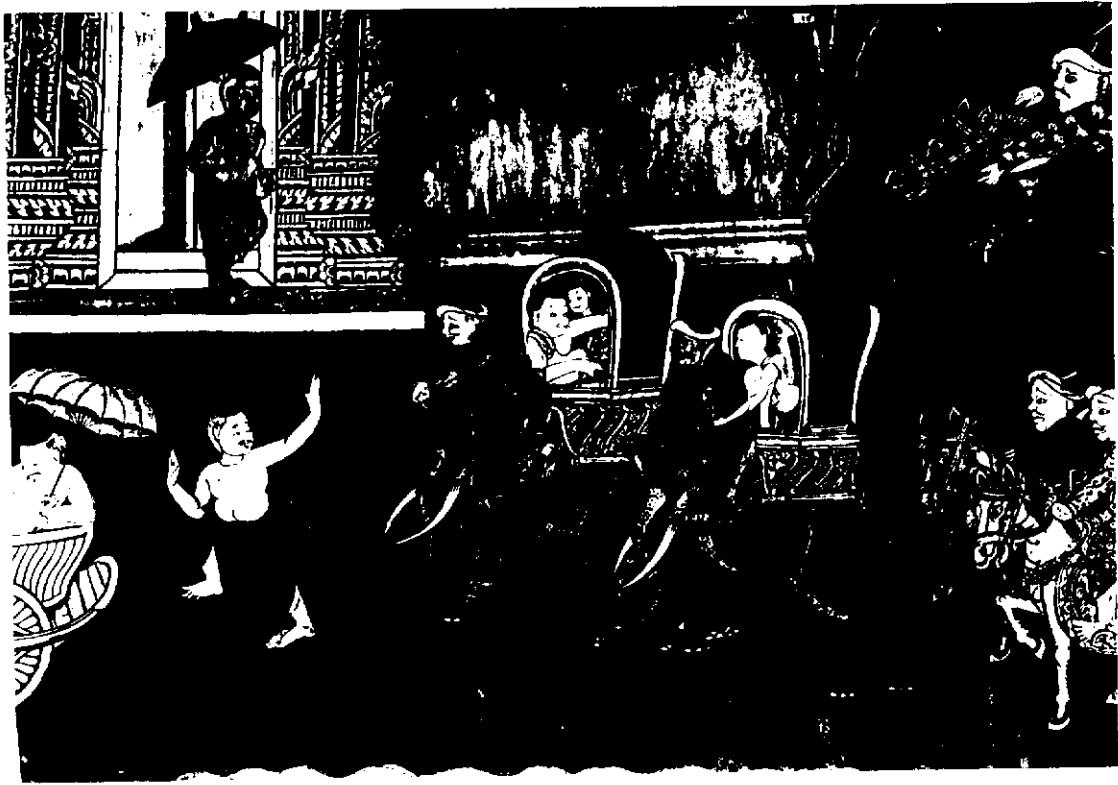
ภาพประกอบ 65 ม้าเทียมรถพาหนะทางบกของชาวจีน หรือเรียกว่ารถม้า ซึ่งยานพาหนะ
ในกรุงเทพฯ จะมีรถม้า รถลากแบบจีน เพราะมีถนนที่กว้างใหญ่¹

¹ ชาติ ศิลาวัณย์. การสำรวจบ้านเมืองเมืองสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น, 2532.

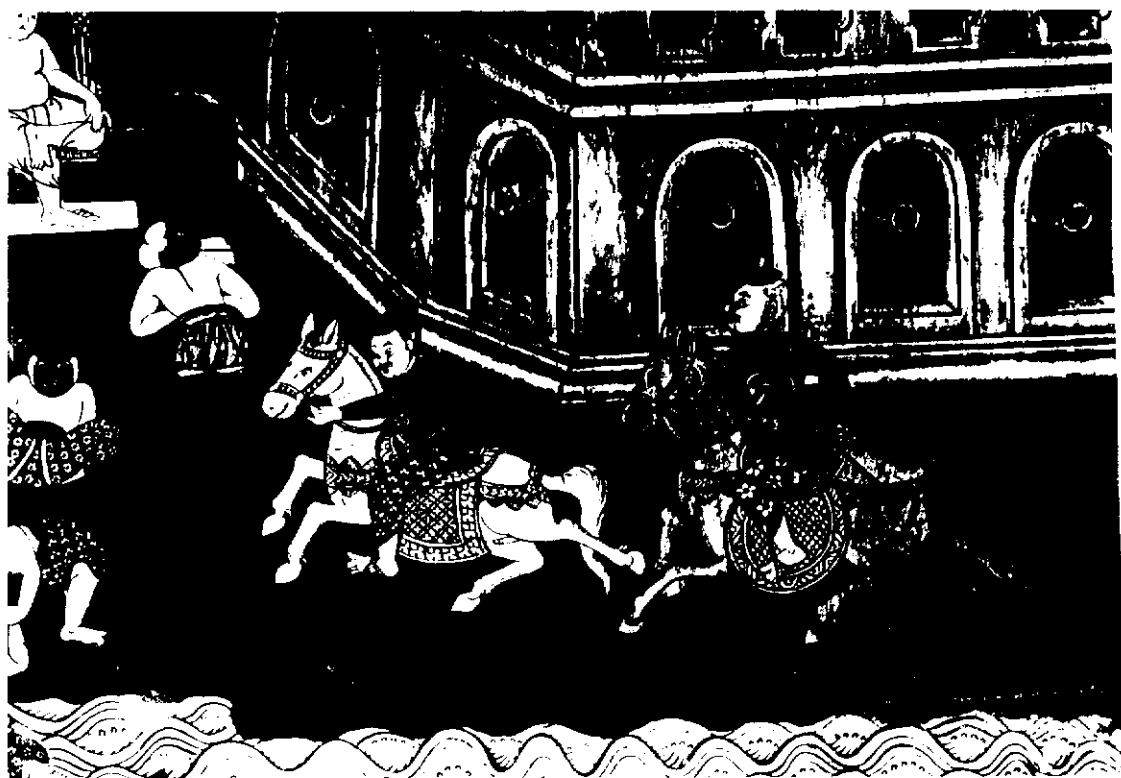

ภาพประกอบ 66 โรงช้างแบบตะวันตก ซึ่งรัชกาลที่ 4 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สร้าง
ถอนสามแสนาน สำหรับช้างพวกฝรั่งขี่ม้า และนั่งรถม้าตากอากาศโดยเฉพาะ¹

¹ชัย เจริญศิลป์, เมืองไทย, 2527, หน้า 210.

ภาพประกอบ 67 ช้างมีประทุษร้ายทางบกของเจ้าชาย ชุนนาง แสดงถึงฐานะของผู้หนึ่ง

ภาพประกอบ 68 หน้า พงศาวดารของนางนพ บัดนี้เราใช้ยานี้ใช้ของราชสำนักน้อยมาก¹

¹ ราชบัณฑิตยสถาน

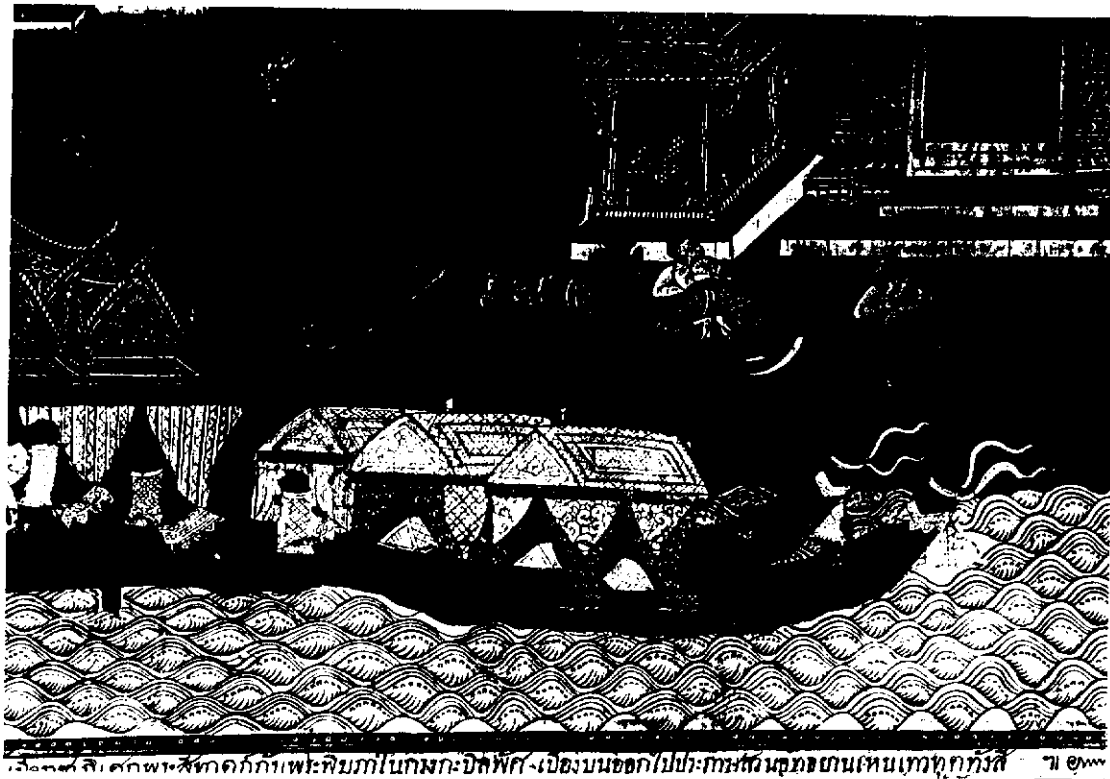
¹ กองหอสมุดแห่งชาติ, กองศิลปากร, เล่มเดิม, หน้า 59.

ภาพประกอบ 69 การเดินเท้าของชาวบ้าน โดยไม่สวมรองเท้า

...การแต่งเนื้อ แต่งตัวของคนไทยนั้นง่าย ๆ เขาเดินเท้าเปล่า และศรีษะเปล่า...¹

¹ ปรากฏเกี้ยว. เล่มเดิม. หน้า 184.

ภาพประกอบ 70 เรือพระที่นั่ง พานะทางน้ำของพระมหากษัตริย์ และพระบรมวงศานุวงศ์
หลังคาเป็นรูปปลีปลา

...ม.ร.ร. เบร์ตาได้รับแจ้งว่า เรือพระที่นั่งท่าของพระเจ้าแผ่นดินปรากฏให้เห็นแล้ว
จึงพร้อมด้วยนายทหารแต่งเครื่องเต็มยศ...มีเรือยาวสามลำท่าจอดเรียงมาก ประดับ
หลังคารูปปลีปลา...¹

¹ ไซลส์เลกซ์. เสด็จเยือน. หน้า 259.

ภาพประกอบ 71 เรือพระที่นั่งของนางในราชสำนัก มีไพร่ มีพายเป็นหนึ่งกำลังเคียงธนูยิง
 คนจีนที่พายเรือผ่านด้านหน้า ตามธรรมเนียม (ซึ่งจะกล่าวรายละเอียดในบทที่ 6 เรื่อง
 ธรรมเนียม)

ภาพประกอบ 72 เรือพายของขุนนาง มีไพร่เป็นฝีพาย ลักษณะเรือคล้ายเรืออู๋โปงหรือเรือหลุมโปง ซึ่งเป็นเรือขุดชนิดหนึ่งหัวมน และท้ายตัด¹

¹ ราชวดี งามสง่า, สารคดีมรดกวัฒนธรรมไทย: เรือไทยสมัยโบราณ, 2535, หน้า 44.

ภาพประกอบ 73 เรือกระแซงแบบมีประทุนจอดเทียบท่ารอผู้โดยสาร สันนิษฐานว่าบริเวณนี้เป็น
 "ท่าเตียน" เป็นท่าเรือจ้างด้วย ดังพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัว เมื่อเดือนกุมภาพันธ์ถึง จุลศักราช 1219 ถึงคณะทูตานุทูต เรื่องเพ่งเล็งเห็นว่า
 การหมิ่นสุพรรณบัฏ ซึ่งอยู่เหนือท่าเตียนใกล้ท่าช้างวังหลวงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัว ทรงอนุญาตเหตุการณ์ด้วย
 ...ข้าพเจ้าก็มาอยู่บนล้อกันด้วย เสียแต่ประตูดท่าช้าง ท่าเรือช้างล่าง...¹

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เล่มเดิม, 2506, หน้า 18.

ภาพประกอบ 74 ชาวบ้านกำลังใช้ไม้พายตีกันเรือที่ตนพายมา ขณะที่คนเงินกำลังพายเรือผ่าน
 แสดงให้เห็นว่าคนไทยสมัยรัชกาลที่ 4 ใช้เรือเป็นพาหนะ แต่ในภาพไม่สามารถระบุได้ว่า
 เป็นเรือชนิดใด

ภาพประกอบ 75 ชาวบ้านสองคนกำลังช่วยกันเข็นถ้ำยสินค้าลงเรือสำเภาที่สำนัษฐานว่าเป็น
บริเวณท่าเตียน¹

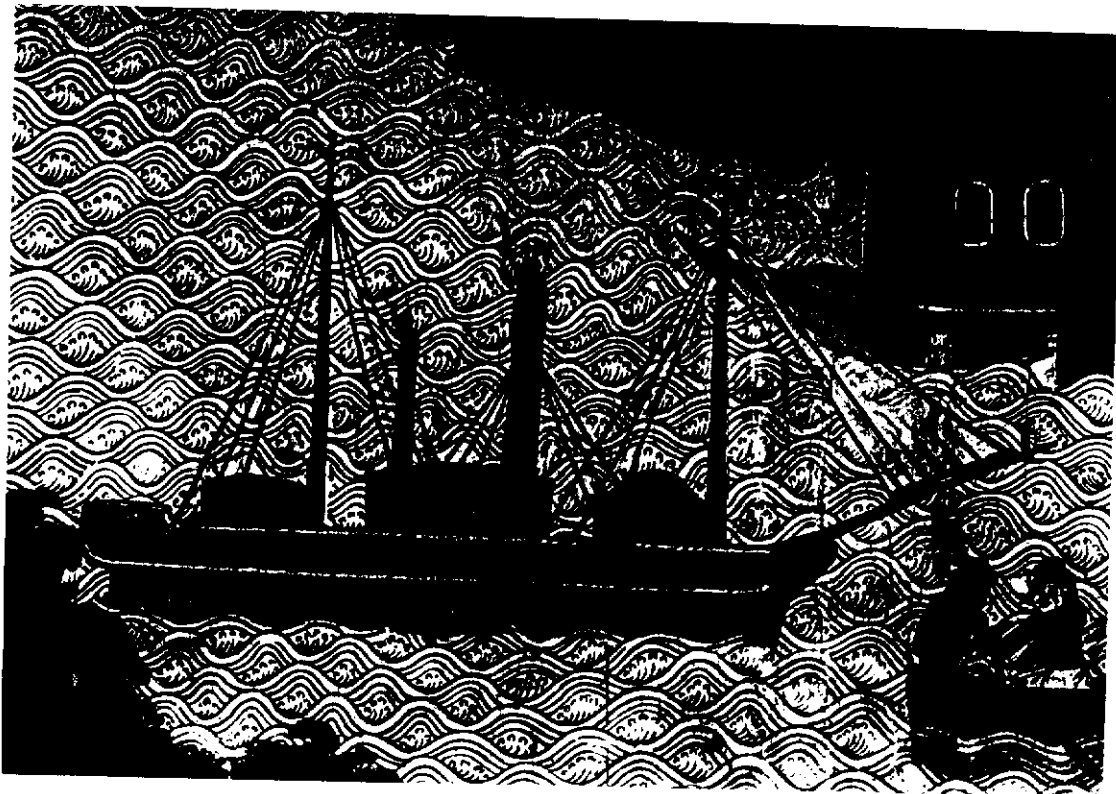
¹อ้างแล้วในภาพประกอบ 1.

ภาพประกอบ 76 แม่ค้าคนไทยกับเด็กชายจีน กำลังพายเรือแจว มีประทุนขายของจะเห็นได้ว่าคนไทยส่วนมาก มักใช้เรือเป็นพาหนะในการสัญจร ประกอบกิจกรรมต่าง ๆ ทั้งยังเป็นที่อยู่อาศัย

...มีประชาชนไม่ต่ำกว่า 1 ใน 4 ของจำนวนประชากรที่อาศัยอยู่ในเรือทุกชนิด และทุกขนาด โดยมากเป็นครอบครัวของผู้ค้าเร่ที่อยู่ประจำในเมืองหลวงหรือรับทำการค้าสำเภา ที่นี้ อาศัยอยู่ในเรือทั้งกลางวัน กลางคืนเสียจนชิน และจะขึ้นบกก็แต่โดยจำเป็นจริง ๆ เท่านั้น...¹

¹บาลเลกัวซ์. เล่มเดิม. หน้า 191-192.

ภาพประกอบ 77

เรือกลไฟของชาตตะวันตก และเรือเก๋งจีนจอดอยู่ในแม่น้ำ

ซึ่งหลังจากการทำสนธิสัญญาเบาริง ในปี พ.ศ. 2398 แล้ว ปรากฏว่าได้มีชาวตะวันตก
นำเรือเข้ามาติดต่อค้าขายในกรุงเทพฯ เป็นจำนวนมาก ดังปรากฏอยู่ในประกาศของ
รัชกาลที่ 4 เรื่อง ประกาศห้ามไม่ให้คนตื่นชาวเรือเรือรบมา

...แต่บัดนี้ เมื่อได้ทำหนังสือสัญญากับประเทศใหญ่ที่มีลูกค้ามากแล้ว เรือลูกค้าต่าง
ประเทศก็มีเข้ามา มาก ถึงจะบรรทุกสินค้าเข้ามาขาย...

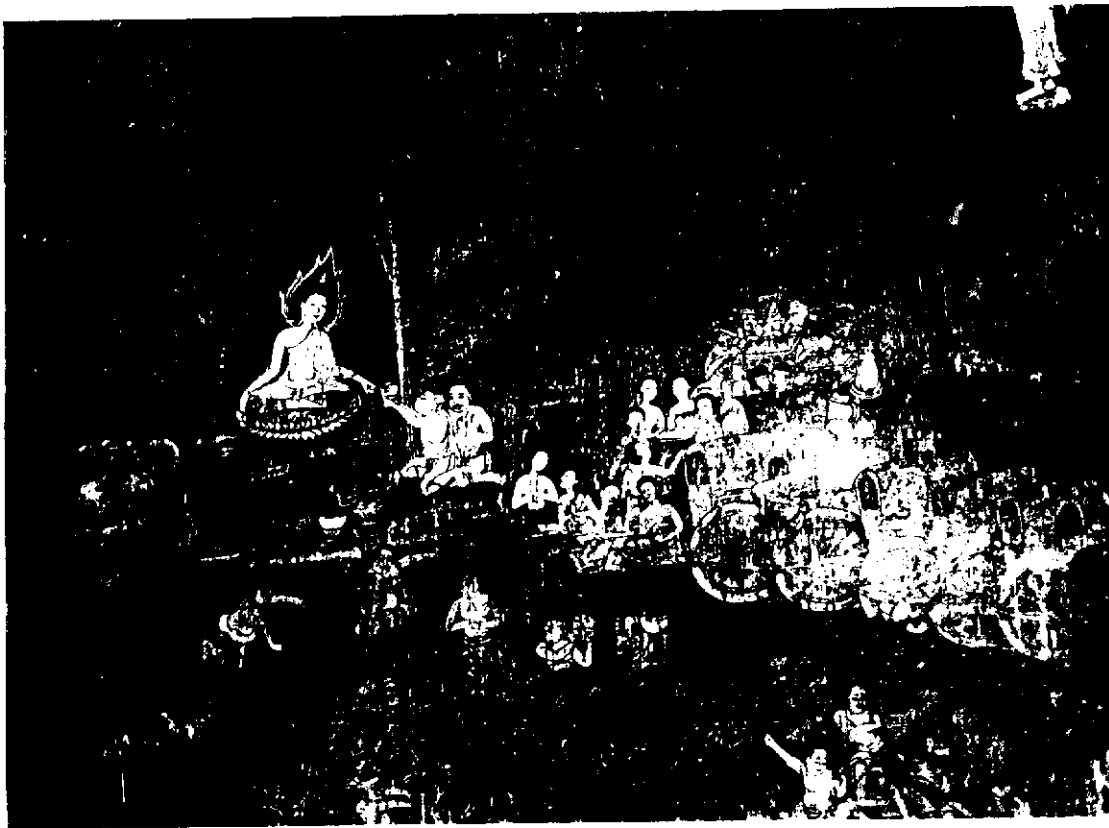
อนึ่ง ธรรมเนียมเมืองใหญ่ ในประเทศที่เรียกว่าเมืองฝรั่ง หรือวิลาศนั้น ถ้ามีลูกค้า
เมืองนั้น ๆ แต่งเรือไปมาค้าขายมากหลายลำหรือบางพวกไปตั้งอาศัยอยู่ค้าขายมาก ณ
เขตแดนอื่นใด ๆ ก็ย่อมมีเรือรบหลวงหนึ่งอย่างหลายลำบ้าง..."¹

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. เล่มเดิม. 2511. หน้า 163-164.

ภาพประกอบ 78 ชาวตะวันตกกำลังพายเรือลำเล็ก แม่น้ำชาวตะวันตก คล้ายเรือกรรเชียง ซึ่งชาวตะวันตกนำเรือลำเล็กมาชำนยามที่เรือกำปั่นใหญ่ ไม่สามารถแล่นได้ ดังเช่น ในวันที่ 2 เมษายน 2398 เซอร์ จอห์น เบาริง หลังจากที่เขาได้เดินทางเข้ามาใน กรุงเทพฯ ด้วยเรือรบเลอว์ แต่มีปัญหาร่องกระแสน้ำทำให้เรือติดสันดอนแม่น้ำ ทำให้ต้องนำเรือเล็กออกเพื่อเดินทางเข้ามาให้ถึงเขตพระนคร¹

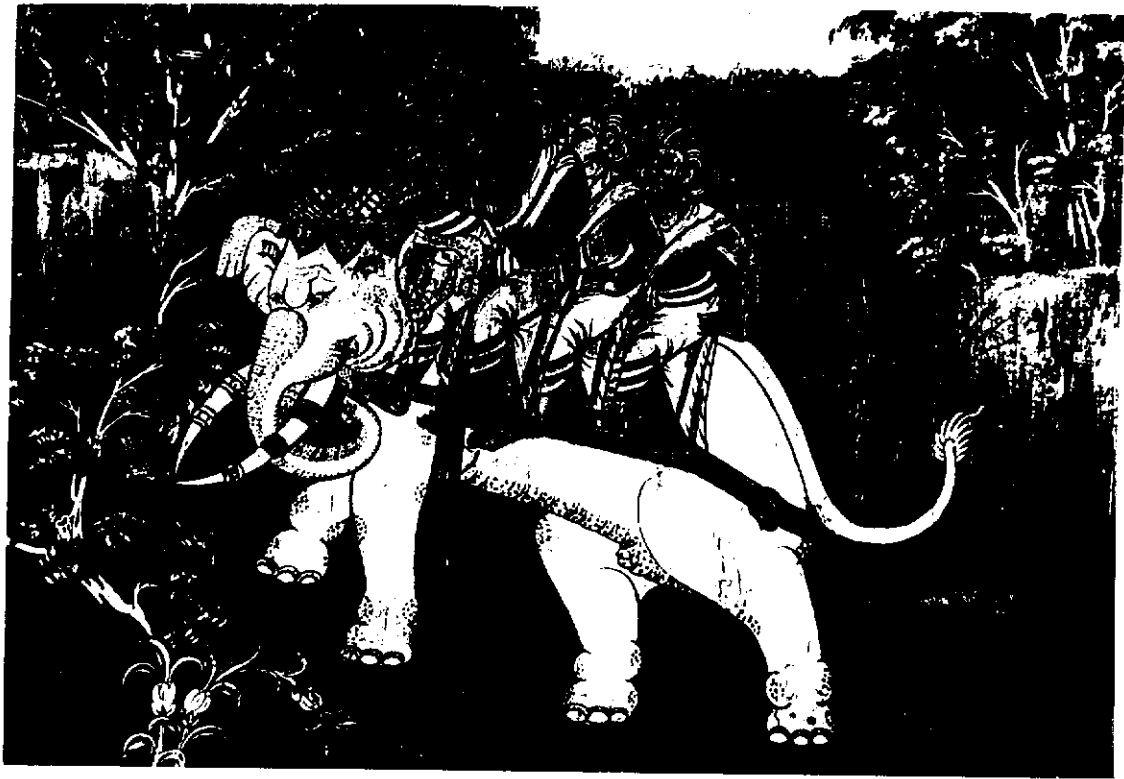
¹ เซอร์ จอห์น เบาริง, ความดีความชอบ, เล่มเดิม, หน้า 55.

ภาพประกอบ 79 เกวียนเก็นพาพะที่ผู้คนใช้บรรทุกของสินค้าเงินป่า สันนิษฐานว่าเป็นเกวียน
ใช้วัวลาก เพราะมีการนำวัวไปกินน้ำในลารากส์ ๆ ซึ่งเกวียนที่คนวัวนิยมใช้กันมาก
จนภาคอีสาน และภาคเหนือ¹ โดยใช้บรรทุกสิ่งของเข้ามากรุงเทพฯ²

¹ประสิทธิ์ พึ่งวินัย. "เรื่องรถในเมืองไทย", ใน อนุสาวรีย์ พระราชทานเพลิงศพ
นายแดง เรืองวิเศษ. 2500. หน้า 9.

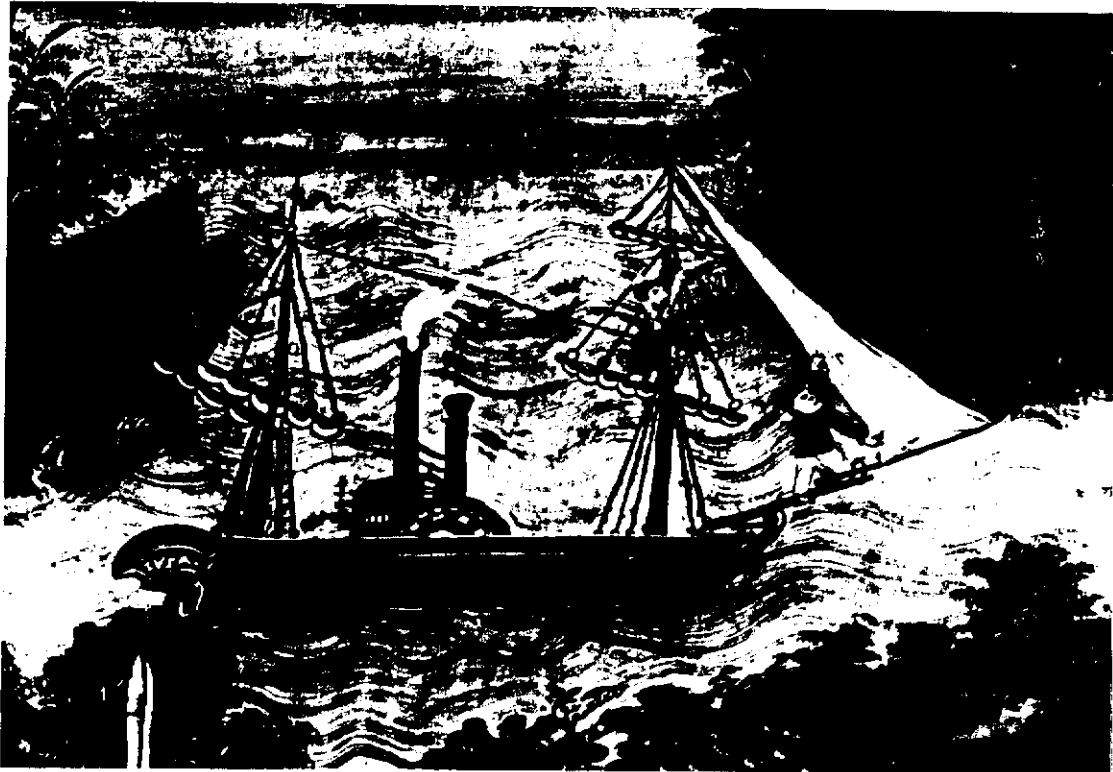
²วิลเฮล์ม เครดเนอร์. "ตลาดและเมือง", ใน คลาส เบงส์ และคลาส
โรสเซนแบร์ก. เยอรมนีของไทย. 2520. หน้า 160.

ภาพประกอบ 80 ช้าง พาหนะที่ผู้คนใช้สัญจรในป่า

ภาพประกอบ 81 หน้า เป็นสัตว์พาหนะที่ใช้คมนาคมมาเก่า

ภาพประกอบ 82 เรือกำปั่น ประเภทเรือใบ 2 เสา ซึ่งเรือชนิดนี้ชาวตะวันตกนิยมใช้
 น้อยมาก หากแต่จะใช้เรือกลไฟมากกว่า¹

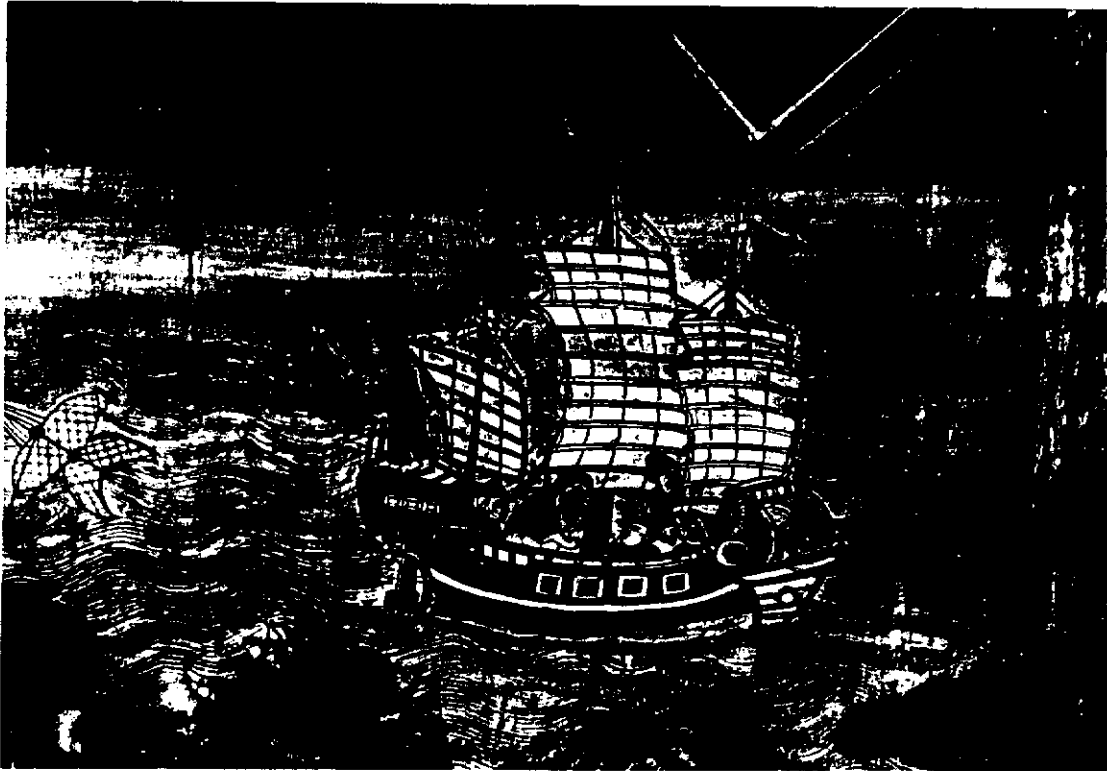
¹ จี. วิลเลียม สกินเนอร์, สังคมจีนในประเทศไทย : ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์,
 แปลโดย พรณี จิตรพลรักษ์ และคนอื่น ๆ, 2529, หน้า 42.

ภาพประกอบ 83 เรือกลาฟวิ่งแสนอยู่ใกล้ชายฝั่งทะเล แสดงให้เห็นว่ามีเรือกลาฟของ
ชาวตะวันตกเดินทางเข้ามาติดต่อกับไทย ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ภาพประกอบ 84 เรือสำเภาจีนกำลังจมลงน้ำทะเล มีผู้คนซึ่งแต่งกาย และทรงผมแบบจีน
 ซึ่งอยู่บนเรือ และกำลังว่ายน้ำ คนทะเลมีเปลวไฟ ส่องเห็นการอพยพเข้ามา
 ของคนจีนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น โดยนำเรือสำเภาเป็นพาหนะ

ภาพประกอบ 85 เรือสำเภา พาหนะที่ใช้เดินทางในทะเลของชาวจีน สะท้อนให้เห็นว่า
ชาวจีนในสมัยรัชกาลที่ 4 เดินทางไปมาค้าขายด้วยเรือสำเภา

จากภาพประกอบ 62-85 ที่อธิบายแล้วนั้น สะท้อนให้เห็นการสัญจรของผู้คนในสังคม การสัญจรจะแบ่งออกเป็น 2 ลักษณะใหญ่ ๆ คือ การสัญจรทางบกและการสัญจรทางน้ำ พาหนะที่ใช้ในการสัญจร สะท้อนให้เห็นลักษณะของสภาพภูมิประเทศ และฐานะทางสังคมของผู้ใช้พาหนะ กล่าวคือ

การสัญจรทางบก พระมหากษัตริย์จะใช้พระเสลี่ยงและราชรถเป็นพาหนะ ขุนนางใช้คานหาม รถม้า ช่างมีประทุนบนสัปคับ ม้า สำหรับชาวบ้านสามัญชนใช้เดินเท้าเปล่า การสัญจรทางบกในป่าอาศัยเกวียนเป็นพาหนะของบรรดาพ่อค้าเกวียน

การสัญจรทางน้ำ พระมหากษัตริย์ใช้เรือพระที่นั่งมีหลังคารูปปลับปลาประดับด้วยทองดัก ซึ่งแตกต่างจากชาวบ้านที่ใช้เรือพาย เรือแจวธรรมดา เรือนอกจากจะใช้เป็นยานพาหนะสัญจรทางน้ำแล้วยังใช้เพื่อค้าขายด้วย

การสัญจรทางทะเล ในสมัยรัชกาลที่ 4 มีภาพเรือสำเภา และภาพเรือกลไฟ เรือกำปั่นแบบชาวตะวันตกมาใช้ ทำให้ทราบร่องรอยว่าชาวจีน และชาวตะวันตกเดินทางเข้ามาติดต่อกับเมืองไทยโดยใช้เรือทางทะเล เมื่อดูภาพจิตรกรรมฝาผนังในหมวดนี้แล้ว จะเห็นได้ว่ากรุงเทพฯ ในเวลานั้น เป็นเมืองศูนย์กลางมีควมเจริญภายในย่านชุมชน และแม่น้ำลำคลอง มีผู้คนหลายอาชีพต่างเพศวัย และชาวต่างชาติเดินทางสัญจรเข้ามา

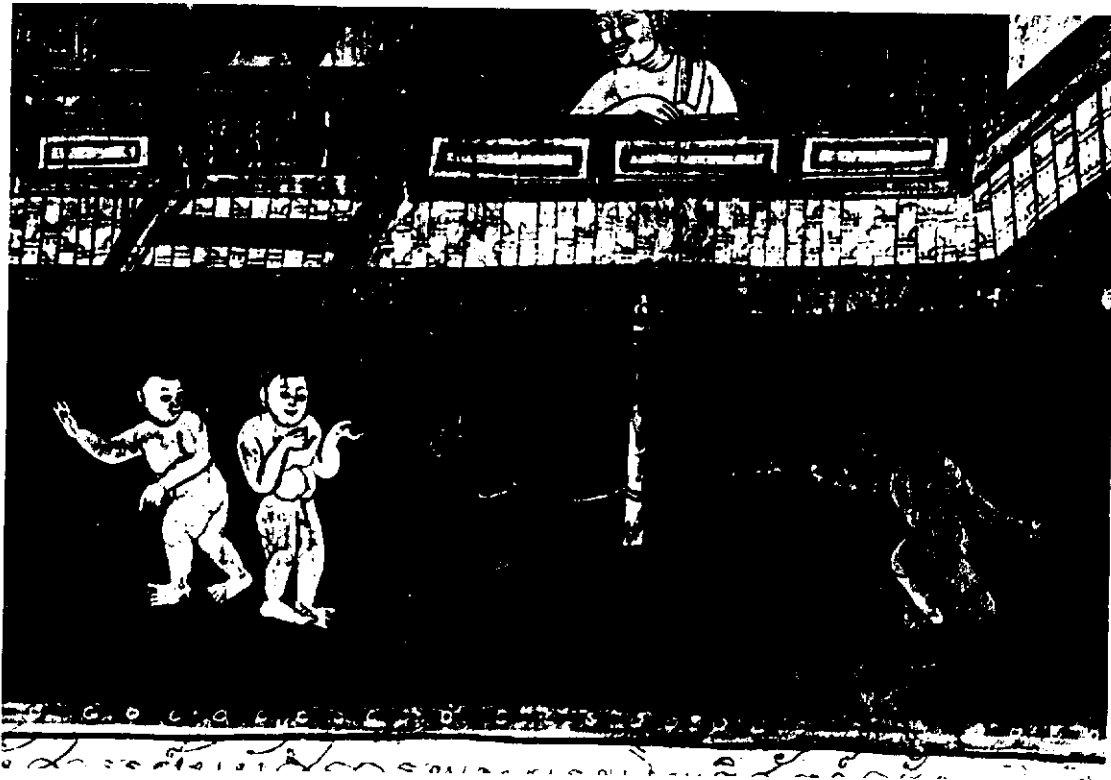
2.5 ภาพสะท้อนสภาพแวดล้อมชุมชน : กลุ่มสัตว์และพืชพันธุ์ต่าง ๆ

ภาพประกอบ 86 เบ็ด สัตว์เลี้ยงในชุมชน วัยเฒ่าอยู่ใต้ตำแน่งริมน้ำ สะท้อนให้เห็นว่าคนสมัยนั้น เลี้ยงเบ็ดโดยปล่อยลงน้ำ

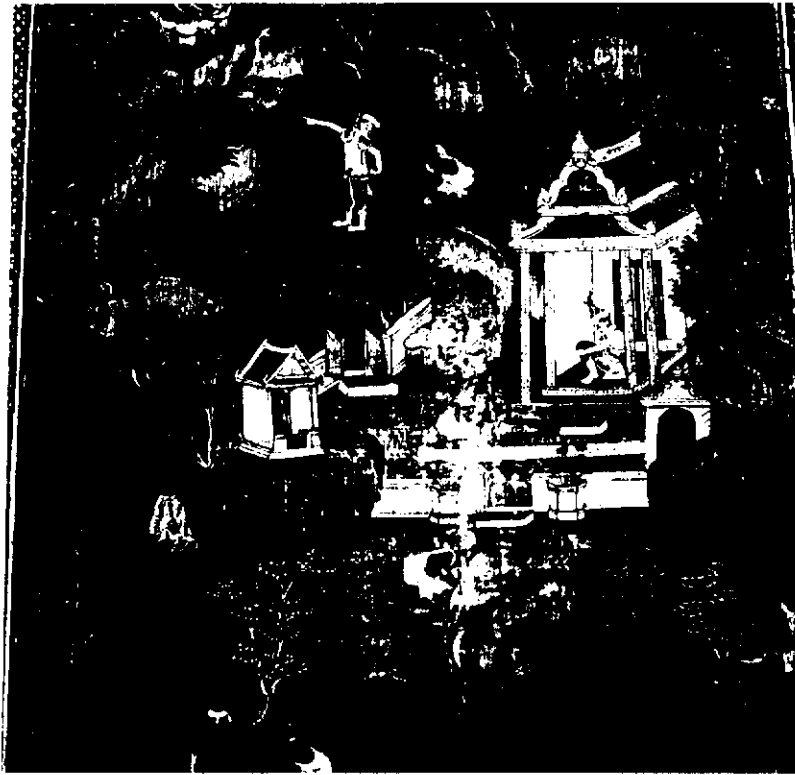
ภาพประกอบ 88 สูงพะถูกดำมไว้กับต้นน้ำ โดยคนเลี้ยงพะเป็นคนเขกกำลังนั่งพักผ่อน

ภาพประกอบ 89 เด็กกำลังเล่นกับสิ่งซึ่งถูกผูกไว้กับหลัก ภาพนี้สะท้อนให้เห็นว่า สิ่งเป็น
สัตว์เลี้ยง

ภาพประกอบ 90 คนนั่งอยู่บนเก้าอี้ข้างติดกับสัปคับ คือ ประทุมพรหลังช้าง และมีผู้ช่วย 2 คน
กำลังควมม้า ภาพนี้สะท้อนให้เห็นว่า ช้าง ม้า ถูกคนนำมาเลี้ยงเพื่อใช้เป็นพาหนะ

ภาพประกอบ 91 รัชลงช้างกำลังเคี้ยวใบไม้อยู่หน้า แสดงให้เห็นว่าระป่าเมืองไทยมีช้างอาศัยอยู่ อาหารของช้างคือใบไม้

ภาพประกอบ 92 ขวดล้างอาศัยอยู่ในป่า

ภาพประกอบ 93 มีเสือกำลังซุ่มจับแก้ง กวาง อยู่ในป่า สะท้อนให้เห็นว่าป่าเมืองไทยอุดม
สมบูรณ์ไปด้วยสัตว์ เช่น เสือ กวาง แก้ง

ภาพประกอบ 94 มีสิ่ง กว้าง และสุนัขถูกนำมาไว้กับต้นไม้ สะท้อนให้เห็นว่า สุนัขเป็นสัตว์เลี้ยง
ของคนที่อาศัยอยู่ภายในด้วย

ภาพระกอบ 95 มีสัตว์อยู่ป่า เช่น กระต่าย เสือ วัว กวาง แสดงถึงความอุดม
สมบูรณ์ของป่าที่มีสัตว์อยู่อย่างชุกชุม

ภาพประกอบ 96 งูกำลังถูกคนจับ

ภาพประกอบ 97 นก 2 ตัว อาศัยอยู่ใกล้แม่น้ำในป่า สันนิษฐานว่าเป็นนกกระเรียน

เพราะชนหุ้มที่หน้าหัวเป็นสีแดง ดังที่บาลเลกัวซ์ พรรณนาเกี่ยวกับนกไว้ว่า

...ประเทศสยามมีนกน้ำเป็นอันมาก ที่ใหญ่ที่สุดคือนกกระเรียน (Karien) จำพวก
 ขาวาว มีนสูงกว่าคนเสียอีก ชนของมีสีแดง ขาวกับดำ แต่ชนคอและชนหุ้มที่หน้าหัว
 เป็นสีแดงฉาน...ข้าพเจ้าเคยเห็นนกกระเรียนยืนกันเป็นแถวจับเจ้าตามขอบบึง และ
 ขอบหนอง มีมหาปลา กบ และสัตว์อื่น ๆ กันเป็นอาหาร สูงเียงอยู่ บนขาทั้งคู่...¹

¹บาลเลกัวซ์, เล่มเดิม, หน้า 153-154.

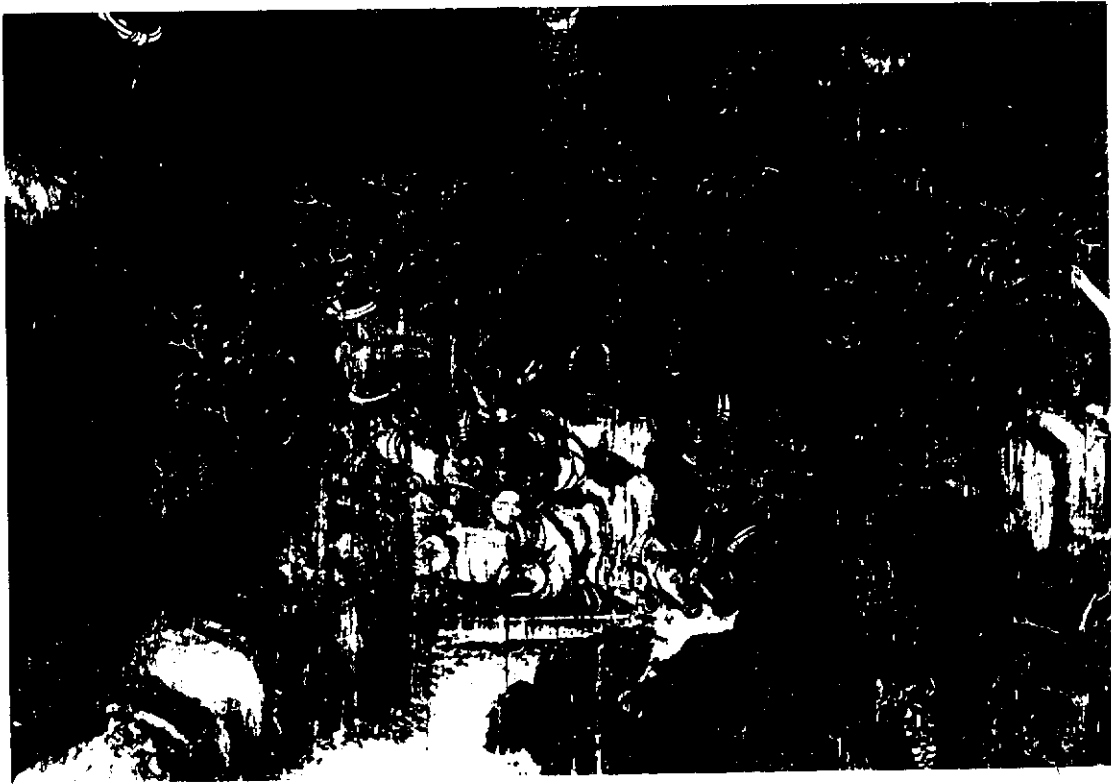
ภาพประกอบ 98 มืองสุก 2 ต่วนตันไม้ โทนเงาข้างเตียงลูก

ภาพประกอบ 99 มีนบุรี กรุงเทพมหานคร บริเวณวัดป่าแก้วเมือง แสดงให้เห็น
สภาพบ้านเรือนสมัยรัชกาลที่ 4 ว่าอุดมไปด้วยป่าไม้

ภาพประกอบ 100 สุนัขซึ่งนายพรานเลี้ยงไว้

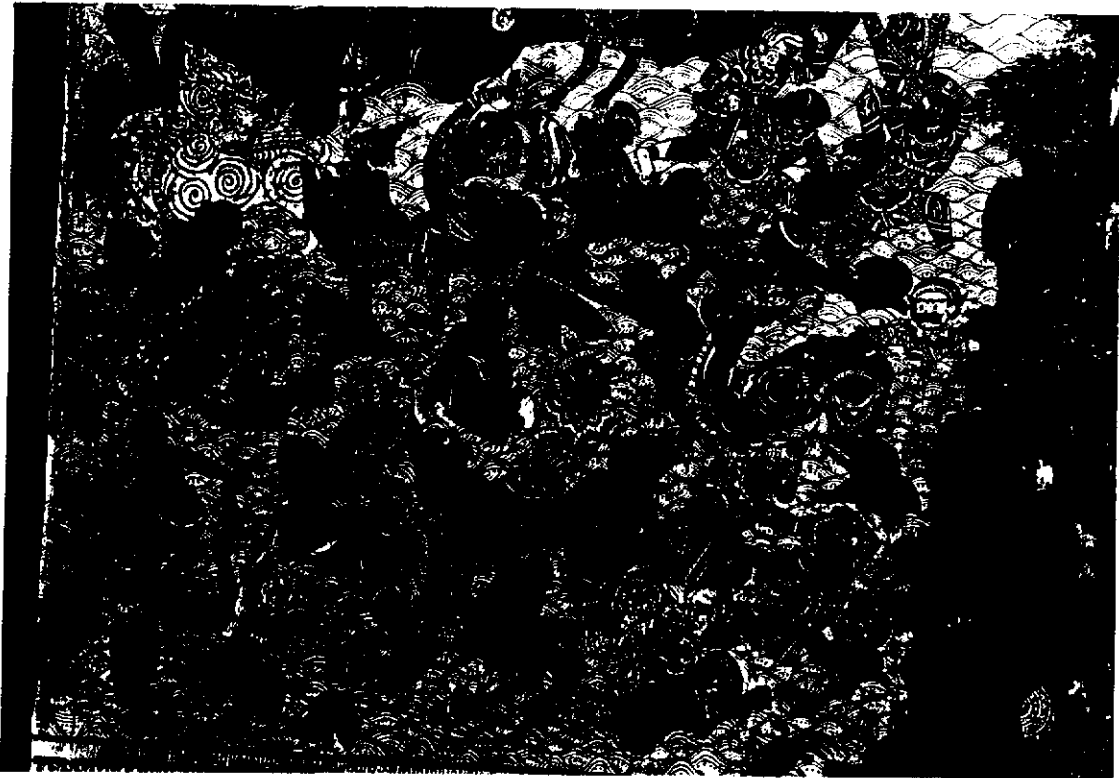
ภาพประกอบ 101 มีคนมาวิ่งมาเล่นบริเวณป่าที่มีแม่น้ำไหลผ่าน

ภาพประกอบ 102 ผู้ชาย 2 คน กำลังต้อนวัวและควาย

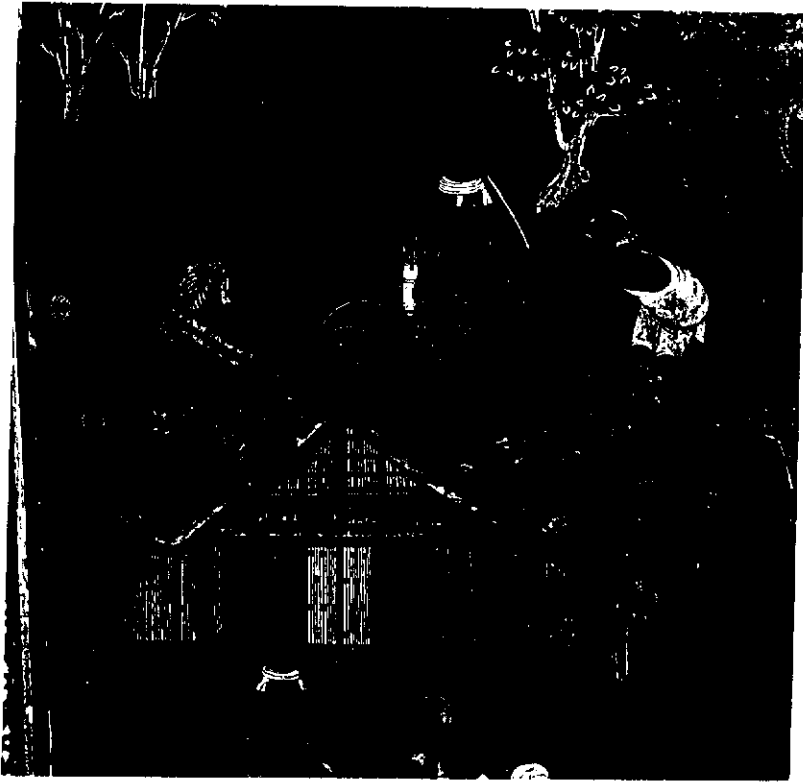
ภาพประกอบ 103 เด็กเลี้ยงควายป่าแถวเมือง

ภาพประกอบ 104 ภาพตอนมารผจญพระแม่ธรณีบีบมวยผมให้น้ำท่วมเหล่ามาร มีสัตว์ในจินตนาการอยู่ปะปนกับสัตว์ทะเลนานาชนิด แมงดาทะเล กุ้ง ปู เต่า และปลาชนิดต่าง ๆ ภาพนี้สะท้อนให้เห็นถึงความอุดมสมบูรณ์ของทรัพยากรในทะเลของไทย ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

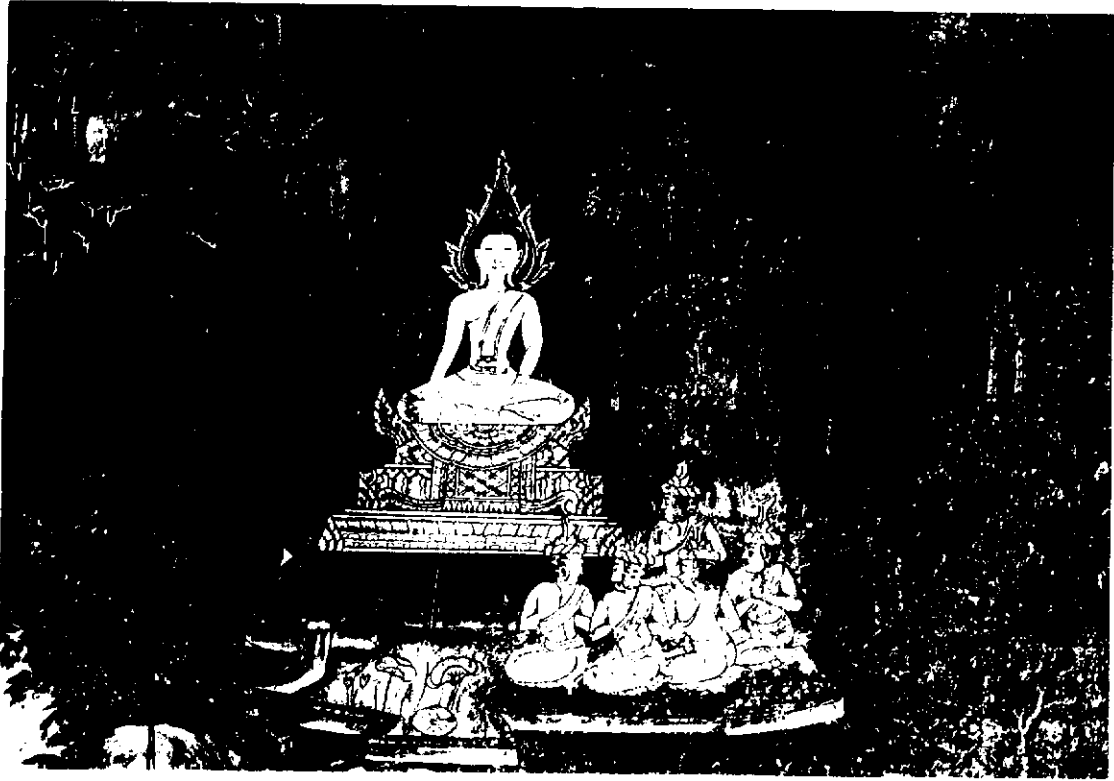
ภาพประกอบ 105 ต้นกล้วย คนปลูกไว้ในรั้วบ้าน

ภาพประกอบ 106 หูเรียน พมวก มะพร้าว กล้าย ที่อยู่ในรั้วบ้านนายพราน

ภาพประกอบ 107 ภาพนี้สะท้อนให้เห็นถึงความอุดมสมบูรณ์ของป่าในเมืองไทย มีคนกำลัง
หาผลไม้ มีต้นขมิ้นอยู่ด้วย

ภาพประกอบ 108 ภาพพระนาค

ภาพสัตว์ และพืชพันธุ์นานาชนิดที่ปรากฏอยู่ในจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิลมาส สอดคล้องกับที่สังฆราชบาลเลกัวซ์ ซึ่งเดินทางเข้ามาในอาณาจักรสยามตอนต้นรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 - รัชกาลที่ 4 ได้พรรณนาไว้ว่า ในป่าอันอุดมสมบูรณ์มีช้างอาศัยอยู่เป็นโขลง กินใบไม้ใบหญ้า และชอบกินหนามไผ่¹ (ดังภาพประกอบ 91,92) ในประเทศสยามมีเสือ อยู่ 3 ชนิด ชนิดหนึ่งเสือโคร่ง หนึ่งลายเป็นแถบดำพาดอยู่บนพื้นเหลือง² (ดังภาพประกอบ 93,95) สมัน กวาง ทวาย เก้ง จามรี เสี่ยงผา มีมากในป่า กวางมีเป็นฝูง ๆ³ (ดังภาพประกอบ 93,95) วัว ควาย มีอยู่ดาษดื่น⁴ (ดังภาพประกอบ 101,102,103) สิงมีมากที่สุด อยู่กันเป็นฝูงบนต้นไม้⁵ (ดังภาพประกอบ 94) กระต่ายก็มีมากตามชายป่า⁶ (ดังภาพประกอบ 95) หมามะแมร์ก็มีมากแทบทุกวัด มีหมาชุมชุมกันหนาแน่น⁷ (ดังภาพประกอบ 100) สัตว์เลื้อย คลานจำพวกงู ก็มีอยู่มากในประเทศสยาม⁸ (ดังภาพประกอบ 96) สัตว์จำพวกสัตว์ปีก เป็ด ไก่ เป็นสิ่งธรรมดา⁹ (ดังภาพประกอบ 86,99) นกออกหากินกลางคืน มีนกเค้าแมว นกฮูก¹⁰ (ดังภาพประกอบ 98) นกน้ำที่ใหญ่ที่สุด คือ นกกระเรียนจำพวกชายาว ขนสีเทา ขาวกับดำ ขนคอและขนที่หัวเป็นสีแดงฉาน¹¹ (ดังภาพประกอบ 97) ในอ่าวสยามมีปลาฉลามมีหัว ยื่นออกไปเป็นก้างแข็ง แขนยาวมาก และฟันเลียบทั้งสองด้าน¹² (ดังภาพประกอบ 84)

¹บาลเลกัวซ์. เล่มเดิม. หน้า 138,144

²เพลงเดิม. หน้า 143.

³เพลงเดิม. หน้า 69.

⁴เพลงเดิม. หน้า 143.

⁵เพลงเดิม. หน้า 148.

⁶เพลงเดิม. หน้า 149.

⁷เพลงเดิม. หน้า 147.

⁸เพลงเดิม. หน้า 162.

⁹เพลงเดิม. หน้า 14.

¹⁰เพลงเดิม. หน้า 152.

¹¹เพลงเดิม. หน้า 153.

¹²เพลงเดิม. หน้า 173.

ทุ่งทะเล ปุ้นั้นมีหลายชนิด¹ (ดั่งภาพประกอบ104) เต่าทะเลก็มีหลายชนิด² (ดั่งภาพประกอบ104)

และกล่าวถึงพืชพันธุ์ว่า ในประเทศสยาม ทุเรียนนั้นเป็นราชาแห่งผลไม้³ (ดั่งภาพประกอบ 106) มีผู้รู้จักขนุนอยู่ 2 พันธุ์⁴ (ดั่งภาพประกอบ 107) ผลไม้ที่สำคัญ คือ กล้วย⁵ มีหมากพลู⁶ (ดั่งภาพประกอบ 106) มะพร้าวเป็นที่รู้จักกว้างขวาง⁷ (ดั่งภาพประกอบ 106) ลาคลอง และสระ มีบัวก้านยาวและอมน้ำ⁸ (ดั่งภาพประกอบ 108)

การศึกษาวิเคราะห์ภาพแวดล้อมชุมชนที่ปรากฏในจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมมาวาส แม้ว่าภาพจิตรกรรมที่เขียนไว้บนผนังอุโบสถวัดมณีนิมมาวาส จังหวัดสงขลา แต่ภาพจิตรกรรมดังกล่าวได้ให้ข้อมูลเกี่ยวกับสภาพแวดล้อมชุมชนที่เป็นสภาพแวดล้อมชุมชนของสังคมกรุงเทพมหานคร สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยดูจากตำแหน่งของการตั้งเมืองซึ่งใกล้กับแม่น้ำ ซึ่งต่างจากสภาพภูมิประเทศของเมืองสงขลาซึ่งเป็นเมืองที่ตั้งอยู่ใกล้กับทะเล และยังมีภาพอื่น ๆ ที่แสดงถึงสภาพแวดล้อมชุมชนที่เป็นกรุงเทพฯ ซึ่งไม่ปรากฏที่สงขลา ได้แก่ ภาพเกี่ยวกับพระบรมมหาราชวัง ซึ่งมีพระที่นั่งหมู่ต่าง ๆ บิ่อม กว้างวัง ประตู พระเมรุมาศ หอกลอง หอระฆัง หอนาฬิกา ภาพกลุ่มบ้าน มีทั้งบ้านเรือนไทยหมู่ บ้านเรือนไทยมาจากบ้านก่ออิฐถือปูน ศาลาท่าน้ำ ภาพการสัญจรของผู้คนในชุมชน มียานพาหนะทั้งทางน้ำ ได้แก่ เสลี่ยง ราชรถ เกวียน รถม้า ช้าง ม้า ซึ่งผู้เขียนสังเกตเห็นว่าชาวตะวันตกได้นำรถม้าเข้ามาใช้ในสังคมรัชกาลที่ 4 แล้ว แต่ยังไม่ได้นำรถยนต์เข้ามา เพราะไม่มีภาพของรถยนต์ ดังนั้นจึงอาจกล่าวได้ว่าในสมัยรัชกาลที่ 4 แม้จะมีชาวตะวันตกเดินทางเข้ามา มาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งภายหลังจากการทาสันติสัญญาเบาริงใน พ.ศ.2398 แล้ว แต่ชาวตะวันตก ก็ยัง

¹แหล่งเดิม. หน้า 174-175.

²แหล่งเดิม. หน้า 170.

³แหล่งเดิม. หน้า 121.

⁴แหล่งเดิม. หน้า 123.

⁵แหล่งเดิม. หน้า 128.

⁶แหล่งเดิม. หน้า 116.

⁷แหล่งเดิม. หน้า 120.

⁸แหล่งเดิม. หน้า 119.

มิได้นำรถยนต์เข้ามาใช้ในเมืองไทย¹ นอกจากนี้ภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาส ยังสะท้อนให้เห็นสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติว่า กรุงเทพฯ เป็นเมืองที่อยู่ติดริมแม่น้ำ อุดมสมบูรณ์ไปด้วยพืชพันธุ์ และสัตว์ป่านานาชนิด

อย่างไรก็ตามในส่วนที่เป็นรายละเอียดผู้เขียนพบว่ามีภาพของสิ่งแวดล้อมชุมชนเมืองสงขลาปะปนอยู่บ้าง เช่น ภาพประตูประราชวัง ที่เขียนลอกเลียนแบบประตูเมืองสงขลาสมัยรัชกาลที่ 4 (ภาพประกอบ 36) หรือพืชพันธุ์ที่ขึ้นอยู่ทางภาคใต้ของไทย ได้แก่ ต้นมะม่วงหิมพานต์(ภาพประกอบ 48)

จะเห็นได้ว่าภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาส จ.สงขลา ได้สะท้อนให้เห็นสภาพแวดล้อมชุมชน โดยให้ภาพของสังคมกรุงเทพฯ เป็นหลัก และแทรกรายละเอียดที่เป็นภาพของเมืองสงขลาเพียงเล็กน้อยเท่านั้น

¹ เนื่องจากเป็นเรื่องนอกเหนือขอบเขตการศึกษา และเวลาในการทววิทยานิพนธ์มีจำกัด ผู้เขียนจึงไม่ได้ศึกษาว่ามีการนำรถยนต์เข้ามาใช้ในเมืองไทยเมื่อไร

บทที่ 3

ภาพสะท้อนสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จากจิตรกรรม
ฝาผนังวัดมณีนิมมาวาส จ.สงขลา หมวดที่ 2 ว่าด้วย กลุ่มคน

แมคไอเวอร์ (Maciver) นักสังคมวิทยาได้ให้ความหมายของกลุ่มคนว่า กลุ่มคน
คือ คนจำนวนหนึ่งซึ่งอาศัยอยู่ในสังคม และต่างก็มีความสัมพันธ์ทางสังคม ซึ่งกันและกัน¹
กลุ่มคนในสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ถูกจัดให้เป็นระเบียบ
โดยจำแนกออกตามสถานะทางสังคม แบ่งโดยสังเขปได้ 2 ชั้น คือ ชั้นปกครอง ได้แก่
พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง และชั้นผู้ใต้ปกครอง ได้แก่ โพร ทาส² ซึ่ง
แต่ละชั้นจะถูกกำหนดหน้าที่ และความรับผิดชอบต่อสังคมต่างกันไป ภาพจิตรกรรมฝาผนัง
วัดมณีนิมมาวาสได้สะท้อนให้เห็นกลุ่มคนในสังคมสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ดังภาพต่อไปนี้

3.1 กลุ่มชนชั้นปกครอง

¹ จีวีวรรณ วรณประเสริฐ. เล่มเดิม. หน้า 2.

² ม.ร.ว.อดิศัย ทรัพย์ศักดิ์. สังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2416.

แปลโดย ม.ร.ว.ประกายทอง สิริสุข และพรณี จัตรพลรักษ์. 2527. หน้า 109.

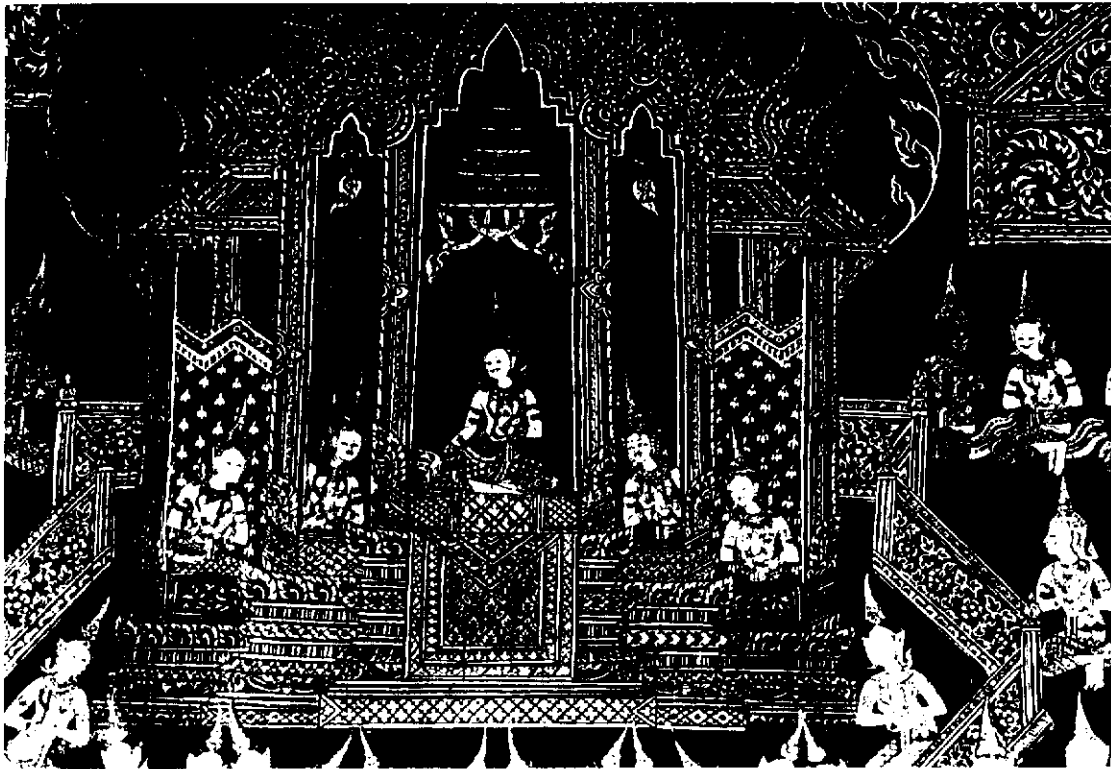
3.1.1 พระมหากษัตริย์

ภาพประกอบ 109 ภาพพุทธประวัติ ตอนเจ้าชายสิทธัตถะเสด็จประพาสอุทยาน ได้พบเห็นคนแก่ คนป่วย คนตาย ซึ่งงานภาพนี้พระมหากษัตริย์ประทับอยู่บนพระราชมณเฑียร ชำราชบริพาร คนแก่ทั้งประณมมืออยู่ตรงพื้น ในขณะที่พระภิกษุอื่น มีคนเอนตาย และคนงีบนั่งหลับอยู่ในพุ่มไม้ข้างทาง ด้านขวาสุภาพรนั่งหมอบลงกับพื้น ภาพนี้สะท้อนให้เห็นกลุ่มคนในสังคมสมัยรัชกาลที่ 4 ว่าประกอบไปด้วยพระมหากษัตริย์ ขุนนาง โพร พระชาชนทั่วไป¹ และการที่พระภิกษุอื่นเอนงีบหมอบกับพื้น เนื่องจากสถานะของพระสงฆ์ในสังคมไทยสูง ดังนั้นพระภิกษุจึงไม่ต้องหมอบกราบพระมหากษัตริย์เหมือนพระราชาวงศ์ ขุนนาง และสามัญชนทั่วไป²

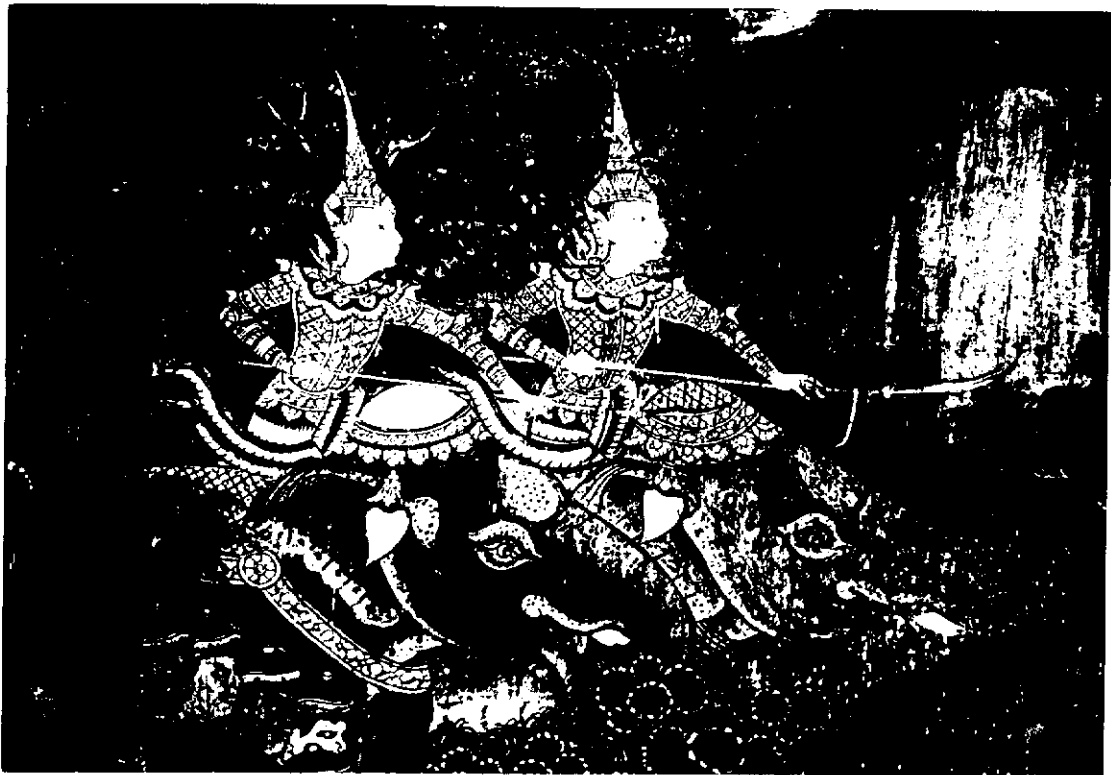
¹พระชาชนทั่วไปที่ปรากฏในงานภาพเป็นคนแก่ หมายถึง โพรที่พ้นจากการเกณฑ์แรงงาน กล่าวคือ ชายฉกรรจ์ที่อายุ 18-70 ปี ต้องเข้าเฝ้าเพื่อรับใช้หลวง และมูลนาย.

²ควอริช เวลส์. การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ. แปลโดย กาญจณี สมเกียรติกุล และยุพา ชุมจันทร์. 2527. หน้า 201.

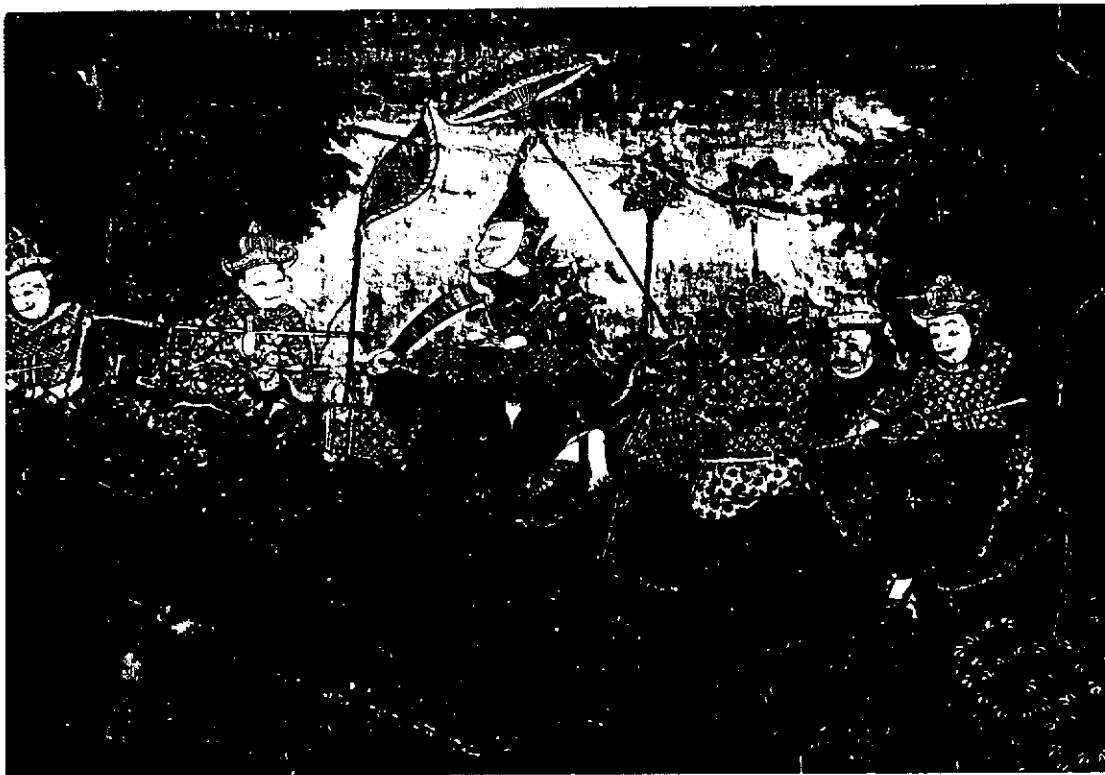
ภาพประกอบ 110 ภาพพุทธประวัติ ตอน สันตดุสิตปริวรรต ซึ่งเป็นเรื่องตอนที่พระเจ้าโพธิสัตว์ทรงบำเพ็ญบารมีครบ 30 ทศ แล้วไปเกิดเป็นท้าวสันตดุสิต เทพดาทั้งหลายอันมีเสกัมบดีพรหม เป็นประธานได้อัญเชิญจุติลงสู่ครรภ์พระนางสิริมหามายา เพื่อได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าต่อไป ขณะเดียวกันภาพที่สะท้อนให้เห็นถึงกลุ่มคนชั้นสูงในสังคมไทย คือ พระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งประทับอยู่ภายในพระบรมมหาราชวัง โดยเฉพาะองค์พระมหากษัตริย์ จะมีเศวตฉัตรประดิษฐานอยู่เหนือพระแท่นที่ประทับ ในภาพเป็นเพียงฉัตร 5 ชั้น เนื่องจากจิตรกรต้องเขียนภาพตามเนื้อหาพุทธประวัติ ซึ่งพระมหากษัตริย์เมื่อประกอบพระราชพิธีบรมราชาภิเษกแล้ว เหนือแท่นที่ประทับจะประดิษฐานฉัตร 9 ชั้น¹

¹ ปลายอดแก้วชัย, เล่มนิยม, หน้า 245.

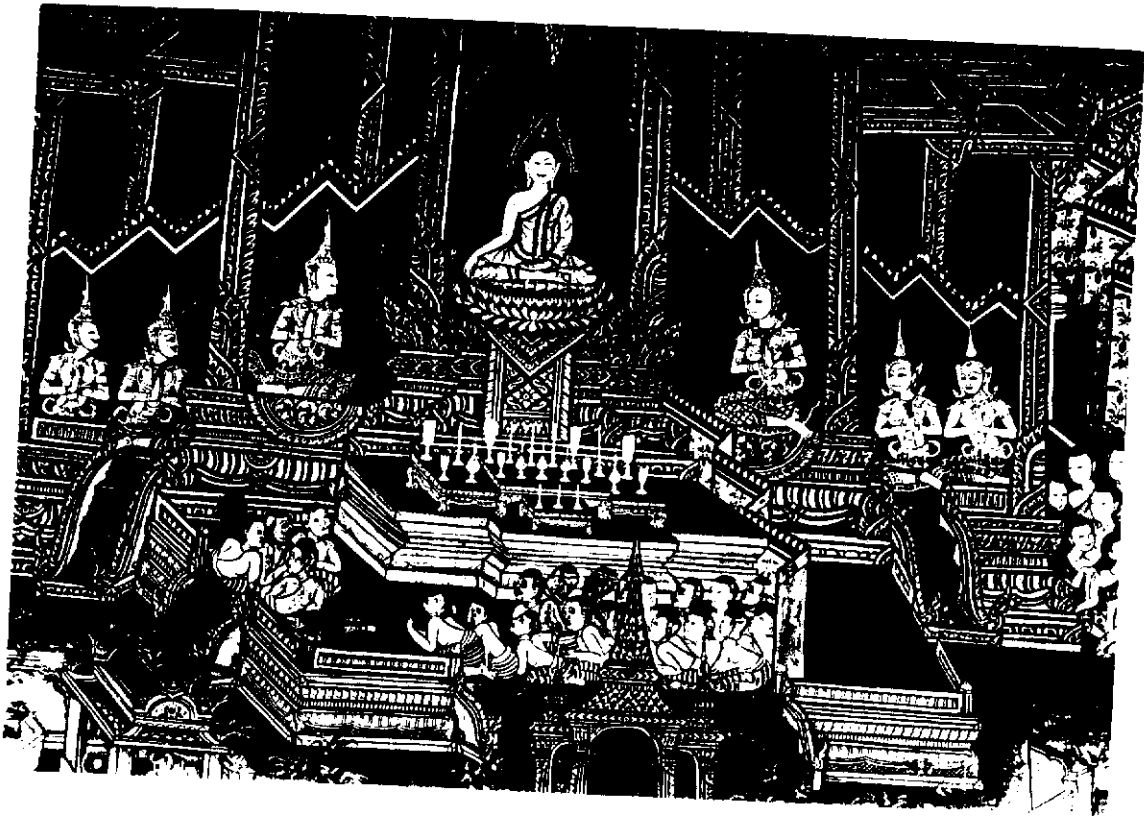
ภาพระลอก 111 พระมหากษัตริย์ทรงออกรบ สะท้อนหน้าที่ของพระมหากษัตริย์ว่าพระมหากษัตริย์ทรงเป็นทั้งผู้นำและผู้คุ้มครองประชาชนยามสงคราม¹

¹ควอริช เวลส์. เล่มเดิม. หน้า 13.

ภาพประกอบ 112 พระมเหสีศรีทองอรุณ โดยมีขุนนางเป็นผู้ช่วยในการหาสงคราม
ซึ่งเมื่อเกิดสงครามก็ทรงเรียกบรรดา เสนาบดี ขุนนางชั้นสูงเข้ามา และแต่งตั้งให้
บุคคลเหล่านี้ไปเป็นแม่ทัพบัญชากองทัพต่าง ๆ¹

¹ควอริช เวลส์, สมัยนิยม, หน้า 125.

ภาพประกอบ 113 พระมหากษัตริย์ และพระบรมวงศานุวงศ์เข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า สะท้อนให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์ของไทย นับถือศาสนาพุทธซึ่งพระเจ้าแผ่นดินในราชวงศ์จักรีทุกพระองค์ เลื่อมใสในพระพุทธศาสนา¹

¹ ศึกษ เรื่องศิลป์. ประวัติศาสตร์ไทยสมัยโบราณก่อนศตวรรษ 25. 2523. หน้า 207.

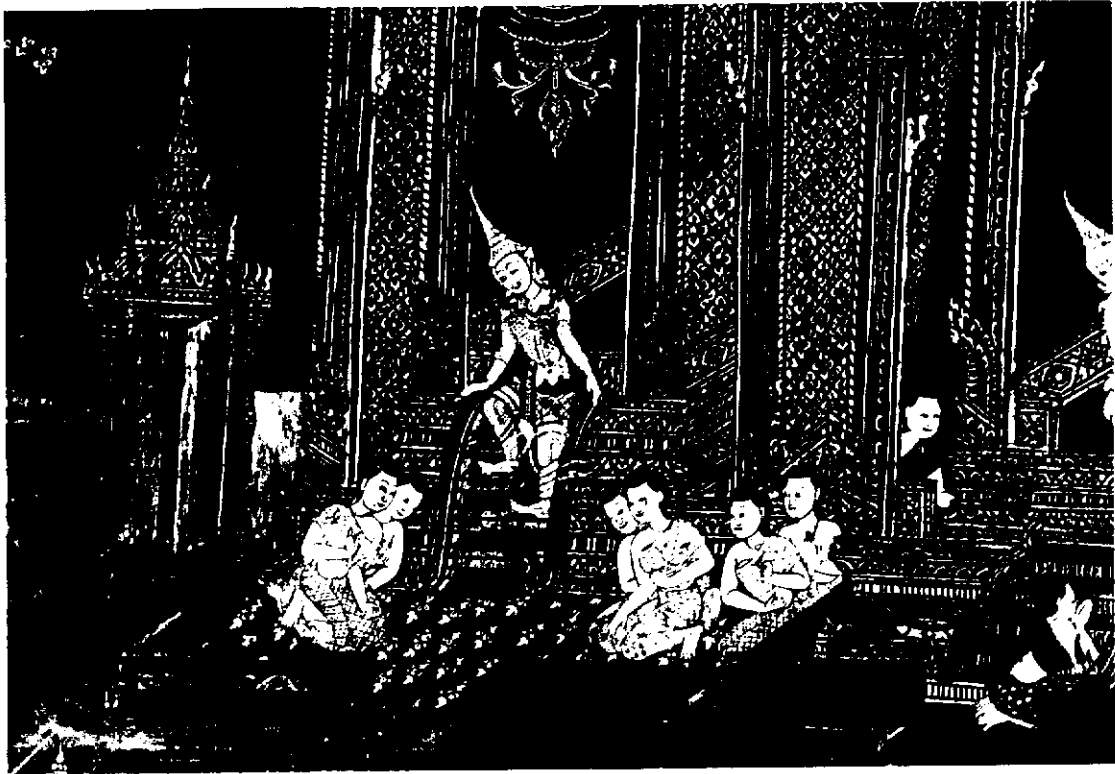

ภาพประกอบ 114 พระมหากษัตริย์ และขุนนางพร้อมด้วยทหารกำลังสนทนากับพระภิกษุ

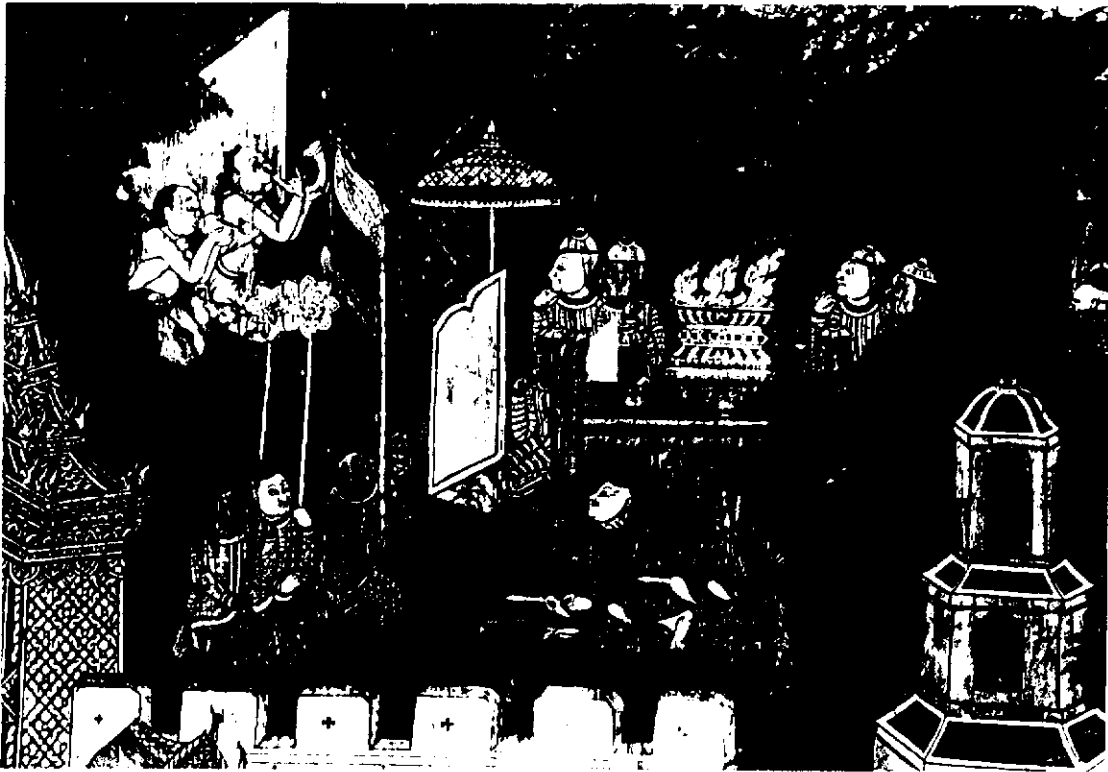

ภาพประกอบ 115 พระมหากษัตริย์ทรงประกอบพระราชพิธีแรกนาขวัญ ซึ่งเป็นไปตามกฎ
มณเฑียรบาล ที่ระบุไว้ในกฎหมายตราสามดวงว่า
...ศรีศุภสวัสดิ์ เดือน 5 การพระราชพิธีเพ็ญต์ศกลดแจตรา ออกสนาม เดือน 6 พิธี
ไพบาภขยจรดพระราชอังคัล...¹

¹กรมศิลปากร. กฎหมายตราสามดวง. 2521. หน้า 62.

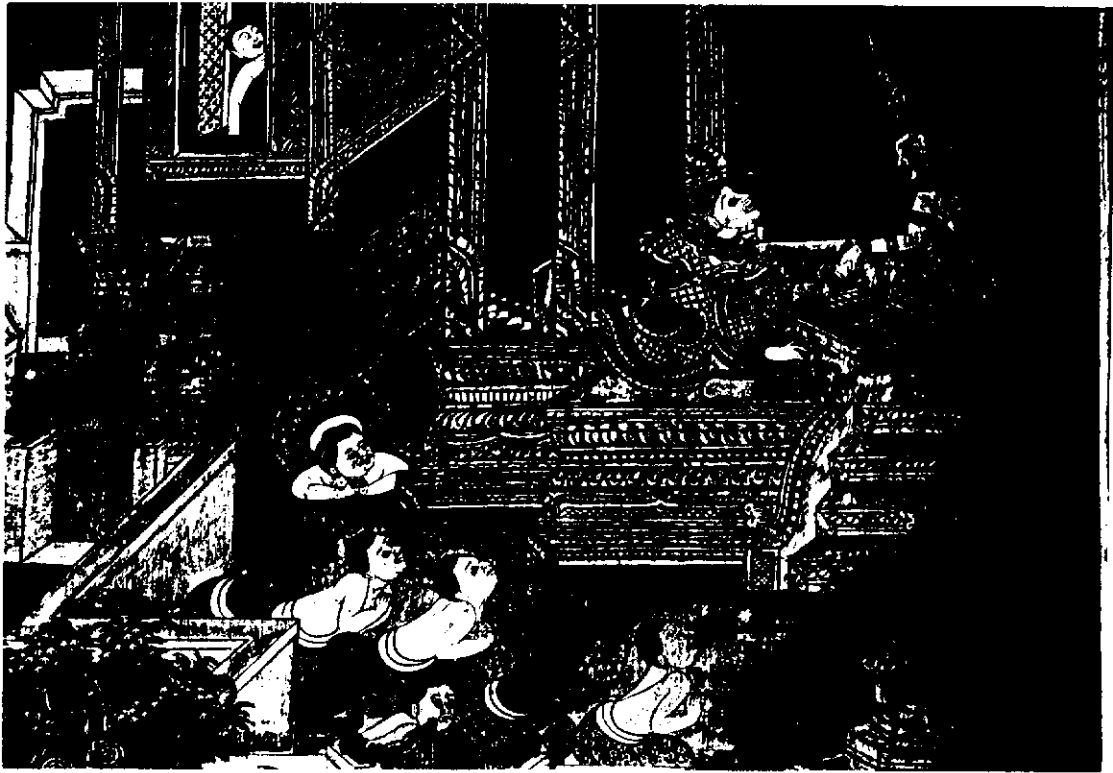

ภาพประกอบ 116 พระมหากษัตริย์กำลังเสด็จลง และเหล่านางข้าราชการกำลังเข้าเฝ้า

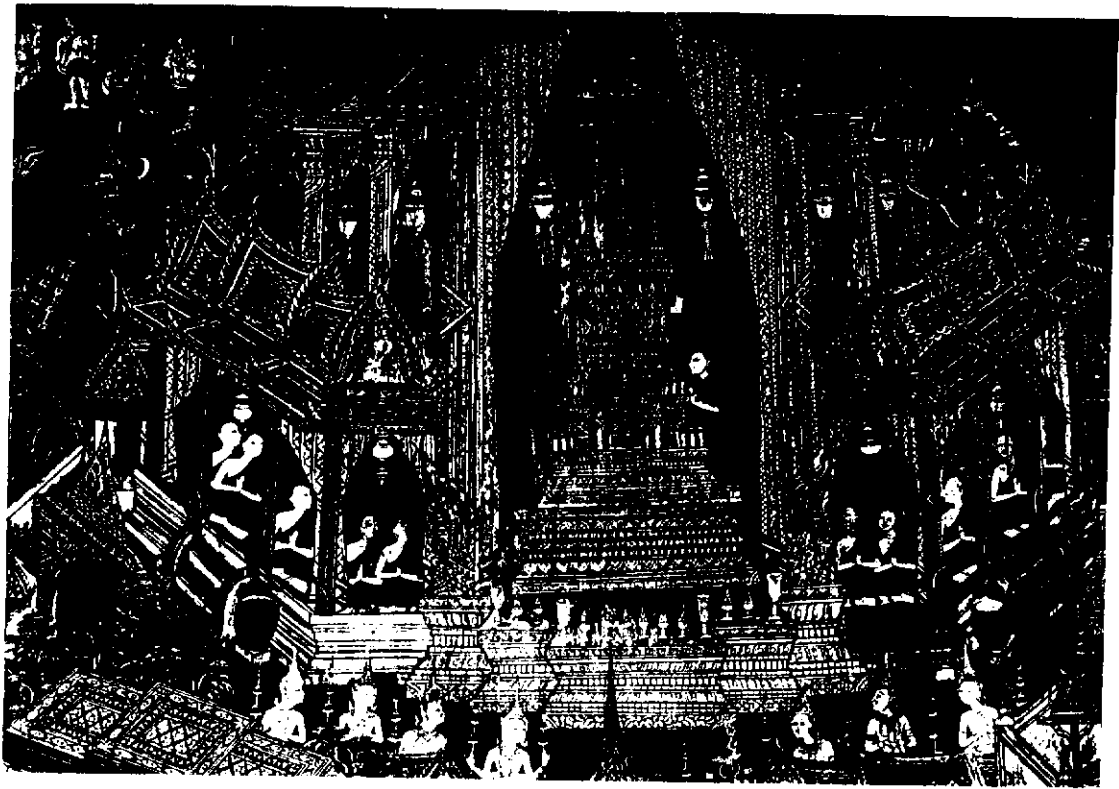

ภาพประกอบ 117 เมื่อพระมหากษัตริย์เสด็จโดยพระวอทองจะมีพนักงานแบกหามมีพราหมณ์
เป่าแตรจอน เป่าสังข์ และมีเหล่าทหารห้อมล้อม ตั้งชบวนรับเสด็จ บางหมู่ถือเครื่องแสดง
อิสริยยศ บางหมู่ถือทอก ซึ่งบาลเลกัวซ์ได้พรรณนาไว้แน่นอนทีเดียวว่า
...พระเจ้าแผ่นดินไม่ค่อยจะเสด็จประพาสนัก ...หรือถ้าไม่ก็เสด็จโดยพระวอทอง มีคน
แข็งแรง 72 คน เป็นพนักงานหาม วอนั้นประกอบด้วย พระวิสูตรทอด้วยเส้นทองคำ
มีบริวารห้อมล้อมไปหลายร้อยคน แบ่งเป็นหมวดหมู่ บางหมู่ถือคันกระสุน บางหมู่ถือทอก
ขวางหลายทอก ดาบ และเป็น...¹

¹บาลเลกัวซ์, เล่มเดิม, หน้า 249.

ภาพประกอบ 118 พระมหากษัตริย์ทรงเล่นสกา มีเสาชู้นางหมอบเฝ้าอยู่เบื้องล่าง มีนาง
 ขันวังอยู่อีกพระตำหนักหนึ่ง

ภาพประกอบ 119 พระมหากษัตริย์เมื่อสิ้นพระชนม์ จะต้องบรรจุพระบรมศพไว้ในพระโกศ
ทองคำแกะสลักเป็นลายปูน ประดับพลอยนพรัตน์¹ และมีพระสงฆ์สวดอภิธรรม²

¹ นิลกมล สมิธ, เล่มเดิม, หน้า 23.

² สังฆราชบาลเลขาฯ, เล่มเดิม, 2524, หน้า 18.

3.1.2 พระบรมวงศานุวงศ์

ภาพประกอบ 120 พระบรมวงศานุวงศ์ เมื่อประทับอยู่ในพระราชวังจะมีเหล่านางสนม
นางกำนัลคอยปรนนิบัติรับใช้ และเหล่าขุนนางเฝ้าหมอบหน้าพระที่นั่ง

ภาพประกอบ 121 พระบรมวงศานุวงศ์ ทรงเล่นแข่งนกกับเหล่าขุนนาง ณ พระที่นั่งบน
เชิงเทียนแห่งพระบรมมหาราชวัง

ภาพประกอบ 122 พระบรมวงศานุวงศ์ เสด็จพระราชดำเนินผ่าน ขุนนางนั่งทูลบอกลงกับพื้น มีคนเฝ้าและเด็กเดิน ทำให้ขุนนางต้องขึ้นบอกให้เร่งลง ดังปรากฏในประชุมพระกาศรัทกาล ที่ 4 เรื่อง พระกาศมกลึกการบึงกระสุน แลอนุญาติให้ราชบุตรเส้าได้นทางเสด็จพระราชดำเนิน

...อนึ่ง ถ้าราชบุตร ปิ่นเงิน และเมื่อเพลาสด็จพระราชดำเนินไปถึงหน้าบ้าน หน้าเรือน หน้าโรงงาน หน้าแพ ถ้าแจะเคารพหมอบกราบอย่างไทย ตามเคยมาแต่ก่อนก็ตามใจ หรือจะลุกขึ้นยืนทูลเคารพตามอย่างจีน เคารพต่อพระเจ้าแผ่นดินจีนก็ตาม อนึ่ง แชก แลฝรั่ง ถ้ารู้ธรรมเนียมไทยจะนั่งลงเคารพหมอบกราบอย่างไทยก็ตาม...¹

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เล่มเดิม, 2511, หน้า 204.

ภาพระกอบ 123 พระบรมมหาราชวังที่ประทับนั่งบนเก้าอี้ ๗ พระตาหนัก รีมแม่น้ำโดยมี
เหล่าข้าราชการคอยรับใช้อยู่ใกล้ ๆ

ภาพประกอบ 124 พระบรมวงศานุวงศ์ มีฝักกระปี่เป็นเครื่องยศแสดงถึงฐานะ ซึ่งต่างจาก
ขุนนางที่หมอบอยู่เบื้องหลัง

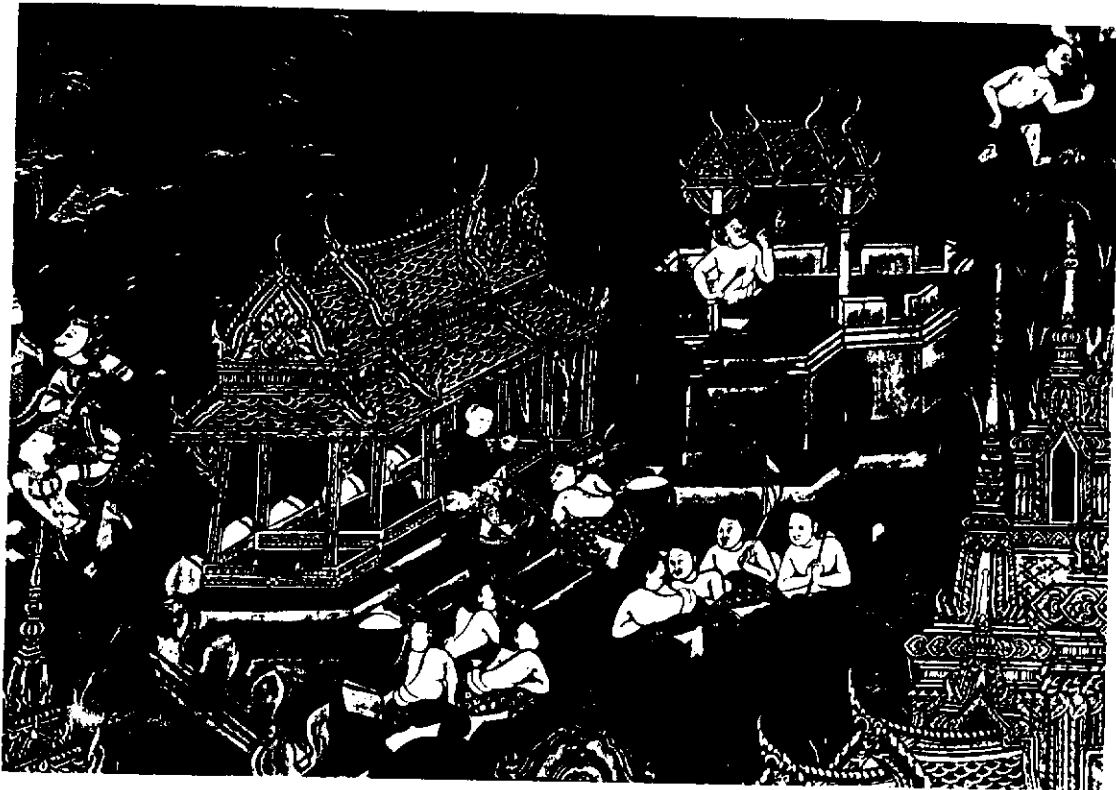
จากภาพประกอบ 120 ถึงภาพประกอบ 124 สะท้อนให้เห็นกลุ่มของพระบรมวงศานุวงศ์ ซึ่งเป็นบรรดาราชสกุลที่สืบเชื้อสายใกล้ชิดกับพระมหากษัตริย์ โดยแบ่งออกเป็น 3 ระดับ ได้แก่ เจ้าฟ้า พระองค์เจ้า หม่อมเจ้า ซึ่งเป็นตำแหน่งสกุลยศที่ตั้งก่อนรัชกาลที่ 4¹ และในรัชกาลที่ 4 ได้เพิ่มตำแหน่งสกุลยศอีก 2 ระดับ คือ ชั้นหม่อมราชวงศ์ และหม่อมหลวง แต่ไม่นับให้อยู่ในฐานะเจ้า² หากพระบรมวงศานุวงศ์ทำความดีความชอบในราชการ พระมหากษัตริย์ก็ทรงเลื่อนพระยศเจ้าขึ้น พระองค์ที่ได้รับเลื่อนเรียกว่า "อิสริยยศ" และตำแหน่งพระองค์เจ้า เจ้าฟ้า ในสมัยรัชกาลที่ 4 จะได้รับพระราชทานแต่งตั้งให้ทรงกรม ได้ 5 ตำแหน่ง คือ กรมสมเด็จพระ กรมพระ กรมหลวง กรมขุน และกรมหมื่น³

¹ม.ร.ว.อดิน รพีพัฒน์, เล่มเดิม, หน้า 138.

²แหล่งเดิม.

³แหล่งเดิม, หน้า 140

3.1.3 ขุนนาง

ภาพประกอบ 125 ขุนนาง นั่งบนศาลาในเขตพระบรมมหาราชวัง มีเหล่าขุนนางอื่น ๆ

หมอบเฝ้าอยู่ด้วย ในภาพมีไพร่ถือเครื่องยศหมอบอยู่

ขุนนางหมายถึง ข้าราชการ ซึ่งแบ่งข้าราชการออกเป็น 3 ระดับ คือ ชั้นเลขา
ชั้นขุนหมื่น และชั้นขุนนาง¹

-ชั้นเลขา ได้แก่ หมอกลาน นักการภารโรง ผู้คุมนักโทษ เสมียน พลตำรวจ นายประตุนางเขลน พวกนี้ไม่มียศ แต่มีศักดิ์ฐานะเป็นข้าราชการ คัดตินา ขึ้นต่ำ 30 ไร่ขึ้นไปจนถึง 100 ไร่

-ชั้นขุนหมื่น มียศเป็นนาย คัดตินาไม่ถึง 400 ไร่

-ชั้นขุนนาง ถือศักดินา 400 ไร่ขึ้นไป หากศักดินา 3,000 ไร่ขึ้นไป เป็นขุนนางชั้นสูง ลักษณะที่แสดงให้เห็นถึงความเป็นขุนนาง ตั้งแต่ 400 ไร่ขึ้นไป เช่น การสวมเสื้อสมปัก เดินทางไปไหนต้องมีผู้ถือหีบหมากซึ่งได้รับพระราชทานเป็นเครื่องหมายยศ หรือเรียกว่า

¹ชัย เรื่องศิลป์. เล่มเดิม. 2523. หน้า 192.

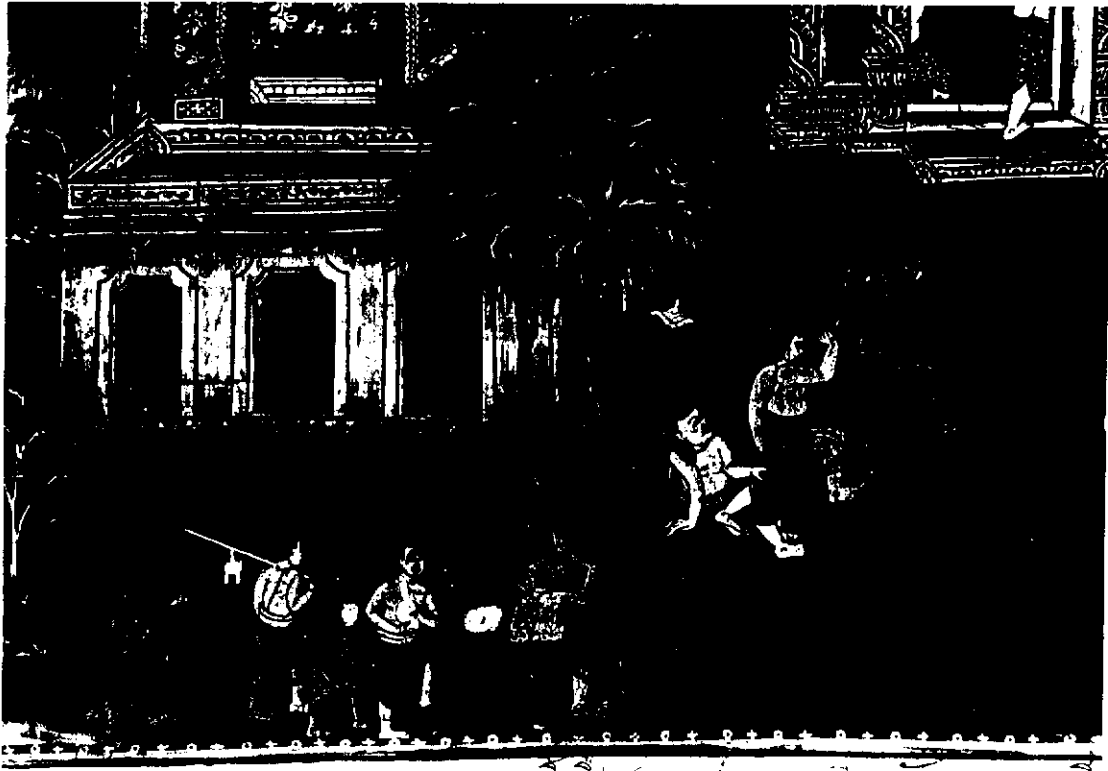
"เครื่องยศ" มีเรือเข้าขบวนพระราชพิธี มีตั่งนั่งสลักเสลาเป็นพิเศษ โดยใช้กับหมอนสามเหลี่ยม
ที่ประดับประดาด้วยลวดลายปักทอง หากถือยศสมเด็จพระยาสุริยวงศาธิบดี แสดงฐานะจะมีลักษณะ
เหมือนสัญลักษณ์ของเจ้านายที่ทรงกรม คือ มีกลด เสี่ยง และดาบ เป็นต้น¹

¹ม.ร.ว.อศิน รพีพัฒนกุล. เล่มเดิม. หน้า 145.

ภาพประกอบ 126 ภาพนี้อาจเป็นพระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งมีฐานันดรศักดิ์ระดับ ท้าวกรมหรือ
อาจเป็นขุนนางชั้นสูง ดูจากเครื่องยศแสดงฐานะ เช่น นั้งอิงหมอบสามเหลี่ยม มีกลด
และดาบ มีโพธิ์เป็นสีกาย¹

¹ช่างเลี่ยมดาบบรรยาย ภาพประกอบ 125.

ภาพประกอบ 127 ภาพนี้อาจเป็นพระบรมวงศานุวงศ์หรือขุนนางชั้นสูงนั่งคานหามเข้าวัง
มีพรทาสกลด ซึ่งเป็นเครื่องยศ และเดินตามหลัง¹

¹ชัย เรื่องศิลป์, เล่มเดิม, ม.ป.ป. หน้า 106.

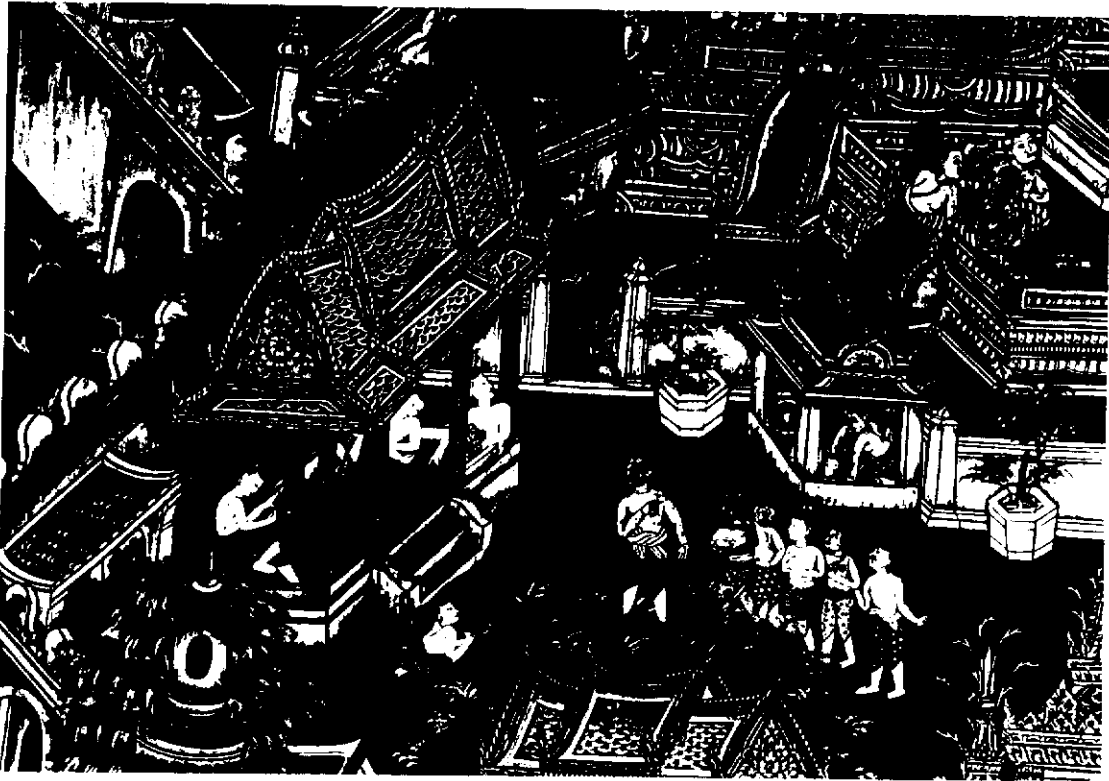
ภาพประกอบ 128 ขุนนางสวมเสื้อเข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์ มีขุนนาง และทหารล้อมเฝ้า
 แสดงให้เห็นว่าขุนนาง 2 คนในภาพมีศักดินา 400 ไร่ ขึ้นไป หากขุนนางที่มีศักดินาต่ำ
 กว่า 400 ไร่ จะไม่มีสิทธิ์เข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์¹

1ม.ร.ว.อดิศัย รัชพิพัฒน์. เดิมเดิม. หน้า 143.

ภาพประกอบ 129 ชุมนางมีหนังสือว่าพรที่หมอบกราบอยู่ เพราะชุมนางจะมีพรอยู่อันสังกัดตามศักดิ์นา พวกชุมนางมีหนังสือว่าได้จากพระราชทรัพย์ที่พระราชทานให้แล้ว ยังได้จากของกำไรมากจากผู้ถืออยู่ได้การปกครองนามามอบให้¹

¹ควมริช เวลส์. เล่มเดิม. หน้า 35.

ภาพประกอบ 130 กลุ่มขุนนางนั่งอ่านหนังสืออยู่ที่ศาลา มีไพร่หมอบอยู่เบื้องล่าง มีขุนนางอีกคนกำลังเดินเข้ามา มีไพร่ถือเครื่องยศติดตาม แสดงว่าเป็นขุนนาง ศักดินา 400 ไร่ขึ้นไป เพราะมีไพร่ ถือเครื่องยศติดตาม¹

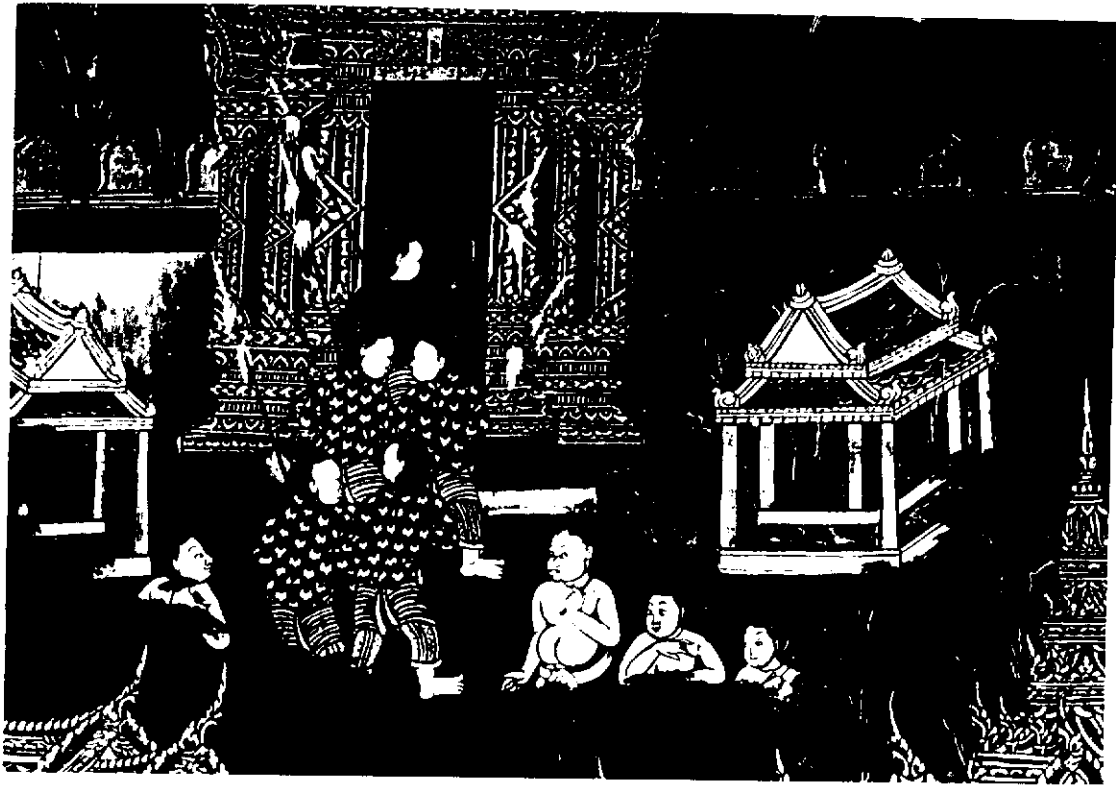
¹อ้างแล้ว จากคำอธิบายภาพประกอบ 125.

ภาพประกอบ 131 ชุณนาง 2 คน มีไพร่ติดตาม คนหนึ่งสวมเสื้อกั๊วใช้ผ้าคาดเอว มีไพร่ถือหีบหมาก อีกคนไม่สวมเสื้อมีผ้าคาดอกกั๊วใส่โจงกระเบน บนขามีผ้าเช็ดหน้าพาดอยู่ กั๊วใส่ผ้าพันไพรซึ่งนั่งหมอบคุยกับตน ภาพนี้สะท้อนให้เห็นระดับชั้นของชุณนางที่มีศักดิ์นา แต่มีศักดิ์นาต่ำกว่าชุณนางในภาพประกอบ 130 จึงเกิดได้จากจำนวนไพร่ติดตามมีน้อยกว่า

ภาพประกอบ 132 ขุนนางกำลังสั่งการไพร่ที่นั่งหมอบอยู่ ในภาพมีไพร่กำลังจับเชลยศึก

ภาพประกอบ 133 ขุนนางทหารเดินถือหอกในเขตพระบรมมหาราชวัง สันนิษฐานว่าเป็น
ขุนนางชั้นเลว¹ อาจสังกัดกรมวัง² เพราะกรมวังจะรับผิดชอบทุกเรื่อง ที่เกี่ยวกับ
พระราชสำนัก และกรมวังจะมีกรมย่อย ๆ อีกหลายกรม เช่น กรมอาวุธหลวง กรมฉาง
ข้าวหลวง กรมพระวาทยาน เป็นต้น³

¹อ้างแล้วในคำบรรยายภาพประกอบ 125.

²ควอริช เบลล์, เล่มเดิม, หน้า 75.

³แหล่งเดิม.

ภาพประกอบ 134 ชุณนางกำลังนุ่งผ้า เพื่อแต่งกายให้เรียบร้อยก่อนเข้าวัง¹ โดยให้ปาวไพร
ช่วยถือของ และเครื่องยศติดตาม

¹อ่านรายละเอียดเพิ่มเติมการแต่งกายของชุณนางก่อนเข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์
งาน ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยพ.ศ. 2352-2453 ด้านสังคม, ม.ป.ป.

ภาพประกอบ 135 ชุมนางตั้งแถวรอรับเสด็จพระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็นหน้าที่หนึ่งของชุมนาง

ภาพประกอบ 136 ชุณนางเริงการร่มีไพร่เป็นผีพาย

ภาพประกอบ 137 ผู้ชายนั่งข้างรถม้ามีคนขับ บุคคลในภาพสันนิษฐานว่าอาจเป็นขุนนางหรือชนชั้นกลาง หมายถึงคนที่มีฐานะทางสังคมอยู่ในระดับกลางระหว่างไพร่กับขุนนางซึ่งมีฐานะร่ำรวย¹ ส่วนมากเป็นคนจีนประกอบอาชีพค้าขายจนมีฐานะดีขึ้น

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เปิดให้เอกชนเข้าดำเนินการประมูลผูกขาดจัดเก็บภาษีอากร หากประมูลได้ก็จะได้รับการแต่งตั้งเป็นขุนนางถือศักดินา 400 ไร่ ขึ้นไป² ซึ่งผู้ประมูลส่วนใหญ่เป็นคนจีนและขุนนาง แม้ภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาริงในปี พ.ศ. 2398 ทำให้ระบบการค้าของไทยเป็นแบบเสรีมากขึ้น แต่ระบบการเก็บภาษียังคงรูปแบบเดิม

¹ ศึกษ เรื่องศิลป์, ก่อนเดิม, ม.ป.ป. หน้า 113.

² ก่อนเดิม.

การผูกขาดการเก็บภาษีส่งรัฐยังคงอยู่ในมือของคนจีนที่เรียกว่าเจ้าภาษีนายอากร ดังนั้น
 สังคมไทย¹ จึงเปิดโอกาสให้คนจีนเหล่านั้นได้เลือกรับฐานะขึ้นมาเป็นขุนนางหรือชนชั้นกลาง
 ของประเทศ มีฐานะความเป็นอยู่ดีกว่าประชาชนทั่วไป

¹สิริลักษณ์ ศักดิ์เกรียงไกร. "ต้นกำเนิดของชนชั้นนายทุนในประเทศไทย พ.ศ.
 2398-2459", ใน จิตรพิพย์ นาคสุภา และสมภพ มานะรังสรรค์. บรรณาธิการ
ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทยจนถึงพ.ศ. 2484. 2527. หน้า 383.

ภาพประกอบ 138 ภรรยาขุนนางกำลังตักบาตรโดยมีบริวารติดตาม ภรรยาขุนนางก็ถูกจัดอยู่ในชั้นชั้นขุนนางตามฐานะทางสังคมของสามี¹

¹อ่านรายละเอียดเพิ่มเติมจาก ลาพรรณ น่วมบุญเลื้อ. "สิทธิและหน้าที่ของสตรีตามกฎหมายไทยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์", วิทยานิพนธ์ อ.ม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. 2529.

3.2 กลุ่มชนชั้นาดีปกครอง

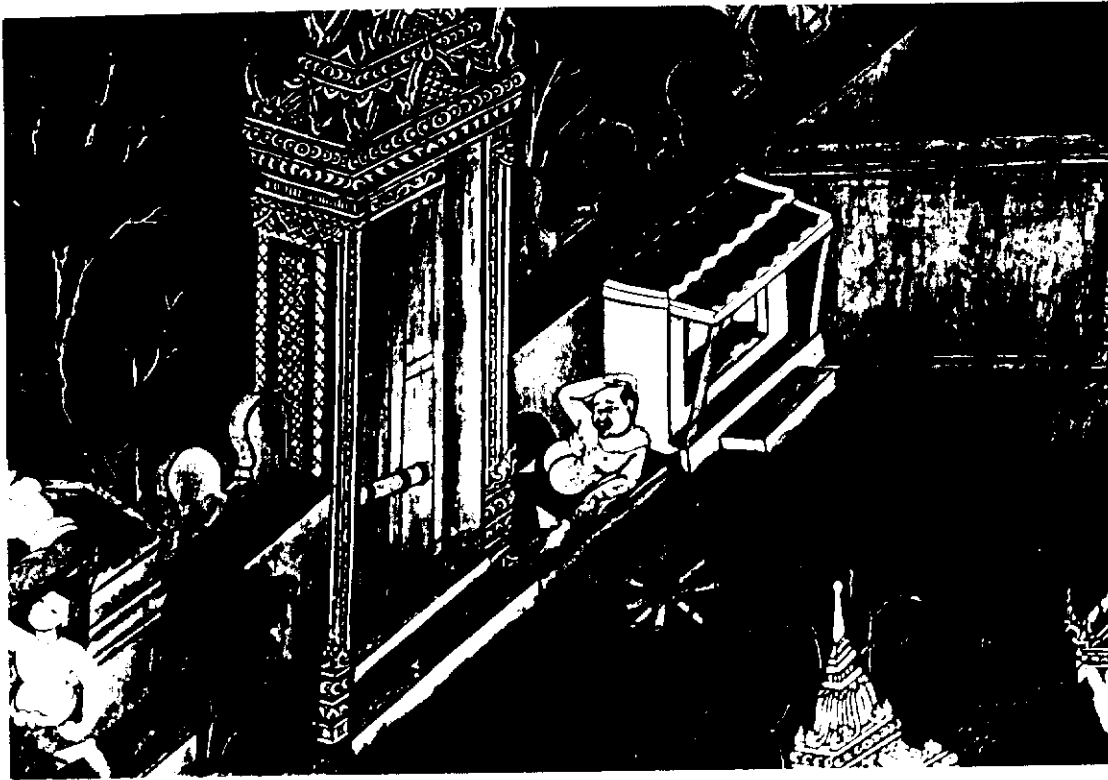

ภาพประกอบ 139 โพรท้าวหน้าที่เป็นผีพายให้กับนางในวัง มีโพรคนหน้าสุดกำลังจ้างเรือขึ้นสู่เรือที่เล่นขวางอยู่ข้างหน้า แสดงให้เห็นว่าโพร เมื่อข้ามเวรก็ท้าวหน้าที่เป็นผีพาย ท้าวนี้เรียกว่า "โพรผีพาย" ซึ่งมีปรากฏในประกาศรัชกาลที่ 4 ว่าเป็น "เจ้าพนักงาน"

...ถ้าเสด็จทางชลมารคห้ามอย่าให้เรือเจ้าต่างกรม และยังไม่มีการ และเรือราษฎร ทั้งหลายพายล่วงลัดตัดกระบวนแห่แลล่องกระบวนเข้ามาได้ เป็นกัณฑ์ที่เดียว ถ้าเห็นเรือใด ๆ พายเข้ามาใกล้ เจ้าพนักงาน ซึ่งอยู่ในกระบวนนั้นห้ามขวาม...¹

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เล่มเดิม, หน้า 21.

3.2.1 โพร่, ทาส

ภาพประกอบ 140 โพร่หลวงกำลังเข้าเวรหาหน้าที่เฝ้าประตูพระบรมมหาราชวัง เรียกว่า
นายประตู ผู้เขียนจะอธิบายเรื่องโพร่ พลสังเขปเพื่อให้เข้าใจพื้นฐานทางประวัติศาสตร์
ที่เกี่ยวข้องกับโพร่ กล่าวคือ

โพร่ คือ ราษฎรที่เป็นชายฉกรรจ์ มีความสูงเสมอไหล่สองศอกครึ่งขึ้นไป มีลักษณะ
สภาพตั้งแต่เกิดแต่ถูกกำหนดให้สังกัดมูลนาย และถูกเกณฑ์แรงงานภาคบังคับ ราษฎรที่
เป็นหญิงโดยทั่วไปไม่ได้ถูกเกณฑ์แรงงาน แต่มีฐานะเป็นเบี้ยของมูลนายเพื่อง่ายในการแบ่ง
ถูกหมู่¹ ซึ่งทจร สุขพานิช กล่าวไว้ว่า "เกี่ยวกับคนชรา เด็กและผู้หญิง สังคมไทย

¹ปิยะจักร ปิตะวาท. ระบบไพร่ในสังคมไทย พ.ศ. 2411-2453. 2526. หน้า 1.

านเริ่มแรกหรือแม้แต่ในชั้นหลังก็ดูจะปิดเข้าไปในประเภทวิวารของไพร่พลเพราะถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของชายผู้มีตำแหน่งหน้าที่เป็นหัวหน้าครอบครัว..."¹ แต่บางครั้งไพร่ผู้หนึ่งก็ถูกเกณฑ์แรงงานเหมือนกัน² แต่ประเภทของแรงงานที่ทามักจะอยู่ในรั้วในวัง เช่น ตักน้ำ ทามวอ ฝ่ายช่างฝีมือ ห้องเครื่อง ขอลน อย่างไรก็ตาม แรงงานจากไพร่หนึ่งจะมีกล่าวถึงน้อยมาก ดังนั้นไพร่ที่จะกล่าวต่อไปนี้ส่วนใหญ่จึงเป็นไพร่ชาย การเกณฑ์แรงงานของภาคบังคับของไพร่ในรัชกาลที่ 4 ไพร่ต้องเข้าเวรรับราชการ ปีละ 3 เดือน คือ เข้าเดือนออก 3 เดือน³ ดังนั้นไพร่จึงมีอิสระในการประกอบอาชีพของตนเองประมาณ 9 เดือน ไพร่ ยังถูกแบ่งออกเป็น 2 ประเภท โดยแบ่งตามสังกัดของไพร่ คือ ไพร่หลวง และไพร่สม⁴

3.1 ไพร่หลวง หมายถึง ไพร่ของพระมหากษัตริย์โดยตรง หน้าที่ของไพร่หลวงขึ้นอยู่กับกรมที่สังกัด เช่น ก่อสร้างพระบรมมหาราชวัง วัด ขุดคลอง ตามเสด็จ ฯลฯ⁵ นอกจากนี้ไพร่ที่เป็นคนไทยแล้ว ยังมีชาวต่างชาติอื่นได้แก่ มอญ แขก เขมร ญวน ลาว เป็นไพร่ด้วย เรียกว่าไพร่หลวงอาสา รวมถึงชนกลุ่มน้อยบางพวก เช่น กะเหรี่ยง ละว้า ชมุ โดยมีขุนนางเป็นผู้เกลี้ยกล่อมรวมบัญชีตั้งเป็นหมู่เหล่าเก็บเงินส่งพระมหากษัตริย์⁶

¹อัญชลี สุสัยพันธ์. ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. 2524. หน้า 70.

²ขจร สุขพานิช. ฐานันดรไพร่. 2525. หน้า 18.

³แสงเดิมน. หน้า 40.

⁴ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ. เล่มเดิม. หน้า 11.

⁵บุญรอด (แก้วกัณหา) ชลารักษ์. "การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325-2411)", "ใน จักรทิพย์ นาถสุภา และสมาน มานะรังสรรค์ (บรรณาธิการ). เล่มเดิม. หน้า 89.

⁶ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ. เล่มเดิม. หน้า 16.

3.2 โพรสม หมายถึง โพรที่พระมหากษัตริย์พระราชทานให้แก่เจ้านาย และขุนนาง เพื่อให้เจ้านาย และขุนนางได้รับผลประโยชน์จากการควบคุมโพร เนื่องจากในสมัยรัตนโกสินทร์ ตอนต้นยังไม่มีเงินเดือนให้ข้าราชการ เหล่ามูลนาย หรือขุนนางนั้นจึงได้ประโยชน์จากการควบคุมโพรสมหลายประการ เช่น ได้ส่วนลดร้อยละสิบจากการเก็บเงินค่าราชการ¹ โพรต้องเดินทางติดตามมูลนายไปราชการ ก่อสร้าง ซ่อมแซมบ้านมูลนาย เมื่อมาเข้าเวรโพรสมต้องนำเสบียงและอาหารมาเอง โพรสมต้องรับราชการคือเข้าเวรเป็น 3 ผลัดเช่นเดียวกับโพรหลวง โพรสมจะอยู่กับมูลนายตราบชั่วชีวิตของมูลนาย เมื่อมูลนายตายโพรสมก็ต้องโอนมาเป็นโพรหลวง²

เมื่อแรงงานโพรหลวง และโพรสมเพิ่มมากขึ้น ความจำเป็นในการทําราชการจึงมีน้อย รัฐจึงอนุญาตให้โพรที่อยู่ห่างไกลไม่ต้องมาเข้าเวร แต่ต้องหาสิ่งของส่งตอบแทนหรือเงินแทนให้แก่รัฐ รัฐจะเรียกโพรหลวง และโพรสมเหล่านี้ว่า "โพรส่วย"³ ซึ่งการส่งส่วยมีทั้งส่งเป็นรายปี และส่วยเกณฑ์กรณีพิเศษ หรืออาจเรียกเกณฑ์แรงงานโพรส่วยได้เป็นกรณีพิเศษ โดยทางการจะเป็นผู้จัดหาเสบียงอาหารให้ด้วย แต่ถ้ามียศกรมทั้งโพรหลวงและโพรสมก็ถูกเกณฑ์เข้ากองทัพ โดยอยู่ใต้การบังคับบัญชาของมูลนายตน ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หลังการทาสันนิษฐานเบาริง ในปี พ.ศ. 2398 ท้าวหัวเรือบาลต้องลดปริมาณเก็บส่วยลงไป และยกเลิกไป ในที่สุด แต่เปลี่ยนมาเป็นเงินค่าราชการแทนทั้งหมด⁴

¹ปิยะฉัตร ปิตะวรรณ. เล่มเดิม. หน้า 18.

²ชจร สุขพานิช. เล่มเดิม. หน้า 45.

³บังอร ปิยะพันธุ์. ประวัติศาสตร์ไทย การปกครอง สังคม เศรษฐกิจ และความสัมพันธ์กับต่างประเทศก่อนสมัยกรุงสุโขทัยจนถึง พ.ศ. 2475. 2538. หน้า 201.

⁴บุญรอด (แก้วกัณฑ์) ชลาภิกข์. เล่มเดิม. หน้า 95.

ภาพประกอบ 141 โพรสมานบ้านขุนนาง กำลังนำข้าวเปลือกไปโปรย ทาหน้าที่ได้รับมรดก
 บ้านของมรดก ซึ่งโพรสมานอาจอยู่ในฐานะ เช่นนี้ตลอดทั้งชีวิตได้ถ้าหลวงอนุภาต¹

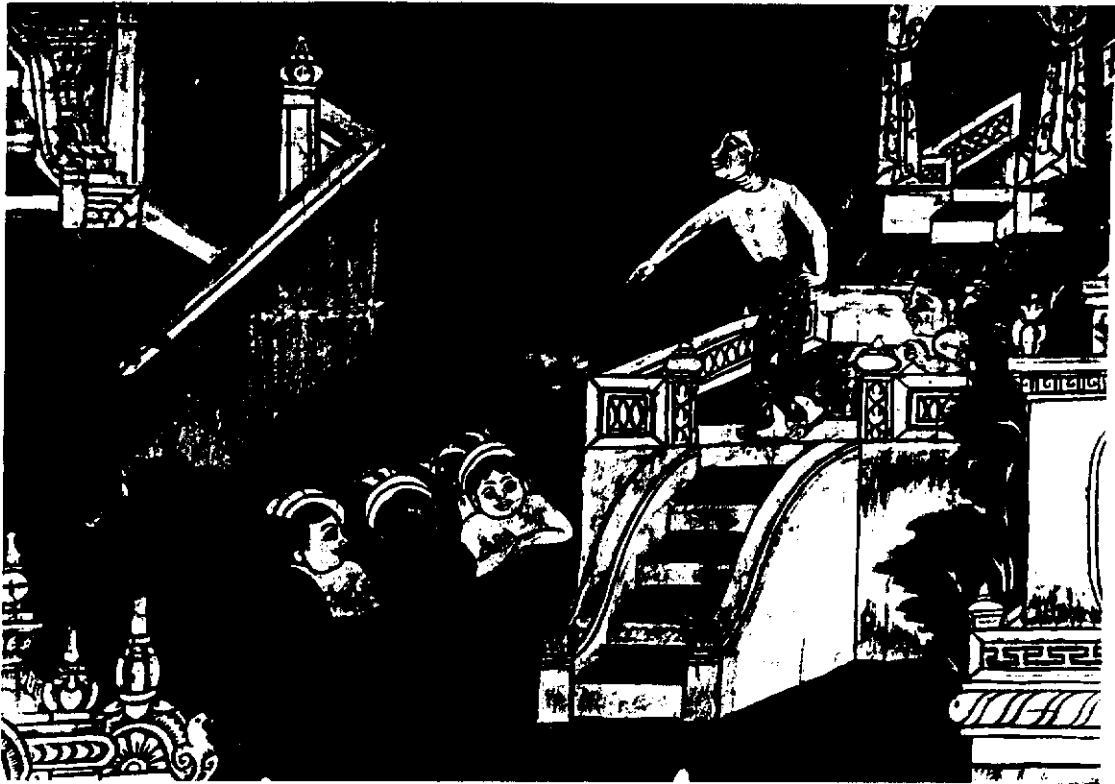
¹ ดอริช เวลล์, เล่มเดิม, หน้า 44.

ภาพประกอบ 142 ไพร่กำลังหมอบกราบขุนนาง เพราะสถานะทางสังคมของไพร่ต่ำกว่าขุนนาง

ภาพประกอบ 143 พร่ำภาหน้ำที่ติดตามขุนนาง

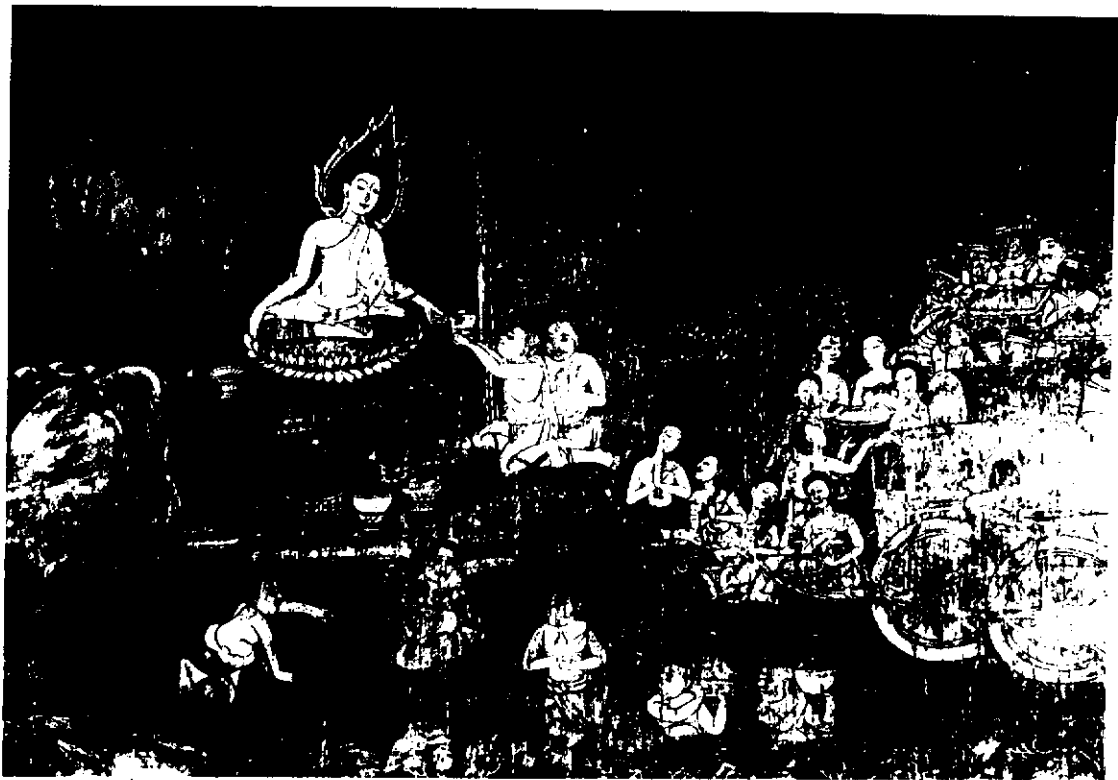
ภาพประกอบ 144 ไพร์กำลังหมอบกราบขุนนาง

ภาพประกอบ 145 ไพร์กาดังยกของเพื่อติดตามมุลนายไปหาบุญ

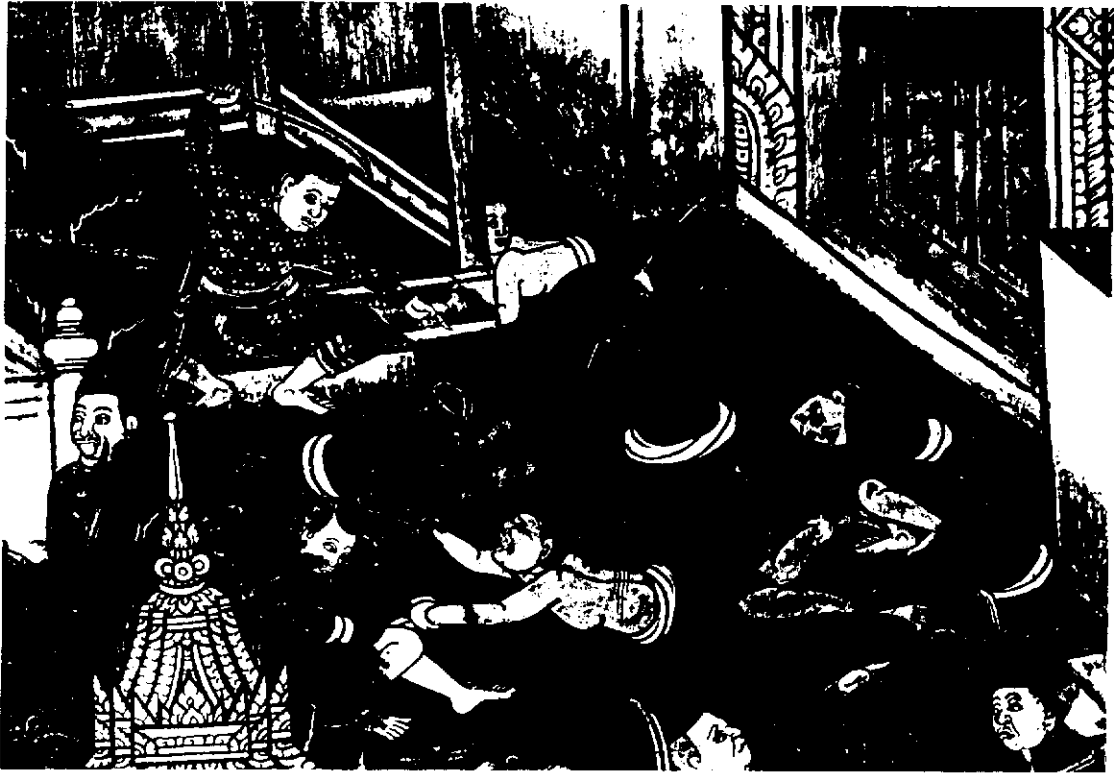
ภาพประกอบ 146 โพรเตินทางร่ม เมื่อว่างจากการเข้าเวร

ภาพประกอบ 147 โพรที่ประกอบอาชีพค้าขายของป่า (พ่อค้าเกวียน) กำลังทำบุญถวาย
อาหารแด่พระพุทธเจ้า

ภาพประกอบ 148 โพรกำลังแย่งของ มีทั้งโพรผู้ชาย หญิง เด็ก และคนจีนเป็นภาพของ
 ประชากรส่วนใหญ่ของประเทศ คือ ชนชั้นใต้การปกครอง ซึ่งประกอบไปด้วย โพรผู้ชาย
 หญิง และโพรคนจีน ซึ่งจะอธิบายาน เรื่องโพรชาวจีนต่อไป

ภาพประกอบ 149 คนกำลังถูกเขียน กันเขียนว่าคงเป็นทาส ทาส มีสถานะเหมือนทาสรับสินส่วนตัวของนายเงิน การโอนหรือขายต่อเป็นสิทธิของนายเงิน กฎหมายยังรับรองสิทธิของนายเงินเหนือทาส ขณะเดียวกันก็มีกฎหมายให้ความคุ้มครองทาสด้วย¹ นอกจากนี้ไพร่สามารถขายตัวเองลงเป็นทาสได้ หน้าใหม่ของทาส คือ รับใช้นายเงินตามแต่นายเงินจะใช้ เช่น ทาไร่ โทนา หรือแม้แต่ไพร่² ในกฎหมายตราสามดวงระบุว่า มีทาส 7 ประเภทด้วยกัน คือ

1. ทาสสินไถ่
2. ลูกทาสเกิดในเรือนเบี้ย

¹ บังอร ปิยะพันธุ์, เล่มเต็ม, หน้า 202.

² กรมศิลปากร, "พระไอยการทาส", กฎหมายตราสามดวง, หน้า 315-316.

3. ทาสได้มาแต่บิดา มารดา
4. ทาสทำนาให้
5. ทาสอันได้ด้วยช่วยกังวลแห่งคนอื่นต้องทันธโทษ
6. ทาสอันได้แต่เลี้ยงมาเมื่อเกิดทุกข์ภัย
7. ทาสเชลย¹

การพ้นจากความเป็นทาสก็ต่อเมื่อได้ตัวเองหรือได้รับอนุญาตจากนายเงิน เช่น ขอไปบวช
ไปสงครามแทนนาย²

จากภาพประกอบ 139-149 เป็นภาพสะท้อนกลุ่มคน กลุ่มชนชั้นได้ปกครอง ประกอบ
ไปด้วยไพร่ และทาส ซึ่งผู้เขียนตีความหมายจากภาพโดยพิจารณาจาก พฤติกรรมที่แสดงออก
ซึ่งไพร่จะต้องทำหน้าที่รับใช้มูลนาย เช่น ถือเครื่องยศ พายเรือ ถือของต่าง ๆ เป็นต้น
พฤติกรรมที่แสดงออกค่อนข้างนอบน้อม เช่น นั่งหมอบกับพื้น เพื่อฟังคำสั่งจากมูลนาย และหาก
ทำความผิดจะถูกลงโทษ

¹กรมศิลปากร. "พระไอยการทาส", เล่มเดิม, หน้า 312.

²เล่มเดิม, หน้า 315.

3.2.2 ไพร่ชาวต่างชาติต่างศาสนา

ภาพประกอบ 150 ไพร่ชาวต่างชาติต่างศาสนา มีชาวญวนกำลังแสดงญวนหก แหกกำลังเล่นดนตรี ซึ่งทั้งญวนและแขกถูกจัดให้อยู่ในกลุ่มของไพร่ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้กล่าวถึงปัญหาของพวกไพร่ญวนที่เป็นทหารของวังหน้าว่า ได้สร้างปัญหามากมาย เช่น ซ่องสุ่มกันกินเหล้า ตีกลอง เป่าแตรชุมนุม เป็นต้น¹

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 3, 2506, หน้า 99.

ภาพประกอบ 151 ผู้ชายแต่งกายแบบชาวมุสลิม ถูกจับกุมในชั้นชั้นไฟ

ภาพประกอบ 152 โพรเซกทั้งหญิงชายกำลังยืนคุยกับหญิงไทย

ภาพประกอบ 153 ชาวมุสลิมพกดาชกกำลังยิงธนู

ภาพประกอบ 154 ชามุสสิ่งปะปนอยู่กับชาวไทยพุทธ

ภาพประกอบ 155 หญิงสาวกะเหรี่ยงผู้เขียนสังเกตจากการแต่งกาย น่าจะเป็นหญิงสาวที่ยังไม่ได้ออกรเรือน เพราะจะสวมกระโปรงยาวลงไปถึงข้อเท้า ชุดสีขาวหมายถึงสาวพรหมจรรย์ ลักษณะชุดคล้ายถุงกระสอบหรือเรียกว่าทรงกระบอก มีแขนสั้น ตรงคอผ้าเป็นรูปสามเหลี่ยม ผมนำมาไว้ข้างหลัง¹ ถ้าเป็นผู้หญิงที่ออกรเรือนแล้วจะนุ่งผ้าถุง สวมเสื้อตัวสั้นซึ่งชาวกะเหรี่ยงถูกจัดอยู่ในชนชั้นไพร่ด้วย²

¹สำนักงานเลขาธิการคณะกรรมการการประถมศึกษาจังหวัดเชียงใหม่. ชาวเขาเผ่ากะเหรี่ยง. 2519. หน้า 12-13.

²ร่างเค้าโครงตามวิทยานิพนธ์ประกอบ 140.

3.3 กลุ่มพิเศษ ได้แก่ ชาวจีน(บางคน) ชาวตะวันตก พระภิกษุสงฆ์ และนักบวชในศาสนาอื่น ๆ

3.3.1 ชาวจีน

ภาพประกอบ 156 ชาวจีนซึ่งมีปะปนอยู่มากในหมู่คนไทย บางคนกำลังยืนดูการแสดงดนตรีไทย บางคนนั่งคุยกับผู้หญิงไทย สำหรับชาวจีนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีจำนวนมาก ทำให้รัฐบาลไทยมีนโยบายกลืนชาวจีนให้เป็นไทย จึงไม่ถือว่าชาวจีนเป็นชาวต่างชาติ ชาวจีนจึงมีหน้าที่เช่นเดียวกับคนไทยคือ "ถูกเกณฑ์แรงงาน" แต่ระยะเวลาน้อยกว่าคนไทย คือเพียง 3 ปีต่อ 1 เดือนเท่านั้น ในการเกณฑ์แรงงานของชาวจีนนั้น รัฐบาลจะแบ่งชาวจีนออกเป็น 2 กลุ่ม คือ

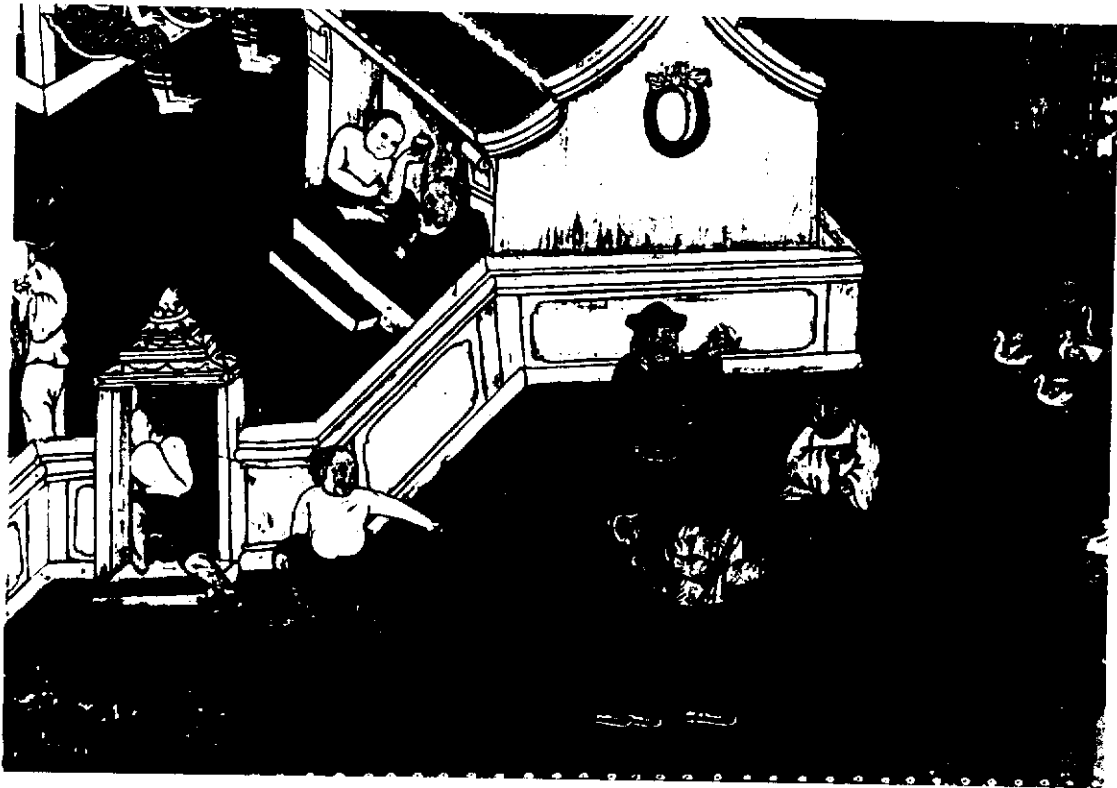
1. กลุ่มลูกหลานชาวจีน ในเมืองไทย (เกิดจากชายจีนกับสตรีไทย) ก็จะถูกสักข้อมือ เข้าสังกัดกรม กอง เช่นเดียวกับคนไทย
2. กลุ่มที่เพิ่งเข้ามาตั้งรกรากก็ถูกเกณฑ์แรงงาน 3 ปีต่อ 1 เดือน

สำหรับชาวจีนที่ไม่ต้องการทำการค้าการต้องเสียเงินแทน 1 เดือนเสียเงิน 4 บาท การเสียเงินแทนของชาวจีน เรียกว่า "การผูกมัดเงิน" โดยมีด้ายผูกข้อมือปิดตราประทับครั้ง เป็นตราประทับ แต่ชาวจีนส่วนใหญ่มองเสียเงินเพราะชาวจีนมีความสามารถในการประกอบ อาชีพได้เงินมากกว่า 4 บาท เช่น ทำการค้า เพาะปลูก ก่อสร้าง เป็นกับตันเรือ ฯลฯ และ ชาวจีนที่เป็นขุนนางจะไม่ถูกเกณฑ์แรงงาน ชาวจีนที่ไม่ถูกเกณฑ์แรงงานนับว่าได้รับสิทธิพิเศษ เหนือกว่าไพร่คนไทย¹ ผู้เขียนจึงจัดให้เป็นกลุ่มพิเศษ

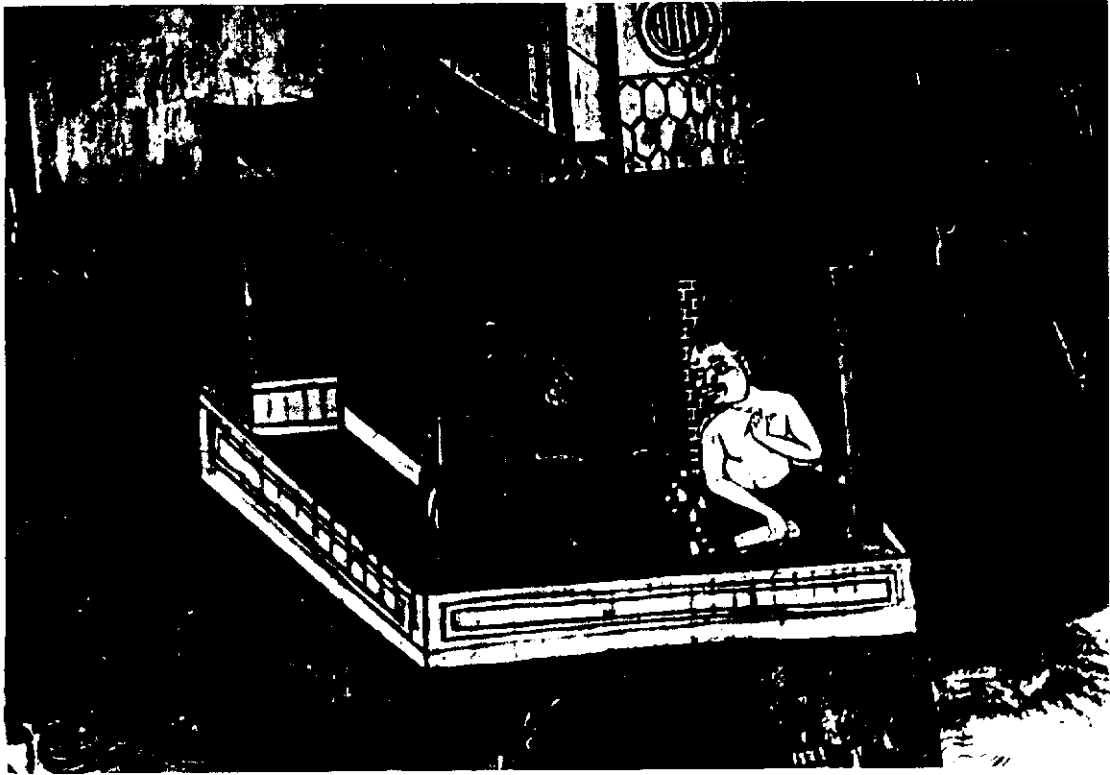
¹บุรูด (แก้วกัณฑ์) ชวาร์กซ์. เล่มเดิม, หน้า 100-101.

ภาพประกอบ 157 ผู้ชายจีน และเด็กชายชาวจีน

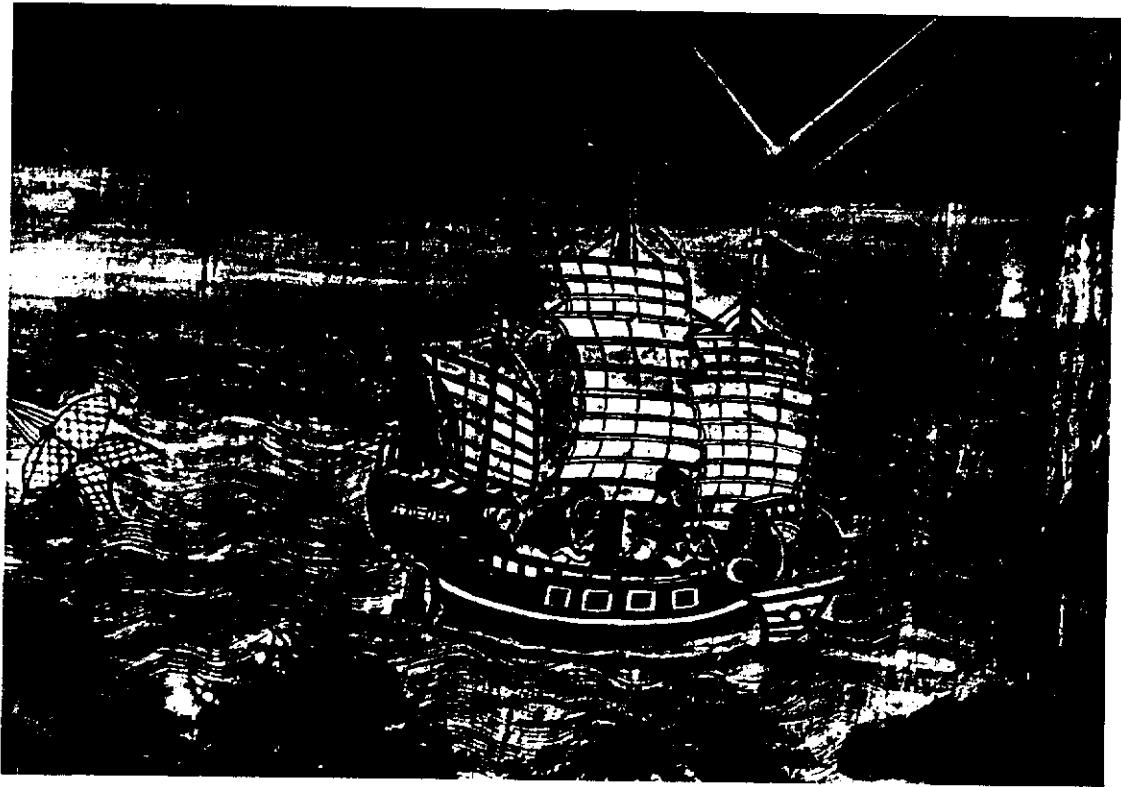
ภาพประกอบ 158 กลุ่มชาวจีนแต่งกายแตกต่างกัน บางคนสวมเสื้อ กางเกงขายาว สวม รองเท้า มีหมวก ร่ม บางคนสวมเพียงกางเกงอย่างเดียว สะท้อนให้เห็นความแตกต่าง ของฐานะของชาวจีนในสังคมไทย ว่ามีทั้งชาวจีนที่เป็นขุนนาง และเป็นไพร่

ภาพประกอบ 159 คนจีนนั่งเล่นหมากรูกาไทยในเด็ก 2 ชั้น แบบจีน

ภาพประกอบ 160 เด็กชาวจีนกำลังจูง คนชราชาวจีนไปตุ้งวู

ภาพประกอบ 161 พ่อค้าสำเภามีทั้งชาวจีน และชาวตะวันตกกำลังแล่นเรืออยู่ในทะเล แสดงให้เห็นว่าในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีชาวจีนทำงานร่วมกับ ชาวตะวันตกซึ่งหลักฐานจากเอกสารของ ชัย เรื่องศิลป์ ได้กล่าวว่า หลังจากที่รัฐบาล ไทยเลิกค้าขาย บล่อยให้การค้าดำเนินไปอย่างอิสระ ทำให้พวกฝรั่งทำงานร่วมกับคนจีน มากกว่าคนไทย เพราะคนจีนมีความชำนาญด้านการค้าขายมากกว่าคนไทย¹ และเป็น แรงงานอิสระไม่ต้องขึ้นสังกัดไพร่ สามารถเดินทางไปมาค้าขายได้สะดวกมากกว่าคนไทย

¹ ชัย เรื่องศิลป์. เล่มเดิม. 2527. หน้า 215.

ภาพระกอบ 162 พ่อค้าชาวจีนพายเรือขายของอยู่แม่น้ำ อาชีพค้าขายเป็นอาชีพที่ถนัด
 ของชาวจีน ชัย เรื่องศิลป์ได้อธิบายถึงชาวจีนว่า
 ...บางคนที่มีทุนรอนน้อยก็ใช้วิธีซื้อสินค้าขึ้นเป็นของต้องใจของคนบ้านนอกใส่เรือ
 แล้วเข้าคลองเล็กคลองน้อย เพื่อเอาสินค้าเหล่านี้ไปแลกเปลี่ยนกับสินค้า ซึ่งพ่อค้า
 ในกรุงเทพฯต้องการ...¹

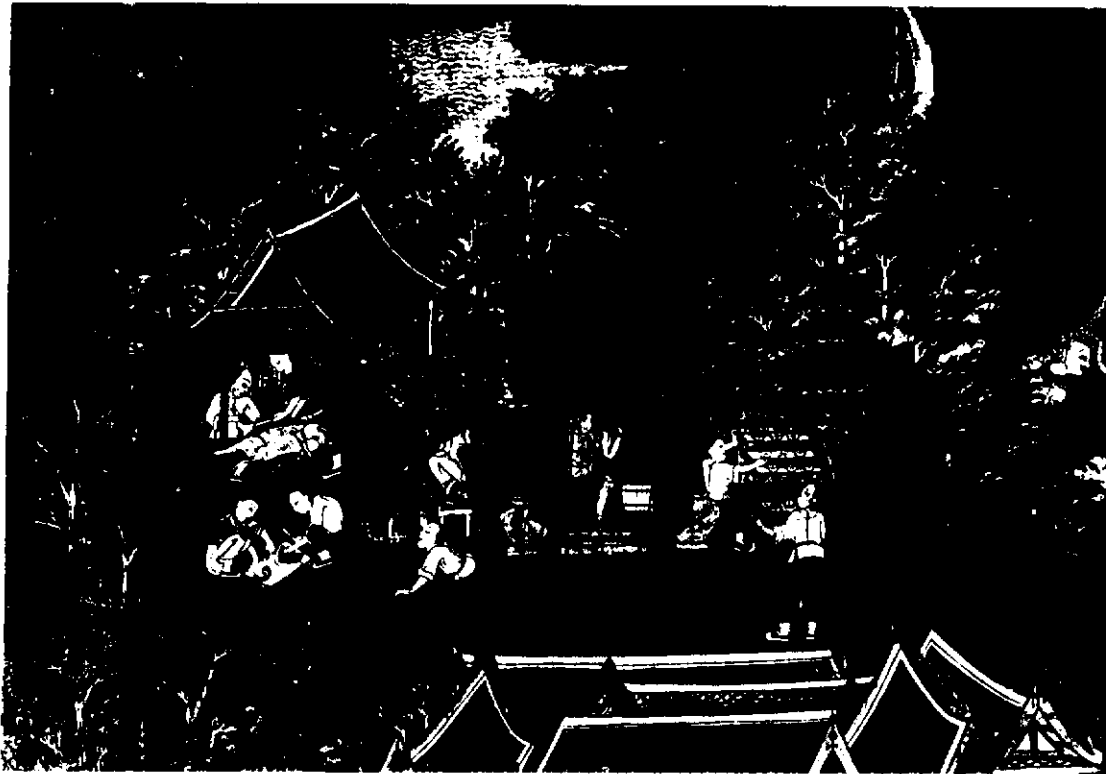
¹ชัย เรื่องศิลป์. เล่มเดิม. 2527. หน้า 216.

ภาพประกอบ 163 ชาวจีนประกอบอาชีพขายผ้า

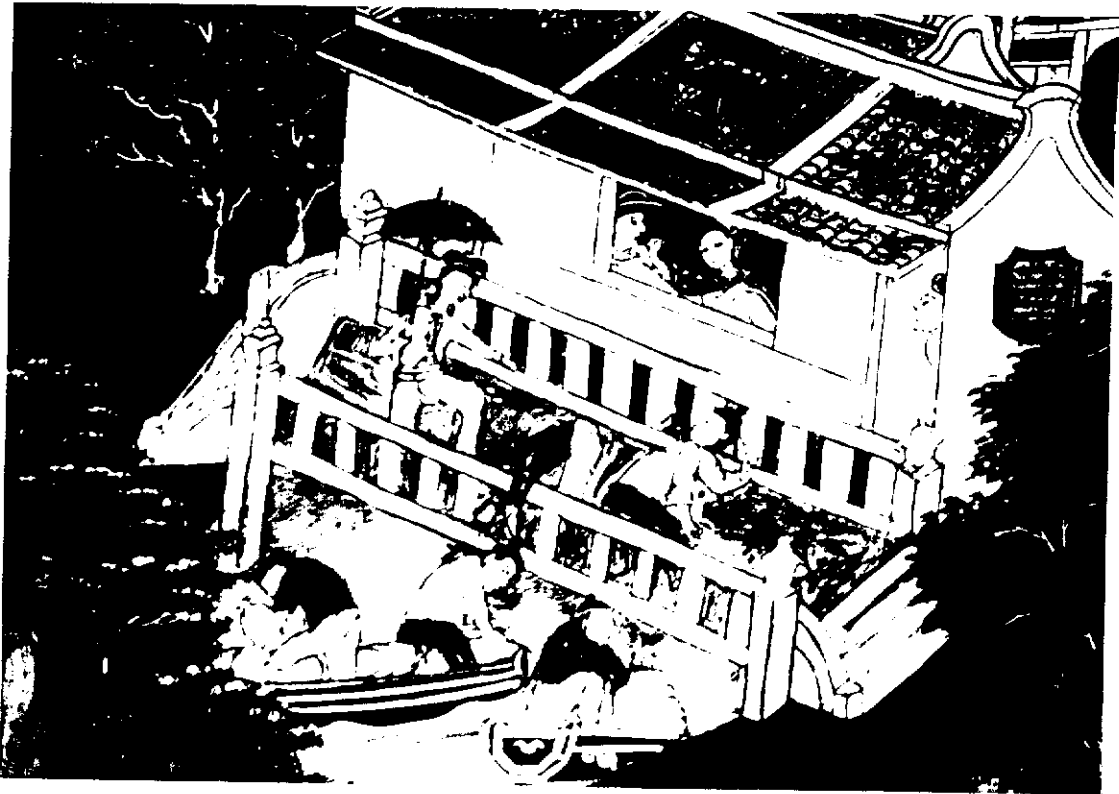

ภาพประกอบ 164 ชาวจีนกำลังพายเรือ

ภาพประกอบ 165 ชาวจีนกำลังฆ่าเหละหมูในบ้านคนไทย ภาพนี้สะท้อนให้เห็นชาวจีนใน
 สังคมไทยประกอบอาชีพเลี้ยงหมู ำก่ เป็ด และเชือดสัตว์ที่ตนเองเลี้ยงมา นขณะที
 คนไทยไม่ประกอบอาชีพนี้ เนื่องด้วยคติทางพุทธศาสนา และยังมีกฎหมายห้ามมิให้ฆ่าสัตว์
 ชาวจีนจึงประกอบอาชีพนี้ได้โดยสะดวก¹

¹ชัย เรืองศิลป์, เล่มเดิม, 2527, หน้า 216.

ภาพประกอบ 166 นายจ้างชาวตะวันตกกำลังสั่งงานลูกจ้างชาวจีนในบ้าน ในภาพยังมีหญิง
ชาวจีนปรณีนีบีตชายชาวตะวันตก สะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างชาวตะวันตก กับ
คนจีนในสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งพระองค์โปรดฯให้ประกาศ
อนุญาตให้ชาวกรุงเทพฯ ที่รับจ้างฝรั่ง ว่า

...ไทย จีน ญวน พม่า มอญ เขมร ลาว เขตก มลายู แขกจาม และลูกหลาน ฝรั่ง
โปรตุเกสเดิม ทั้งบวชทั้งหญิงชาย ใครจะไม่รับจ้างคนนอก ที่เรียกว่าฝรั่งอยู่ให้ใช้ทำ
การในบ้าน ในเรือน ในเรือ ของคนนอกที่เรียกว่าฝรั่งมาทำนบ้านในเรือนของตัว
แถมที่ใด ๆ ก็ดี...โปรดฯให้ห้ามตักอย่างมิได้ห้ามคนทั้งบวช...¹

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เล่มเดิม, 2511, หน้า 158.

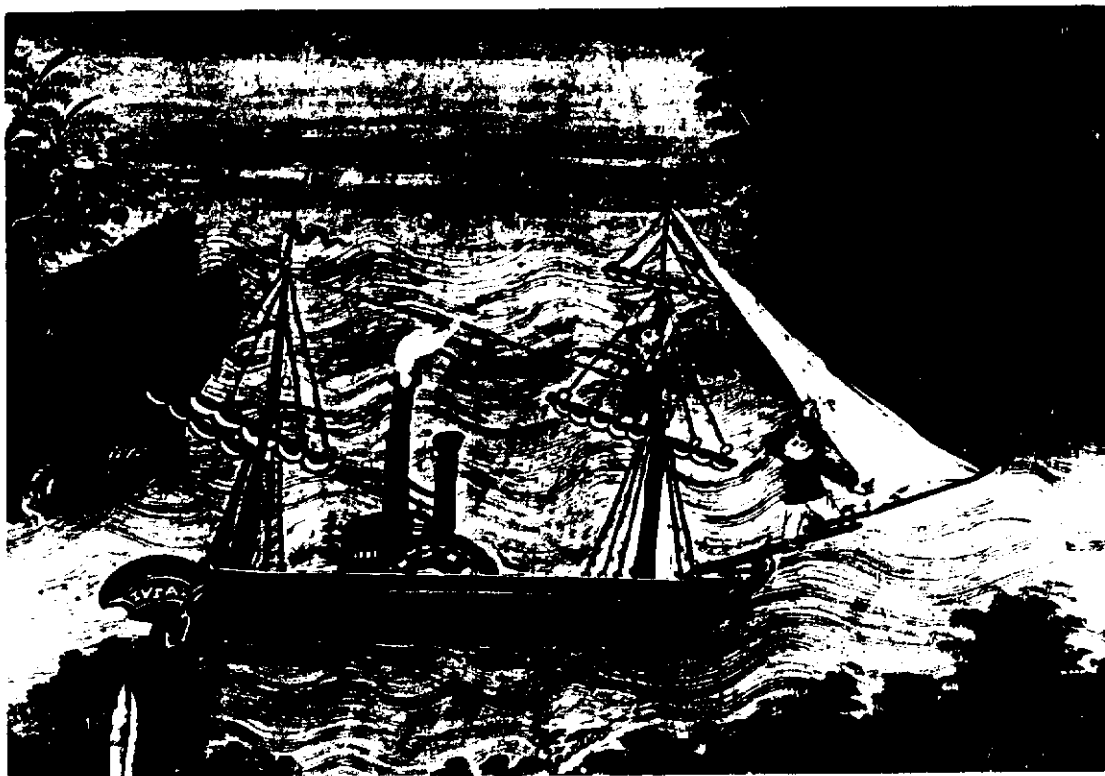
ภาพประกอบ 167 เรือสำเภาชาวจีนกำลังล่นใบางคนเหอบพูก ว่ายน้าเข้าฝั่ง ภาพนี้สะท้อนให้เห็นการอพยพของชาวจีนเข้ามาในประเทศไทย ซึ่งสกินเนอร์ สันนิษฐานว่าคนจีนอพยพเข้ามาเมืองไทยประมาณปีละ 7000 คน¹

จากภาพประกอบ 156-167 สังเกตได้ว่าชาวจีนที่ปรากฏอยู่ในจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมมาวาส มักจะเป็นผู้ชาย ซึ่งสะท้อนให้เห็นว่าการอพยพของชาวจีน ส่วนใหญ่จะเป็นผู้ชาย ซึ่งสอดคล้องกับการศึกษาของสกินเนอร์ คือ ผู้หญิงจีนมีโอกาสนการอพยพน้อยมาก มีไม่เกินร้อยละ 2 หรือร้อยละ 3 ของชาวจีนที่อพยพเข้ามา²

¹จี วิลเลียม สกินเนอร์, เล่มเดิม, หน้า 57.

²แหล่งเดิม, หน้า 129.

3.3.2 ชาวตะวันตก

ภาพประกอบ 168 ชาวตะวันตกในเรือใบ 2 เสา หลังจากการหาสนธิสัญญาเบาริ่งในปี พ.ศ. 2398 ทำให้ชาวตะวันตกเดินทางเข้ามาติดต่อค้าขายเป็นจำนวนมาก ภาพนี้สะท้อนถึงร่องรอยการเดินทางของชาวตะวันตกเข้ามาติดต่อกับประเทศไทย ใช้เรือกลไฟเป็นพาหนะ นอกจากนี้ยังอาจวิเคราะห์ได้ว่า ได้มีการเลื่อนไหลทางวัฒนธรรม ดังคำพรรณนาของหมอสมิธว่า

"...ตามท้องตลาดสินค้าเข้ามาจากยุโรปมีปรากฏให้เห็นอยู่ดาษดื่น..."¹ แต่ชาวตะวันตกจะใช้เรือใบแบบ 2 เสาอย่างมาก²

¹หมอคอสม์ สมิธ. เล่มเดิม. หน้า 117.

²จี วิลเลียม สก๊อตแลนด์. เล่มเดิม. หน้า 42.

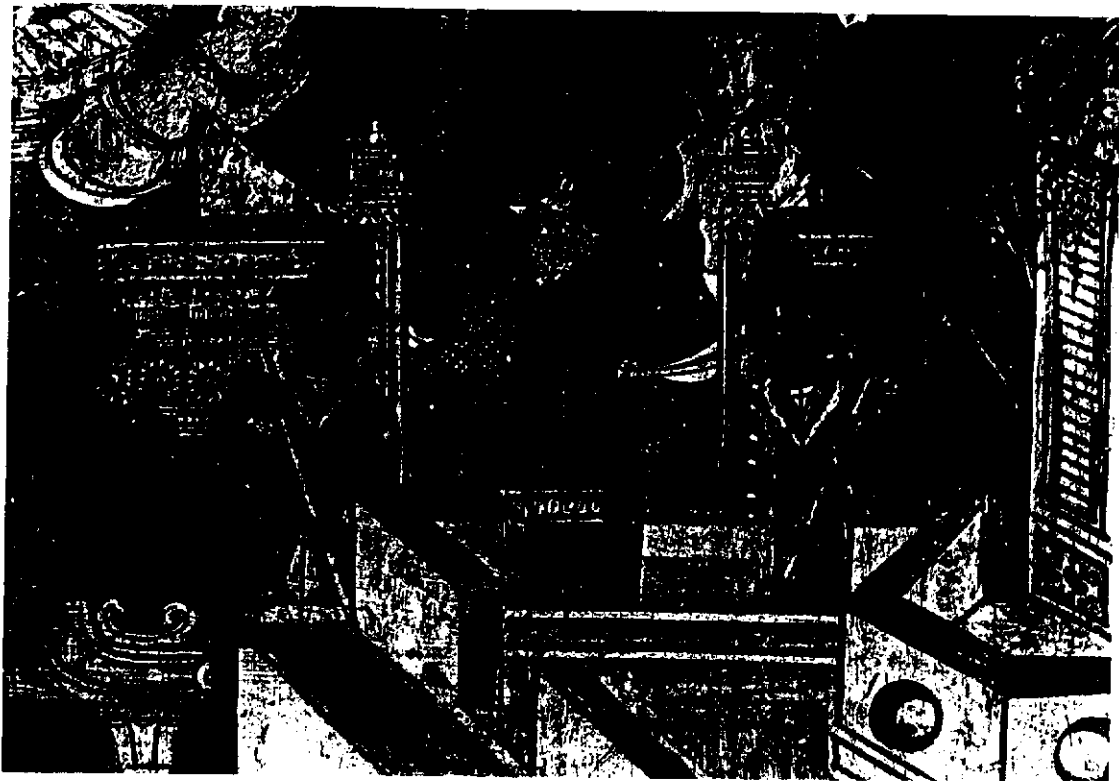

ภาพประกอบ 169 ชาวตะวันตกที่มาตั้งห้างค้าขายอยู่ในเมืองไทย มีลูกจ้างเป็นชาวจีน¹

¹ ล้างแล้ว วนดาอธิบายภาพประกอบ 164.

ภาพประกอบ 170 ชาวตะวันตกกำลังพายเรือเล็กบนแม่น้ำ แสดงให้เห็นการดำเนินชีวิตของ
ชาวตะวันตกในเมืองไทยสมัยรัชกาลที่ 4

ภาพประกอบ 171 ทหารรับจ้างชาวตะวันตกผู้ประจัญหน้าพระเจ้าวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าโสมสวลี พระวรราชาทินัดดามาตุ บางครั้ง
อาจถูกผสมกลมกลืนเข้าสู่ระบบโพธิ์ โดยเข้าเป็นกองทหารอาสาสมัคร เช่น กองทหาร
แม่ปืนบริดจ์

¹ ทัศนา สว่างสุธรรม. การควบคุมกำลังคนในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการจัดเกณฑ์
ทหาร (พ.ศ. 2325-2445). วิทยานิพนธ์ อม. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524. หน้า 231.

ภาพประกอบ 172 ชาวตะวันตกที่มืออยู่ปะปนกับคนไทย มีทั้งผู้ชาย ผู้หญิง และเด็ก ซึ่งกำลัง
 ที่ชานาห์คูดีเก และมีชาวตะวันตกสองคนกำลังเกาะเสาโรงลิเก

ภาพประกอบ 173 ชาวตะวันตก กำลังชี้ชวนกันให้ไปดูการแสดงของหมองู

ภาพประกอบ 174 หญิงสาวตะวันตกจูงสุนัขเดินเล่นในเมือง ภาพนี้สะท้อนให้เห็นว่าชาว
ตะวันตกเมื่ออยู่ในประเทศไทยยามว่างก็เดินจูงสุนัขเล่นกัน

3.3 พระภิกษุสงฆ์ และนักบวชในศาสนาอื่น

ภาพประกอบ 175 พระพุทธเจ้าและพระสงฆ์ ในที่นี้พระสงฆ์ในสังคมไทยนี้: ผู้เขียนจัดให้พระสงฆ์อยู่ในชั้นพิเศษ เพราะมีสถานะทางสังคมสูง นอกจากพระมหากษัตริย์แล้ว สามัญชนไม่ว่าจะมีฐานะ และตำแหน่งใดต้องเคารพสักการะ¹ และพระสงฆ์จะได้รับสิทธิพิเศษ คือไม่ต้องเกณฑ์แรงงาน ท้าวหัวเมืองขุนที่ ต้องเกณฑ์แรงงานไพร่ ทนไ้ไปบวชได้มาก จากระทั่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงให้ออกประกาศพระราชบัญญัติพระสงฆ์ สามเณร และศิษย์วัด คือให้เจ้าคณะ เจ้าอธิการท้าวขุนขึ้นแก่กรมธรรมการ เพื่อตรวจสอบดูว่าเจ้าพระคนใดที่ยังไม่ขึ้นสังกัดก็ให้จับสึกไป² โดยให้มีนายพระกันเป็นผู้ดำเนินการ

¹ควอริช เวลส์, เล่มเดิม, หน้า 201.

²พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เล่มเดิม, 2511, หน้า 335

...2) พระสงฆ์สามเณรที่เจ้าคณะ เจ้าอธิการ เห็นว่าควรจะอยู่ในพระอารามหลวง แล้ววัดชั้นทั้งปวงนั้น ก็ให้มีนายพระกัน และที่นายพระกันไม่มีตัวแล้วก็ให้เรียกนายพระกันใหม่ เรียกตัวนายพระกัน แต่ที่เป็นคฤหัสถ์มีเพียร เรือนสัณก็คุมลนายนได้แล้วก็พาตัวนายพระกันมาหาบัญชาแก่กรมธรรมการในกรุงเทพฯ¹

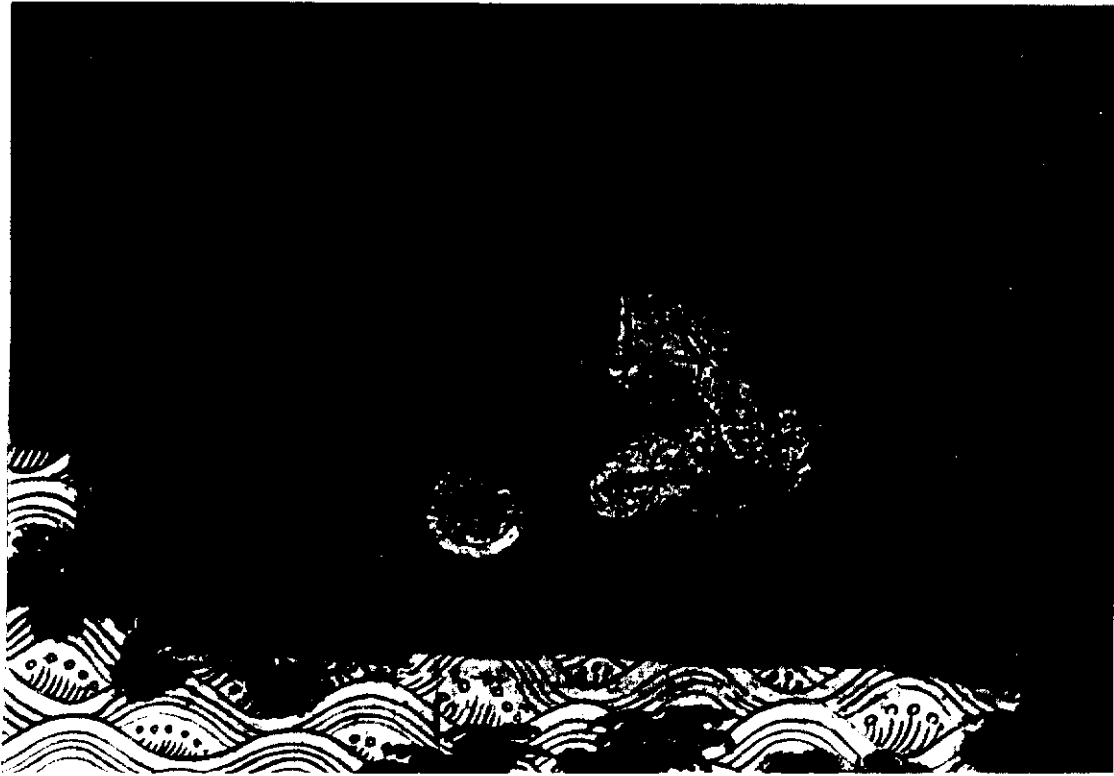
...5) พระภิกษุสามเณรที่ไม่มีนายพระกัน...ให้กรมธรรมการสืบจับตัวนักบวชนอกคณะ เช่นนี้มา จะบวชเข้าจำรูปละสามตาสั่ง ถ้าได้ตัวมาแล้วจะให้สึกออกสักเป็นไพร่หลวง และให้ผู้นี้ใช้เงินรางวัลค่าจับ...²

จากภาพประกอบ จะเห็นว่า การครองจีวรนั้นจะครองจีวรแบบที่เรียกว่า "ครองแหวก" ซึ่งเป็นการครองจีวรแบบธรรมยุติก³ ซึ่งเป็นิกายที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งขึ้น⁴

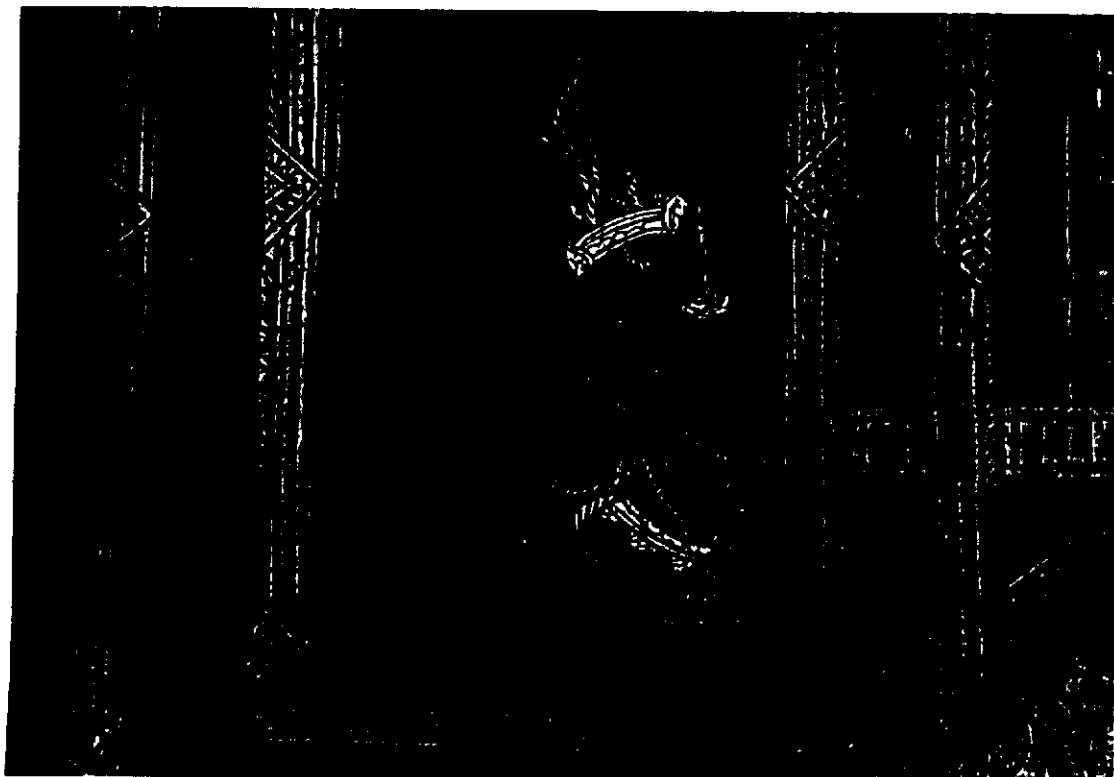
¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. เดิมเดิม. 2511. หน้า 334.

²แหล่งเดิม. 2514. หน้า 335.

³ส่วนรายละเอียดเรื่องทรงตั้งธรรมยุติก ใน สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช. ความทรงจำ. 2514. หน้า 75.

ภาพประกอบ 176 พระภิกษุในป่า หรือพระสงฆ์ซึ่งรุดงค์ในป่า สันนิษฐานว่าเป็นพระภิกษุสงฆ์
ฝ่ายอรัญวาสี

ภาพประกอบ 177 ถิ่นในอาศรม

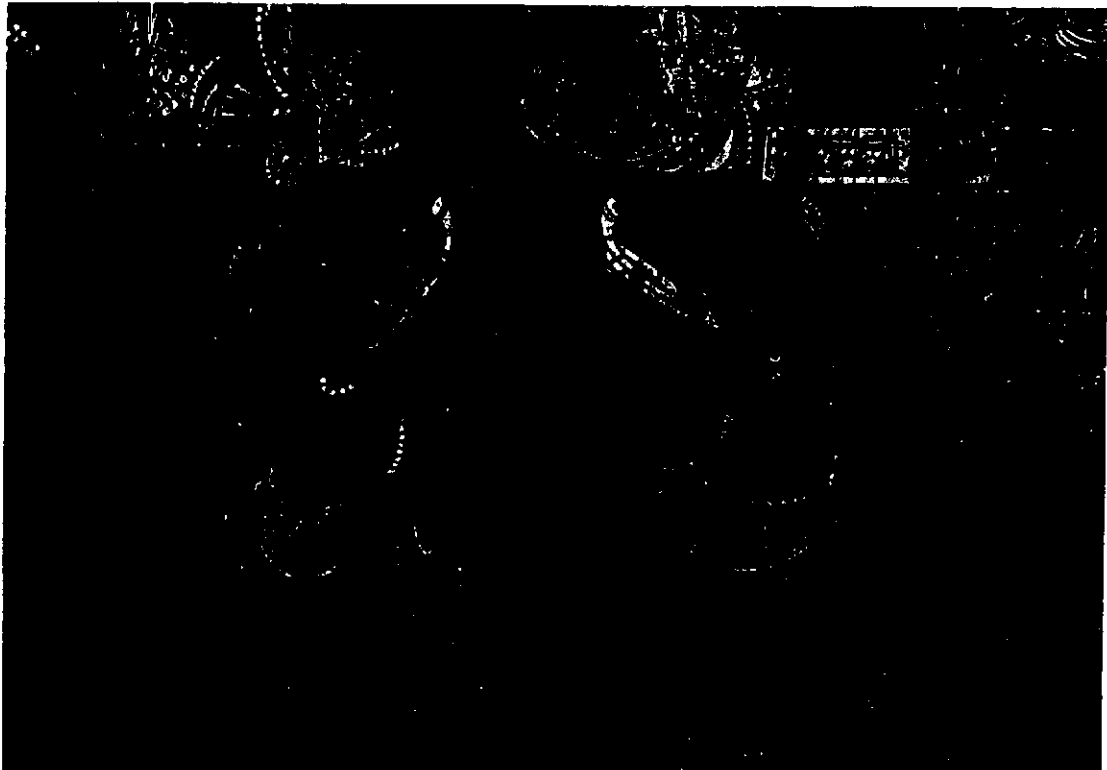

ภาพประกอบ 178 พราหมณ์ มียศถาบรรดาศักดิ์ ดูจากพราหมณ์ที่มีสมณะต่ำกว่าถือเครื่องยศหมอบอยู่ จำนวนพราหมณ์ในประเทศไทยมีจำนวนน้อย และมักได้รับตำแหน่งทางราชการ และจะมีศักดิ์นาให้กับขุนนางหัวหน้าพราหมณ์¹ ซึ่งสมเด็จพระยาดารงได้กล่าวถึงพราหมณ์ไว้ในสาส์นสมเด็จพระเจ้า

...ได้ยินพราหมณ์เฒ่าเล่าว่าพ่อเล่าให้ฟังว่าพราหมณ์ (ในเมืองเรา) แต่ก่อนนี้มี 3 ชั้น ชั้นสูงเรียก "วอยทีก" เกล้ามวยบนกระหม่อม ชั้นกลางเรียก "เทลังกรี่" เกล้าผมท้ายผม ตกชั้นต่ำเรียก "นาลิวัน" เปลือยผม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า ตรัสติการเกล้าผมบนกระหม่อมว่าเหมือนเด็ก ๆ คุณาเกลียด ตรัสสั่งว่าเลิกเสียเถิด แต่นั้นมาก็เลิกเกล้าผมเสีย คงเหลือแต่สองอย่าง...²

¹ควอริช เวลส์. เล่มเดิม. หน้า 47.

²กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. สาส์นสมเด็จ เล่ม 2. 2506. หน้า 180.

ภาพประกอบ 179 พราหมณ์ ประกอบพิธีในราชสำนักซึ่งเป็นหน้าที่ของพราหมณ์ที่จะเป็นผู้
 ประกอบพิธีเกี่ยวข้องกับพระราชพิธีหลวง เนื่องจากพราหมณ์มีความรู้ในพิธีการของฮินดู¹

¹ควอริช เวลส์. เล่มเดิม. หน้า 47.

ภาพประกอบ 180 ซีเปสื้อย นักบวชในศาสนาพราหมณ์ (จะกล่าวรายละเอียดอีกครั้งในบทที่ 5 เรื่องสถาบันศาสนา)

การศึกษาเรื่อง "กลุ่มคน" หรือชนชั้นของคนในประวัติศาสตร์สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ ได้มีการศึกษากันอย่างกว้างขวาง โดยใช้อเอกสารทางประวัติศาสตร์ที่เป็นลายลักษณ์อักษรเป็นหลัก หากแต่งานวิจัยฉบับนี้ผู้เขียนได้พิสูจน์ให้เห็นแล้วว่า การศึกษาเรื่อง กลุ่มคนในประวัติศาสตร์สังคมไทยนั้น นักประวัติศาสตร์ นักวิชาการ หรือผู้สนใจสามารถนำภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาส จังหวัดสงขลา มาใช้เป็นข้อมูลทางการศึกษาได้เช่นเดียวกัน

ภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาส จ.สงขลา ได้ให้ภาพของผู้คนในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นจำนวนมาก ดังนั้นผู้เขียนจึงได้นำภาพผู้คนมาจัดเป็นกลุ่ม โดยพิจารณาความแตกต่างด้านการแต่งกายของคน ซึ่งสามารถบอกฐานะ เชื้อชาติ ศาสนาของคนเหล่านั้นได้ รวมทั้งพิจารณาจากพฤติกรรมที่แสดงออกซึ่งสามารถบ่งบอกสถานภาพทางสังคมของบุคคลนั้นได้ เช่น ไพร่ต้องหมอบกราบมุลนาย รับใช้มุลนายด้านต่าง ๆ

ซึ่งผู้เขียนได้แบ่งคนออกเป็น 3 กลุ่ม คือ

1. กลุ่มชนชั้นปกครอง ได้แก่ พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนาง (ดังภาพประกอบ 109-138)

2. กลุ่มชนชั้นใต้ปกครอง ได้แก่ ไพร่ ทาส ทั้งที่เป็นคนไทย และชาวต่างชาติ เช่น ญวน แขก กะเหรี่ยง ชาวจีนบางกลุ่ม (ดังภาพประกอบ 139-155)

3. กลุ่มชนชั้นพิเศษ ได้แก่ ชาวจีน ชาวตะวันตก และนักบวช (ดังภาพประกอบ 156-180) ภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาส จ. สงขลา สะท้อนให้เห็นว่าสังคมในสมัยรัชกาลที่ 4 พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้นำ ซึ่งทำหน้าที่ปกครองดูแล บริหารราชการบ้านเมือง เป็นศูนย์รวมอำนาจในการปกครองประเทศ การที่พระมหากษัตริย์จะขึ้นครองราชย์ได้นั้น โดยการสืบราชสมบัติ แต่ในกรณีของรัชกาลที่ 4 ทรงได้รับเลือกจาก มหาชนนิกร ซึ่งประกอบด้วย พระสงฆ์ และขุนนางชั้นผู้ใหญ่ พระมหากษัตริย์ ทรงบริหารราชการแผ่นดิน โดยมีพระบรมวงศานุวงศ์ ที่รับราชการ ซึ่งเรียกว่าเจ้าขุนนาง และขุนนางซึ่งเป็นกลุ่มที่ได้รับการแบ่งชั้นพระราชอำนาจจากพระมหากษัตริย์ เพื่อช่วยพระมหากษัตริย์ดูแลบ้านเมือง ำให้มีความเป็นระเบียบและสงบสุข ช่วยป้องกันข้าศึกและรับราชการ ในหน้าที่อื่น ๆ ตามที่ทรงโปรดเกล้าให้ปฏิบัติ สำหรับกลุ่มชนชั้นใต้การปกครอง (ภาพประกอบ 139-156) ประกอบด้วยไพร่ ทาส ทั้งที่เป็นคนไทย และคนต่างชาติ เป็นกลุ่มที่ต้องทงานรับใช้มุลนายเพื่อแลกเปลี่ยนกับการได้รับ

ความคุ้มครองจากชนชั้นปกครอง ตามที่กฎหมายได้ระบุไว้¹

ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า ภาพจิตรกรรมฝาผนัง วัดมณีนิมมาวาส จ.สงขลา สะท้อนให้เห็นกลุ่มคนในสังคมศักดินา ที่ต่อเนื่องมาตั้งแต่สมัยอยุธยา ซึ่งข้อเท็จจริง ในประวัติศาสตร์ได้ทำให้ทราบว่า เป็นยุคสุดท้ายของระบบศักดินาไทย ซึ่งจะเปลี่ยนแปลงให้เป็นสังคมที่ทันสมัยในรัชกาลต่อมา

นอกจากชนชั้นผู้ปกครอง และผู้อยู่ใต้การปกครองแล้ว ภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมมาวาส จ.สงขลา ยังสะท้อนให้เห็นกลุ่มชนชั้นพิเศษในสังคม ซึ่งประกอบด้วย พระภิกษุสงฆ์ แม้ไม่ต้องเกณฑ์แรงงาน แต่ก็มีหน้าที่ต่อสังคม เช่น มีส่วนเสริมพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ กล่าวคือเมื่อสังคมไทยเป็นสังคมที่นับถือศาสนาพุทธเป็นหลัก พระมหากษัตริย์ได้นำหลักธรรมทางพุทธศาสนามาใช้ในการปกครองบ้านเมือง และจำกัดพระราชอำนาจของพระองค์ ที่มีอย่างล้นพ้น เช่น กลัทธิศัพทราชธรรม หลักธรรมดังกล่าวเป็นการเสริมสร้างบารมีในแง่ที่พระมหากษัตริย์ทรงอยู่ในฐานะ "ธรรมราชา" คือ พระราชาที่ปกครองด้วยธรรมะ ทำให้ ประชาชนเกิดความศรัทธาในองค์พระมหากษัตริย์ ประกอบกับคนไทยมีความเชื่อทางพุทธศาสนานี้ เรื่องของบุญบารมี จึงเป็นการส่งเสริมความศรัทธา ในองค์พระมหากษัตริย์มากขึ้น

นอกจากนี้พระภิกษุยังเป็นที่พึ่งแก่ชาวบ้าน และเป็นผู้อำนวยความสะดวกให้กับคนในสังคมโดยเป็นผู้อบรม ขัดเกลาจิตใจของคนให้ตั้งงาม เป็นคลังความรู้ของสังคม หรืออาจถือได้ว่าเป็นปัญญาชนในยุคสมัยนั้น² เป็นต้น

พราหมณ์ มีส่วนช่วยเสริมสร้างบารมีให้กับพระมหากษัตริย์ โดยเป็นผู้ประกอบพิธีกรรมเพื่อสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้เกิดขึ้นกับองค์พระมหากษัตริย์ เพื่อสนับสนุนแนวคิดที่ว่า พระมหากษัตริย์ทรงดำรงอยู่ในฐานะ "เทวราชา" ดังนั้นที่ต้องมีการประกอบพิธีกรรมที่แตกต่างไปกว่าคนอื่น ๆ

¹อ่านรายละเอียดเพิ่มเติมใน ควอริช เวลส์ การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แปลโดย กาญจณี สมเกียรติกุล และยุพา ชุมจันทร์. 2519.

²อ่านรายละเอียดเพิ่มเติมใน ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมทย์. "พุทธศาสนากับสังคมไทย", คำบรรยายวิชาพื้นฐานอารยธรรมไทย. 2514

บทที่ 4

ภาพสะท้อนสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จากจิตรกรรม
ฝาผนังวัดมณีนิมิตวาฬ จังหวัดสงขลา : หมวดที่ 3 ว่าด้วย ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในสังคม

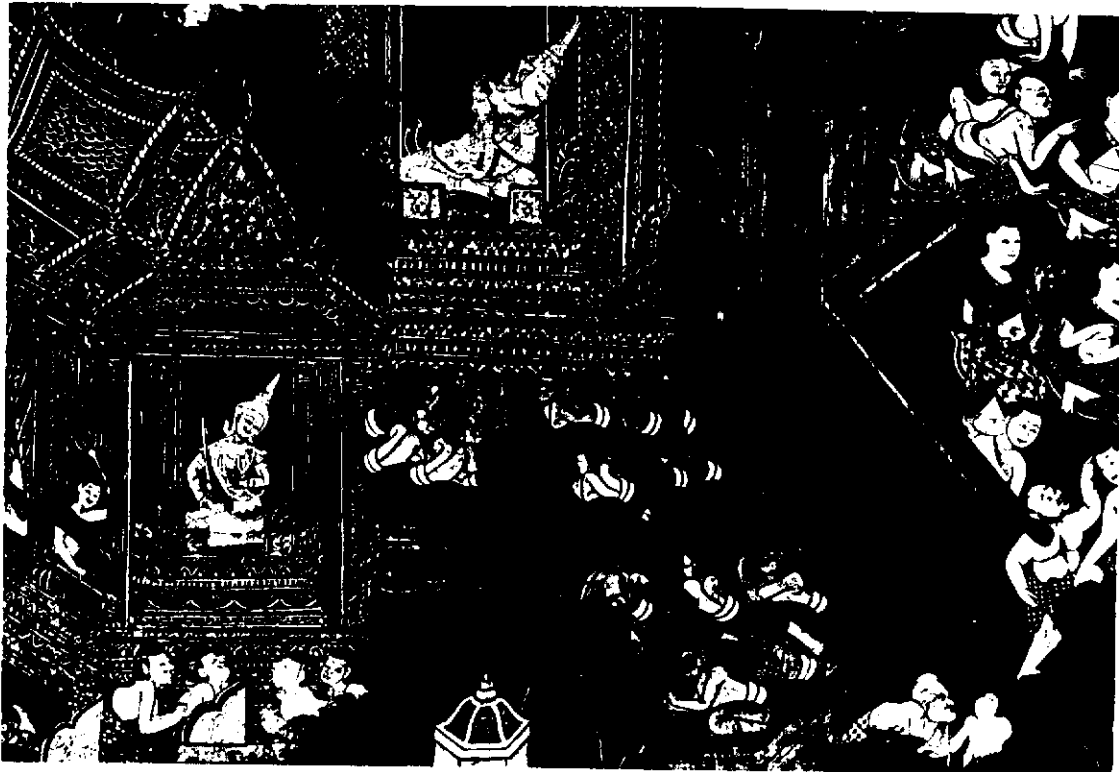
ความสัมพันธ์ในที่นี้หมายถึงการติดต่อสัมพันธ์กันระหว่างผู้คนในสังคมสมัยพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งภาพที่ปรากฏอยู่บนจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตวาฬ จ.สงขลา
เป็นภาพที่แสดงลักษณะความสัมพันธ์ของผู้คนในแต่ละชั้นชั้น แบ่งรูปแบบความสัมพันธ์ออกเป็น 2
ลักษณะใหญ่ ๆ คือ

1. ความสัมพันธ์ในรูปของความร่วมมือ เช่น การแสดงความมีน้ำใจ ไมตรี เอื้อเฟื้อ
เผื่อแผ่ ความโอบอ้อมอารี การเกื้อพาราสา เป็นต้น

2. ความสัมพันธ์ในรูปของความขัดแย้ง เช่น การทะเลาะเบาะแว้ง การเอาใจ
เอาเปรียบ การลงโทษ เป็นต้น

การศึกษาเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในสังคมจากภาพจิตรกรรมฝาผนัง
วัดมณีนิมิตวาฬ มีดังต่อไปนี้

4.1 ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับกลุ่มพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง พระภิกษุ และพราหมณ์

ภาพประกอบ 181 พระมหากษัตริย์เสด็จออกว่าราชการโดยมีขุนนางหมอบเฝ้า ภาพนี้สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับขุนนาง ในแง่ของความร่วมมือในการบริหารบ้านเมือง¹

¹ม.ร.ว.อดิน รพีพัฒน์. ได้ศึกษาเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในสังคมไว้อย่างละเอียดแล้วในเรื่องสังคมไทยสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2416 ที่เรียกว่าความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ ซึ่งผู้เขียนจะไม่กล่าวซ้ำอีก แต่จะกล่าวเฉพาะสิ่งที่ปรากฏอยู่ในจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตวาส ที่ได้สะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในสังคมระดับต่าง ๆ.

ภาพประกอบ 182 พระมหากษัตริย์ประทับนั่งอยู่บนพลับพลาในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพ โดยมีพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการบริพารถือเครื่องยศติดตาม นางในวังนั่งอยู่หลังม่าน และทรงมีรับสั่งกับขุนนางที่นั่งหมอบอยู่หน้าพระที่นั่ง ภาพนี้สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์ กับพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนางและชาวบ้าน ขณะเดียวกันก็ได้สะท้อนให้เห็นการติดต่อระหว่างกันของชนชั้นแต่ละชั้นชั้น นับถึงคมว่า หากมีงานพระราชพิธีใหญ่ ๆ ได้เปิดโอกาสให้ประชาชนได้ใกล้ชิดพระมหากษัตริย์มากขึ้น

ภาพประกอบ 183 พระมหากษัตริย์ทำทานให้กับประชาชนทั่วไป ภาพนี้สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับประชาชน โดยมีขุนนางเป็นผู้เชื่อมความสัมพันธ์ให้ถึงกัน ซึ่งพระมหากษัตริย์มีรับสั่งให้ ขุนนาง เป็นผู้มอบสิ่งของให้กับประชาชน

ภาพประกอบ 184 ขุนนางในราชสำนักกำลังโปรยทานในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพ

ภาพนี้สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์ กับประชาชน โดยมีขุนนาง
เป็นผู้เชื่อมความสัมพันธ์

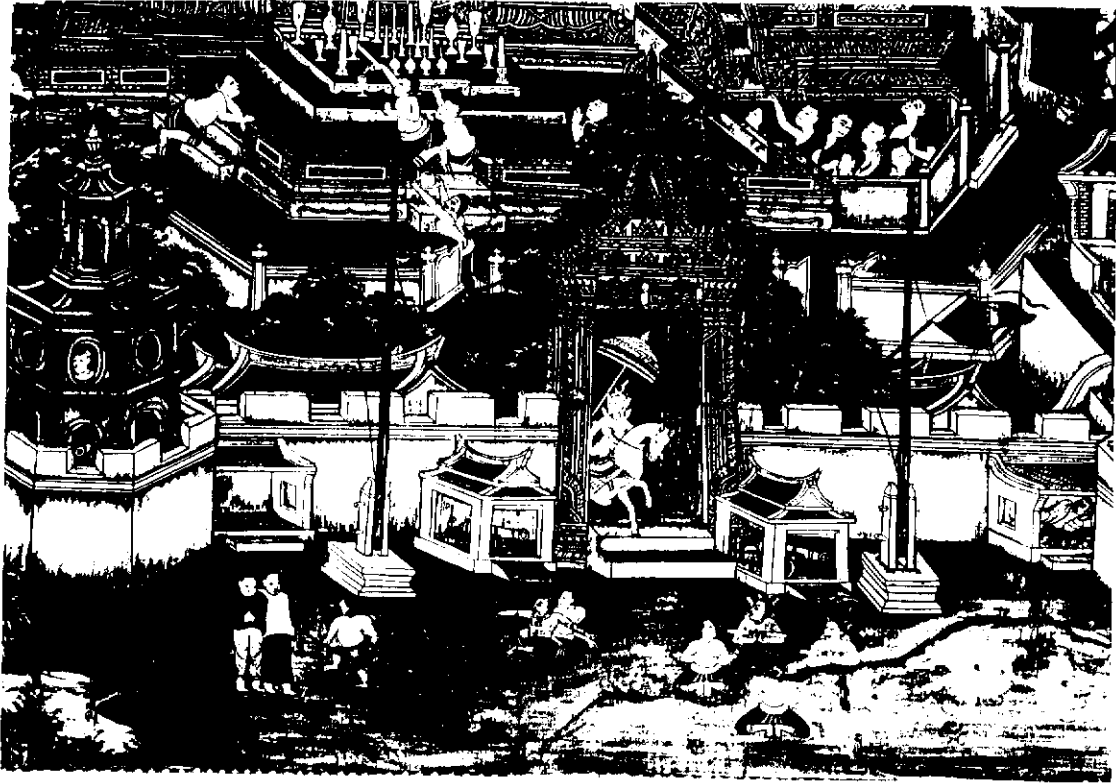
ภาพประกอบ 185 ภาพพุทธประวัติตอนเจ้าชายสิทธัตถะประสูติ พระมหากษัตริย์ทรงทอด

พระเนตร พระเจ้าลูกยาเธอที่ประสูติ ภาพนี้สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่าง

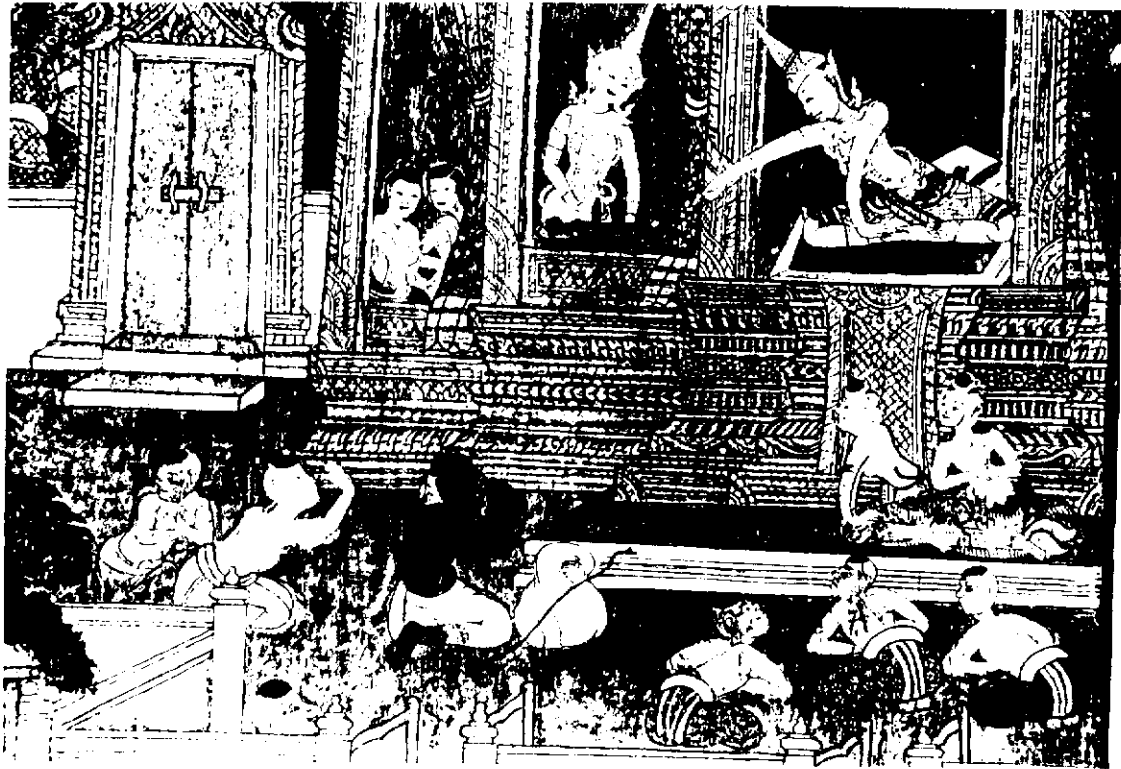
พระมหากษัตริย์ และพระบรมวงศานุวงศ์

ภาพประกอบ 186 พระมหากษัตริย์ทรงสนทนากับพระภิกษุโดยมีขุนนางติดตาม ภาพนี้สะท้อน
ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับพุทธศาสนา

ภาพประกอบ 187 พระบรมวงศานุวงศ์ เสด็จออกนอกพระบรมมหาราชวัง มีขุนนางนั่งหมอบตามข้างทาง ด้านซ้ายของภาพมีคนจีนและเด็กจีนยืนอยู่ ขุนนางคนหนึ่งกำลังชี้มือ เข้าใจว่าสั่งให้นั่งหมอบลง เพราะพระบรมวงศานุวงศ์กำลังเสด็จผ่าน สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นสังคมว่ามีความแตกต่างกันระหว่างชนชั้น และผู้มีอำนาจเหนือกว่าย่อมได้รับการยกย่องเคารพยำเกรงจากผู้ที่มีฐานะทางสังคมต่ำกว่า

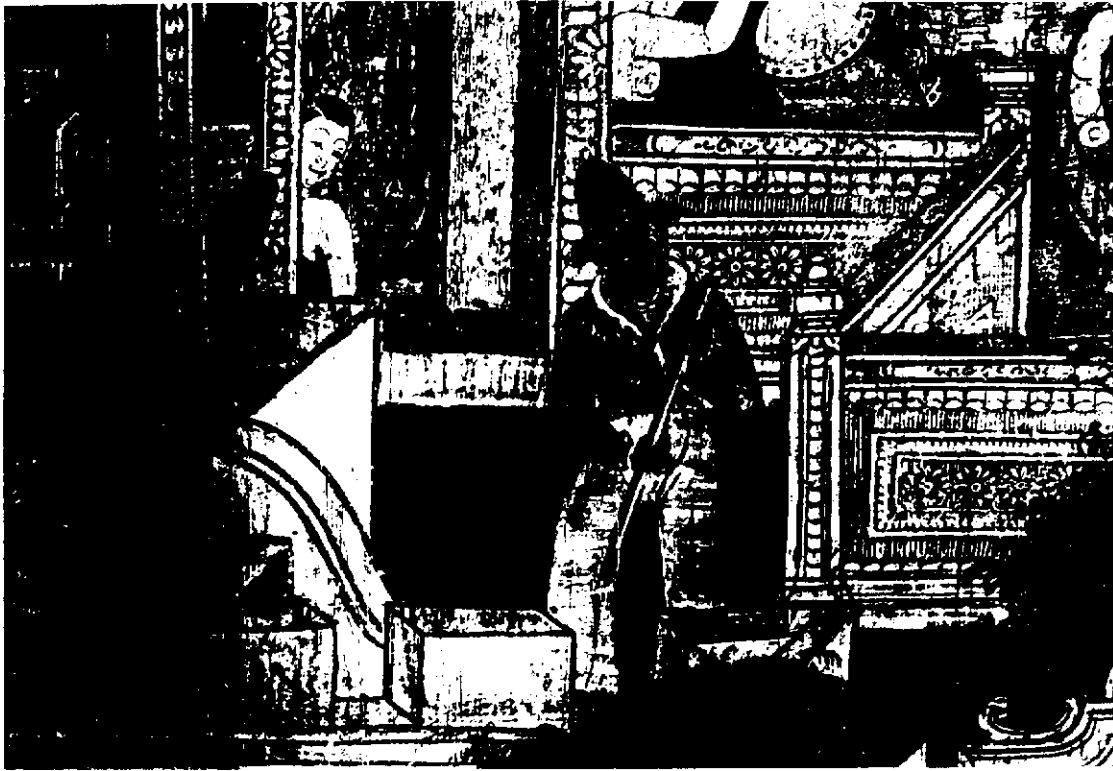
ภาพประกอบ 188 พระมหากษัตริย์มีรับสั่งกับซุชก สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างผู้คนที่
ฐานะสูงสุดในสังคมกับผู้ที่มีฐานะต่ำสุดในสังคม คือ ขอทาน

ภาพประกอบ 189 พระมหากษัตริย์นั่งฟังพราหมณ์เล่นทนา พราหมณ์ซึ่งเป็นผู้ที่มีความสำคัญต่อ
การประกอบพระราชพิธีในราชสำนัก

ภาพระกอบ 190 พราหมณ์กำลังเป่าสังข์ เป่าแด่ ในงานพระราชพิธีอภิเษกสมรส สะท้อน
ความสืบทอดระบอบราชสำนักกับพราหมณ์ โดยพราหมณ์เป็นผู้ช่วยระกอบพิธี

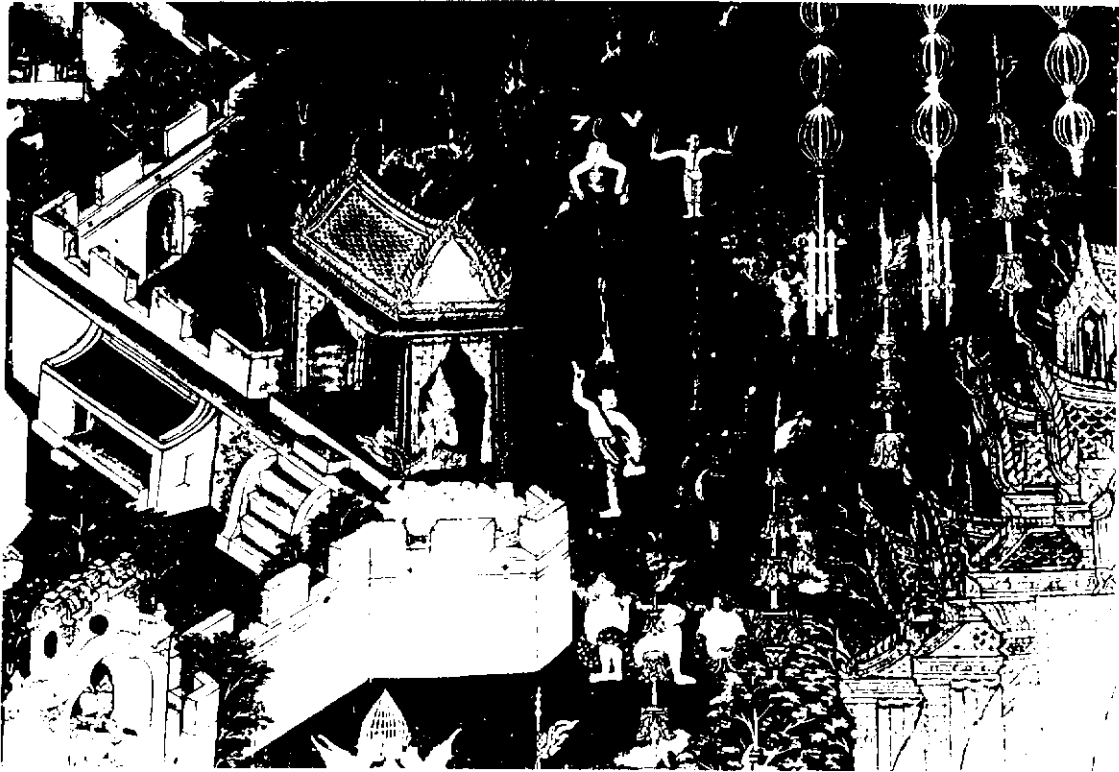

ภาพประกอบ 191 ทหารตะวันตกยืนเฝ้าประตูพระบรมมหาราชวัง สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์
ระหว่างรัฐบาลไทยกับชาวตะวันตกที่ต้องทำหน้าที่รับราชการโดยเป็นทหารรับจ้างให้กับ
รัฐบาลไทย¹

¹การตี มหาจันทร์, รัตนโกสินทร์ยุคปรับปรุงประเทศ, (พ.ศ.2394-2475) 2527.

ภาพระกอบ 192 พระมหากษัตริย์ และพระราชินีกำลังเลี่ยมดูพระโอรส ความสัมพันธ์
 ในรูปของครอบครัว โดยการแสดงความรักของบิดา มารดาต่อบุตร

ภาพประกอบ 193 พระมหากษัตริย์ทรงทอดพระเนตร การแสดงของราษฎรที่กำลังเล่นกระบี่
กระบอง เล่นได้ลวด

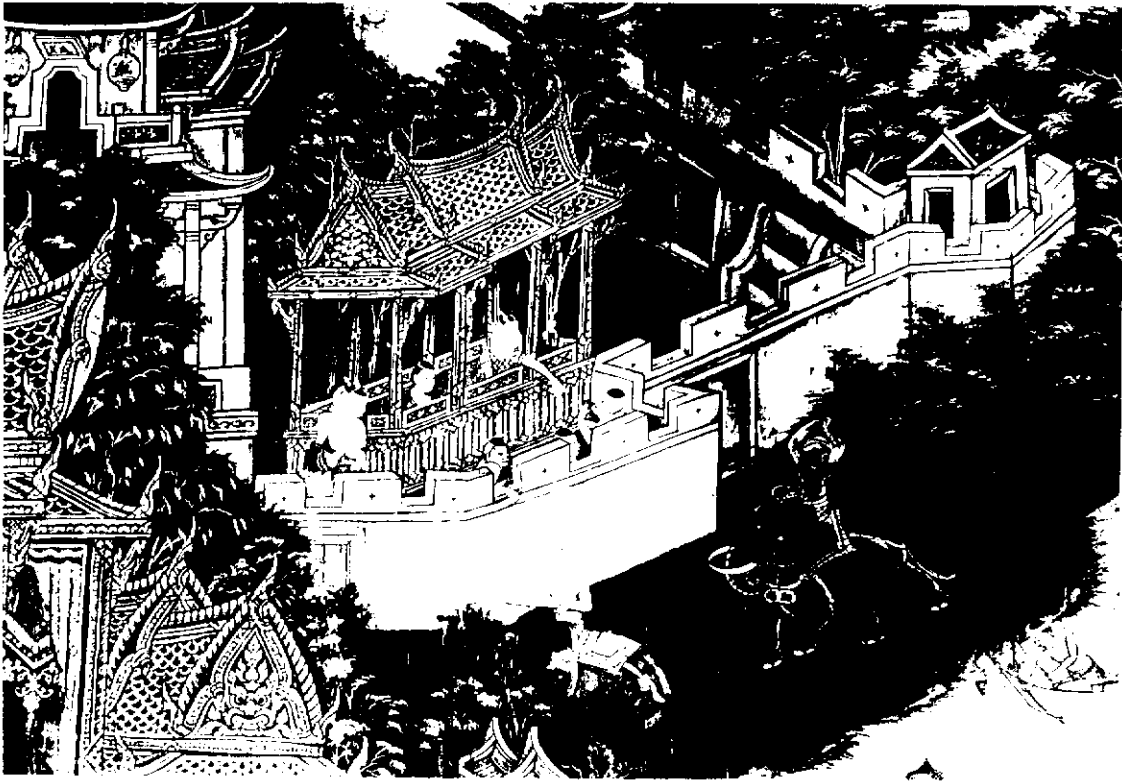
จากภาพประกอบ 181-193 สะท้อนให้เห็นภาพความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์
กับพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง พระภิกษุสงฆ์ และพราหมณ์ รูปแบบความสัมพันธ์ที่สะท้อนจากภาพ
ส่วนมากเป็นภาพความสัมพันธ์ในรูปของความร่วมมือ เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์
กับขุนนาง ขุนนางจะเป็นผู้ช่วยเหลือนโยบายของพระมหากษัตริย์ และมีหน้าที่รับใช้พระมหากษัตริย์
พระมหากษัตริย์กับพระภิกษุสงฆ์ สะท้อนถึงความศรัทธาในพุทธศาสนาขององค์พระมหากษัตริย์ กับ
ชนชั้นไพร่พล เป็นความสัมพันธ์ทางอำนาจโดยมีขุนนางเป็นผู้เชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างคนสองชนชั้น

4.2 ความสัมพันธ์ระหว่างพระบรมวงศานุวงศ์ กับพระบรมวงศานุวงศ์ ชุมนาง ข้าราชการ พระภิกษุสงฆ์ และทหารตะวันตก

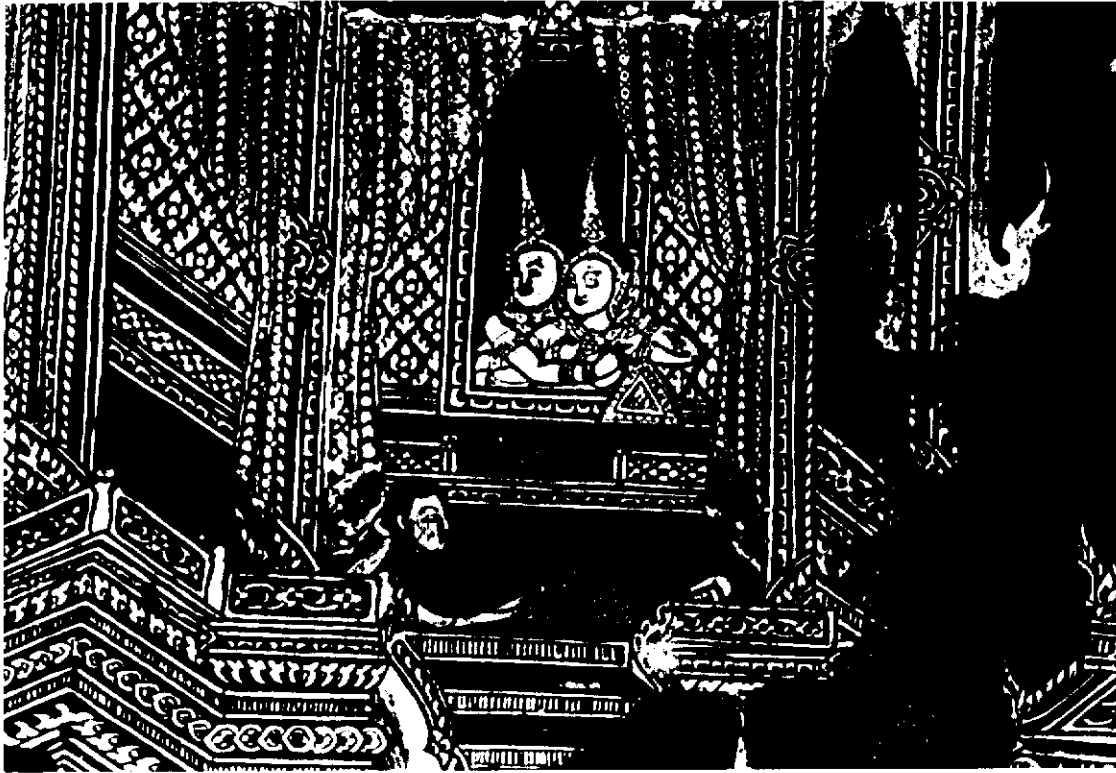

ภาพประกอบ 194 พระบรมวงศานุวงศ์ยกทัพพร้อมกับเหล่าขุนนางทหารชาวตะวันตกภาพนี้สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ทางการทหารระหว่างทหารไทยกับทหารตะวันตก ซึ่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีการฝึกทหารแบบตะวันตก โดยปีพ.ศ. 2394 มีนายทหารอังกฤษนอกราชการจากอินเดีย ชื่อร้อยเอกโทมัส ยอร์ชโนอกซ์ (Thomas George Knox) เข้ามาทำงานฝึกทหารพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรับตัวไว้เป็นครูฝึกทหารวังหน้า¹ ดังนั้นภาพนี้ยังสะท้อนให้เห็นว่ากิจการทหารไทยเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงโดยจัดการฝึกทหารแบบอย่างตะวันตก

¹การดี มหาชนธิ์. รัตนโกสินทร์ชุดปรับปรุงประเทศ (พ.ศ. 2334-2475). 2527.

ภาพประกอบ 195 พระบรมวงศานุวงศ์ ทรงทอดพระเนตรช้าง และกำลังตรัสถามขุนนาง
 ภาพนี้สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างพระบรมวงศานุวงศ์กับขุนนางอาจจะทรงกำลัง
 ศึกษาเล่าเรียน เกี่ยวกับศาสตร์ โดยมีขุนนางเป็นผู้ถวายวิชาความรู้

ภาพประกอบ 196 พระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งเป็นสตรี บรรทมหลับทอด และจับหน้าอกกัน ภาพนี้ สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างสตรีชั้นสูงกับสตรีชั้นสูงในวัง อาจเป็นการ "เล่นเพื่อน" ดังที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงประทานพระบรมราโชวาท แต่พระเจ้าลูกเธอว่า

...แต่พ่อขอเสียเป็นอันขาดทีเดียว คัดถึงคำพ่อสั่งให้มากนักรา (อย่าสูบผืน แลอย่าเล่น ผู้หญิงไม่ดีชั่ว อย่าเล่นเพื่อนกับใครเลย มีผิวมีเกิด)...¹

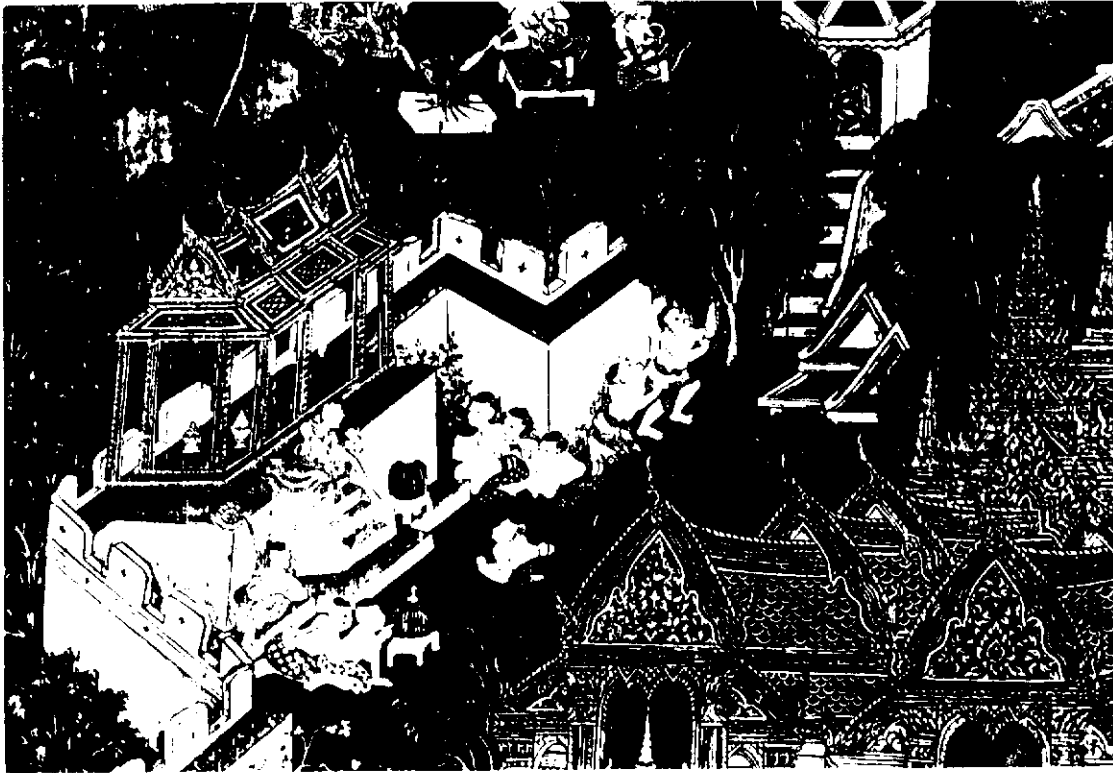
ทั้งนี้ก็เป็นเพราะสตรีในวังโดยเฉพาะเขตพระราชฐานชั้นใน แทบจะไม่มีโอกาสได้พบปะกับผู้ชายดังประกาศรัชกาลที่ 4 เรื่องห้ามไม่ให้หม่อมห้ามเจ้าต่างกรมมาคบนางาน²

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 1, 2506, หน้า 15.

²แหล่งเดิม, 2511, หน้า 71.

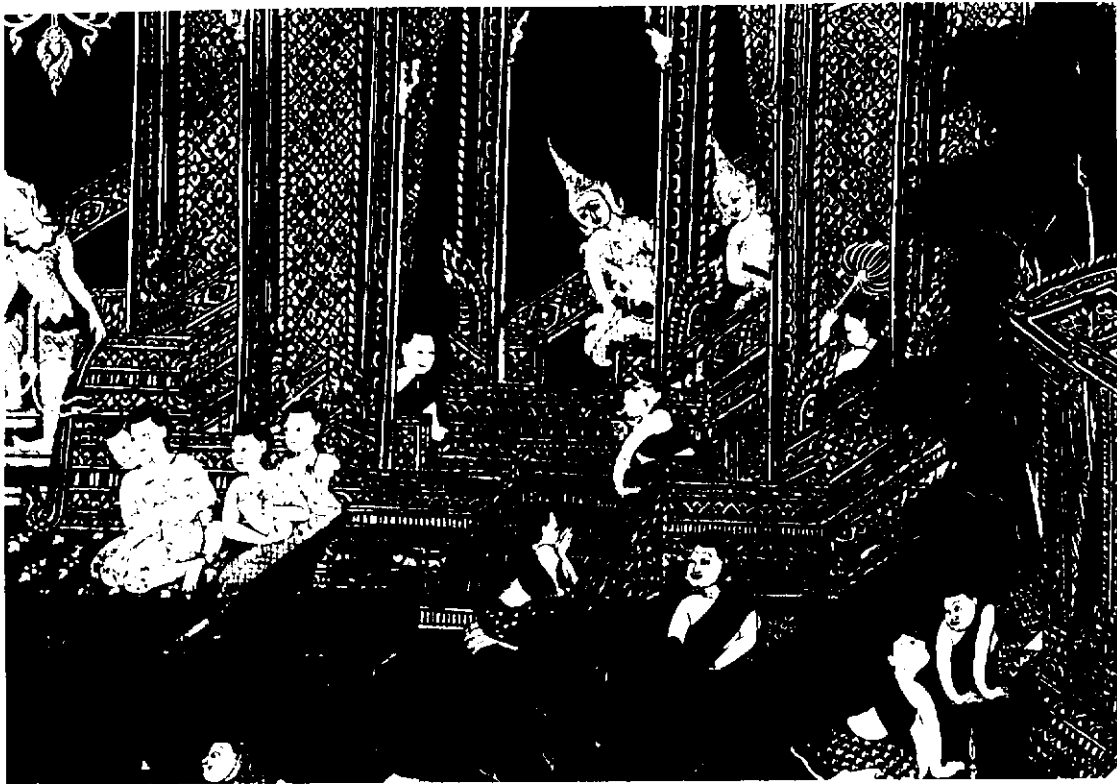
ภาพประกอบ 197 พระบรมวงศานุวงศ์ ถวายอาหารแด่พระพุทธเจ้า ภาพนี้ได้สะท้อนให้เห็น
ว่า สถาบันกษัตริย์ได้เป็นผู้อุปถัมภ์ศาสนาพุทธ

ภาพประกอบ 198 พระบรมวงศานุวงศ์ทรงเล่นแข่งนกกับเหล่าขุนนาง ข้าทาสบริวาร

ภาพสะท้อนการพักผ่อนร่วมกัน ระหว่างพระบรมวงศานุวงศ์ กับขุนนาง แม้จะมีฐานะทาง

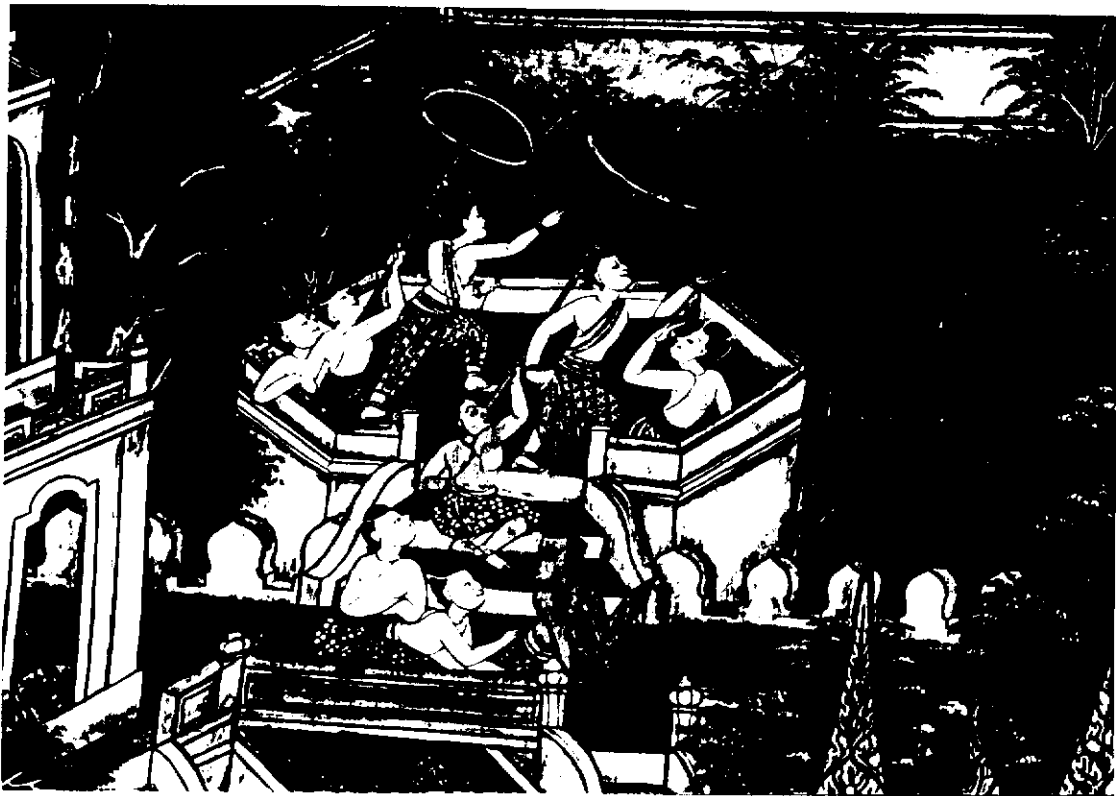
สังคมต่างกันมากก็สามารถร่วมสนุกด้วยกันได้

ภาพประกอบ 199 พระบรมวงศานุวงศ์ประทับอยู่ ณ พระที่นั่งในพระบรมมหาราชวัง มีเหล่า
นางข้าราชการอยู่งานเฝ้ารับใช้ เป็นภาพสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์
พระบรมวงศานุวงศ์กับเหล่านางกำนัล ว่านางกำนัล เป็นผู้ทำหน้าที่รับใช้กลุ่มเจ้านาย

ภาพประกอบ 200 ขุนนางเข้าเฝ้าพระบรมวงศานุวงศ์ อาจเป็นการปรึกษาราชการ

ภาพประกอบ 201 พระบรมวงศานุวงศ์ทรงเล่นว่าว โดยมีเหล่ามหาดเล็กคอยเฝ้ารับใช้

ภาพประกอบ 202 พระบรมวงศานุวงศ์ประทับ ณ พระตำหนักริมน้ำ มีเหล่านางข้าราชการ
เฝ้ารับใช้

จากภาพประกอบ 194-202 ได้สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างพระบรมวงศานุวงศ์
กับพระบรมวงศานุวงศ์หรือกลุ่มเจ้านายด้วยกัน และความสัมพันธ์กับขุนนาง ข้าราชการ พราหมณ์
ภิกษุสงฆ์ และพราหมณ์ ส่วนมากเป็นความสัมพันธ์ในรูปของความร่วมมือ กล่าวคือ พระบรมวงศานุวงศ์
จะประกอบกิจกรรมใด ๆ ในชีวิตประจำวันก็จะมีขุนนาง ข้าราชการเป็นผู้ช่วย ความสัมพันธ์กับชาวตะวันตก
โดยชาวตะวันตกเข้ามาเป็นทหารรับจ้าง ความสัมพันธ์กับพระภิกษุสงฆ์
แสดงถึงการเคารพศรัทธาในพุทธศาสนา สำหรับความสัมพันธ์ระหว่างสตรีชั้นสูงกับสตรีชั้นสูง
ในภาพประกอบ 196 จะได้กล่าวถึงในเรื่องปัญหาสังคมในบทที่ 7 อีกครั้งหนึ่ง

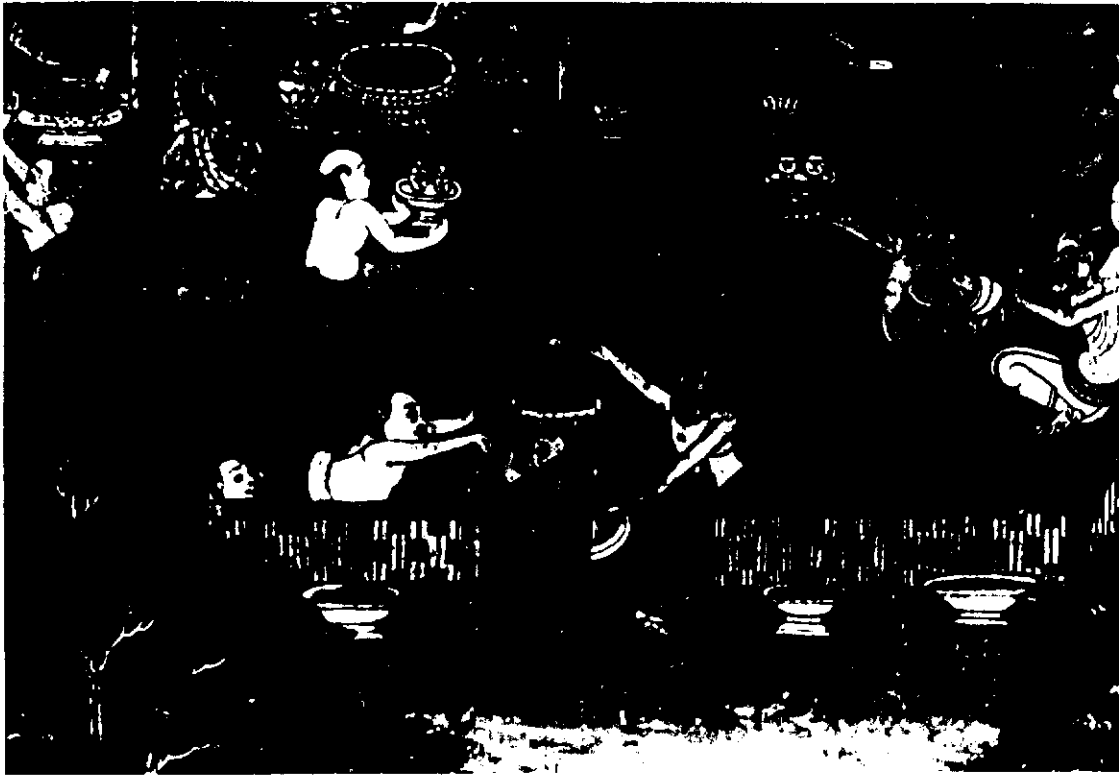
4.3 ความสัมพันธ์ระหว่างขุนนางกับขุนนาง ไพร่ และพระภิกษุสงฆ์

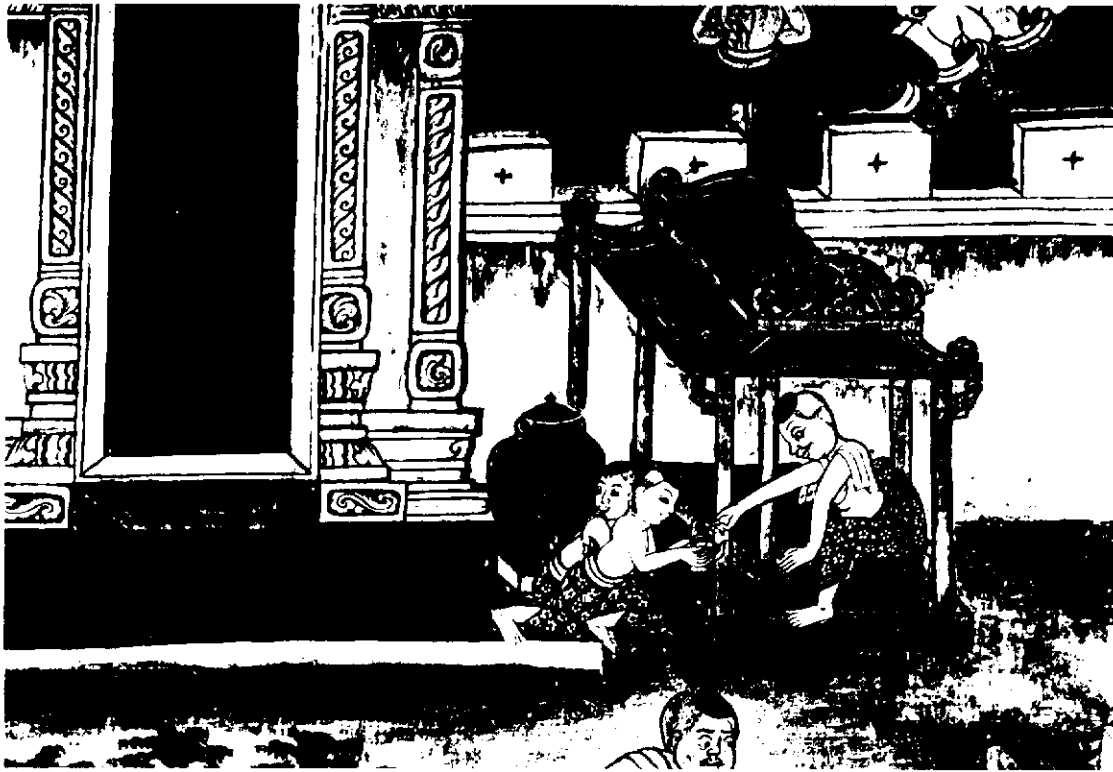
ภาพประกอบ 203 เหล่าขุนนางนั่งอ่านหนังสือบริเวณประตูทางเข้าพระบรมมหาราชวังชั้นใน สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างขุนนางด้วยกัน

ภาพประกอบ 204 เหล่าขุนนางพระตำราวจาใช้ไม้ฉากบ้านที่ยืนดูการแสดงในขณะที่คนอื่นนั่ง
ดูการแสดง สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างขุนนางกับชาวบ้าน

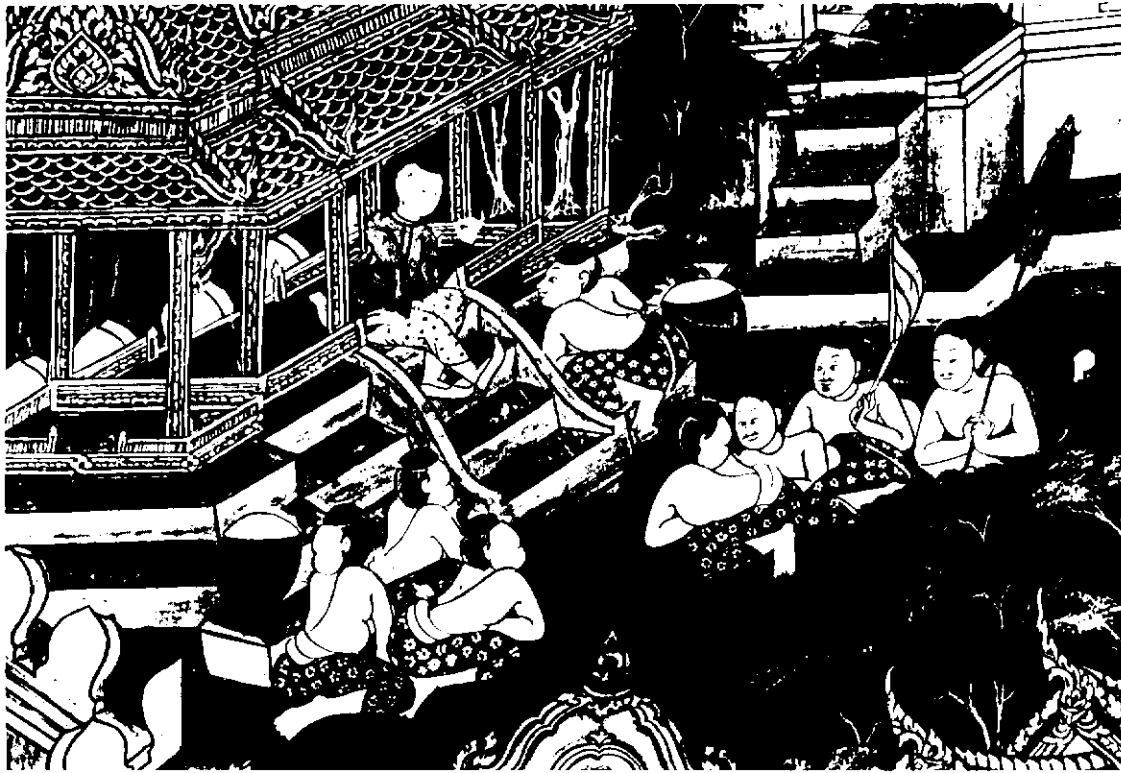
ภาพประกอบ 205 เศรษฐีทำบุญเลี้ยงพระ โดยมีเหล่าข้าทาสบริวารคอยช่วยยกของสะท้อน
ความศรัทธาของชาวบ้านต่อพุทธศาสนา

ภาพประกอบ 206 ชุมนางดื่มน้ำชาโดยมีบริวารเป็นคนรินชา สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่าง
ผู้ใหญ่กับเด็ก ซึ่งเด็กไทยถูกอบรมสั่งสอนให้อ่อนน้อม และปรนนิบัติต่อผู้ใหญ่เป็นการแสดง
ความกตัญญู แสดงถึงวิถีชีวิตคนไทยในสมัยรัชกาลที่ 4 ที่ยังคงรูปแบบจารีตประเพณีแบบไทย

ภาพประกอบ 207 ขุนนางนั่งคุยกันบริเวณกำแพงพระราชฐานชั้นใน สะท้อนให้เห็นความ
สัมพันธ์ระหว่าง ขุนนางกับขุนนางในยามว่างก็จะมาสนทนากัน

ภาพประกอบ 208 ชุณนางกราบทูลพระบรมวงศานุวงศ์ซึ่งนั่งบนศาลา มีเหล่าบริวารถือ
เครื่องยศหมอบอยู่ใกล้ ๆ สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างพระบรมวงศานุวงศ์กับไพร่ โดย
ไพร่มีหน้าที่รับใช้มูลนาย¹

¹อ่านรายละเอียดเพิ่มเติมได้ใน ม.ร.ว.อศิน รพีพัทธ์, เล่มเดิม, หน้า 109-131
และ 174-192.

ภาพระกอบ 209 เศรษฐีทำทานกับคนยากจน สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างคนที่มีฐานะ
ต่างกันในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 4

ภาพประกอบ 210 ภรรยาขุนนางทำบุญตักบาตรโดยมีเหล่าข้าทาสบริวาร ช่วยถือของติดตาม สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่าง มุลนายกับไพร่ แสดงให้เห็นว่าไพร่นี้มิได้ทาสทาสีที่เฉพาะรับใช้มุลนายเท่านั้น แต่มีทาสที่รับใช้ภรรยาของมุลนายด้วย

ภาพประกอบ 211 ชวนนางเต็น มีไพร่ถือเครื่องยศติดตาม สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างมูลนาย
กับไพร่ โดยไพร่มีหน้าที่รับใช้มูลนาย¹

¹อ้างแล้วในบทที่ 3.

ภาพประกอบ 212 ขุนนางนั่งคุยกับบ่าวไพร่ และมีบ่าวไพร่ถือเครื่องยศนั่งอยู่ใกล้ ๆ

สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างไพร่กับมูลนาย¹ ซึ่งการนำเสนอในหลาย ๆ ภาพ เพื่อย้ำให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างมูลนายกับไพร่ว่าไพร่มีหน้าที่รับใช้มูลนายให้ชัดเจนยิ่งขึ้น

¹ ก้างแล้ววานภาพประกอบ 211.

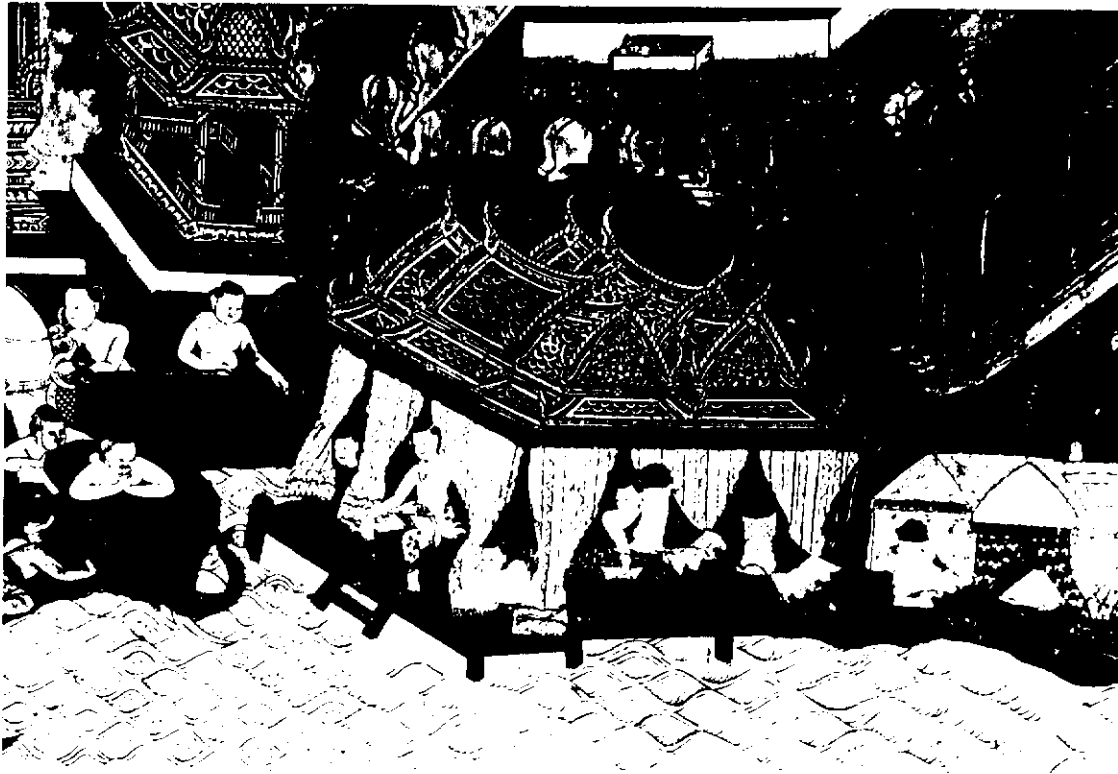

ภาพประกอบ 213 ขุนนาง หรืออาจเป็นชนชั้นกลาง นั่งรถม้าโดยมีไพร่ เป็นผู้ขับสะท้อนให้เห็นความสับสนระหว่าง เภมลนาถกับไพร่

ภาพประกอบ 214 ชุณนางนั่งไขว่ห้าง มีป้าว่าพรนั่งหมอบ สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์
ระหว่างมูลนายกับไพร่ว่าพรต้องททหน้าที่ติดตามมูลนาย ซึ่งมูลนายจะไปไหนโดยไม่มี
ไพร่ติดตามไม่ได้¹

¹อ้างแล้วในบทที่ 3.

ภาพประกอบ 215 ชุมนางนั่งดูบ่าวไพร่อาบน้ำให้ช้าง ความสัมพันธ์ระหว่างราชสำนักกับ
ชาวบ้านซึ่งทำหน้าที่เป็นคนเลี้ยงช้าง

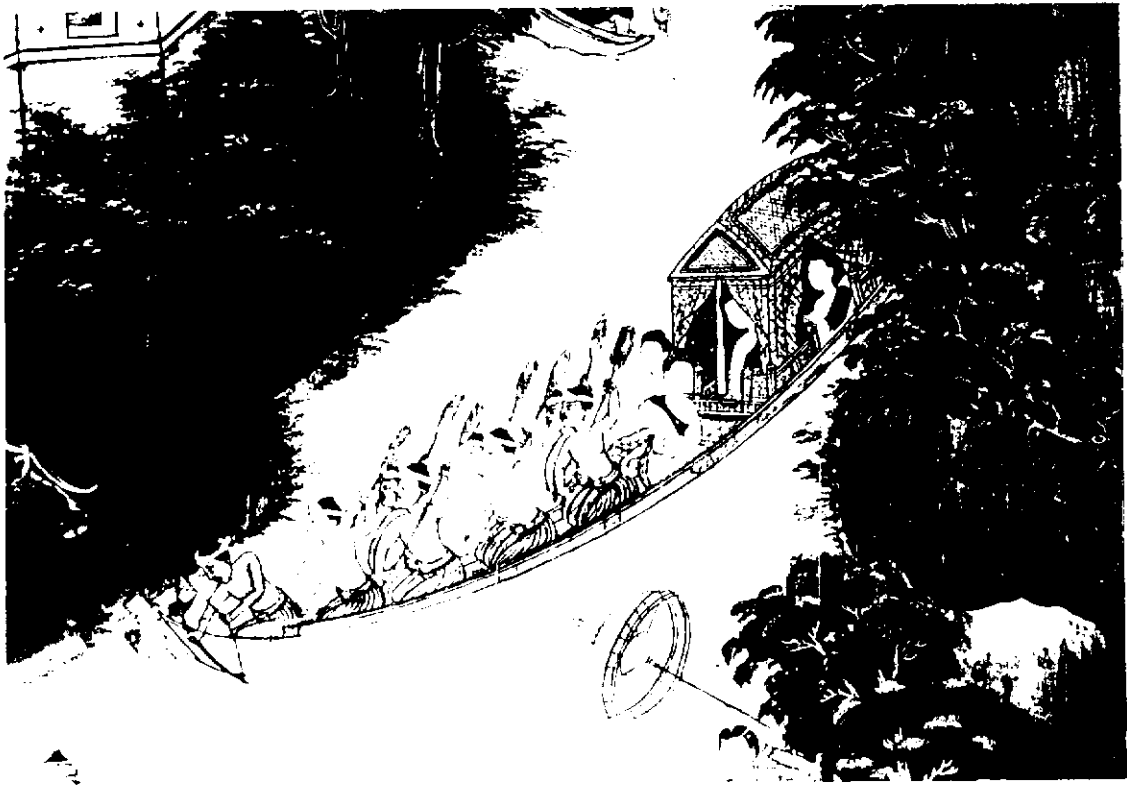
ภาพประกอบ 216 ขุนนางนั่งช้างโดยมีปาวาไพรเป็นควาญช้าง

ภาพประกอบ 217 ภรรยาขุนนางท้าวบุญตกบาตรมีเหล่านริวาร ถือของท้าวบุญติดตาม สะท้อน
ความสัมพันธ์ระหว่าง ภรรยาขุนนางกับไพร่ ไพร่นอกจากจะรับใช้ขุนนางแล้วยังต้องรับใช้
ภรรยาของขุนนางด้วย

ภาพประกอบ 218 ชุมนางนั่งดูบ่าวไพร่แสดงกระบี่กระบอง

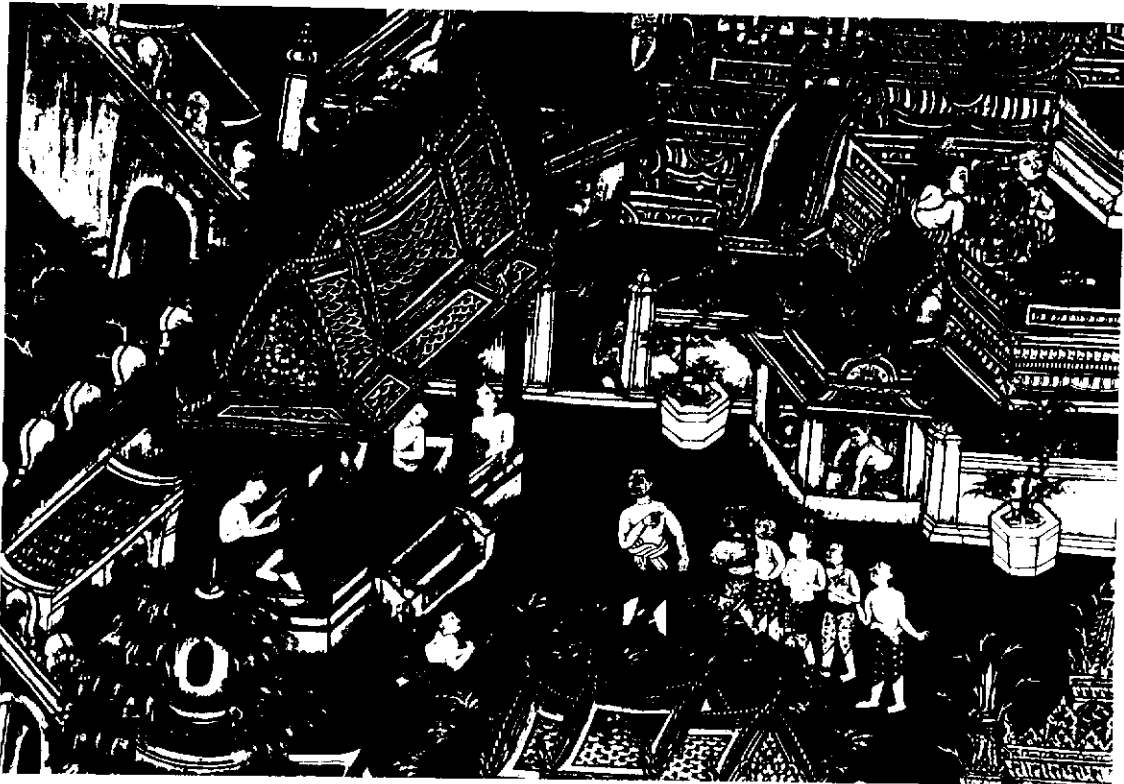
ภาพประกอบ 219 สตรีในราชสำนักนั่งเรือพระที่นั่ง มีไพร่เป็นฝีพาย สะท้อนภาพความ
สัมพันธ์ระหว่างสตรีชั้นสูงในราชสำนัก กับชาวบ้านสามัญชนที่เป็นไพร่ฝีพายโดยทำหน้าที่
รับใช้ชนชั้นสูง

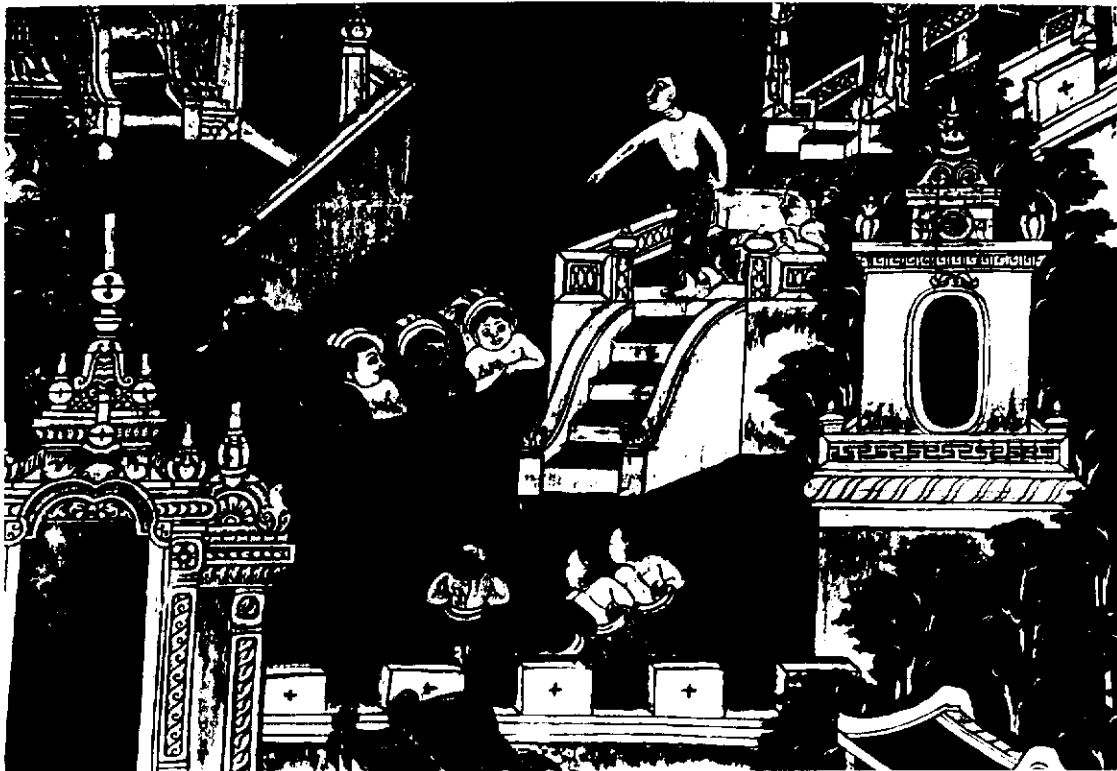
ภาพประกอบ 220 ชุณนางนึ่งคานหามโดยมีเหล่าไพร่บริวารเป็นผู้หาม สะท้อนความสัมพันธ์
ระหว่างมูลนายกับไพร่ โดยไพร่ทำหน้าที่แบกคานหามรับใช้มูลนาย

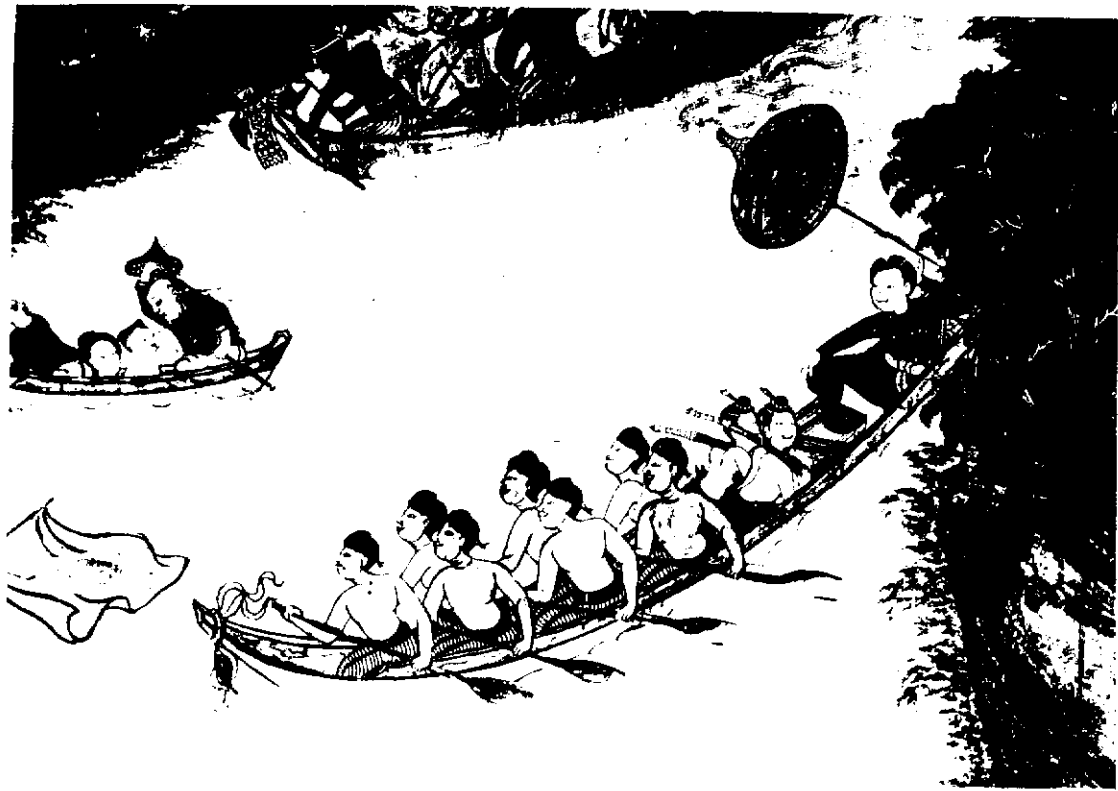
ภาพประกอบ 221 ชุณนางกำลังแต่งกายให้เรียบร้อยก่อนเข้าวัง มีไพร่เป็นผู้ช่วยถือของ
สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างมุลนายกับไพร่ โดยไพร่ที่ทาหน้าที่ติดตามมุลนาย จะคอยช่วย
เหลือมุลนายตามที่มุลนายต้องการ

ภาพประกอบ 222 ขุนนางนั่งอ่านหนังสือที่ศาลาในพระบรมมหาราชวัง สะท้อนความสัมพันธ์
ทางสังคมของชนชั้นขุนนางด้วยกัน

ภาพประกอบ 223 ชุณนางกำลังสั่งป่าวไพร่ที่หมอบกราบอยู่ สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่าง
มุลนายกับไพร่ ซึ่งไพร่ต้องรับฟังคำสั่งจากมุลนาย ให้ไปหาหน้าที่ตามที่มุลนายสั่ง

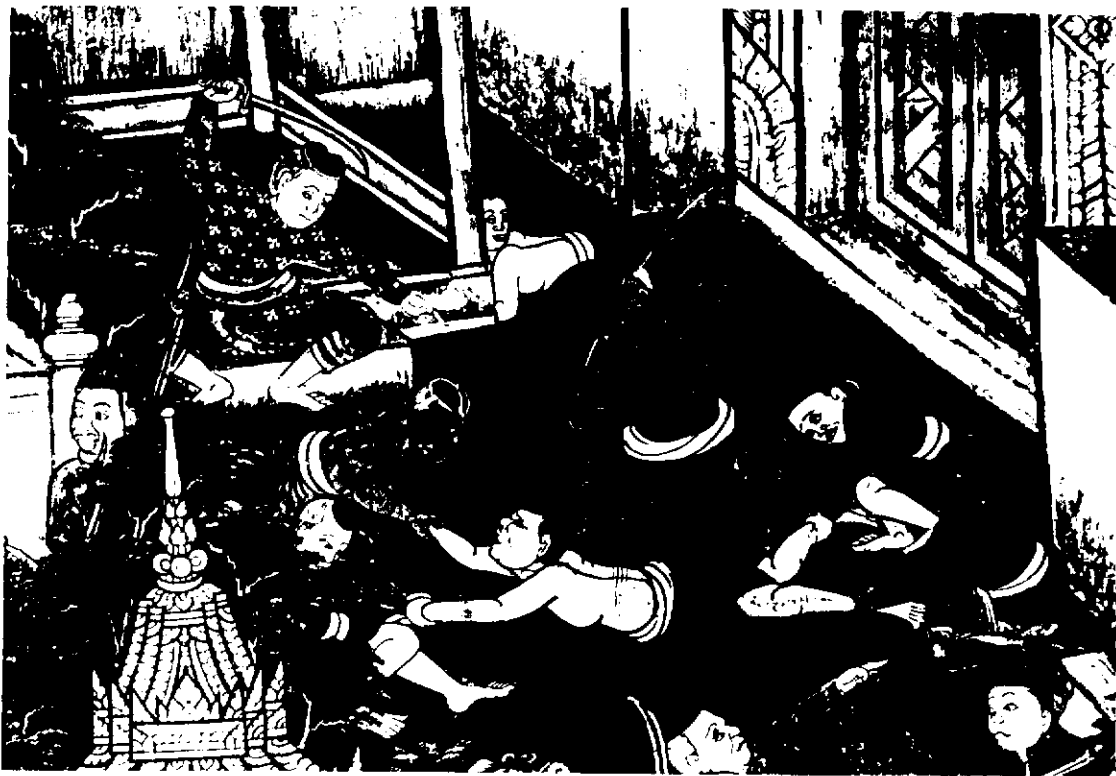

ภาพประกอบ 224 ขุนนางนั่งเรือโดยฝีพายเป็นฝีพาย สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างขุนนาง
กับไพร่ โดยไพร่ทำหน้าที่เป็นฝีพาย

ภาพประกอบ 225 ชุมนางนั่งบนศาลากำลังยิงปืนไฟ ในขณะที่ชุนนางอีกคนถือดาบ สั่งให้
 ปืนไฟจับตัวชาวจีน หรืออาจเป็นชาวญวน¹ โดยดูจากลักษณะการแต่งกาย สะท้อนภาพ
 ความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในสังคมสมัยรัชกาลที่ 4 ระหว่างมูลนาย ไฟร์ และทาสเชลย
 โดยมูลนายมีอำนาจในการยิงปืนไฟให้จับตัวทาสเชลย

¹ เพราะแต่งกายคล้ายกับคนญวนที่เล่นญวนหก ในภาพประกอบ 264 โดยเฉพาะซึ่งมี
 ลักษณะ เดียวกัน

ภาพประกอบ 226 ชุมนางข้าพ้าบ่าวไพร่โยยตีผู้ชายคนหนึ่ง มีชายไทยอาจเป็นไพร่ หรือทาส
ช่วยดึงแขนคนถูกโยย และคนดึงขาคนถูกโยยเข้าใจว่าเป็นคนจีนหรือญวนที่ต้องขึ้นสังกัดาไพร่
เช่นเดียวกับคนไทย และสันนิษฐานว่าโยยตีทาส ภาพนี้สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างมูลนาย
ในการปฏิบัติต่อผู้กระทำความผิด

ภาพประกอบ 227 นางในวังกำลังคุมสาวชาววังเล่นน้ำใกล้ตำหนักกรมหมื่นน้ำ ภาพนี้สะท้อน
ความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มสตรีชาววังในชีวิตประจำวัน

ภาพประกอบ 228 นางในวังให้ทานแก่ขอทาน ภาพสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างสตรีชั้นสูงกับขอทาน ถึงแม้จะมีสถานะทางสังคมที่ต่างกันมาก แต่ก็มีโอกาสได้ติดต่อโดยไม่คิดทางศาสนาเป็นสะพานเชื่อมโยงกัน

ภาพประกอบ 229 ชุดนางเงือกหญิงนิทานกรวดานชาน มีท่าโพริทเชอกรอรับใช้ สะท้อน
ความนิยมพื้นบ้านเรื่องนางเงือกกับโพริ

ภาพประกอบ 230 เด็กยกโปงให้แม่ค้าที่ส่งของมาใส่ตะกร้า ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ใหญ่กับเด็ก
 ผู้ใหญ่จะเป็นผู้จัดเด็กให้ดูกับ ผู้ใหญ่จะบอกความเมตตาแก่เด็ก และเด็กก็ให้ความเคารพ
 ต่อผู้ใหญ่

ภาพประกอบ 231 พระบรมวงศานุวงศ์ เสด็จออกนอกพระราชวังมีขุนนางทหารติดตาม
ความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มชนชั้นปกครองกับชนชั้นปกครอง ซึ่งต่างเอื้อเพื่อชิงกันและกัน¹

จากภาพประกอบ 203-231 สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างขุนนางกับขุนนาง
ไพร่ พระภิกษุสงฆ์ ซึ่งก็มีทั้งรูปแบบของความร่วมมือ และขัดแย้ง ในรูปของความร่วมมือ
เช่น ไพร่จะมีหน้าที่รับใช้ขุนนาง ขุนนางจะช่วยกันทำหน้าที่บริหารราชการ บ้านเมือง และ
ขุนนางก็มีความศรัทธาในพุทธศาสนา เช่น การดื่มน้ำ แสดงให้เห็นว่า กลุ่มขุนนางได้เป็น
ผู้อุปถัมภ์ศาสนาพุทธด้วย สำหรับความสัมพันธ์ในรูปความขัดแย้งนั้น ขุนนางมีหน้าที่ลงโทษผู้
กระทำความผิด ภาพที่สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ในรูปของความขัดแย้ง มีเพียงเล็กน้อย
เท่านั้น

¹อ่านรายละเอียดเพิ่มเติมใน ม.ร.ว.อดิน รพีพัฒน์. เล่มเดิม.

4.4 ความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นไพร่กับชนชั้นพระ พระภิกษุสงฆ์ และชาวต่างชาติต่างศาสนา

ภาพระกอบ 232 ชาวบ้านทั้งที่เป็นคนไทย และแขกพราหมณ์กำลังทะเลาะวิวาทต่อกัน

สะท้อนให้เห็นความขัดแย้งระหว่างคนในสังคมสมัยรัชกาลที่ 4

ภาพประกอบ 233 ชายไทยสองคนใช้ไม้พายตีกันในเรื่อง ภาพแสดงความขัดแย้งของคนไทย
มีการต่อสู้วิวาทกันในการดำเนินชีวิตประจำวัน

ภาพประกอบ 234 ชูชกกำลังลากจูงนางอมิตตา ซึ่งนางอมิตตาถูกขายให้เป็นภรรยาของชูชก ภาพนี้สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างคนในสังคมเมื่อมีหนี้สินมักขายภรรยาและบุตรลงเป็นทาสมาก กระทั่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ออกประกาศพระราชบัญญัติเรื่องผู้ขายเมีย บิดามารดาขายบุตร สรุปความว่าหากสามีจะขายภรรยาลงเป็นทาสจะต้องได้รับความยินยอมจากภรรยา หากจะขายบุตรบุตรต้องมีอายุไม่เกิน 15 ปี¹

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405-2411. 2511. หน้า 277.

ภาพประกอบ 235 ชายจีนกำลังเกี่ยวพาราสีสาวไทย ซึ่งกำลังนั่งเข็นอ้าย ภาพสะท้อน
ความสัมพันธ์ระหว่างพ่อจีนกับสาวไทย ในสมัยรัชกาลที่ 4

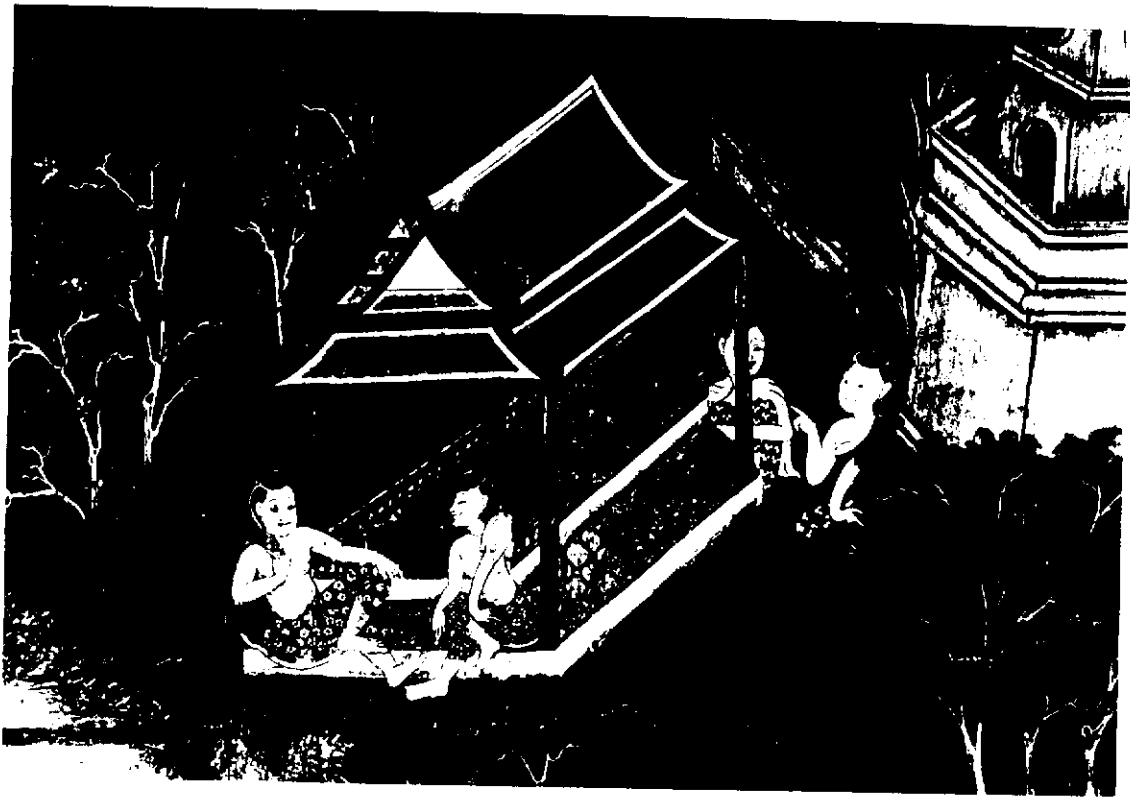
ภาพประกอบ 236 หญิงชายไทยกำลังนั่งคุยที่ริมกำแพงพระบรมหาราชวัง สะท้อนความ
สัมพันธ์ของชาวบ้านในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 4

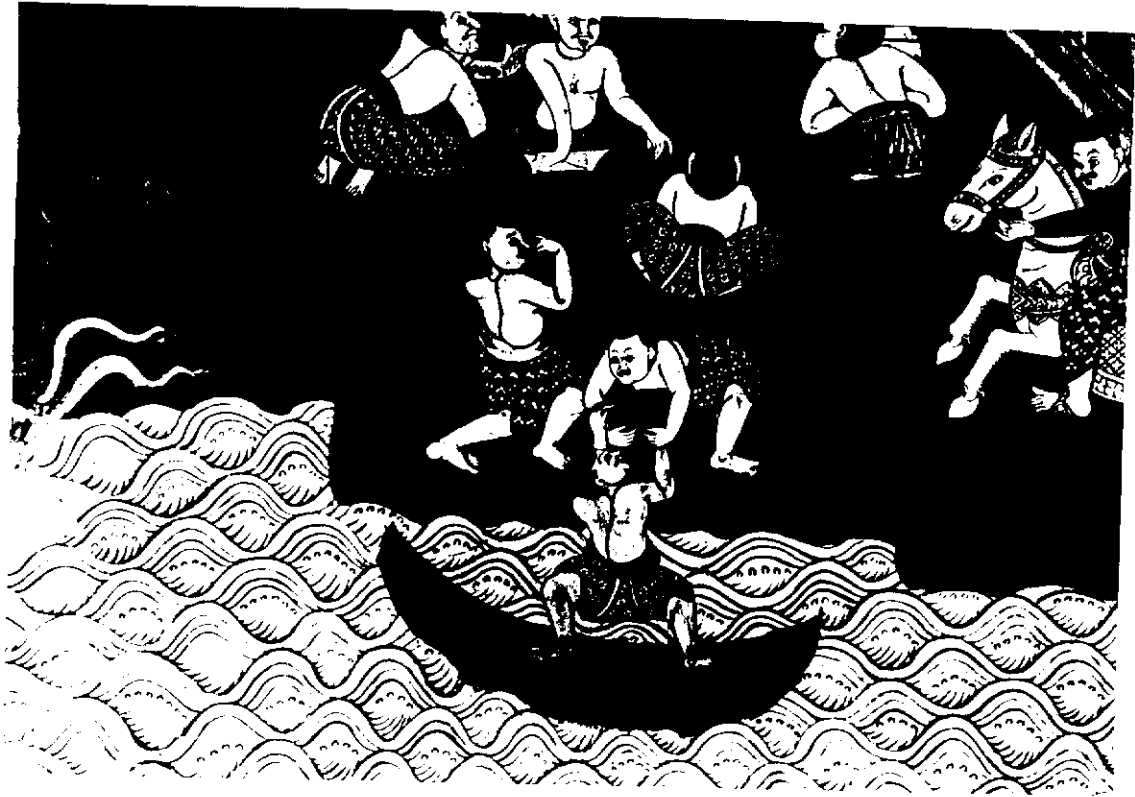
ภาพประกอบ 237 ชาวบ้านไทย จีน แซก ทั้งที่เป็นเด็ก หนุ่มสาว คนเฒ่าคนแก่ชวนกันมาดู
มหรสพ สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างคนในสังคม

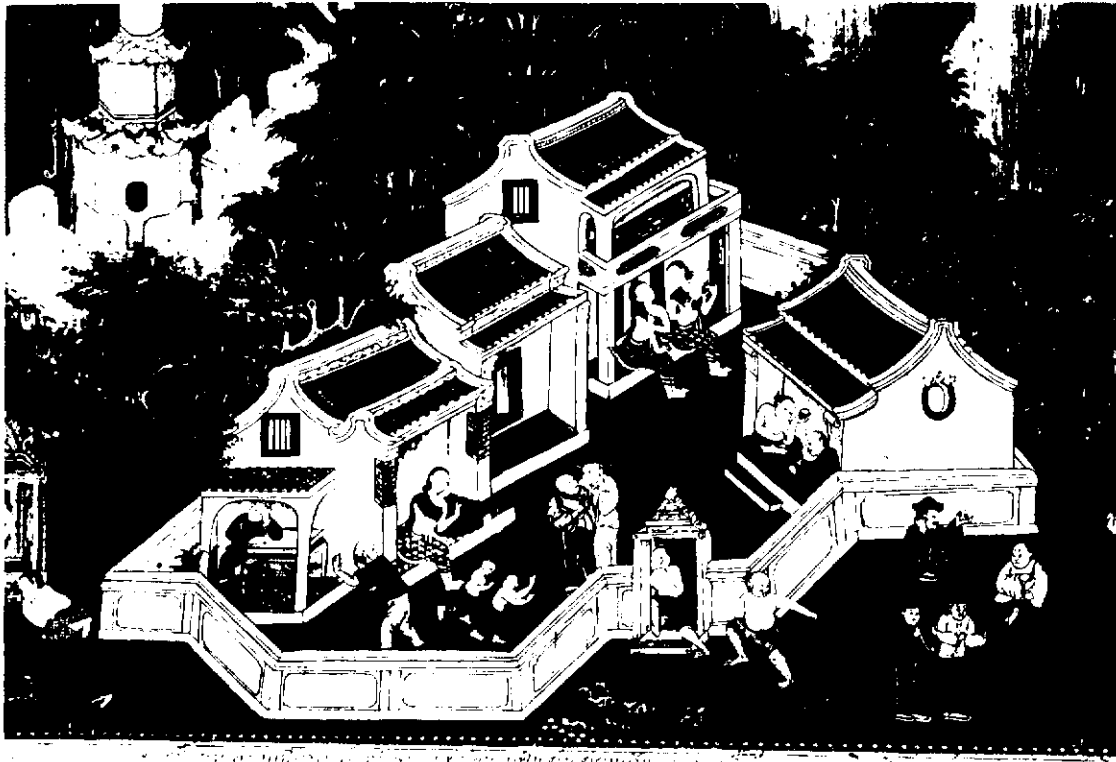
ภาพประกอบ 238 พ่อคำ แม่คำ ช่วยกันพายเรือขายของ สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างใน
การร่วมมือกันทำงาน

ภาพประกอบ 239 ชาวบ้านทั้งชาย และหญิงนั่งคุยกันโดยผู้ชายนั่งคุยกันบนศาลานะขณะที่
ฝ่ายหญิงนั่งคุยกันที่พื้นดิน สะท้อนความสัมพันธ์ของคนในสังคมสมัยรัชกาลที่ 4 และความ
แตกต่างของฐานะทางสังคมระหว่างชายกับหญิง

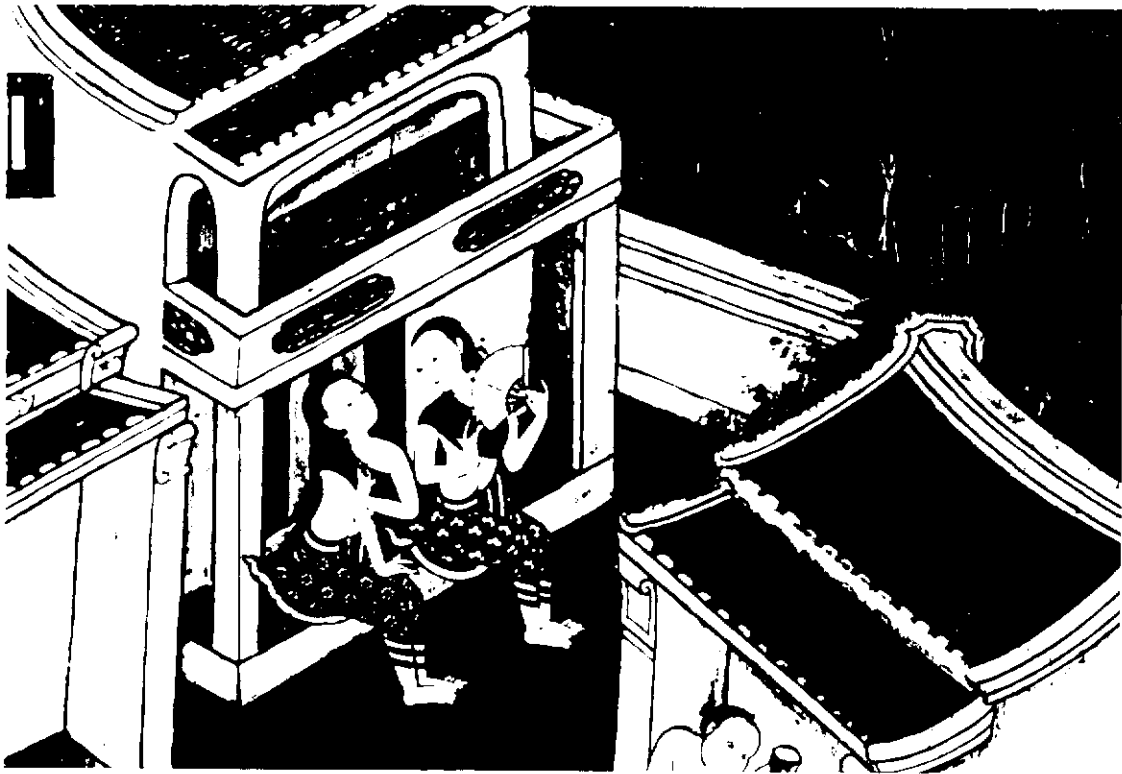

ภาพประกอบ 240 ผู้ชายช่วยกันชนของลงเรือ สะท้อนความสัมพันธ์ของคนในการร่วมมือกัน
ทำงาน

ภาพประกอบ 241 ครอบครัวเศรษฐีชาวจีน มีภรรยาเป็นหญิงไทยสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่าง
ชาวจีนกับชาวไทย ซึ่งเชื่อมความสัมพันธ์โดยการแต่งงาน ซึ่งสกินเนอร์ จี วิลเลียม ได้ให้
ความเห็นว่าเป็นการกลืนชาติ¹

¹สกินเนอร์ จี วิลเลียม. แสงเติม. หน้า 293.

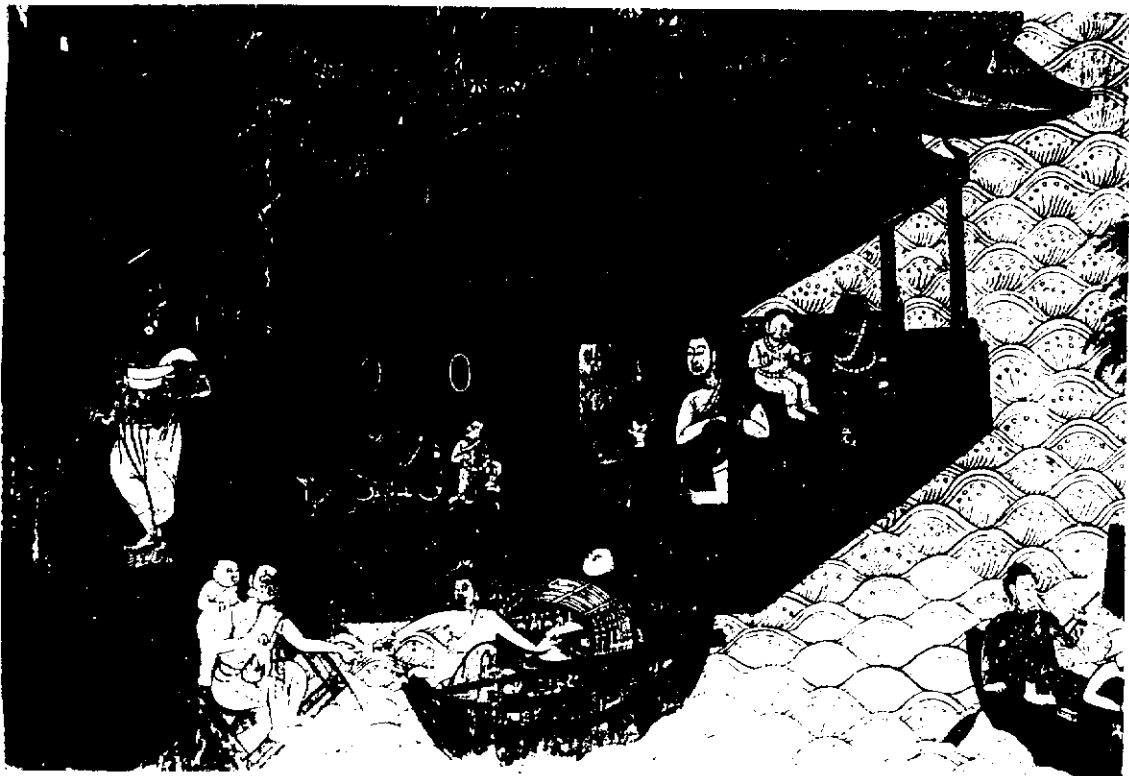
ภาพประกอบ 242 หญิงไทยในครอบครัวคนจีนกำลังนั่งคุยกัน

ภาพประกอบ 243 ชายไทย 4 คน นั่งล้อมวงเล่นทอดลูกเต๋า สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่าง
ชายไทยในสังคมสมัยรัชกาลที่ 4 ในชีวิตประจำวัน

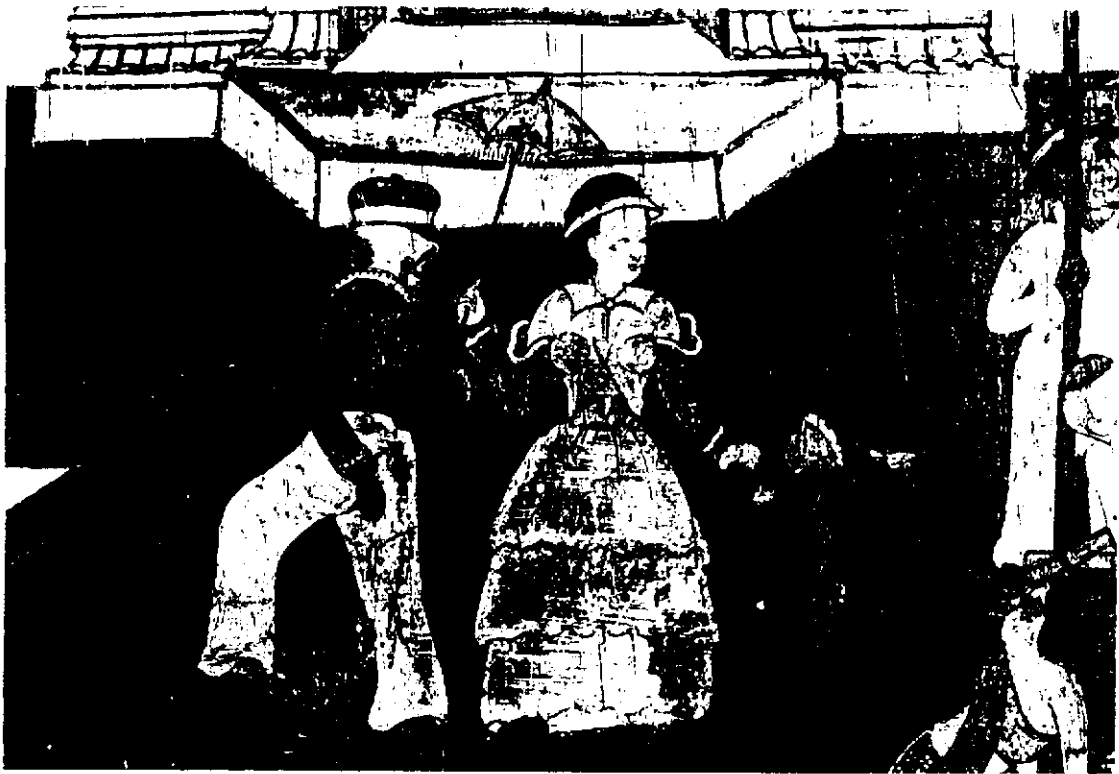

ภาพประกอบ 244 พ่อค้าเกวียนทำบุญถวายอาหารแด่พระพุทธเจ้า สะท้อนความศรัทธาของ
คนไทยต่อศาสนาพุทธ

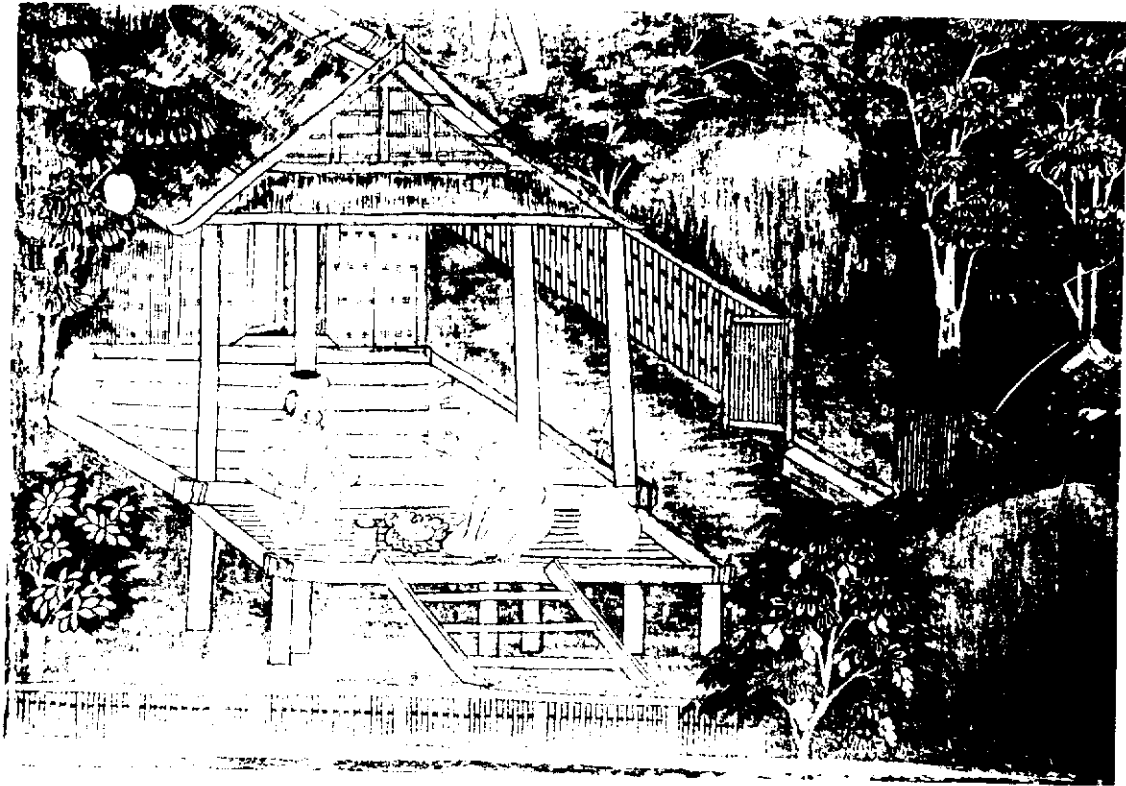

ภาพประกอบ 245 หญิงแซกพราหมณ์ ซื้อของจากแม่ค้าคนไทยโดยมีเด็กชายชาวจีนเป็นผู้
 แจวเรือ ภาพนี้สะท้อนให้เห็นการติดต่อกันระหว่างคนในสังคม เด็กชาวจีนอาจจะเป็น
 ลูกชายของแม่ค้าคนไทยซึ่งมีพ่อเป็นชาวจีน ซึ่งคนจีนในสมัยนั้น ที่อพยพเข้ามาส่วนมาก
 เป็นผู้ขาย ชาวจีนจึงต้องแต่งงานกับคนไทย¹

¹จี วิลเลียม สกินเนอร์, เล่มเดิม, หน้า 129.

ภาพประกอบ 246 หญิงชาย ชาวตะวันตกจู๋เต็กไปดูการแสดงลิเก มีชาวตะวันตกสองคน
ยืนเกาะเสาโรงลิเก ขณะที่ดูการแสดง ภาพนี้สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างคนไทยกับชาว
ตะวันตก โดยชาวตะวันตกมาดูการแสดงของคนไทย

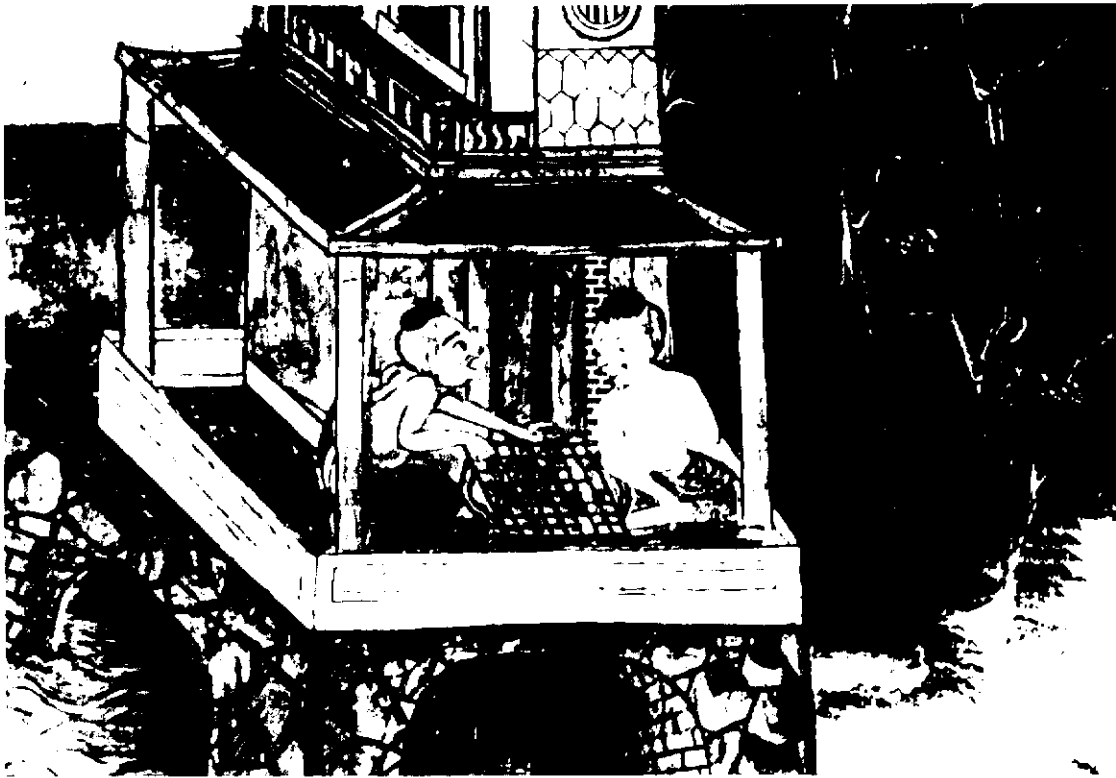
ภาพประกอบ 247 ชูชกนี้ขุดกับนายพราน แสดงถึงความสัมพันธ์ของคนต่างชาติต่างศาสนา
กัน
ในสังคมในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ภาพประกอบ 248 พ่อค้าเกวียนช่วยกันหุงหาอาหาร สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มคน
ที่มีอาชีพเดียวกัน จะช่วยเหลือซึ่งกันและกัน

ภาพประกอบ 249 หญิงสาวกำลังลักลอบนำของมาให้ผู้ชาย สะท้อนภาพความสัมพันธ์ระหว่างชายไทยกับหญิงไทย ซึ่งในสมัยก่อนหญิงสาวกับชายหนุ่มมีโอกาสที่จะได้พบเจอกัน มีน้อยมาก ยกเว้นได้ไปทำบุญที่วัด จึงมีภาพของหญิงชายลักลอบพบกัน

ภาพประกอบ 250 ชายจีน 2 คน นั่งเล่นหมากรูก ตรงชานบ้านใกล้ริมน้ำสะท้อนความสัมพันธ์
ระหว่างคนจีนที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานในจังหวัดภูเก็ตด้วยกัน

ภาพประกอบ 251 ชายคนหนึ่งกำลังตำหมาก อีกคนกำลังรอกินหมาก สะท้อนให้เห็นความ
 เชื้อเพื่อเผื่อแผ่ ความมีน้ำใจของคนไทย ซึ่งชาวตะวันตกที่เข้ามาเมืองไทยต่างลงความ
 เห็นพ้องกันว่าคนไทยเป็นคนมีใจโอบอ้อมอารี¹

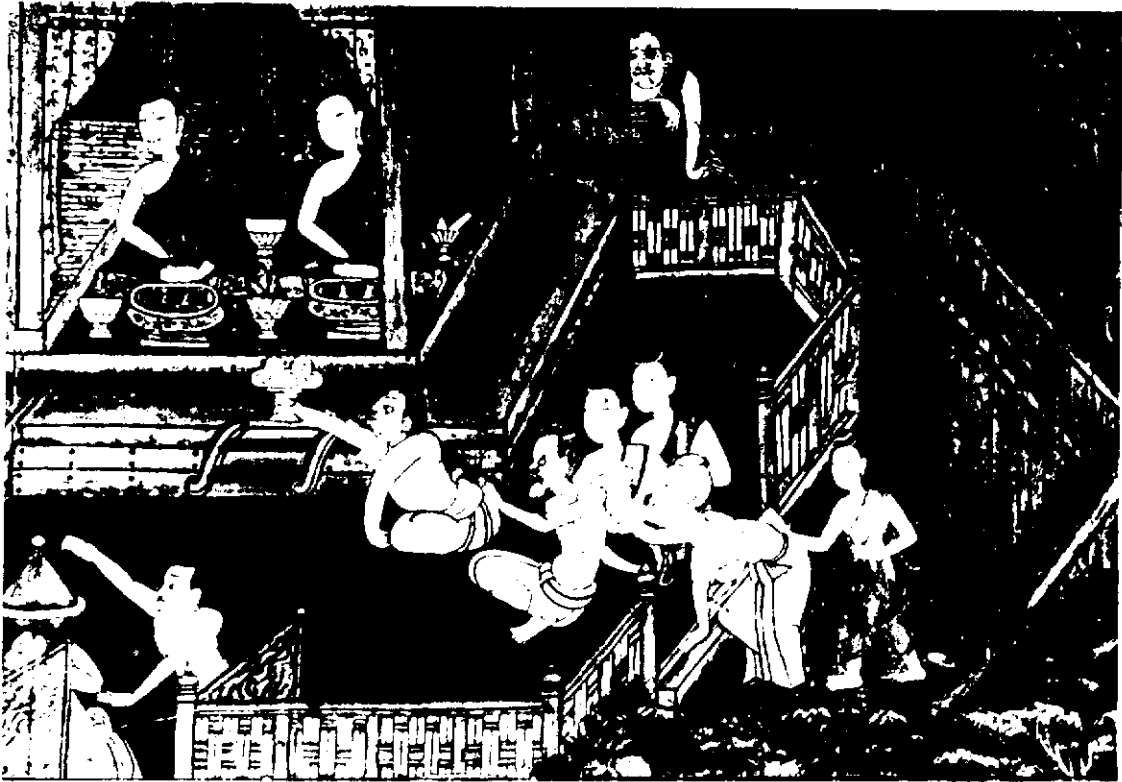
¹วริยา ศิวะศรียานนท์ และทวีวัฒน์ บุณทริกวิวัฒน์. บุคลิกภาพและลักษณะนิสัย
 ของคนไทยในทวารศนะของชาวตะวันตกสมัยอยุธยา-พ.ศ.2475. 2523. หน้า 52.

ภาพประกอบ 252 คนจีนกำลังช่วยกันแล่นเรือ บางคนก็ยกอาหาร ขณะที่คนไทยกำลัง
หาน้ำ แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างคนจีนกับคนไทยที่ทำงานร่วมกัน

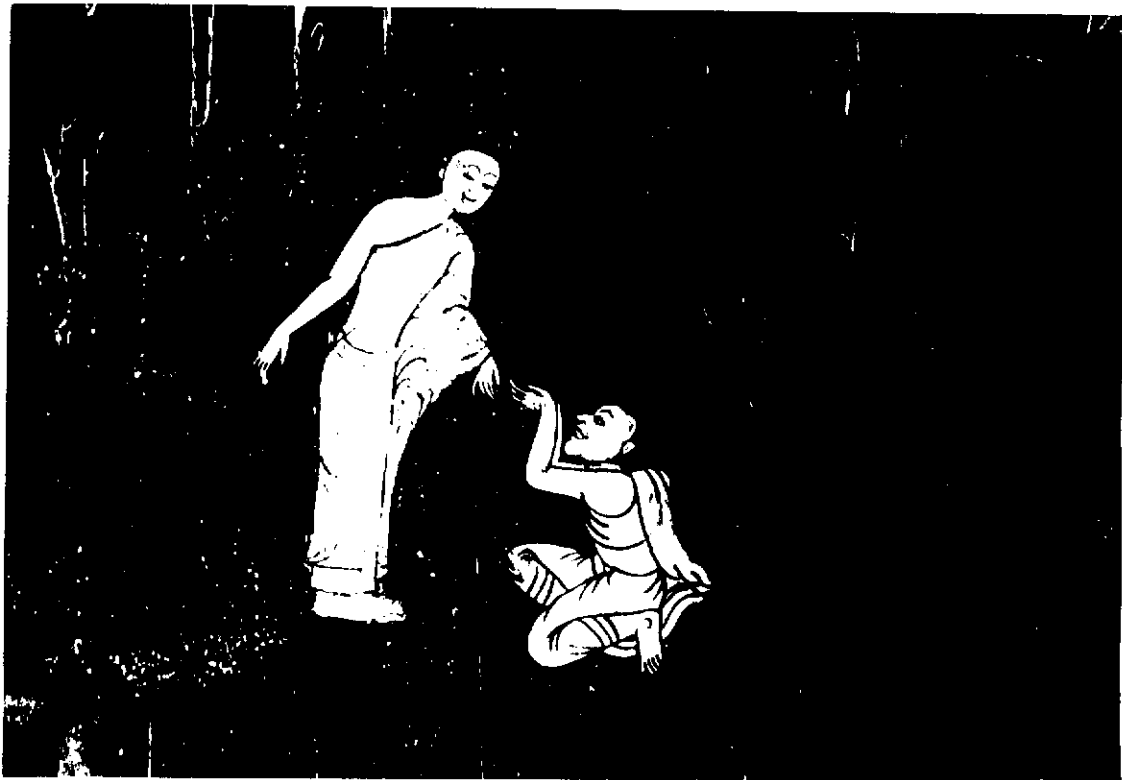
ภาพประกอบ 253 ผู้เฝ้ากำลังถวายอาหารแด่พระภิกษุสงฆ์ สะท้อนให้เห็นความศรัทธาของ
คนไทยต่อพุทธศาสนา

ภาพประกอบ 254 ผู้เฒ่า หญิงสาว และเด็ก ร่วมกันทำบุญประเคนอาหารแด่พระภิกษุสงฆ์
สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ของคนในครอบครัวโดยร่วมกันทำบุญ

จากภาพประกอบ 232-254 ได้สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างชนชั้นไพร่กับ
ชนชั้นไพร่ พระภิกษุสงฆ์ และชาวต่างชาติต่างศาสนา ซึ่งความสัมพันธ์มี 2 รูปแบบใหญ่ คือ
ความสัมพันธ์ในรูปของความร่วมมือ และความสัมพันธ์ในรูปของความขัดแย้ง ในรูปของ
ความร่วมมือ เช่น คนไทยช่วยคนจีนทำงาน (ภาพประกอบ 252) คนไทยแบ่งปันหมากให้กัน
(ภาพประกอบ 251) หรือภาพการเกี่ยวพาราสีระหว่างหนุ่มจีนกับสาวไทย (ภาพประกอบ 235)
รวมทั้งภาพความสัมพันธ์กับพุทธศาสนาของคนไทย (ภาพประกอบ 253-254) ภาพความขัดแย้ง
เป็นภาพการทะเลาะเบาะแว้งระหว่างคนไทยกับคนไทย (ภาพประกอบ 233) และการทะเลาะ
เบาะแว้งระหว่างคนไทยกับแขกพวามณี (ภาพประกอบ 232)

4.5 ความสัมพันธ์ระหว่างพระภิกษุสงฆ์กับพราหมณ์

ภาพประกอบ 255 พราหมณ์ถวายฟางข้าวแด่พระพุทธเจ้า สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างศาสนา
 แสดงให้เห็นว่าพราหมณ์มีความศรัทธาพระพุทธศาสนา

4.6 ความสัมพันธ์ระหว่างชาวต่างชาติต่างศาสนา กับชาวต่างชาติต่างศาสนา

ภาพประกอบ 256 ชาวตะวันตกกำลังให้ชาวจีนแบกของ สะท้อนให้เห็นความร่วมมือระหว่าง
ชาวตะวันตกกับชาวจีนในการทำการค้า

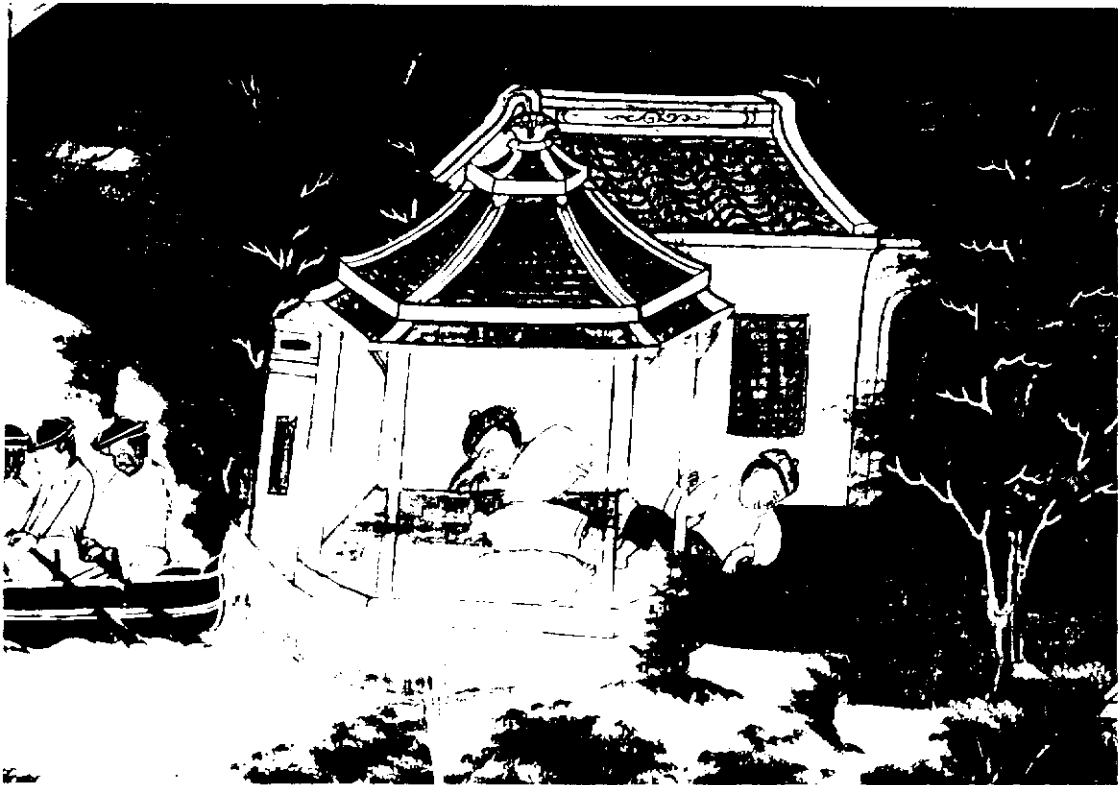
ภาพประกอบ 257 ชายมุสลิมปะปนอยู่กับคนไทยที่กำลังทำบุญตักบาตร สะท้อนภาพความสัมพันธ์
ระหว่างชาวมุสลิมกับคนไทย ถึงแม้จะเป็นคนต่างชาติ ต่างศาสนากันก็สามารถอยู่ร่วมกันใน
สังคมเดียวกันได้

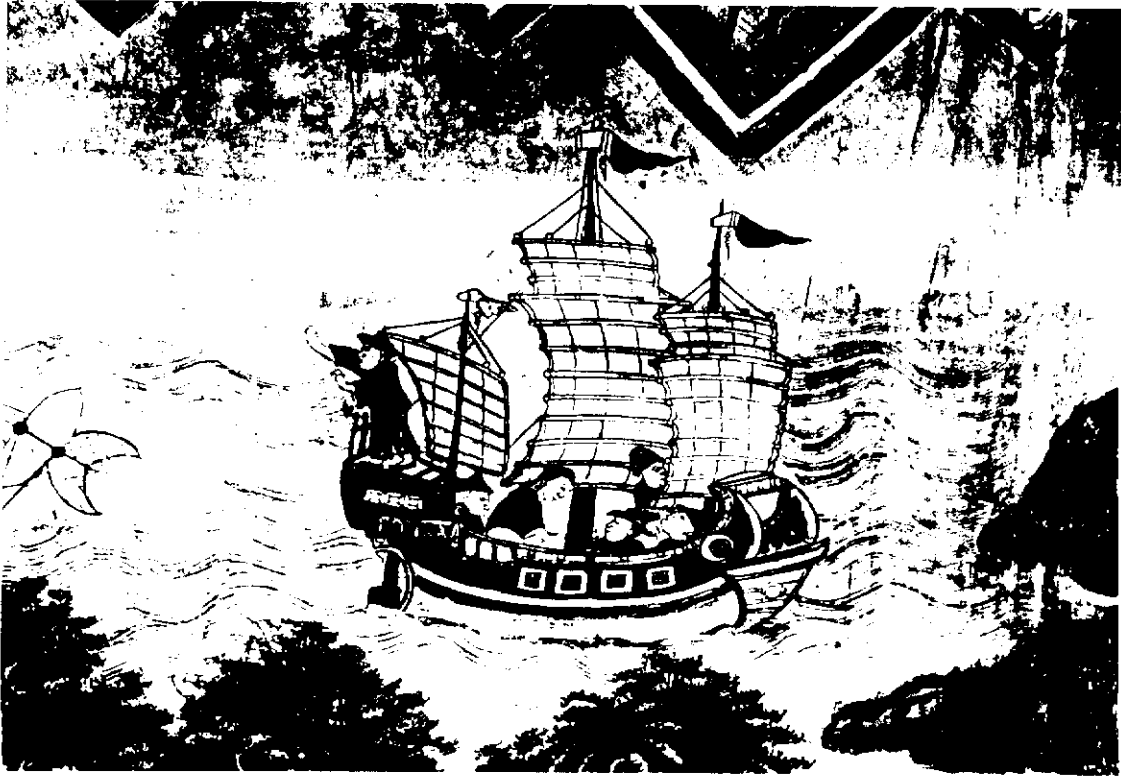
ภาพประกอบ 258 ชายชาวตะวันตก สองคนเดินเล่นอยู่ในเมือง สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่าง
ชาวตะวันตกกับชาวตะวันตกที่อยู่เมืองไทย

ภาพประกอบ 259 แยกพรหมณ์ สามีกำลังดบตีภรรยา สะท้อนความสัมพันธ์ที่ขัดแย้งใน
ครอบครัวของพวกเขา

ภาพประกอบ 260 ชาวจีน 2 คน ชายผู้ สละท่อนความสัมพันธ์ระหว่าง ชาวจีนกับชาวจีน
ในการร่วมมือกันทำมาค้าขาย

ภาพประกอบ 261 ลูกเรือสำเภาจีน แต่อาจเป็นเรือของชาวอาหรับหรือไม่ก็เป็นชาวตะวันตก เพราะหลักฐานกล่าวถึงชาวอาหรับว่ามีความรู้ในการทำการค้ากับไทย¹ สะท้อนภาพความสัมพันธ์ระหว่างชาวต่างชาติกับชาวต่างชาติ ที่เข้ามาทำการค้าในเมืองไทย

¹ปาลเลกซ์. เล่มเดิม, หน้า 307.

ภาพประกอบ 262 ชาวตะวันตกพายเรือในแม่น้ำให้เจ้านายชาวตะวันตกนั่ง สะท้อนความ
สัมพันธ์ระหว่างชาวตะวันตกกับชาวตะวันตก ที่มาอยู่ในเมืองไทย

ภาพประกอบ 263 ชาวตะวันตกแสดงท่าทางออกคำสั่งกับลูกจ้างชาวจีน ชาวจีนอีก 3 คน กำลังขนของลงเรือ ในบ้านมิหนิงจินกำลังปรนนิบัติชายชาวตะวันตก สะท้อนความสัมพันธ์ในแง่ความร่วมมือระหว่างชาวจีนกับชาวตะวันตก ที่ร่วมกันทำมาค้าขายโดยชาวจีนเป็นลูกจ้างชาวตะวันตก ดังที่ ชัย เรื่องศิลป์ ได้กล่าวว่า ชาวตะวันตกนิยมจ้างชาวจีนทำการค้าขาย เพราะมีความถนัด และความกล้ามากกว่าคนไทย¹ และในอีกประเด็นหนึ่ง ผู้เขียนพิจารณาว่า อาจเป็นเพราะแรงงานคนไทยในสมัยรัชกาลที่ 4 ยังเป็นแรงงานที่ต้องขึ้นสังกัดมูลนาย ต้องทำหน้าที่ยรับใช้มูลนาย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีประกาศให้อนุญาตให้ชาวกรุงรับจ้างฝรั่ง ได้ความว่า

¹ชัย เรื่องศิลป์. เล่มเติม. 2522. หน้า 216.

...บัดนี้ก็มีลูกค้าพาณิชชดยศิวชาวที่เรียกว่าฝรั่งหลายพวกหลายคน เอาเงินทองเป็นอัน
มากเข้ามา แล้วคัดอ่านจดซื้อสินค้า แลหาที่ทางจะซื้อจะเช่า แลจ้างคนฝ้ายไทยใช้ให้
เป็นครูสอนภาษา และทำการงานต่าง ๆ พระเจ้าแผ่นดิน แลเสนาบดีก็มีความยินดี
ว่าราษฎรฝ้ายไทยที่ยากจนจะได้ช่องเพื่อจะค้าขาย แลรับจ้างทำการหาเงินทองเป็น
ประโยชน์เจริญแก่บ้านเมือง...¹

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เล่มเดิม, 2511, หน้า 158

ภาพประกอบ 264 ชาวญวนกำลังเล่นญวนหก มีแขกช่วยเล่นดนตรี แสดงให้เห็นความร่วมมือ
ระหว่างคน 2 เชื้อชาติ คือแขก และญวน

ภาพประกอบ 265 เด็กชายจีนจูคนแก่ชาวจีนชื่อนาไห่บูจิว สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่าง
เด็กกับผู้ใหญ่ ที่เอื้อเฟื้อต่อกัน

จากภาพประกอบ 256-265 ได้สะท้อนถึงความสัมพันธ์ของชาวต่างชาติต่างศาสนา
ในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 4 ว่าชาวต่างชาติที่เข้ามาอยู่ในเมืองไทยได้มีความร่วมมือระหว่างกัน
คือช่วยกันประกอบอาชีพค้าขาย เช่น การร่วมมือทำการค้าระหว่างชาวจีนกับชาวตะวันตก (ภาพ
ประกอบ 254, 261) หรือความร่วมมือระหว่างคนญวนกับคนแขก (ภาพประกอบ 264) แต่ขณะ
เดียวกันชาวตะวันตกกับชาวจีนก็มีความขัดแย้งระหว่างกัน เช่น ภาพประกอบ 263 ชาวตะวันตก
แสดงท่าข่มขู่ชาวจีน หรือภาพความขัดแย้งในครอบครัวพราหมณ์ในสังคมไทย เป็นต้น

การศึกษาเรื่องความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในสังคมไทย สมัยรัชกาลที่ 4 สามารถใช้
ข้อมูลจากภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตวาส จังหวัดสงขลา สามารถวิเคราะห์ได้ว่า ความ
สัมพันธ์ระหว่างบุคคลในสังคมสมัยรัชกาลที่ 4 ระหว่างคนไทยกับคนไทยด้วยกัน ไม่ว่าจะอยู่ใน
ฐานะหรือชนชั้นใด จะมีลักษณะของความสัมพันธ์ภายใต้กฎเกณฑ์ของศาสนาพุทธ ด้วยเหตุนี้จึงไม่

พบภาพของความขัดแย้ง ภาพที่แสดงจะเป็นลักษณะของความช่วยเหลือซึ่งกันและกัน นอกจากนี้ ภาพยังสะท้อนให้เห็นเบื้องหลังของความสัมพันธ์ภายใต้สังคมพุทธศาสนาที่ยอมรับในเรื่องของ บุญ-บาป ชาตินี้ ชาติน้ำ จึงทำให้คนในสังคมยอมรับสภาพที่เป็นอยู่ ดังที่ผู้อยู่ใต้การปกครอง จึงยอมรับผู้ปกครอง ซึ่งถือได้ว่าได้สร้างสมบุญมาตั้งแต่ชาติที่แล้ว จากภาพที่ศึกษาอาจวิเคราะห์ว่าภาพสะท้อนความสัมพันธ์ของคนในสังคมไทยเป็นแบบความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ซึ่งกันและกัน ระหว่างผู้ปกครองกับผู้ใต้ปกครอง¹

ความสัมพันธ์ระหว่างคนไทยกับชาวต่างชาติ จะเห็นถึงความแตกต่างของลักษณะความสัมพันธ์ ซึ่งจะอยู่ในรูปของการแลกเปลี่ยนผลประโยชน์ซึ่งกันและกัน และมีลักษณะการประนีประนอม

¹ เช่น ความสัมพันธ์ระหว่างมูลนายกับไพร่ในระบบอุปถัมภ์ ซึ่งม.ร.ว.อศิน รพีพัฒน์ ได้อธิบายในเรื่อง สังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ ดังอ้างแล้วในบทข้างต้น

บทที่ 5

ภาพสะท้อนสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จากจิตรกรรม
ฝาผนังวัดมณีนิมิตวาสน จังหวัดสงขลา หมวดที่ 4 : ว่าด้วย สถาบันที่สำคัญของสังคม

สถาบัน หมายถึง กระบวนการหรือการรวมกลุ่มอย่างมีระบบระเบียบและมีความ
มั่นคง¹ ภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตวาสน สะท้อนให้เห็นการรวมกันของกลุ่มคนที่อาจ
กล่าวได้ว่าเป็นตัวแทนของกลุ่มสถาบันซึ่งปรากฏอยู่ด้วยกัน 5 สถาบัน ได้แก่

1. สถาบันการปกครอง
2. สถาบันเศรษฐกิจ
3. สถาบันครอบครัว
4. สถาบันการศึกษา
5. สถาบันศาสนา

ซึ่งจะอธิบายรายละเอียดโดยแยกออกเป็นหัวข้อเรียงตามลำดับดังนี้

5.1 สถาบันการปกครอง

ดังที่กล่าวแล้วในบทที่ 3 ว่าสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นได้มีการจัด
ระเบียบสังคมโดยแบ่งคนออกเป็น 2 ชั้น คือ ชั้นผู้ปกครองได้แก่ พระมหากษัตริย์
เจ้าขุนนาง² โดยพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุขของรัฐหรือเป็นผู้มีอำนาจสูงสุดในการ
ปกครอง³ พระมหากษัตริย์จึงมีสถานะภาพเป็นผู้นำและเป็นจอมทัพในการปกครองประเทศ
ทรงเป็นตุลาการสูงสุดในการตัดสินคดี จึงนับว่าพระมหากษัตริย์เป็นผู้ทรงอำนาจเด็ดขาด
แต่เพียงพระองค์เดียวในกิจการแผ่นดินทุกอย่าง แม้ว่าพระมหากษัตริย์จะเป็นผู้มีอำนาจมาก
แต่มีกรอบที่จำกัดพระราชอำนาจ ด้วยอุดมคติของจารีตแบบพ่อปกครองลูก และอุดมคติของ

¹สุพัตรา สุภาพ. สังคมวิทยา. 2529. หน้า 63-64.

²เจ้าขุนนาง หมายถึง พระบรมวงศานุวงศ์ที่รับราชการ

³ม.ร.ว. คึกฤทธิ์ ปราโมช. "สถาบันพระมหากษัตริย์", คำบรรยายพื้นฐาน
อารยธรรมไทย. 2516. หน้า 1.

ผู้นำในศาสนาฮินดู และพุทธศาสนา¹ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นทรงมีลักษณะที่เป็นธรรมราชาอย่างเด่นชัด² โดยเฉพาะในรัชกาลที่ 4 พระราชกิจของพระองค์ได้แสดงถึงความเป็นธรรมราชา เช่น ให้ราษฎรถวายฎีการ้องทุกข์ผ่านขุนนางหรือผู้มีสิทธิเข้าเฝ้าหรืออนุญาตให้ราษฎรเข้าเฝ้าทางเสด็จพระราชดำเนินได้³ เป็นการลดความเป็นสมมติเทพของพระองค์ลง⁴ เพราะประชาชนใกล้ชิดพระมหากษัตริย์มากขึ้น แต่ขณะเดียวกันรูปแบบของความเป็น "เทวราชา" ยังคงปรากฏอยู่อย่างเป็นทางการทั้งนี้พิจารณาได้จากระเบียบราชประเพณีในราชสำนัก เช่น พระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระราชพิธีตีม้าพระพิพัฒน์สัตยา เป็นต้น

ในการปกครองบ้านเมือง พระมหากษัตริย์ทรงใช้พระราชอำนาจผ่านทางพระบรมวงศานุวงศ์ที่รับราชการ และขุนนางที่มีสิทธิเข้าเฝ้าคือขุนนางที่ถือศักดินา 400 ไร่ ขึ้นไป⁵ โดยพระมหากษัตริย์จะเสด็จออกขุนนางเพื่อปฏิบัติพระราชกรณียกิจต่าง ๆ เกี่ยวกับการปกครองบ้านเมือง เช่น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จออกขุนนางวันละ 3 ครั้ง คือ เวลาเช้า 10 นาฬิกา เสด็จออกพิพากษาคดีเวลาบ่าย 14 นาฬิกา เสด็จออกที่เฝ้าราษฎรเวลาค่ำ 20 นาฬิกา เสด็จออกว่าราชการแผ่นดิน เป็นต้น ขุนนางผู้มีหน้าที่ในราชกิจก็เฝ้าตามกำหนดเวลา⁶

¹ลิขิต อีรเวคิน. วิวัฒนาการการเมืองการปกครองไทย. 2530 หน้า 32.

²ธรรมราชา หมายถึง ราชที่ปกครองด้วยธรรมะ.

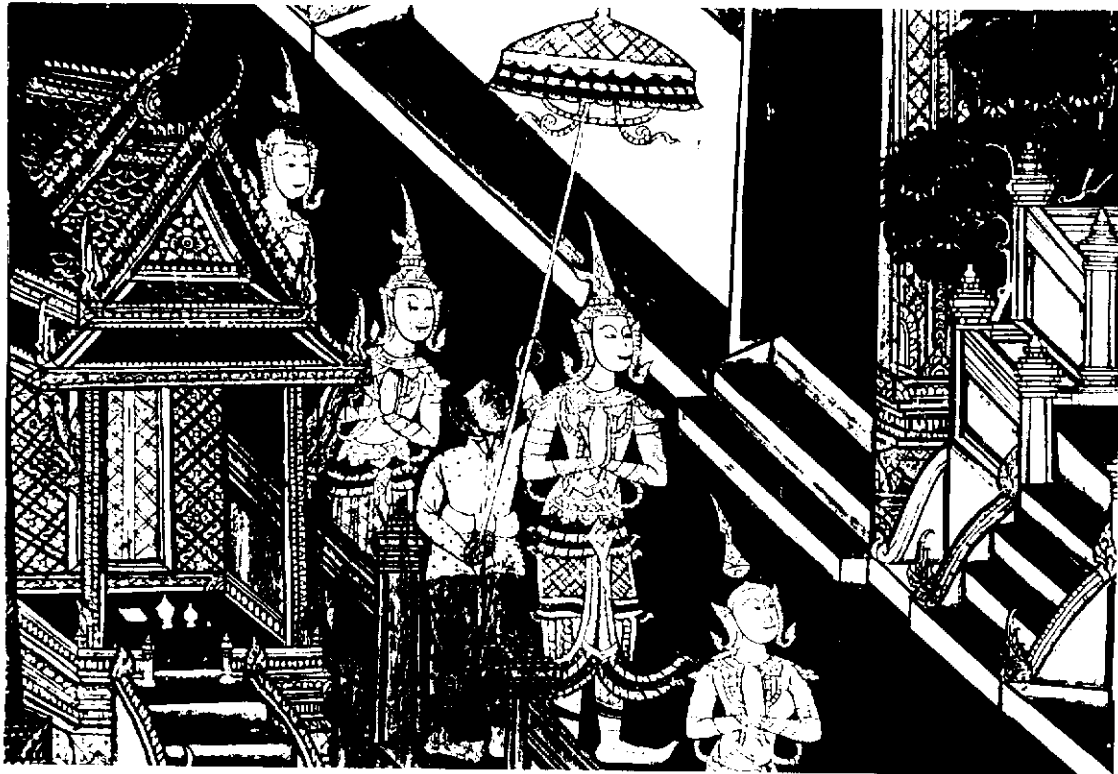
³พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. เล่มเดิม. 2511. หน้า 200,242.

⁴คติของความเป็นเทวราช หรือสมมติเทพนั้นพระมหากษัตริย์ทรงอยู่แยกต่างหากจากประชาชน.

⁵ม.ร.ว อคิน รพีพัฒน์. เล่มเดิม. หน้า 143.

⁶สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ. เล่มเดิม. 2514. หน้า 146.

เมื่อสถาบันการปกครองเป็นสถาบันที่มีความสำคัญที่จะปกป้องคุ้มครองสังคมภายใน
 ชาติให้รอดพ้นภัยจากสังคมภายนอก ดังนั้นผู้ปกครองจึงเป็นผู้มีบทบาทสำคัญ ผู้ปกครองหรือกลุ่มที่
 มีอำนาจในการปกครองประเทศสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ กลุ่มชนชั้น
 ปกครองประกอบด้วยพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ที่รับราชการ และขุนนางกลุ่มนี้จึง
 มีบทบาทสำคัญที่จะดำเนินนโยบายประเทศให้พ้นภัย ซึ่งภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมมาวาส
 จ.สงขลา ก็ได้สะท้อนให้เห็นถึงกลุ่มชนชั้นปกครองในการปฏิบัติหน้าที่เป็นผู้ปกครอง ดังภาพ
 จิตรกรรมฝาผนังต่อไปนี้

ภาพประกอบ 266 พระมหากษัตริย์และพระบรมวงศานุวงศ์กำลังเสด็จพระราชดำเนินอยู่ในพระบรมมหาราชวัง ภาพนี้สะท้อนให้เห็นถึงกลุ่มสถาบันการปกครองว่าประกอบด้วยพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนาง

ภาพประกอบ 267 พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้นำในการทำสงคราม ซึ่งเป็นพระราชกิจของ
พระมหากษัตริย์ไทยตามราชประเพณีโบราณ¹ แต่ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ไม่มีกิจที่พระมหากษัตริย์ต้องเสด็จไปทำศึกสงครามด้วยพระองค์เอง ภาพนี้จึง
สะท้อนให้เห็นว่าพระมหากษัตริย์ไทย จึงดำรงตำแหน่งในฐานะจอมทัพของชาติ

¹สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ปรารถนา. เล่มเดิม. หน้า 146.

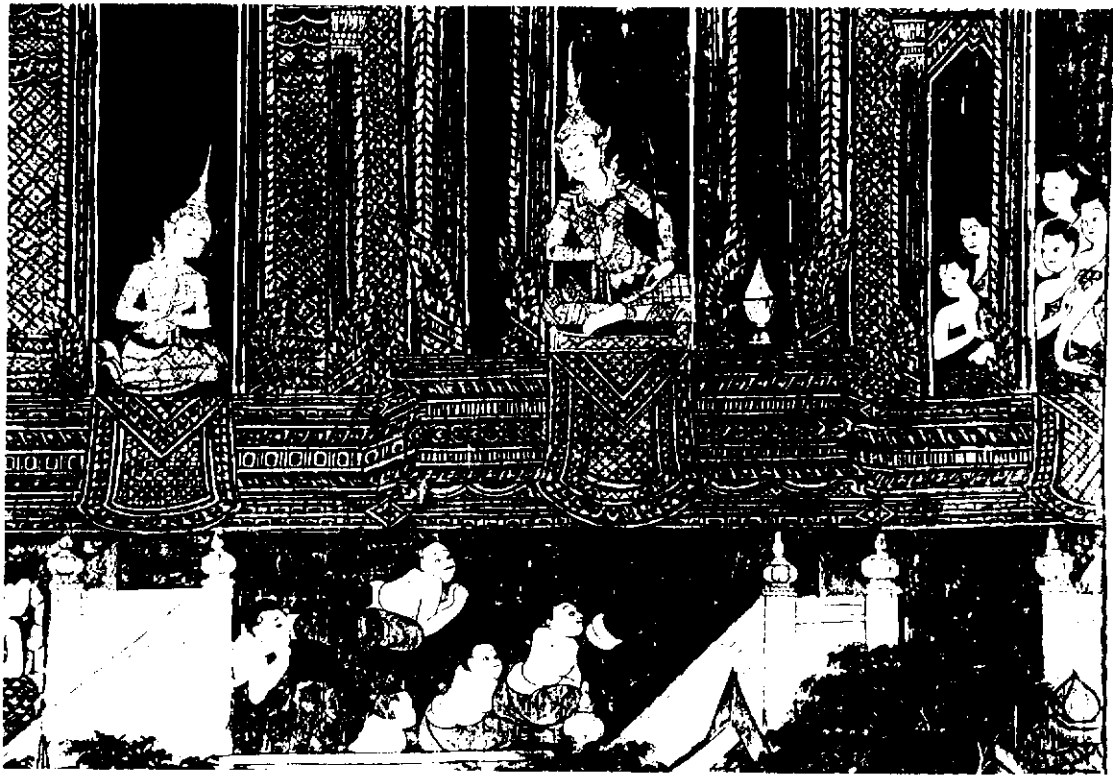
ภาพประกอบ 268 พระมหากษัตริย์ทรงออกรบ¹

¹อ้างแล้วในคำอธิบายภาพประกอบ 267.

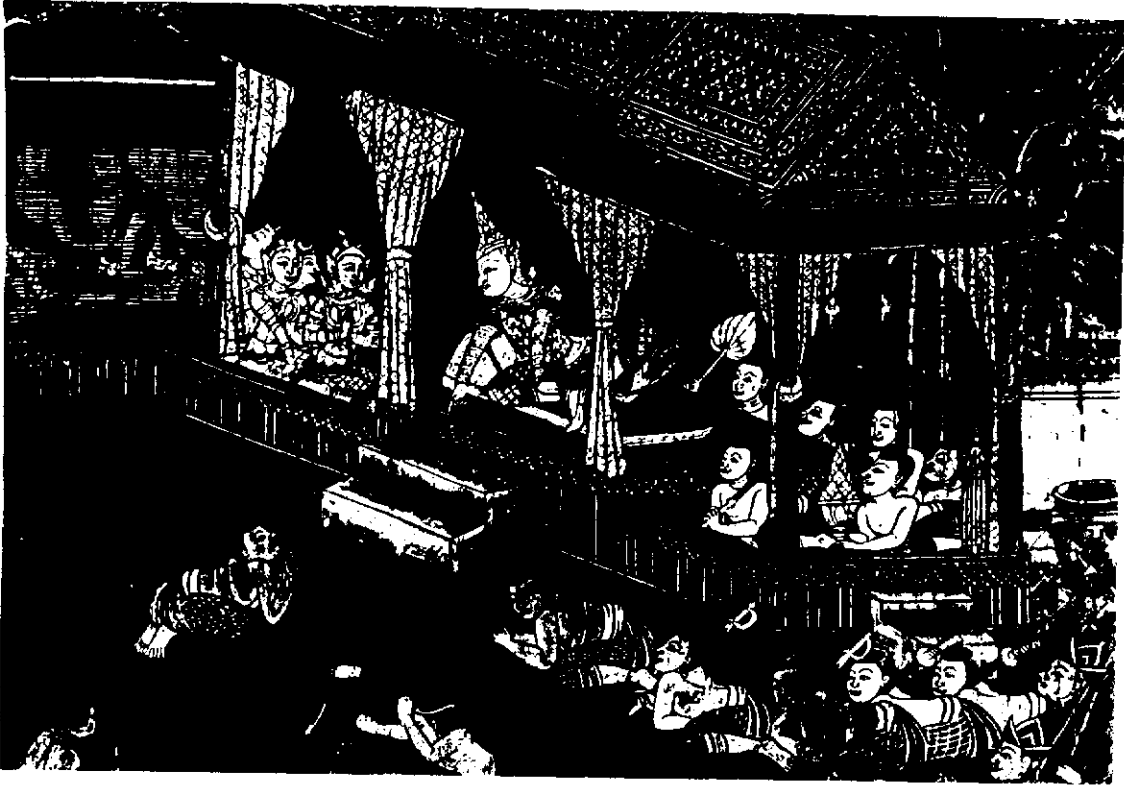
ภาพประกอบ 269 พระมหากษัตริย์เสด็จประพาสป่า มีบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง และข้าราชการหมอบกราบ เป็นพระราชกิจวัตรประจำวันหนึ่งของพระมหากษัตริย์ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริว่า การประทับอยู่แต่ในพระราชวังทำให้ห่างเหินกับราษฎร พระองค์ทรงฟื้นฟูประเพณีเสด็จประพาสหัวเมือง อย่างพระมหากษัตริย์สมัยกรุงศรีอยุธยา เช่น เสด็จไปหัวเมืองนครศรีธรรมราชและเมืองสงขลา¹

¹สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, เสด็จประพาส, หน้า 148.

ภาพประกอบ 270 พระมหากษัตริย์ทรงปฏิบัติพระราชกิจของบ้านเมืองโดยมีเหล่าขุนนาง

เป็นผู้ช่วยบริหารราชการเมือง ภาพนี้สะท้อนบทบาทของกลุ่มชนชั้นปกครองในการปกครองบ้านเมือง

ภาพประกอบ 271 พระมหากษัตริย์มีรับสั่งกับขุนนางบนพลับพลาที่ประทับมีพระบรมวงศานุวงศ์
และข้าราชการเข้าเฝ้าด้วย ด้านขวาของภาพ มีกลุ่มนางในราชสำนัก นั่งอยู่ข้างหลังม่าน
น้ำฝน ภาพนี้สะท้อนให้เห็นพระราชนุกิจของพระมหากษัตริย์ว่า พระมหากษัตริย์ไทยนั้นมี
พระราชภารกิจมาก แม้เวลาเสด็จทอดพระเนตรการแสดงต่าง ๆ ก็ยังมีพระราชกิจที่ต้อง
ปฏิบัติโดยมีขุนนางผู้เฝ้ารถพระกระแสรับสั่ง ซึ่งชัย เรื่องศิลป์ ได้ให้ความเห็นว่า
...พระเจ้าแผ่นดินสมัยก่อนทำงานลำบากตรากตรำยิ่งกว่าเจ้านายและขุนนางมาก กฎ
มณเฑียรบาลกำหนดงานประจำวันของพระเจ้าแผ่นดินไว้ดังนี้

รุ่งแล้วนาฬิกา 1 เสด็จพระที่นั่งมณฑลเบิกวังสนมเฝ้า

2 นาฬิกา เสดยน้ำยาแลกระยา

3 นาฬิกา เสด็จหอพพระ เบิกวังสนม ตำรวจจวนหฤทัยราชภักดี ตำรวจเอก
ตำรวจหัวเมืองเฝ้า

4 นาฬิกา เรียกพระกระยาเสวย เสด็จเข้าพระบันทม

5 นาฬิกา 6 นาฬิกา เบิกบา

7 นาฬิกา ประภาษ

8 นาฬิกา เบิกที่นั่งลูกเธอหลานเธอ พระสนมแก่พระสนมสาว ชะแม่เล็ก
ออกเจ้าน ออกเจ้านอก และพระก้านเฝ้า

9 นาฬิกา เบิกนอก ท้าวพระยานา 10000 ลงไปถึงนา 800 พิกาศาการ
แผ่นดิน ตัดสำนวน

10 นาฬิกา ประภาษ

11 นาฬิกา เสด็จหอพพระ

12 นาฬิกา เสด็จพระที่นั่งใน ตรัสกิจฝ่ายใน ค่ำแล้วทุ่ม 1 เบิกนอก
พิพากษาการศึกษา

2 ทุ่ม พิกาศาการเมือง

3 ทุ่ม พิกาศาเนื่อคดีโบราณ

4 ทุ่ม เรียกพระกระยาเสวย

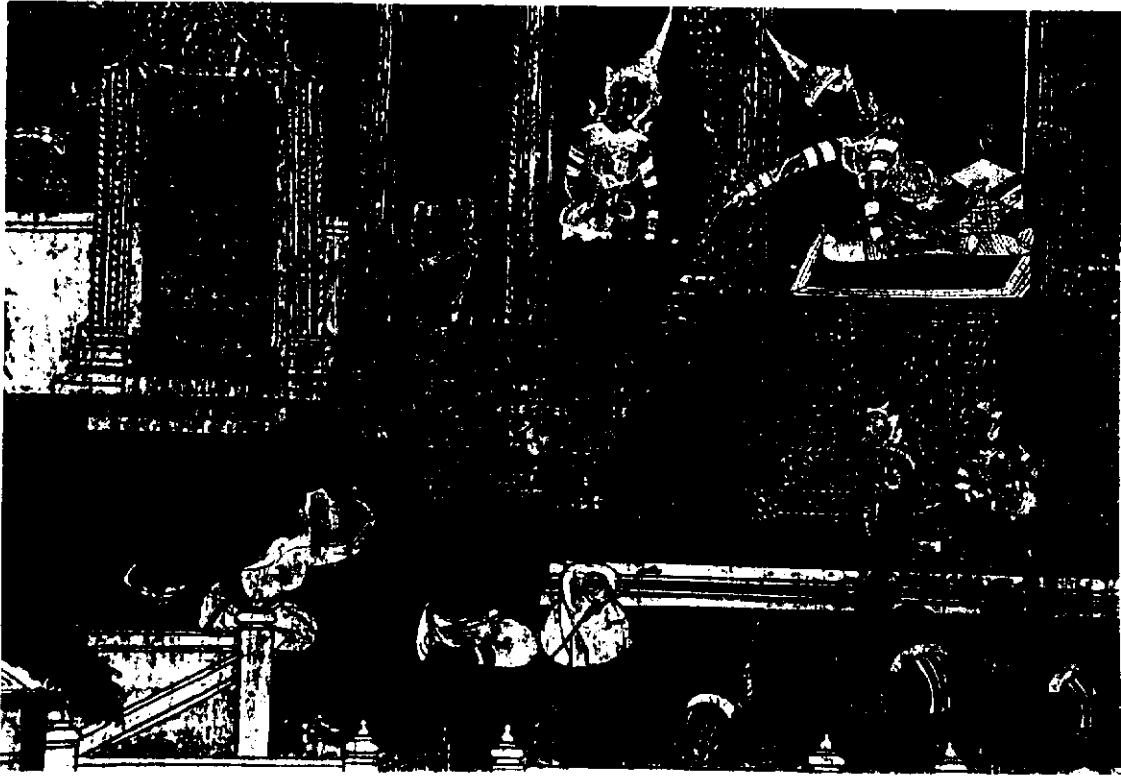
5 ทุ่ม เบิกโหรราชบังคิตย สันทนาธรรม

6 ทุ่ม เบิกเสภาดนตรี

7 ทุ่ม เบิกนิยาย

8 ทุ่ม 9 ทุ่ม เข้าพระบรรทมมหาบดินทร์ เสด็จราชานุกิจถานาเทวี...¹

¹ชัย เรื่องศิลป์. เล่มเดิม. 2523. หน้า 110.

ภาพประกอบ 272 พระมหากษัตริย์ทรงชี้พระหัตถ์ไปที่ชุก พร้อมทั้งรับคำสั่ง โดยมีขุนนาง
หมอบเฝ้าอยู่ด้วย ภาพนี้สะท้อนให้เห็นความมีพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์

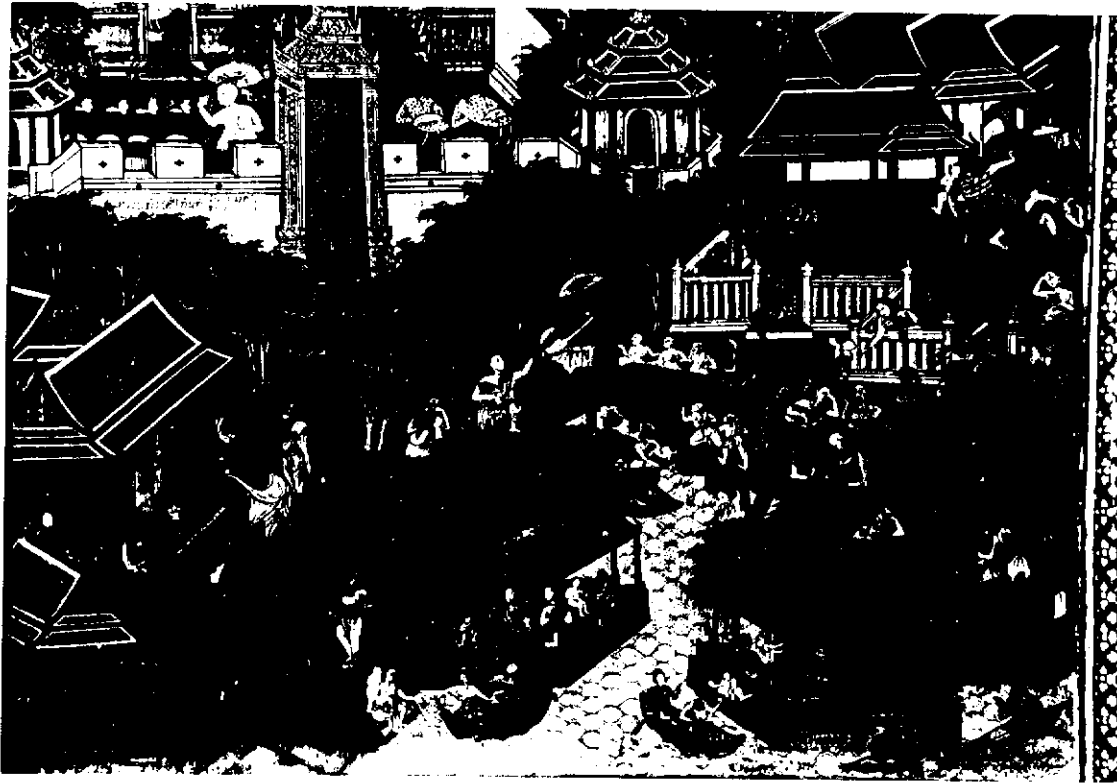

ภาพประกอบ 273 ขุนนางออกคำสั่งกับบ่าวไพร่ ภาพนี้สะท้อนหน้าที่ของขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่จะบริหารราชการการาก็จะมีขุนนางชั้นผู้น้อย ไพร่ในสังกัดเป็นผู้คอยรับใช้¹

¹ควลริช เวลส์, สยามเดิม, หน้า 64.

5.2 สถาบันเศรษฐกิจ

ภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตวาสเป็นภาพจิตรกรรมที่เขียนขึ้นหลังจากการทำสนธิสัญญาเบาริง กล่าวคือสนธิสัญญาเบาริงงานมีการทำสนธิสัญญานปี พ.ศ. 2398 แต่ภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตวาสเขียนขึ้นในปี พ.ศ.2406 ดังนั้น ภาพสะท้อนทางเศรษฐกิจจากจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตวาส จึงเป็นภาพเศรษฐกิจไทยหลังจากการทำสนธิสัญญาเบาริง ซึ่งแสดงออกในรูปของอาชีพต่าง ๆ ดังนี้

ภาพประกอบ 274 การค้าขายทางน้ำโดยใช้เรือพาย และเรือแจวส่วนมากจะเป็นแม่ค้าคนไทย สำหรับผู้ชายชาวจีนประกอบอาชีพพายเรือจ้าง

จากประกาศรัชกาลที่ 4 ทำให้เห็นสภาพการค้าภายในประเทศของผู้คนในสังคมไทยว่ามีลักษณะการค้าขายของเล็ก ๆ น้อย ๆ เช่นเดียวกับในภาพ

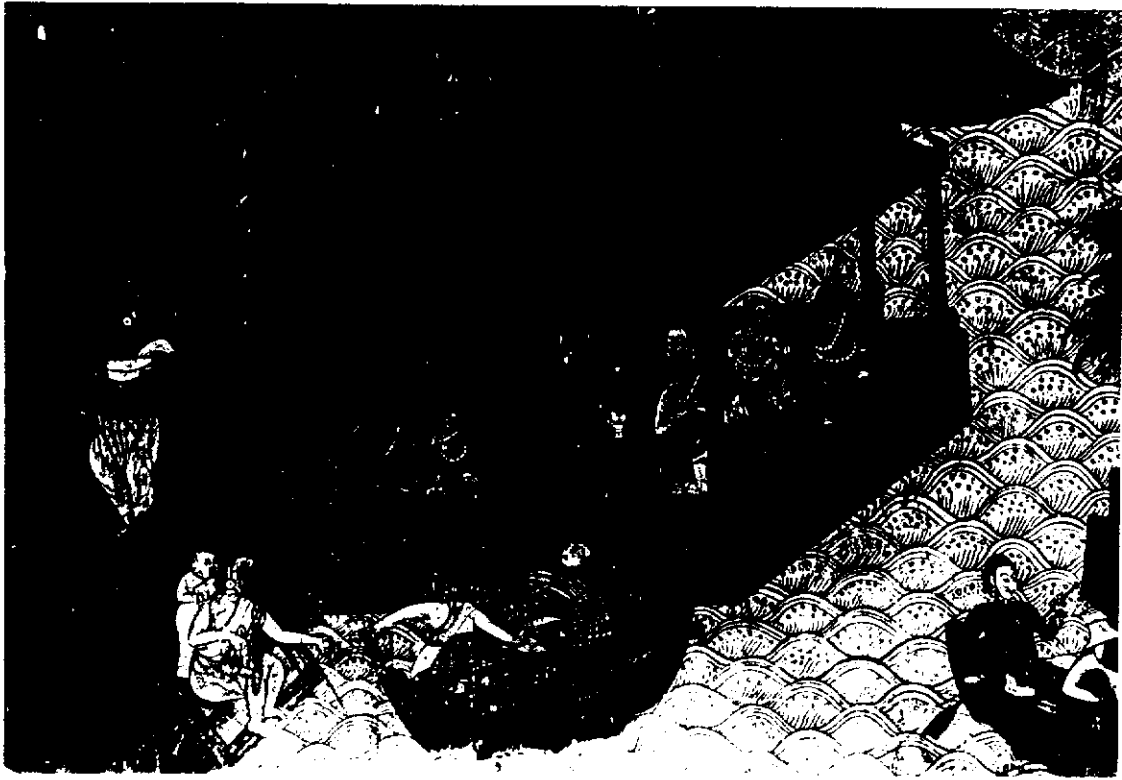
...พ่อค้าเจ้าแผ่นดิน ซึ่งเป็นคนยากจนโดยมากเลี้ยงชีวิตด้านลงทุนหาของเล็กน้อยมาขาย หากใครเล็ก ๆ น้อย ๆ ได้กำไรบ้างขาดทุนบ้าง ไม่พอใจจะเสียค่าตลาดด้วยกันทุกคน... เพื่อจะมีความสุขสบายแก่ราษฎร ที่ยากจนลงทุนซื้อของเล็กน้อยมาขายในที่ท้องถนนเป็นเวลา และกระเดียดแบกเดินเร่ขาย หรือ ใส่ในเรือน้อยเที่ยวพายไปมาขายอยู่ในแม่น้ำลำคลอง และของซื้อขายนั้นเป็นของเมื่อล่วงเวลาแล้วก็จะเน่าบูดเสียเป็นเก็บไว้ไม่ได้... ยกการเก็บเบี้ยแก่พ่อที่ขายของแผงลอย และเร่ขายในบนเรือเล็กน้อยทั้งปวงเสีย...¹

แสดงไว้ว่าบรรดาพ่อค้าแม่ค้าที่ใช้เรือพายเรือแจวซึ่งเป็นการค้าเล็ก ๆ น้อย ๆ ดังภาพนี้ต้องเสียภาษี

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. เล่มเดิม, 2511. หน้า 256-257.

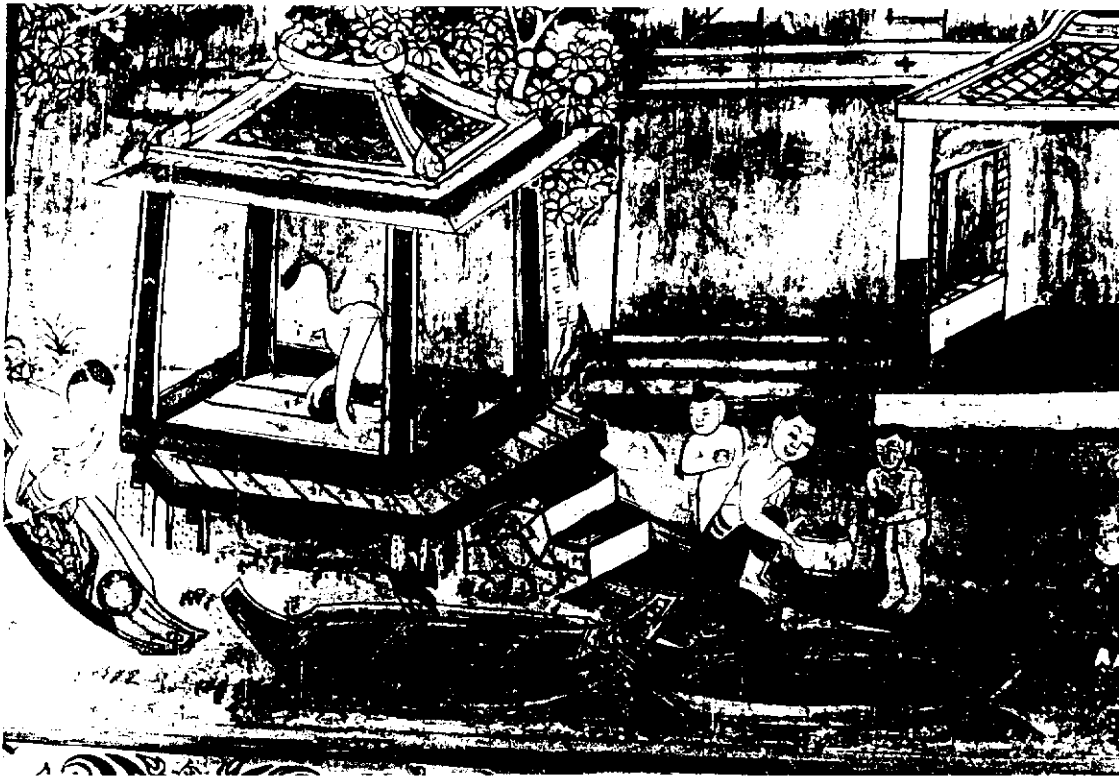
ภาพประกอบ 275 แม่ค้าไทย ใช้เรือพายแบบมีประทุน บรรทุกสินค้าไปขายตามลำคลอง

ภาพประกอบ 276 แม่ค้าชาวไทย พายเรือแบบมีประทุนขายของในตลาดลอย มีเด็กชาย
แต่งกายแบบเด็กจีนเป็นผู้ช่วยแจวท้ายเรือ

ภาพประกอบ 277 แม่ค้าชาวไทย พายเรือขายขนม ในภาพด้านขวามือมีชาวจีนพายเรือรับจ้าง

ภาพประกอบ 278 แม่ค้าชาวไทย พายเรือขายผลไม้

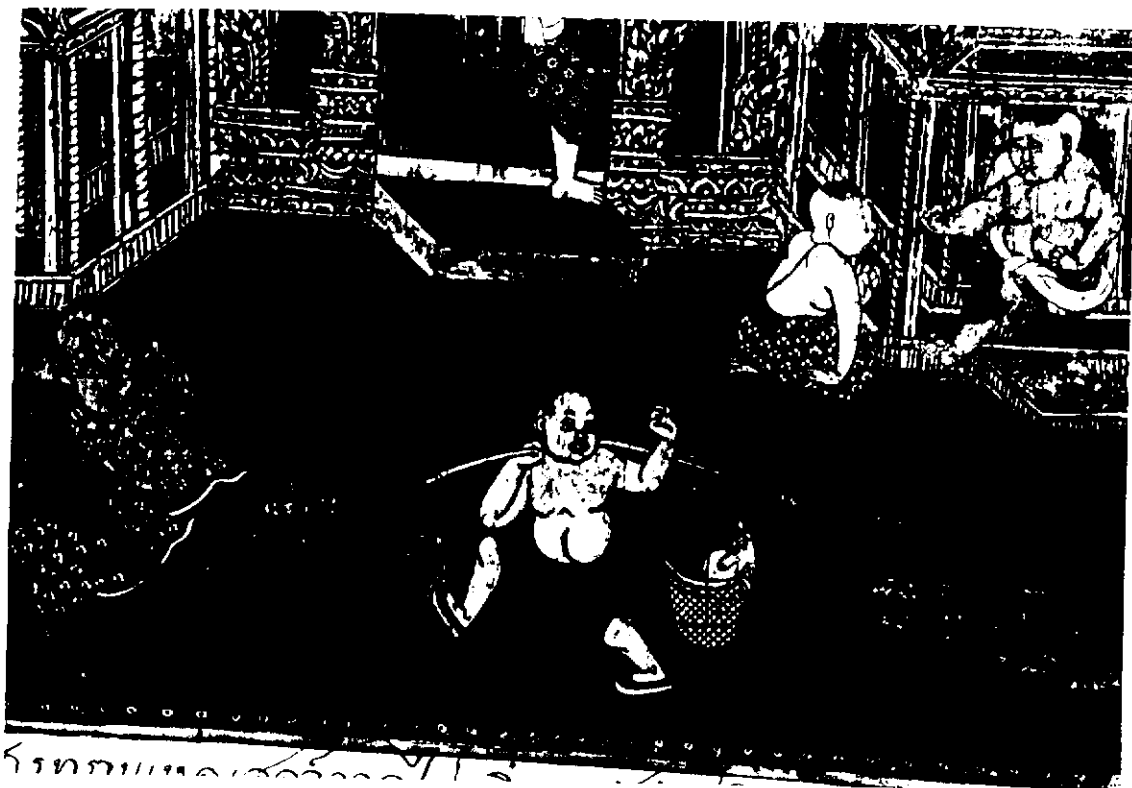
ภาพประกอบ 279 พ่อค้าจีน พายเรือขายของในลักษณะแบบจีน

ภาพประกอบ 280 แม่ค้าไทย นั่งขายผลไม้ ถ้วย ส้ม พริกพลู ส่วนพ่อค้าจีน กำลังนั่ง
ขายขนมใส่ถ้วยให้เด็กากลั ๆ กับโรงละครหุ่น

ภาพประกอบ 281 พ่อค้าขายผลไม้หาบเร่กำลังนั่งพักผ่อนนาคัต้นไม้

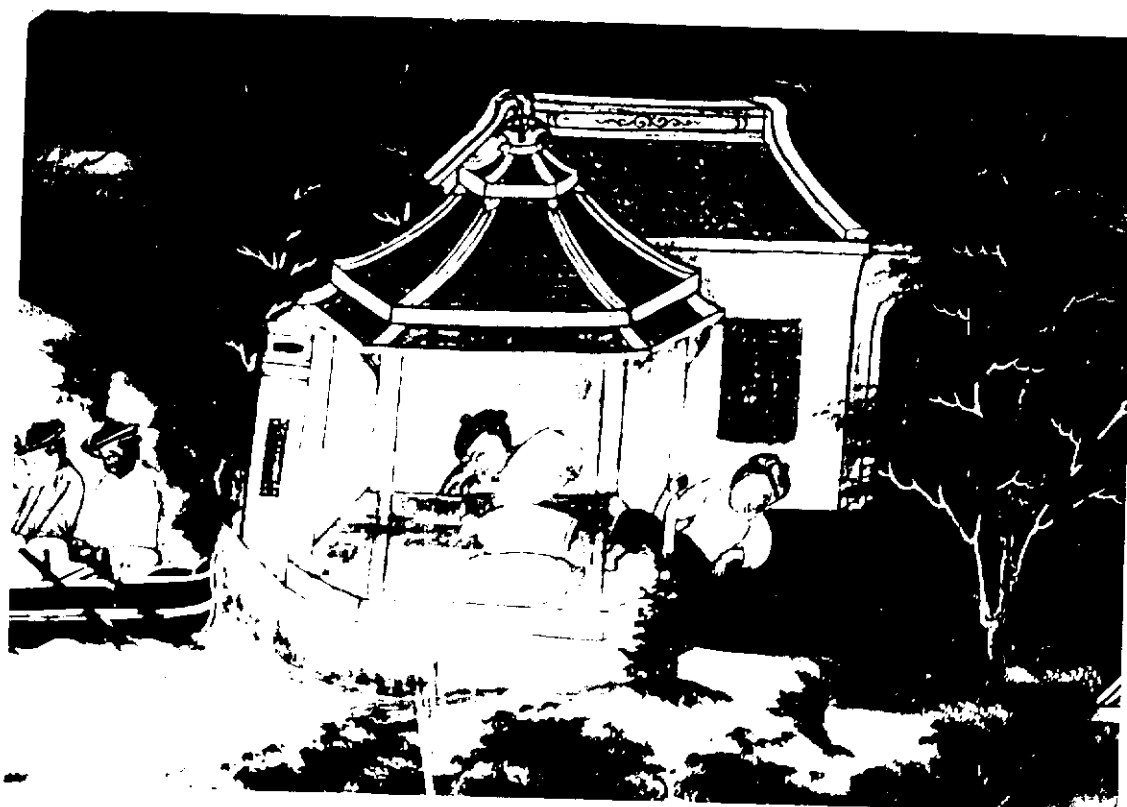

ภาพประกอบ 282 พ่อค้าหาบเร่ชาวจีน

ภาพประกอบ 283 พ่อค้าเกวียนซึ่งนำสินค้าบรรทุกใส่เกวียนมาค้าขายกำลังนั่งพักอยู่ในป่า

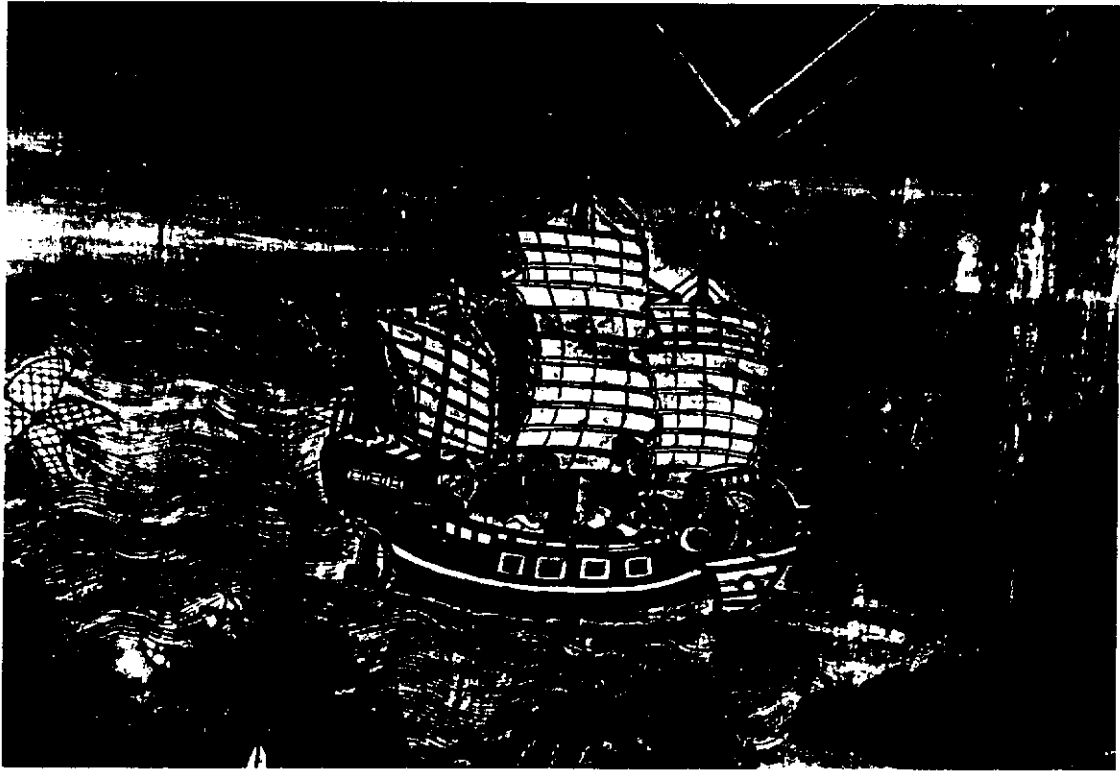
จากภาพประกอบ 274-283 เป็นภาพที่สะท้อนให้เห็นสภาพการค้าภายในประเทศของสังคมรัชกาลที่ 4 ผู้ประกอบอาชีพการค้ามีทั้งชาวไทย ชาวจีน มีทั้งการค้าทางน้ำ และค้าขายบนบก มีทั้งหาบเร่ และวางขายริมทาง สินค้ามีขนม ผลไม้ อาหารอื่น ๆ รวมทั้งบรรทุกสินค้าใส่เกวียนมาค้าขายด้วย

ภาพประกอบ 284 พ่อค้าชาวจีนนั่งขายผ้าอยู่ในอาคารสถาปัตยกรรมแบบจีน ภาพนี้สนับสนุนแนวคิดของ สกินเนอร์ ว่า ธุรกิจการค้าของเมืองไทยส่วนมากตกอยู่ในมือคนจีน¹ ซึ่งการค้าในตึกหรือตัวโรงงานเช่นนี้ จะต้องเสียภาษีด้วย²

¹ ธี วิลเลียม สกินเนอร์. เล่มเดิม. หน้า 104.

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. เล่มเดิม. 2511. หน้า 118.

ภาพประกอบ 285 ลูกเรือจีนกำลังทำกิจกรรมต่าง ๆ บนเรือสำเภาซึ่งเดินทางไปมาค้าขาย
 ภาพนี้สะท้อนให้เห็นว่าคนจีนทำการค้าโดยใช้เรือสำเภา สกินเนอร์ ได้อธิบายว่าภายหลัง
 สนธิสัญญาเบาริง เรือสำเภาจีนที่ทำการค้าต่างประเทศลดน้อยลง¹ เพราะต้องเผชิญกับ
 การแข่งขันทางธุรกิจกับทั้งชาวไทยและชาวตะวันตก สืบเนื่องจากได้เปิดให้มีการค้าขาย
 อย่างเสรีนั่นเอง

¹ จี วิลเลียม สกินเนอร์. เล่มเดิม. หน้า 103.

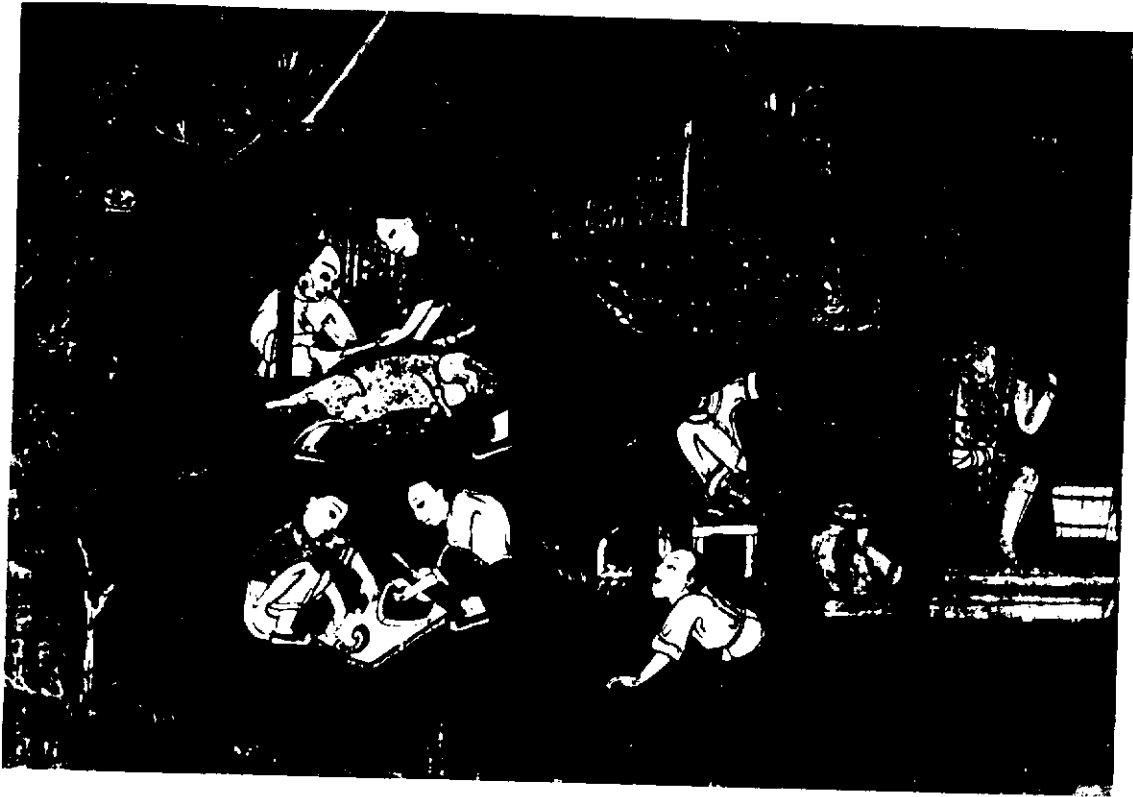

ภาพประกอบ 286 ภาพตึกแถว ซึ่งสร้างตามแบบสถาปัตยกรรมจีนในภาพมีฝรั่งกำลังสั่งคนจีน
 ำให้ชนล้มลงเรือลำเล็ก ด้านบนของภาพมีเรือกลไฟประดับธงจอดอยู่หน้าทะเล ภาพนี้สะท้อน
 ำให้เห็นว่ามีชาวตะวันตกเข้ามาตั้งห้างค้าขาย และโรงสินค้ากันอย่างหนาแน่นเพราะตาม
 ข้อสนธิสัญญาเบาริ่งทำให้ไทยต้องเปิดประเทศเพื่อให้มีการติดต่อค้าขายกันได้อย่างเสรี¹
 และต้องเสียภาษีตามข้อสัญญา ดังประกาศรัชกาลที่ 4

¹อ่านรายละเอียดเกี่ยวกับ การทำสนธิสัญญาเบาริ่งกับประเทศอังกฤษใน สุรนันท์
 ไซย์เมส์ สภาพทางเศรษฐกิจ และสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ปริญาณัพนธ์ ภค.ม. มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒประสานมิตร. 2524. อัดสำเนา.

...ผลการที่ลูกค้าฝรั่งเศส อังกฤษ อเมริกันจะเข้ามาค้าขายให้สะดวกสบายดีขึ้น
 กว่าแต่ก่อน ในข้อสัญญาข้อ 1 เป็นที่ 4 ในลำดับนั้นถือว่า จะขอให้คนฝรั่งเศส อังกฤษ
 อเมริกัน และชาติอื่น ๆ ซึ่งอยู่ในบังคับฝรั่งเศสอังกฤษอเมริกันได้เข้ามาพึ่งพระบรม
 พระเดชพระคุณ อาศัยตั้งบ้านเรือน อยู่ทำมาหากินในแผ่นดินซึ่งเป็นพระราชอาณาจักร
 กรุงสยามให้สมควรแก่การที่บ้านเมืองเป็นไมตรีกัน จะยอมให้เสียภาษีอากรในที่เพาะ
 ปลูกและค่าน้ำค่าตลาด แลภาษีสินค้าขาเข้าขาออกทั้งปวงทุกอย่าง เสมอกันกับคนชาติอื่น
 ภาษาอื่นซึ่งเข้ามาอาศัยพึ่งพระบรมโพธิ์พระเดชพระคุณทำมาหากินอยู่แต่ก่อน...¹

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เล่มเดิม, 2511, หน้า 146.

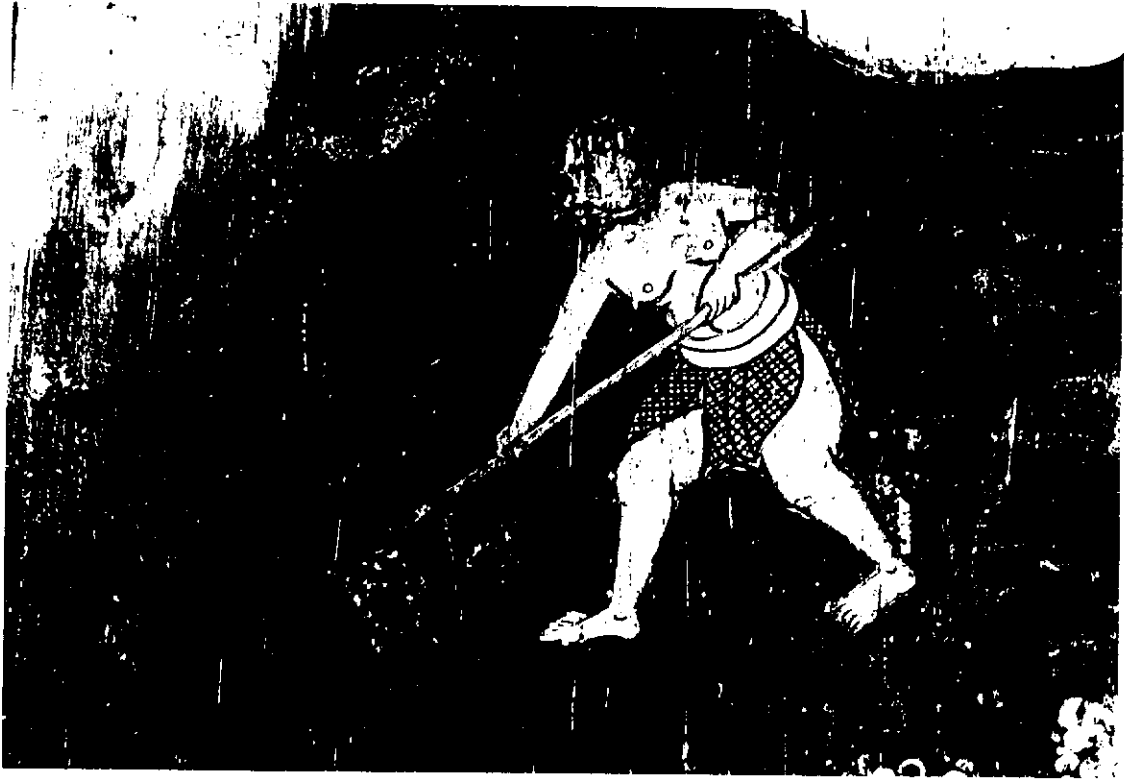

ภาพประกอบ 287 ชาวจีนกำลังขายเหล้าเนื้อหมู ภาพนี้สะท้อนให้เห็นว่าชาวจีนประกอบอาชีพ

รับจ้างฆ่าหมูซึ่ง ชัย เรื่องศิลป์ ได้อธิบายว่า

...บุคคลที่ชาวจีนชอบเลี้ยงมีหมู เป็ดและไก่ อาชีพนี้ต้องเป็นคนใจแข็งจึงจะทำได้ ก็
เพราะบางครั้งเราก็อาจจะต้องเชือดคอสัตว์ที่ตนเลี้ยงมาคนไทยนั้นมักกฎหมายห้ามบราม
มาให้คนจีนประกอบอาชีพนี้โดยสะดวก...¹

¹ชัย เรื่องศิลป์. เล่มเดิม, 2527. หน้า 216.

ภาพประกอบ 288 คนไทยประกอบอาชีพเป็นชาวนา

ภาพประกอบ 289 ชาวบ้านสองคนใช้แหจับปลา สะท้อนให้เห็นว่าคนไทย ถิ่นที่จะประกอบ
อาชีพเกี่ยวกับการประมงขนาดเล็ก

ภาพประกอบ 290 คนเลี้ยงวัว

ภาพประกอบ 291 คนเลี้ยงควาย

ภาพประกอบ 292 เด็กเลี้ยงเป็ด

ภาพประกอบ 293 คณเขตต์เชียงเพระ

ภาพประกอบ 294 คนเลี้ยงช้าง

ภาพประกอบ 295 คนเลี้ยงวัวในป่า ใกล้ธารน้ำ

ภาพประกอบ 296 คนเลี้ยงช้างในป่า

ภาพประกอบ 297 อาชีพนายพราน ภาพนี้สะท้อนให้เห็นว่าคนไทยนั้น ประกอบอาชีพล่าสัตว์ และหาของป่าด้วย

จากภาพประกอบ 275-297 นอกจากการประกอบอาชีพค้าขายเล็ก ๆ น้อย ๆ แล้ว คนไทยยังมีความถนัดที่จะประกอบอาชีพทั้งด้านการเกษตร การประมง การหาของป่า มากกว่าที่จะทำการค้าขนาดใหญ่

ภาพประกอบ 298 ชาวจีนเป็นลูกจ้างพ่อค้าชาวตะวันตก ชาวตะวันตกนิยมจ้างชาวจีน เพราะมีความขยันขันแข็งและมีความรู้ความชำนาญมากกว่าคนไทยที่มีอุปนิสัยทำงานแบบสบาย¹ นอกจากนี้คนไทยต้องสังกัดมูลนาย และเข้าเดือนออกเดือนเพื่อรับราชการ ไม่เข้าแรงงานอิสระ

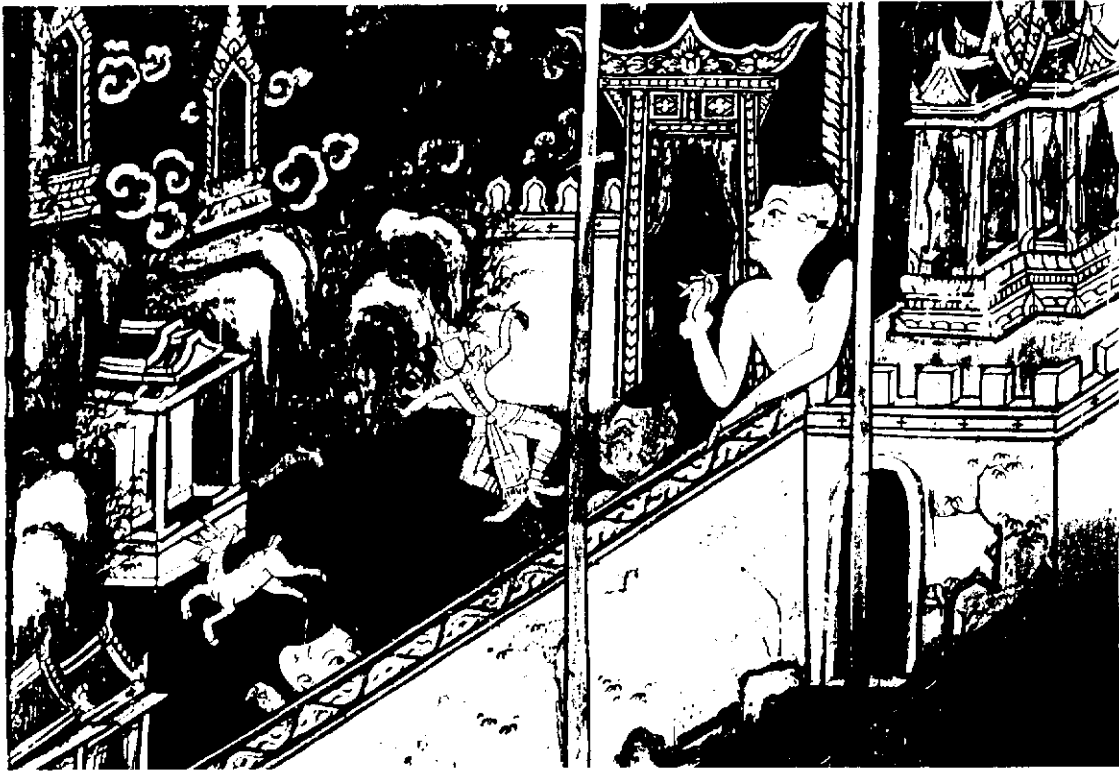
¹ ژی วิลเลียม สกินเนอร์, เล่มเดิม, หน้า 104.

ภาพประกอบ 299 ชาวไทยและชาวจีนประกอบอาชีพพายเรือจ้าง กำลังจอดรอผู้โดยสารที่
หน้าน้ำ ภาพนี้สะท้อนให้เห็นว่าในสมัยรัชกาลที่ 4 อาชีพรับจ้างก็เป็นอาชีพที่ไว้ทานหากิน

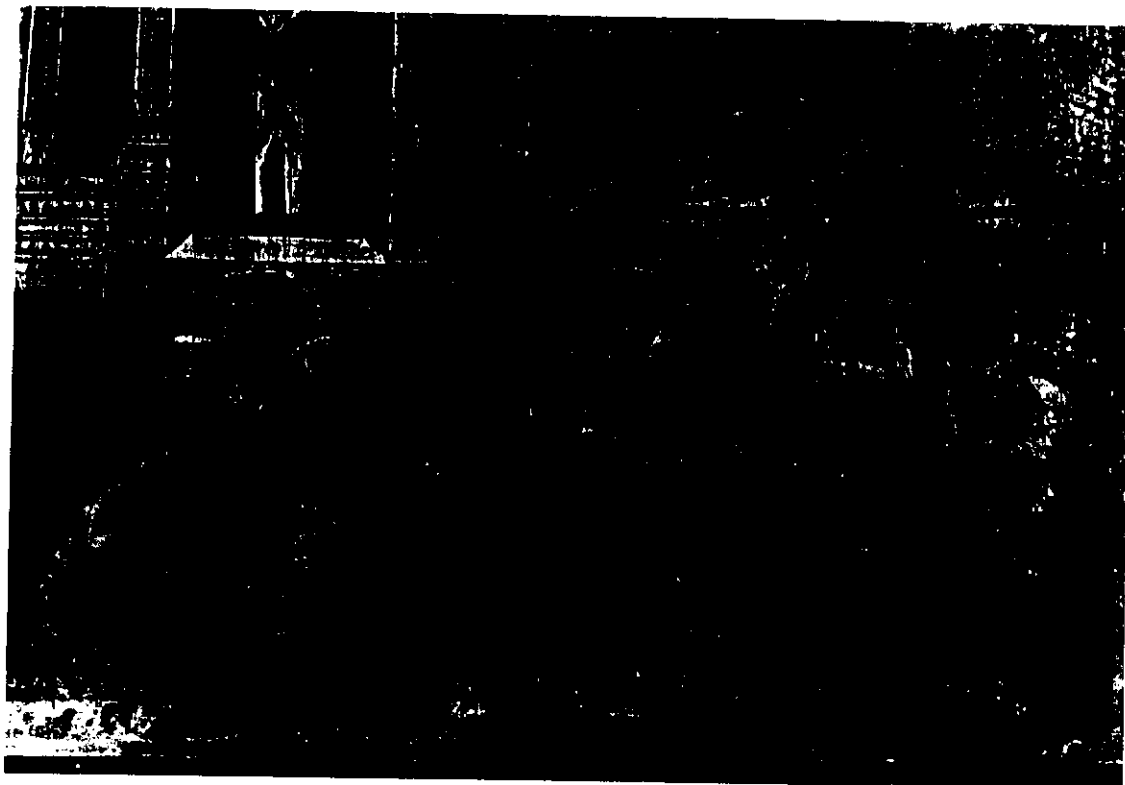
ภาพประกอบ 300 อาชีพหมองู ซึ่งกำลังแสดงกลจับงู

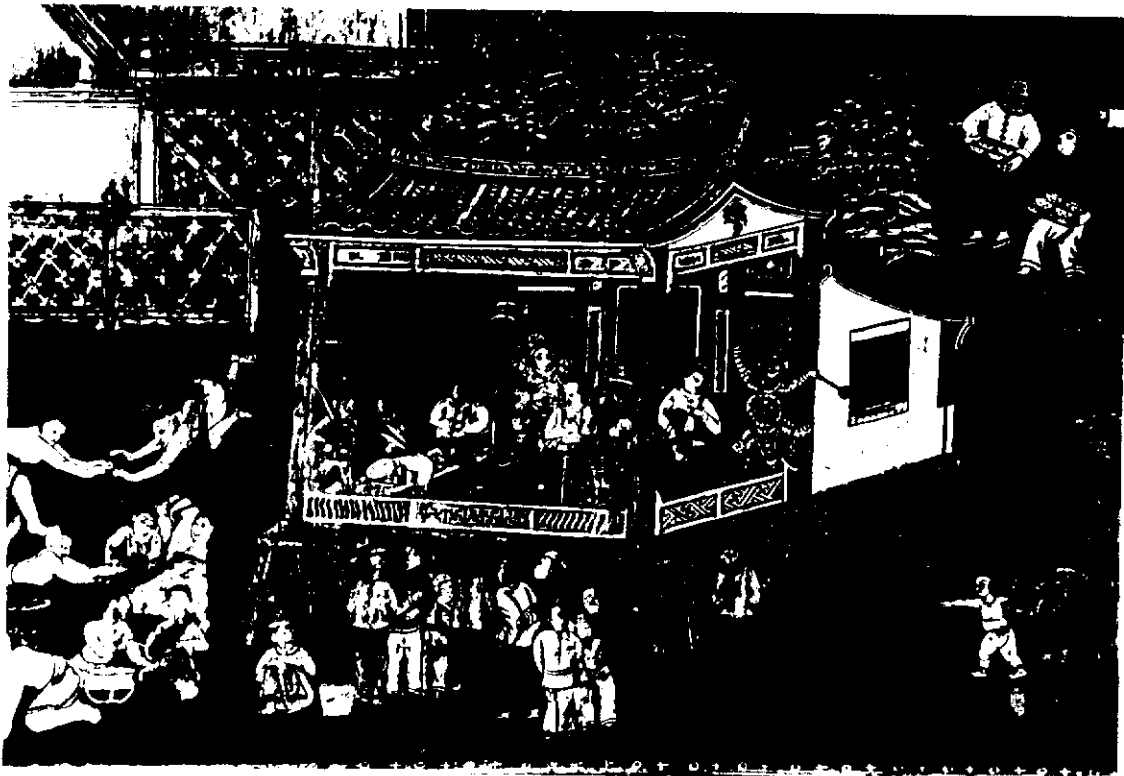
ภาพประกอบ 301 อาชีพแสดงละครหุ่น

ภาพประกอบ 302 อาชีพแสดงละคร

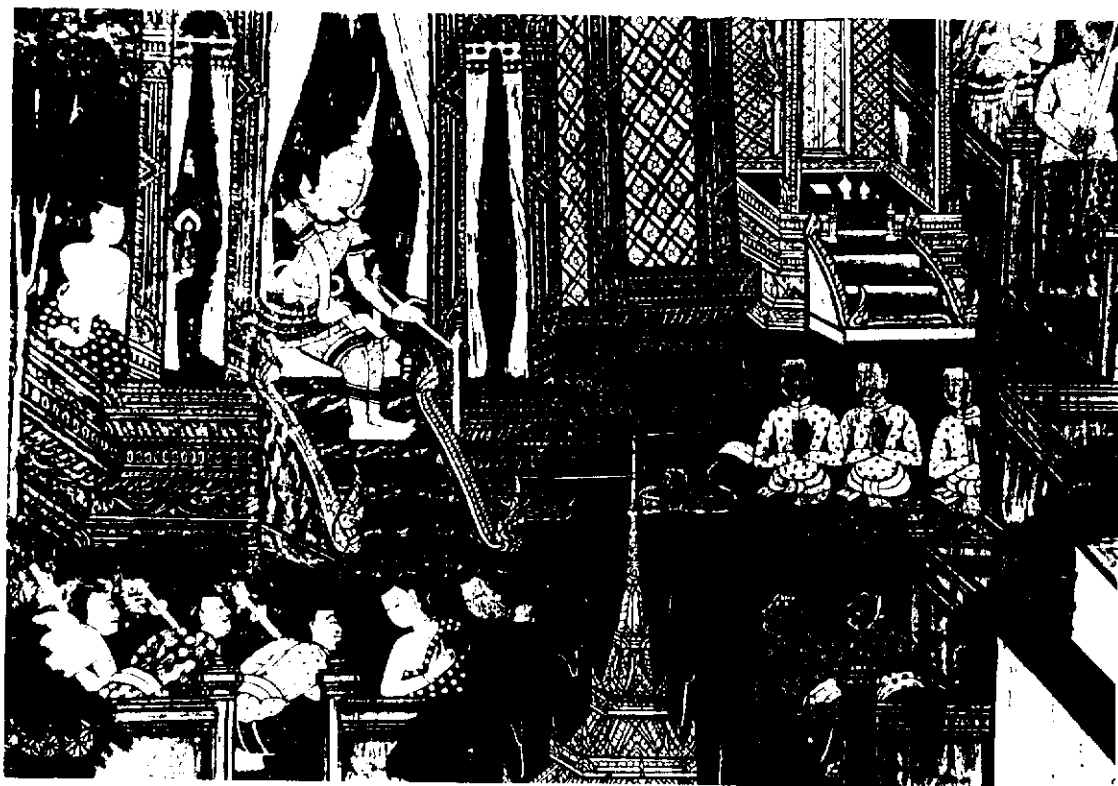
ภาพประกอบ 303 อาชีพลีเก

ภาพประกอบ 304 อาชีพแสดงงิ้ว

จากภาพประกอบ 300-304 จะท่อนให้เห็นว่าอาชีพที่คนในสังคมสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ประกอบการทำงานากันอีกอาชีพหนึ่ง คือ การแสดงต่าง ๆ ซึ่งการแสดงบางประเภทเจ้าพลงจะต้องจำภาพไว้ด้วย¹

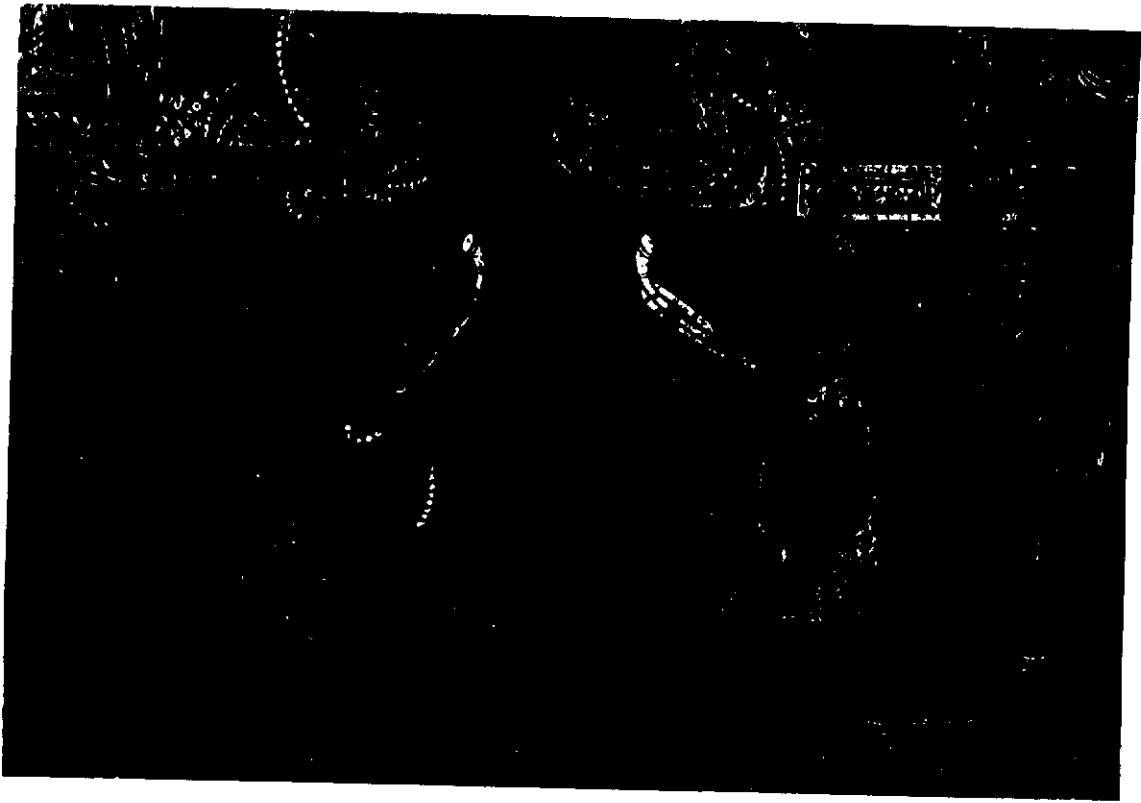
¹ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 4 กระทรวงพระกลาโหม. ม.ว. 4 รล-บท/17. เรื่องสารตราว่าด้วยนาตั้งภาสีโชน หน้หนึ่ง 4 เมือง (จ.ศ. 1221).

ภาพประกอบ 305 อาชีพรบราชการในราชสำนักของขุนนาง จัดเป็นอาชีพหนึ่งของคนในสังคมสมัยรัชกาลที่ 4 อาชีพรบราชการจะไม่มีเงินเดือนอย่างปัจจุบัน แต่จะมีการจ่ายเบี้ยหวัดให้ในสมัยรัชกาลที่ 4 ขุนนางยศพระยาได้รับเบี้ยหวัด 960 ถึง 160 บาท พระและหลวงได้รับเบี้ยหวัด 460 ถึง 20 บาท¹ และยังได้รับผลประโยชน์จากแรงงานด้านเกษตรกรรมจากไพร่ ยี่สิบภาคสี่จิกัดของตน²

¹ควอริช เวลส์. เล่มเดิม. หน้า 35.

²เล่มเดิม. หน้า 34.

ภาพประกอบ 306 พระราชนิพนธ์ ประกอบพิธีในราชสำนัก ถือเป็นอาชีพรักษาการอย่างหนึ่ง

ภาพประกอบ 307 ชาวตะวันตกประกอบอาชีพทหารรับจ้าง ซึ่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงจ้างนายร้อยทหารอังกฤษชื่ออิมเป (Impey) เป็นครูฝึกทหารบก¹

จะเห็นได้ว่า ภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตวาสนาได้ให้ข้อมูลเกี่ยวกับ การทํามาหากินของคนในสังคมรัชกาลที่ 4 เห็นเป็นรูปธรรมอย่างชัดเจนว่า คนในสมัยรัชกาลที่ 4 มีการประกอบอาชีพ การค้าขายทั้งทางบก ทางทะเล และทางน้ำ นอกจากอาชีพการค้าแล้ว ยังประกอบอาชีพกสิกรรม การประมง การเลี้ยงสัตว์ การรับจ้าง การแสดงต่าง ๆ รวมถึงการรับราชการด้วย

¹การดี มหาพันธ์. เล่มเดิม. หน้า 34.

5.3 สถาบันครอบครัว

ครอบครัวเป็นสถาบันหนึ่งที่สำคัญที่สุดของสังคม ครอบครัวประกอบด้วยบุคคลที่มาร่วมกันโดยการสมรสหรือความผูกพันทางสายโลหิตอันได้แก่บิดา มารดา และบุตร มีการถ่ายทอดรักชาติวัฒนธรรม¹ โดยในครอบครัวทุกคนจะมีหน้าที่ของตนดังนี้

- หน้าที่ของครอบครัว เช่น สร้างสมาชิกใหม่ บำบัดความต้องการทางเพศ เลี้ยงดูผู้เยาว์ให้เติบโตอบรมสั่งสอนแก่เด็กให้รู้จักระเบียบของสังคม ให้ความรักความอบอุ่น และกำหนดสถานภาพ เช่น เป็นเชื้อพระวงศ์ เป็นลูกขุนนาง หรือลูกไพร่ เป็นต้น
- หน้าที่ของสามี เช่น เป็นผู้เลี้ยงดูครอบครัว ปกป้องคุ้มครองลูกและภรรยา ดูแลทุกข์สุขของสมาชิกในครอบครัว ช่วยภรรยาอบรมบุตร ฯลฯ
- หน้าที่ของภรรยา เช่น จัดจายใช้สอยให้พอเหมาะ รักษาทรัพย์ที่สามีหามาได้ ยกย่องให้เกียรติสามี อบรมบุตร ขยันขันแข็งงานบ้าน เป็นต้น
- หน้าที่ของบุตร เช่น รักเคารพและมีความกตัญญูต่อบิดา มารดา เชื่อฟัง ช่วยงานบ้านตามความสามารถ²

พระยาอนุมานราชธนได้กล่าวถึงประเภทของครอบครัวว่ามี 3 ลักษณะคือ

1. ครอบครัวเริ่มต้น ในครอบครัวมีเพียงสามี ภรรยา และบุตร ลักษณะเช่นนี้ได้แก่ครอบครัวของชาวตะวันตก
2. ครอบครัวขยาย ถือว่าคนในสกุลเดียวกันเป็นญาติทุกคนต่างมีหน้าที่จะต้องช่วยเหลือซึ่งกันและกัน เมื่อถึงคราวจำเป็นจะมาอยู่รวมกัน นี่คือนิยามครอบครัวของชาวจีน
3. ครอบครัวผสม ถือว่าถ้าเป็นญาติจะมาอยู่รวมกันเป็นหลายครอบครัวก็ได้ นี่คือนิยามครอบครัวชาวไทย แต่คนไทยก็จะมีได้ทั้ง 3 ลักษณะ³

สังคมไทยในอดีตได้ปรากฏมีครอบครัวทั้งของคนไทยและคนจีน เป็นส่วนมาก ซึ่งพอจะสรุปลักษณะของครอบครัวคนไทยและคนจีนในสังคมอดีตได้ดังนี้

¹สุพิตรา สุภาพ. สังคมและวัฒนธรรมไทย. 2520. หน้า 31.

²แหล่งเดิม. หน้า 68-83.

³พระยาอนุมานราชธน. ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน และการศึกษาเรื่องประเพณีไทย. 2532. หน้า 48-49.

– ลักษณะครอบครัวคนไทย

ลักษณะครอบครัวคนไทยชายเป็นใหญ่กว่าหญิงจึงมีสุภาษิตที่ว่า "ชายเป็นช้างเท้าหน้า หญิงเป็นช้างเท้าหลัง" ชายนิยมมีภรรยาหลายคนโดยภรรยามักรวมอยู่ในบ้านเดียวกัน ชายผู้เป็นสามีทำหน้าที่อุปการะเลี้ยงดูลูก ๆ ที่เกิดจากภรรยาทุกคน ตลอดจนเลี้ยงดูบุคคลที่อยู่ในครอบครัวของตน ซึ่งการมีภรรยามากแสดงถึงฐานะทั้งทางเศรษฐกิจ และทางสังคม เช่น เป็นขุนนาง เป็นเศรษฐี นอกจากนี้ยังมีระบบการเคารพผู้อาวุโส คือตั้งแต่เด็กต้องเคารพ พี่บ่าว, น้ำ, อา, ปู่, ย่า, ตา, ยาย, พ่อ, แม่ และเด็กจะได้รับความรักการดูแลเอาใจใส่จากผู้ใหญ่เป็นอย่างดี¹

– ลักษณะครอบครัวคนจีนในสังคมไทย

ลักษณะครอบครัวคนจีนในสังคมไทย ผู้ชาย(พ่อ) ยังคงมีบทบาทเป็นผู้นำครอบครัว 5 เคารพผู้อาวุโส คู่สมรสเมื่อแต่งงานกันแล้วก็ย้ายไปอยู่บ้านฝ่ายชาย ซึ่งหนุ่มจีนนิยมแต่งงานกับหญิงไทย มากกว่านี้หญิงจีนจะแต่งงานกับหนุ่มไทย มารดามีหน้าที่เลี้ยงดูบุตรโดยเฉพาะบุตรชาย ผู้ชายจะได้รับการนับถือ เป็นต้น²

ภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมัชฌิมาวาส ได้สะท้อนให้เห็นสถาบันครอบครัวที่ปรากฏในสังคมไทย สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดังต่อไปนี้

¹สุพัตรา สุภาพ. เล่มเดิม. 2520. หน้า 84.

²แหล่งเดิม. หน้า 106.

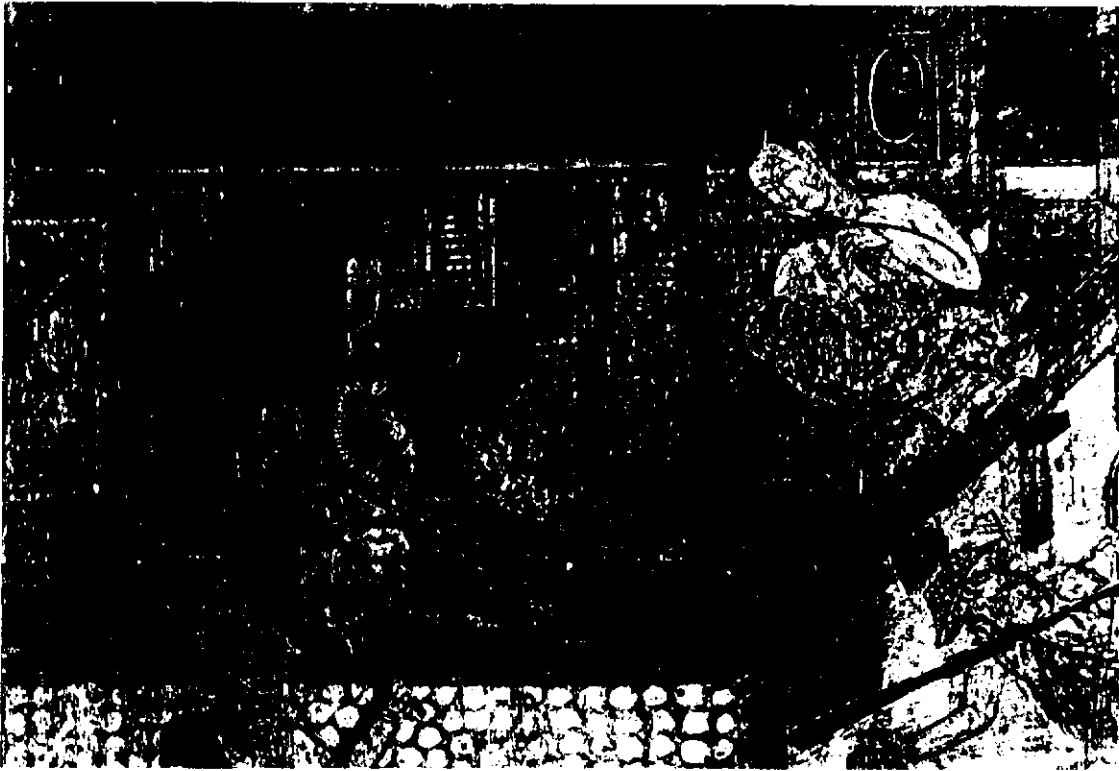
ภาพประกอบ 308 ครองศรีของพระมหากษัตริย์ ประกอบด้วยพระมหากษัตริย์ พระมเหสี
และพระราชโอรส ในภาพพระมารดาภาลึงดูแลพระราชโอรส

ภาพประกอบ 309 สามิภรรยากำลังข้ามสะพาน ภรรยาถือภาชนะเดินตามหลัง

ภาพประกอบ 310 ครอบครัวไทย สามีนอนพักผ่อน มีภรรยาช่วยเป็นนวดเอาอกเอาใจ

ภาพประกอบ 311 ครอบครัวไทยแม่กำลังป้อนนมลูก ลูกชายที่โตกว่าพาหน้าพี่บนเนินดี
 ใต้นวดบิดาตน

ภาพประกอบ 312 บิดากาลังนึ่งอบรมสังสนบุตรที่นึ่งพเนลืออยู่ในบ้าน มีป่าวไพรหมอบอยู่
ข้างล่าง

ภาพประกอบ 313 ชายวัยฉกรรจ์กำลังพักผ่อนที่หน้าบ้าน มีลูกหลานมาอดอ้อนชายวัยฉกรรจ์

ภาพประกอบ 314 แม่กำลังฝังข้าวให้ลูกกิน ลูกกำลังถือช้อน มีพี่เลี้ยงดูแลอยู่ใกล้ชิด

ภาพระกอบ 315 แม่กำลึงเลี้ยงลูกสองคน และแบ่งผลไม้ให้ลูก

ภาพประกอบ 316 เด็กผู้ชายกำลังส่งของแก่ตาบอดเดิน

ภาพประกอบ 317 เด็กหญิงคนแก่เงินใบดูจั่ว

ภาพประกอบ 317 เด็กหญิงคนแก่เงินใบดูจั่ว

ภาพประกอบ 318 ครอบครัวชาวจีนที่มีภรรยาเป็นคนไทยกำลังดูแลเด็กที่วิ่งเล่นอยู่ในบ้าน

ภาพประกอบ 319 ครอบครัวพ่อค้าชาวตะวันตกในเมืองไทยมีหญิงจีนคอยปรนนิบัติรับใช้ในบ้าน

ภาพประกอบ 320 ขุนนางนั่งเขียนหนังสือด้วยกระดานชนวนที่ศาลาในเขตพระบรมมหาราชวัง

ภาพระกอบ 321 ชุณนางนั่งอ่านหนังสือตวงประดูทางเข้าเขตพระบรมมหาราชวังชั้นใน

ภาพประกอบ 322 ชวนนางกำลังเขียนหนังสือด้วยกระดานชนวน

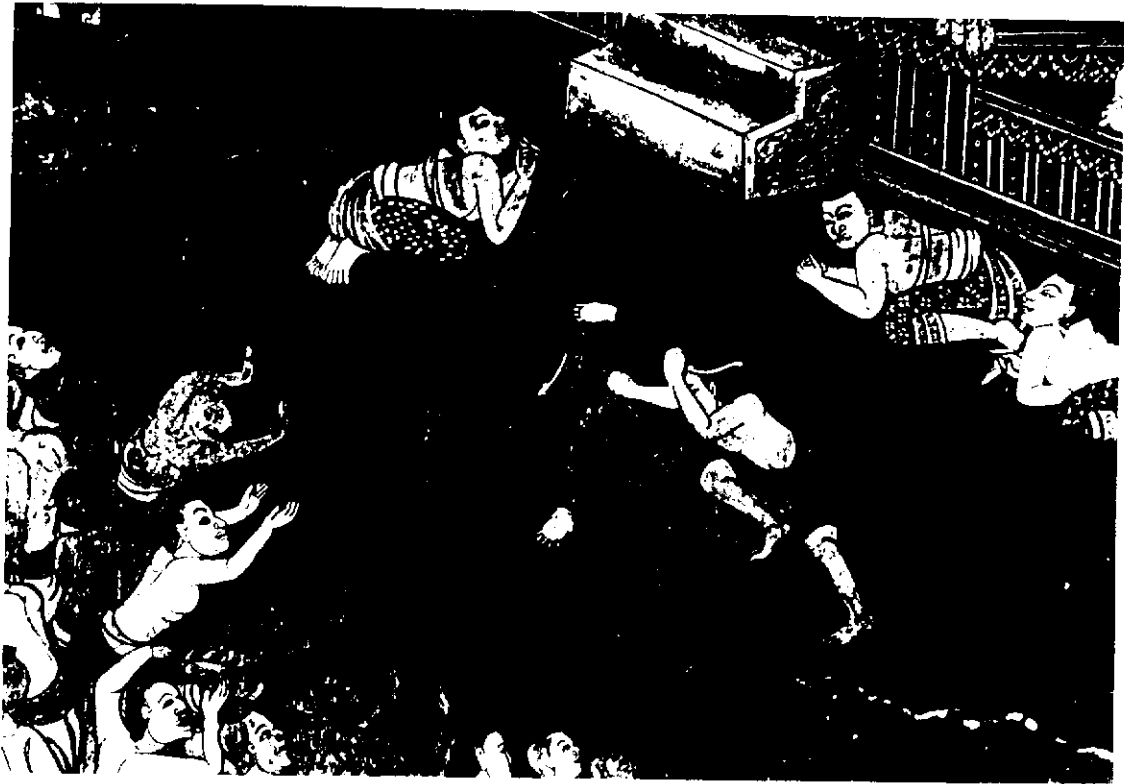
ภาพประกอบ 323 ชุณนางนอนส่วนหนึ่งสือบายลาวหรือสมุดไทยอยู่ในบ้าน

ภาพประกอบ 324 ชาวบ้านอ่านหนังสือบนลานหรือสมุดไทยที่ศาลา

ภาพประกอบ 325 พ่อคือครูที่กำลังสั่งสอนบุตร

ภาพประกอบ. 326 คนชกมวย การชกมวยเป็นวิชาศิลปะป้องกันตัวต้องมีครูเป็นผู้สอน

ภาพประกอบ 327 การเล่นโขน ละคร ก่อนการแสดงจะต้องมีการไหว้ครู โขน ละคร
จะได้รับการสั่งสอนถ่ายทอดมาจากพรูรุ่นก่อน ๆ

ภาพประกอบ 328 สีเก อาชีพที่ได้รับการถ่ายทอดจากคนรุ่นก่อน

จะเห็นว่าระบบการศึกษาของไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังคงเป็นระบบการศึกษาแบบเดิมของไทย และผู้ที่ได้รับการศึกษาอยู่เฉพาะในกลุ่มของขุนนาง และคนที่มีฐานะดี ชาวบ้านส่วนใหญ่ยังไม่ได้รับการศึกษา หากความรู้ที่ได้ จะได้จากบรรพบุรุษ ที่บอกเล่าสืบทอดกันมา ซึ่งจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมมาวาส จ.สงขลา ก็ได้สนับสนุนเรื่องของการ จัดการศึกษาของไทยว่า ระบบการศึกษาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังคง ระบบการศึกษาแบบเดิม¹ เพราะไม่มีข้อมูลในภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมมาวาส จ.สงขลา ที่แสดงให้เห็นถึงรูปแบบการศึกษาแบบใหม่เลย

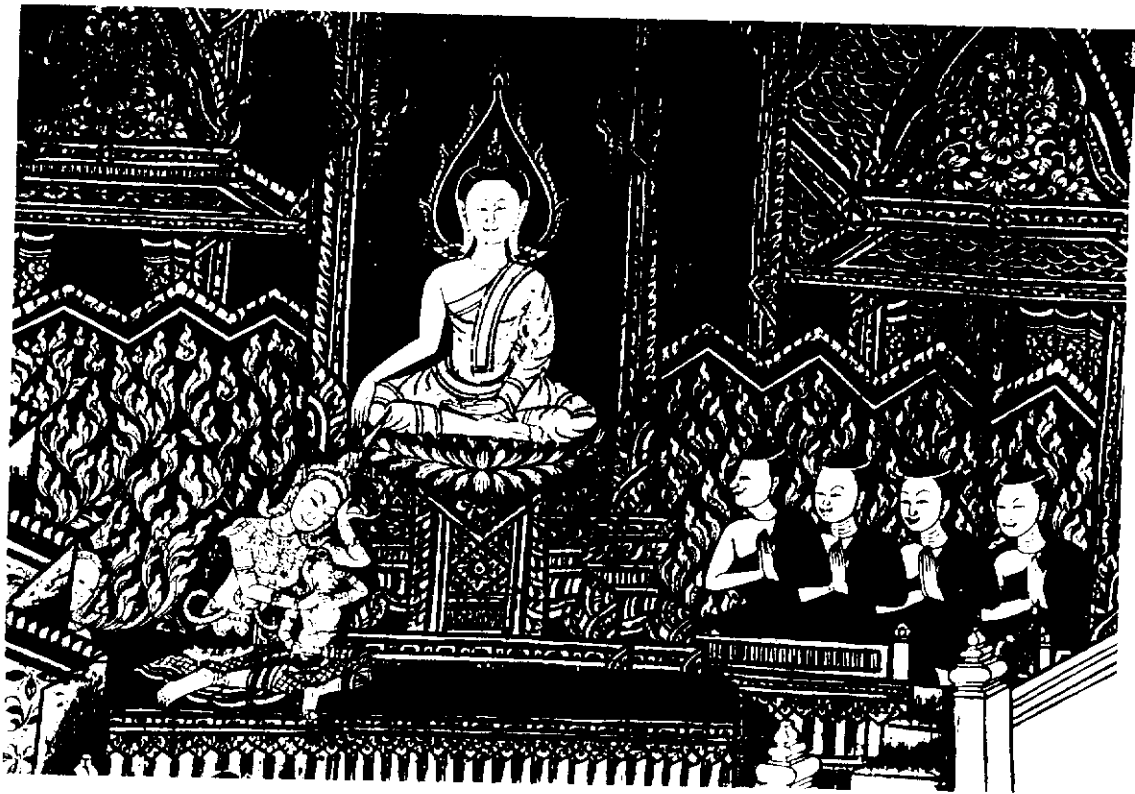
¹อ่านรายละเอียดเพิ่มเติมใน วุฒิชัย มูลศิลป์. การปฏิรูปการศึกษาในสมัยพระบาท สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. 2529.

5.5 นิยามศาสนา

นิยามศาสนา, เป็นนิยามที่สำคัญของสังคมเพราะศาสนาสิ่งสังคมใช้ประกอบกัน ซึ่งทุกศาสนาจะต้องมีองค์ประกอบที่สำคัญได้แก่

1. พิธีกรรม
2. สัญลักษณ์ เป็นเครื่องหมายแสดงถึงศาสนาบางครั้งอาจเป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจ เช่น พระพุทธรูป หมายถึงศาสนาพุทธ ไม้กางเขนหมายถึงศาสนาคริสต์ เป็นต้น
3. สิ่งศักดิ์สิทธิ์ เป็นสัญลักษณ์ของศาสนา เช่น พระ น้ามนต์ วัด โบสถ์ เป็นต้น
4. องค์การ หมายถึง บุคคลที่ทำหน้าที่เผยแพร่ศาสนา ช่วยระบอบพิธีกรรม เช่น พระ นักบวช นักสอนศาสนา และหมายรวมถึงองค์กรที่เป็นวัตถุเช่น วัด โบสถ์ วิหาร เป็นต้น
5. คำสอน หรือความเชื่อ ซึ่งทุกศาสนามีคำสอนของตนโดยแต่ละศาสนาก็มีความเชื่อของตนเป็นพื้นฐาน เช่น ศาสนาพุทธเชื่อเรื่องนรกสวรรค์ ศาสนาคริสต์เชื่อว่าพระเจ้าเป็นคนสร้างโลก

สำหรับสังคมไทยนั้นได้ชื่อว่า เป็นสังคมของพุทธศาสนาที่วัดคนไทยมีความผูกพันกับศาสนาพุทธ ตั้งแต่เกิดจนกระทั่งตามแต่ขณะเดียวกันก็ยังมีความเชื่ออื่น ๆ ประกอบอยู่ด้วย สังคมไทย เช่นกัน จัดการรวมเอาถึง วิถีชีวิตทาง ศาสนาได้ส. กับน้ารับ ถึงถึงศาสนาต่าง ๆ ที่ประกอบอยู่ด้วยสังคมไทยอันมีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้งภาศน์ว่าไว้

ภาพประกอบ 329 ศาสนาพุทธมีพระพุทธเจ้าเป็นศาสดา มีพระสงฆ์เป็นผู้สืบทอดศาสนา

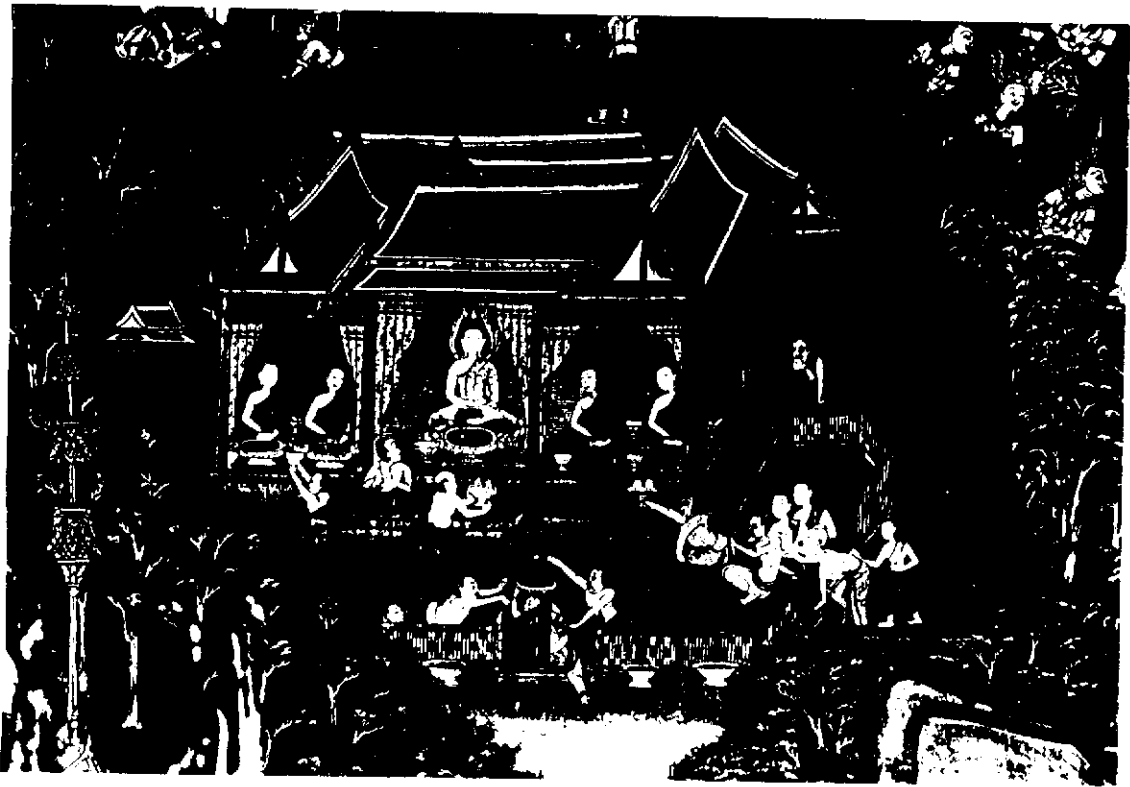
ภาพประกอบ 330 พระมหากษัตริย์ และขุนนางเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า สะท้อนให้เห็นว่า
พระมหากษัตริย์ไทยนับถือศาสนาพุทธ

ภาพประกอบ 331 พระบรมวงศานุวงศ์ถวายอาหารแด่พระพุทธเจ้า สะท้อนให้เห็นว่า
พระบรมวงศานุวงศ์ของไทยนับถือศาสนาพุทธ

ภาพประกอบ 332 พระพุทธรูปในชุมชม

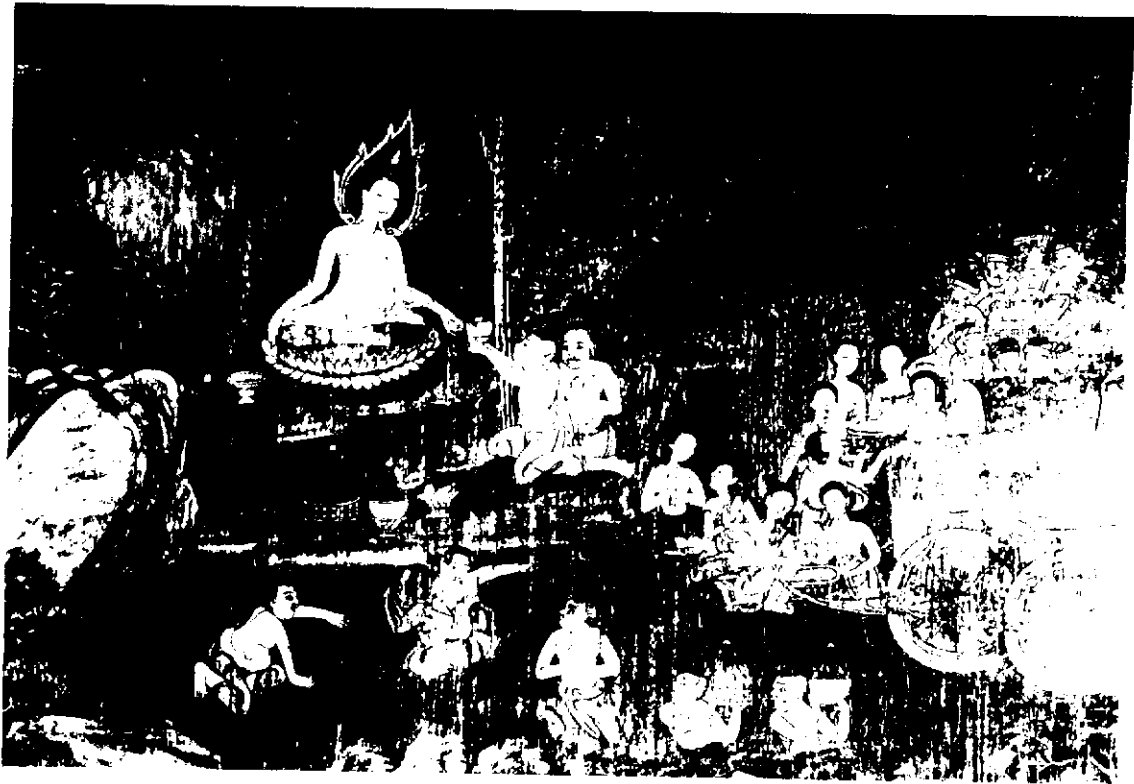

ภาพประกอบ 333 ชาวบ้านหาบุญถวายอาหารแด่พระพุทธเจ้า และพระภิกษุสงฆ์ สะท้อนให้เห็นว่าคนไทยนับถือศาสนาพุทธ

ภาพประกอบ 334 ภรรยาขุนนางท่านผู้ตกบาตร โดยมีข้าทาสบริวารช่วยถือของที่ ใส่บาตร

มีบางคนเห็นของไว้เหนือศีรษะเพื่ออธิฐานก่อนใส่บาตรเป็นเวลาเช้า

ภาพประกอบ 335 พ่อค้าเกวียนถวายข้าวแด่พระพุทธเจ้าในป่า สะท้อนให้เห็นว่าชาวไทย
ส่วนมากนับถือศาสนาพุทธ

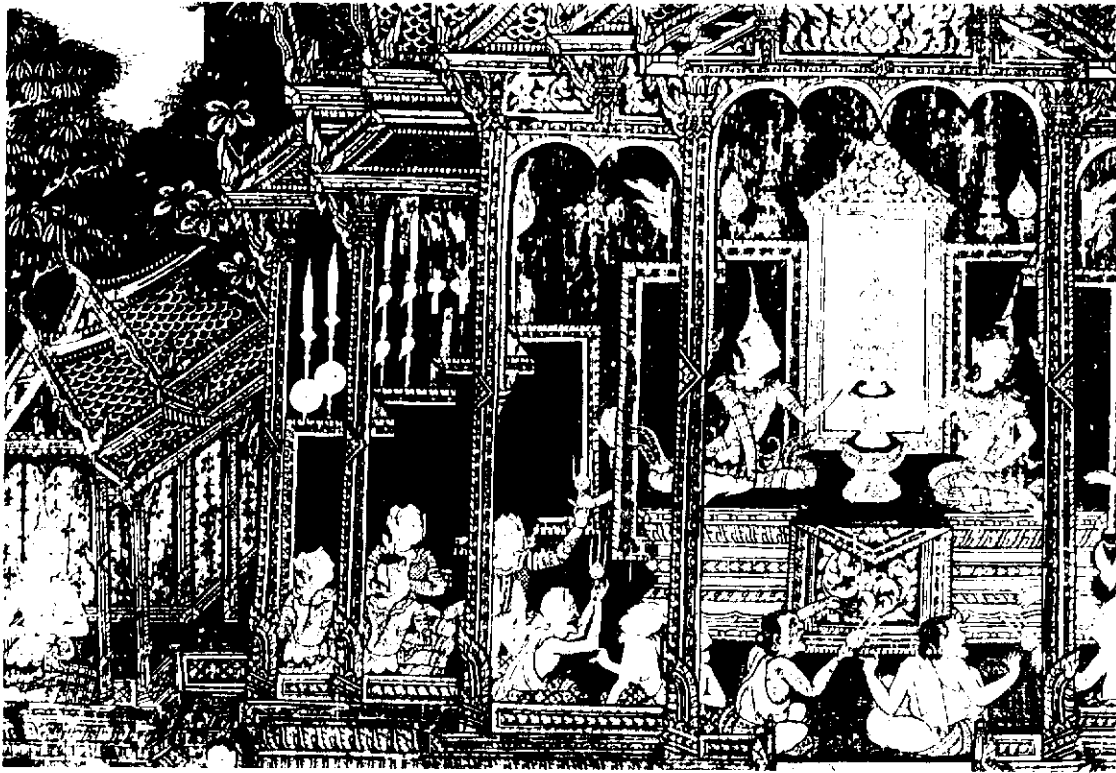

ภาพประกอบ 336 คนลาคี้อยู่ในป่าพญมเหศวรพระพุทธรูปเจ้า สะท้อนให้เห็นว่าศาสนาพุทธ
ในสังคมไทยมีค่านิยมมาก

ภาพประกอบ 337 นักบวชเริ่มยกกันโดยทั่วไปว่า ฤาษี กำลังนั่งฟังหมอน ภายในอาศรม
กลางป่า ฤาษีเป็นนักบวชอยู่ในศาสนาฮินดู ใช้ชีวิตอยู่ตามป่า ตามเขา¹

¹แสง จันทรงาม, ศาสนาศาสตร์, 2534, หน้า 106.

ภาพประกอบ 338 พระราชพิธีอภิเษกสมรส มีพราหมณ์ร่วมประกอบพิธีแสดงให้เห็นว่าในสังคมไทยนั้น ศาสนาพราหมณ์มีบทบาทอย่างมากในการประกอบพิธีกรรมในราชสำนัก ซึ่งจะส่งผลต่อการเสริมฐานะให้พระมหากษัตริย์ว่าเป็นผู้มีศักดิ์ภาพเหนือกว่าบุคคลธรรมดา

ภาพประกอบ 339 ซีเบสียผู้นับถือศาสนาเซน ซึ่งแพร่หลายอยู่ในประเทศอินเดียระหว่าง พ.ศ.222-247¹ มี 2 นิกาย คือ

1. นิกายที่ตามพรพวงงูขาว
2. นิกายที่คัมพรพวงงูสีดำ หรือ ซีเบสีย²

ภาพลักษณะของซีเบสียในสมัยของคณาไทยสมัยรัตนโกสินทร์ได้ปรากฏอยู่ในวรรณกรรมของสุนทรภู่เรื่อง "พระอภัยมณี" ซึ่งได้พรรณนาถึงซีเบสียว่า

"จะกล่าวความพราหมณ์เขกซึ่งแปลกเพศ
อยู่เมืองเมืองเทศมทางที่กลางน

¹พระภิกษุญาณวาทชน. ลัทธิ-ศาสนา. เสรีการโกเศศ(นามแฝง). 2516.
หน้า 265.

²แหล่งเดิม.

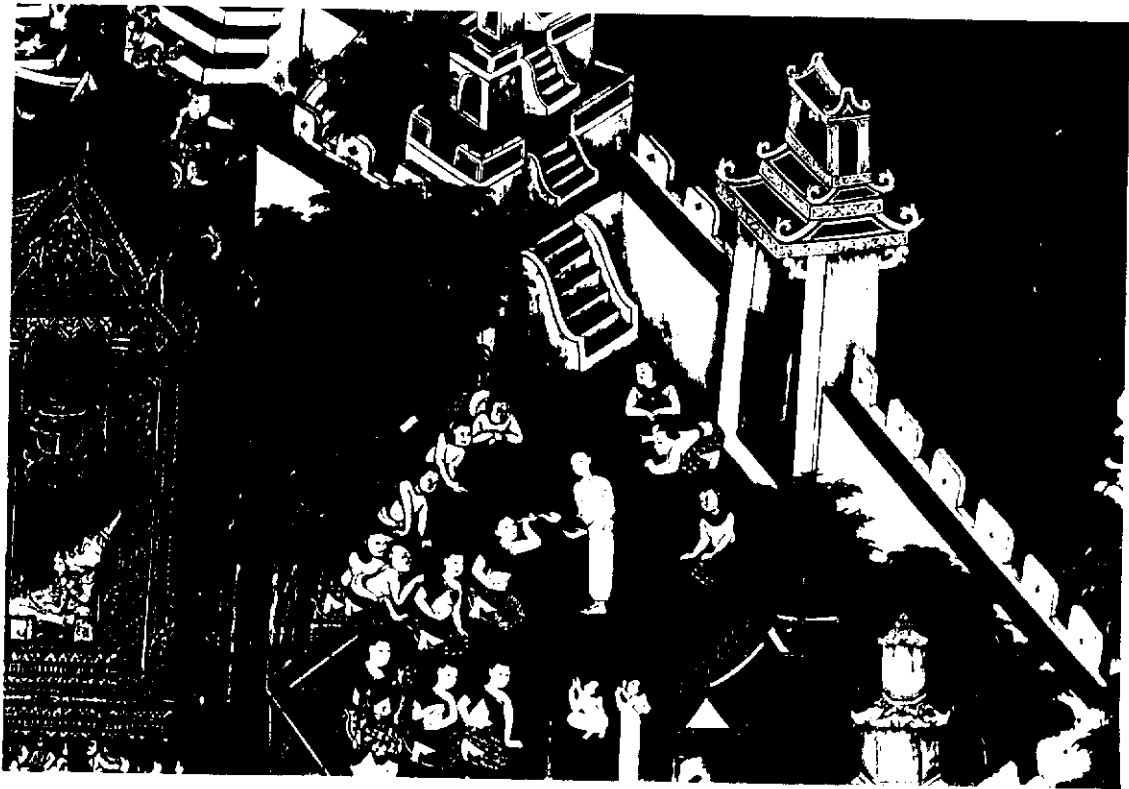
ครั้นเสียเรือเหลือตายไม่วายชนม์
 ขึ้นอยู่บนเกาะพนมไวยมมา
 ไม่นั่งห่มสมเพชเหมือนเบรตเบส่า
 เป็นคนเจ้าเล่ห์สุดแสนสุสา
 ทาเป็นซีซีเปลือย เจื้อยเจ้อยชา
 ไม่กินปลากินข้าวกินเต้าแดง"

และ

"จนทวดงอกออกขาวดูยาวเพื่อย
 ทั้งผมเลื้อยลากันอยู่คนเดียว"¹

แต่ในจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาส ได้ให้ภาพของซีเปลือยไว้ทวด ไว้เครา ผมสั้น
 สวมหมวกแขก จึงเป็นอีกข้อมูลหนึ่งที่เราได้มีการศึกษาถึงซีเปลือย ที่ปรากฏอยู่ในสังคมไทยสมัย
 รัตนโกสินทร์ตอนต้น

¹กรมศิลปากร. พระอภัยมณีคำกลอนของสุนทรภู่: ฉบับหอสมุดแห่งชาติ. 2514.

ภาพประกอบ 340 คนมุสลิม สวมหมวกแขก อยู่ท่ามกลางหมู่คนไทยที่กำลังทำบุญตักบาตร
สะท้อนให้เห็นว่ามีผู้นับถือศาสนาอิสลามอยู่ในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 4

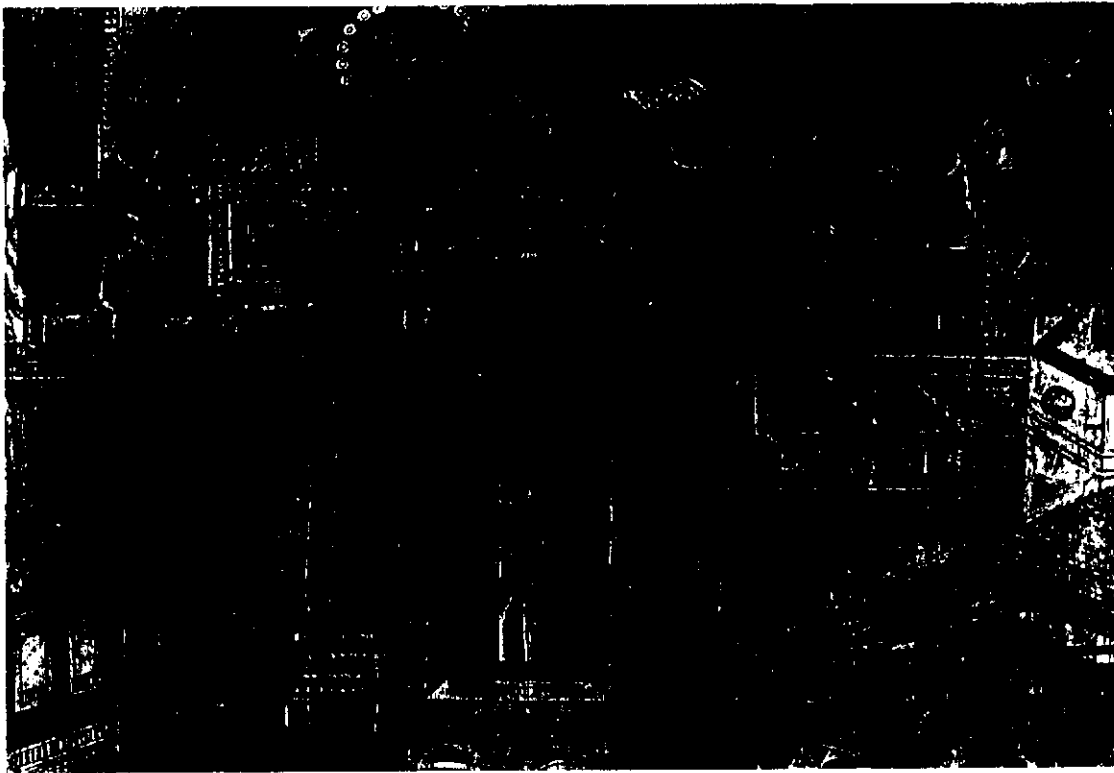
ภาพประกอบ 341 หญิงชายชาวมุสลิมกำลังฟังผู้หญิงไทยพูดคุย¹

¹อ้างอิงจากภาพประกอบ 340.

ภาพประกอบ 342 ชาวมุสลิมนั่งปะปนอยู่กับเด็กไทยากลัสะพาน¹

¹อธิบายแล้วในภาพประกอบ 340.

ภาพประกอบ 343 ประตูเมืองสร้างโดยกรมการมณฑล นครหลวงเวียงจันทน์ ประตูเป็นไม้ทาสีทอง
 ภายหลังสงครามฝรั่งเศสกับสยามถูกผู้ญอชิงคืนไป

จะเห็นได้ว่าภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาส ได้สะท้อนให้เห็นว่าสังคมไทยนั้น นอกจากจะมีศาสนาพุทธเป็นศาสนาประจำชาติแล้ว ก็ยังมีศาสนาอื่น ๆ อีกเช่น ศาสนา พราหมณ์-ฮินดู ศาสนาอิสลาม ศาสนาคริสต์และมีผู้นับถือลัทธิบูชาไฟ¹ สำหรับชีเบเลียนั้น ไม่ปรากฏหลักฐานทางประวัติศาสตร์ว่าชีเบเลียนในสังคมไทย มีแต่ในงานวรรณกรรม เรื่อง พระอภัยมณีของสุนทรภู่ ดังนั้นภาพจิตรกรรมที่ปรากฏจึงเป็นหลักฐานอย่างหนึ่ง ซึ่งต้องมีการ สืบค้นเรื่องเกี่ยวกับเรื่องนี้ต่อไป

การศึกษาเรื่องสถาบันต่างๆ ในสังคมจากภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาส จังหวัดสงขลา พบว่าจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาส ได้ให้ข้อมูลใหม่มาสนับสนุนการศึกษา ประวัติศาสตร์สังคมที่ใช้เอกสารเป็นหลัก ซึ่งสถาบันในภาพจิตรกรรมฝาผนังนั้นได้ปรากฏ อยู่อย่างครบถ้วนอันได้แก่ สถาบันการปกครอง สถาบันเศรษฐกิจ สถาบันครอบครัว สถาบัน การศึกษา และสถาบันศาสนา ดังที่ได้เสนอไปแล้วในข้างต้น

¹ดูคำอธิบายภาพประกอบ 400.

ภาพสะท้อนสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จากจิตรกรรม
ฝาผนังวัดมณีนิมิตวาส จังหวัดสงขลา : หมวดที่ 5 ว่าด้วย วัฒนธรรม และประเพณี

พระยาอนุมานราชธนได้ให้ความหมายของวัฒนธรรมว่า "วัฒนธรรมคือวิถีชีวิตหรือ
ทางดำเนินแห่งชีวิตของชุมชนหมู่หนึ่ง ซึ่งอยู่ร่วมกันในที่หนึ่งหรือประเทศหนึ่งโดยเฉพาะ"¹
เมื่อวัฒนธรรม คือวิถีชีวิตของคนในสังคม สิ่งที่จะแสดงวัฒนธรรมของสังคมจึงออกมาในรูป
ของพฤติกรรม ภาษา และกิจกรรมของสังคมนั้น ๆ โดยมีลักษณะที่ได้มาจากการเรียนรู้ มี
การถ่ายทอดสู่คนรุ่นต่อ ๆ มา วัฒนธรรมจึงเป็นมรดกทางสังคม² เป็นวิถีชีวิตหรือแบบแผน
ของการดำรงชีวิต และสามารถเปลี่ยนแปลงได้ ซึ่งแบ่งวัฒนธรรมเป็น 2 ประเภทใหญ่ ๆ คือ

1. วัฒนธรรมทางวัตถุเป็นสิ่งที่เกี่ยวข้องกับการดำรงชีวิต นอกจากปัจจัย 4
อันได้แก่ ที่อยู่อาศัย อาหาร เครื่องนุ่งห่ม และยารักษาโรคแล้ว ยังรวมถึงเครื่องใช้ไม้สอย
ยานพาหนะ ตลอดจนอาวุธยุทโธปกรณ์ เป็นต้น³

2. วัฒนธรรมทางจิตใจ เป็นสิ่งที่มีผลต่อจิตใจอาจปรากฏออกมาในรูปของวัตถุ
ได้⁴ เช่น จารีตประเพณี กฎหมาย ขนบธรรมเนียม ศาสนา การศึกษา เป็นต้น

ซึ่งจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตวาสได้แสดงให้เห็นถึง "วัฒนธรรม" ของสังคมไทย
ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อย่างชัดเจน

โดยแสดงออกในรูปของวัฒนธรรม ประเพณีต่าง ๆ ด้วยเช่นวิถีชีวิตประจำวันของ
ผู้คนในสังคม การกิน การอยู่ การแต่งกาย เครื่องใช้ไม้สอย เครื่องดนตรีอาวุธยุทโธปกรณ์
พระราชพิธี ธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ พิธีกรรม ความเชื่อ การละเล่น และการเล่น เป็นต้น
ดังเนื้อหาของจิตรกรรมฝาผนัง ต่อไปนี้

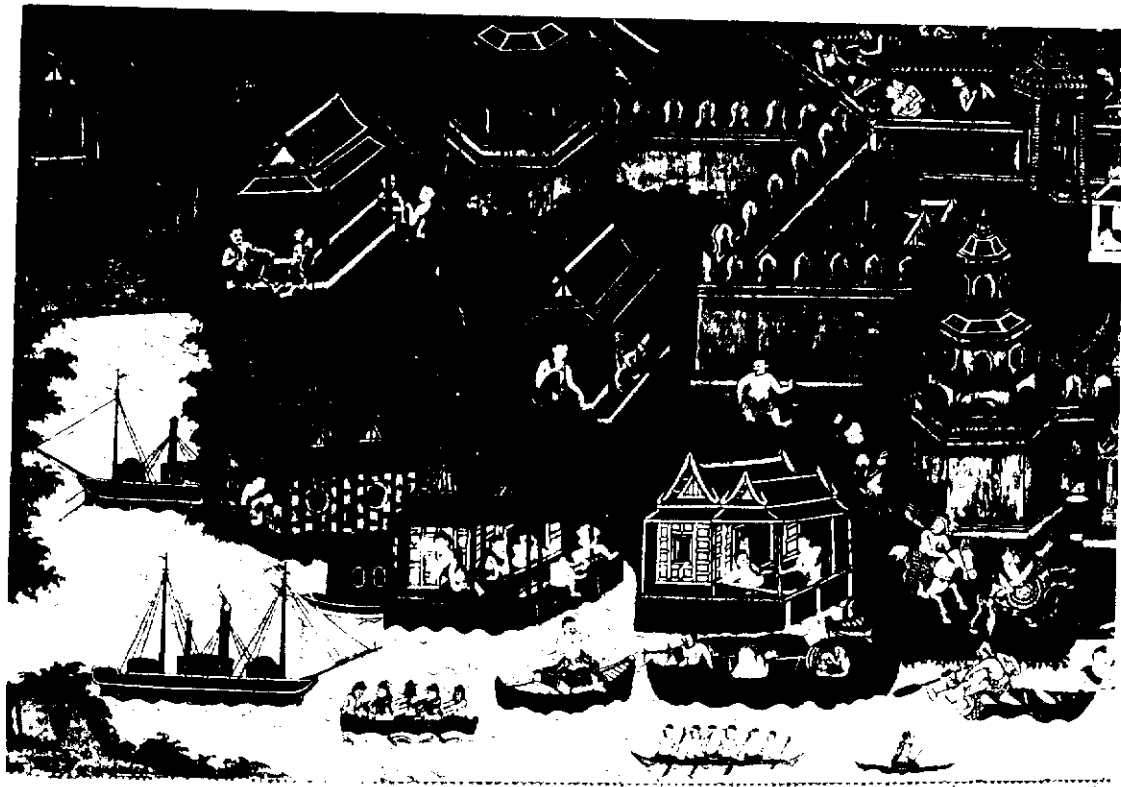
1พระยาอนุมานราชธน. รวมเรื่องเกี่ยวกับวัฒนธรรม. 2531. หน้า 230.

2จรัญ พรหมอยู่. สังคม และวัฒนธรรมไทย. 2523. หน้า 50.

3พระยาอนุมานราชธน. เล่มเดิม. 2531. หน้า 50.

4แหล่งเดิม. หน้า 232.

6.1 กลุ่มวิถีชีวิต

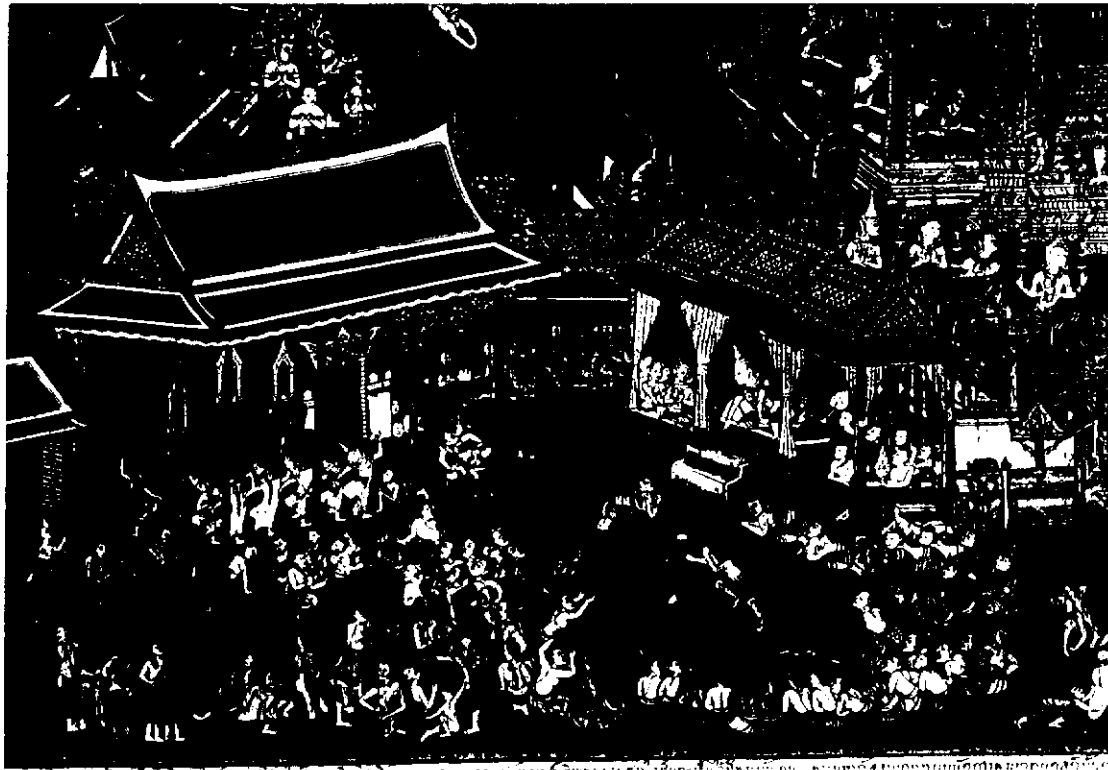

ภาพประกอบ 344 ภาพชีวิตผู้คนบนฝั่งคลองรัตนโกสินทร์ สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีคนอาศัยอยู่บนเรือนแพ เรือนแพหลังซ้ายสุดมีผู้หญิงนั่งพับเพื๋นตรงชายคา หลังกลางมีผู้ชายนอนเอกเขนก ผู้หญิงนั่งทำแซนดูว์ เด็กเล่นหยอกล้อ เรือนแพขวาสุดภรรยากำลังปรนนิบัติสามี คนแม่มีเรือกลไฟตะวันตก จอดเทียบท่าอยู่ มีคนพายเรือ บางคู่ทะเลาะกันบนเรือ มีเรือจ้างแบกมีประทุนจอดอยู่ บนบกมีผู้คนนั่งคุยกันในตลาด พักผ่อนใกล้แม่น้ำ บางคนควมม้าเล่น บางคนอาบน้ำ

ดังที่เซอร์ จอห์น เบาริง ได้พรรณนาเอาไว้เมื่อเดินทางเข้ามายังกรุงเทพฯ เมื่อปีพ.ศ. 2398 ว่า

... แม้ว่ายังมีลักษณะงดงามตามแบบวัด ปะชีสทราวณ มีอยู่แต่เพียงวัดเดียวที่เมืองมอญแห่งนี้ก่อน
 จะมีวัดอื่นๆ งามๆ ที่นอกอาณาเขตวัดหลายชนิด ซึ่งมิได้ใช้กรรมวิธีใด งดงามอย่างชนิดที่งาน
 ศิลปะอันมาจลลนเปลี่ยนได้ ผลไม้และดอกไม้หอมอยู่ตามกิ่งไม้ต้นไม้อื่นๆ ... เมื่อเรา
 เข้ามาใกล้กรุงเทพฯ จำนวนเรือแพก็เพิ่มมากขึ้น มากขึ้น ตัวเรือแพร้างอยู่บนผืนสมุทร
 และผูกติดกับฝั่ง เรือแพเหล่านี้เป็นร้านค้า ตลาดขายของและที่พักอาศัย...¹

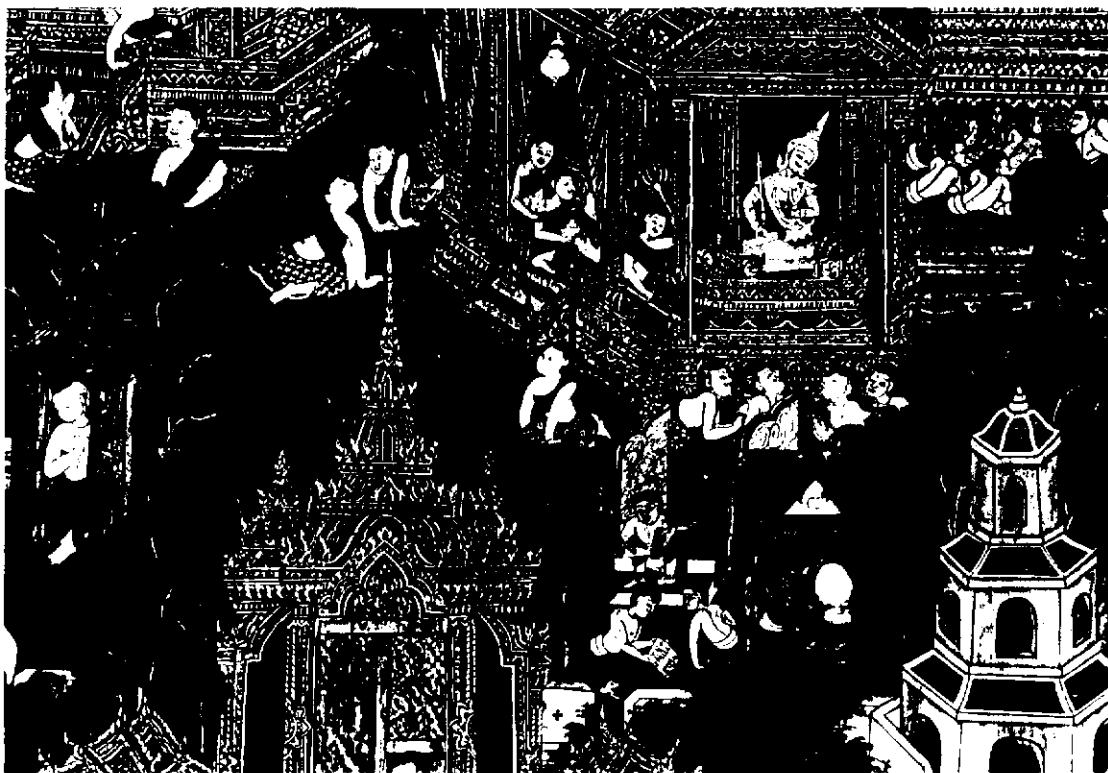
¹ ไซมอน จอห์น บิวอิง, เมืองมอญ, 2532, หน้า 39-60.

ภาพประกอบ 345 ความสนุกสนานของคนในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในงานพระบรมศพ เพื่อทอดพระเนตร การแสดงต่าง ๆ เช่น การชกมวยไทย เช่น ระเบียบ รำฟ้อน ดนตรีไทย โดยมีบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ เหล่านางสนมติดตาม ซึ่งนางในวังทั้งหลายจะนั่งอยู่หลังม่านไม้ไผ่ มีบรรดาขุนนาง ข้าราชการบริวารคอยติดตามนั่งหมอบอยู่กับพื้นเบื้องล่าง บรรดาผู้คนทั้งไทย แวก จีน ทุกเพศ ทุกวัย มาชมการแสดงอย่างสนุกสนานซึ่งเป็นอีกวิถีหนึ่งของชีวิตผู้คนสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์

ภาพประกอบ 346 ภาพชีวิตของคนในชุมชน บนสุดของภาพ ขุนนางกำลังนั่งผ้าโจงกระเบน เพื่อเตรียมเข้าในพระบรมมหาราชวัง โดยมีปาวไพรถือผ้าคาดเอว และร่มให้เจ้านาย ขุนแม่น้ำตาลลงมีคนอาศัยอยู่ในเรือนแพ ผู้ชายนอนพักผ่อนใช้พัด พัดลมคลายร้อนมีลูกชายนั่งบนนิมิตบิดา ฝ่ายแม่ที่นั่งโถงมนบุตร เห็นได้ชัดว่าผู้คนสมัยนั้นเลี้ยงดูด้วยนมแม่ นอกจากนี้ มีพ่อค้า แม่ค้า พายเรือขายของ มีเรือขุดนางพายเป็นมาบริเวณพระตำหนัก ซึ่งเหล่านางในวังกำลังเล่นน้ำอยู่

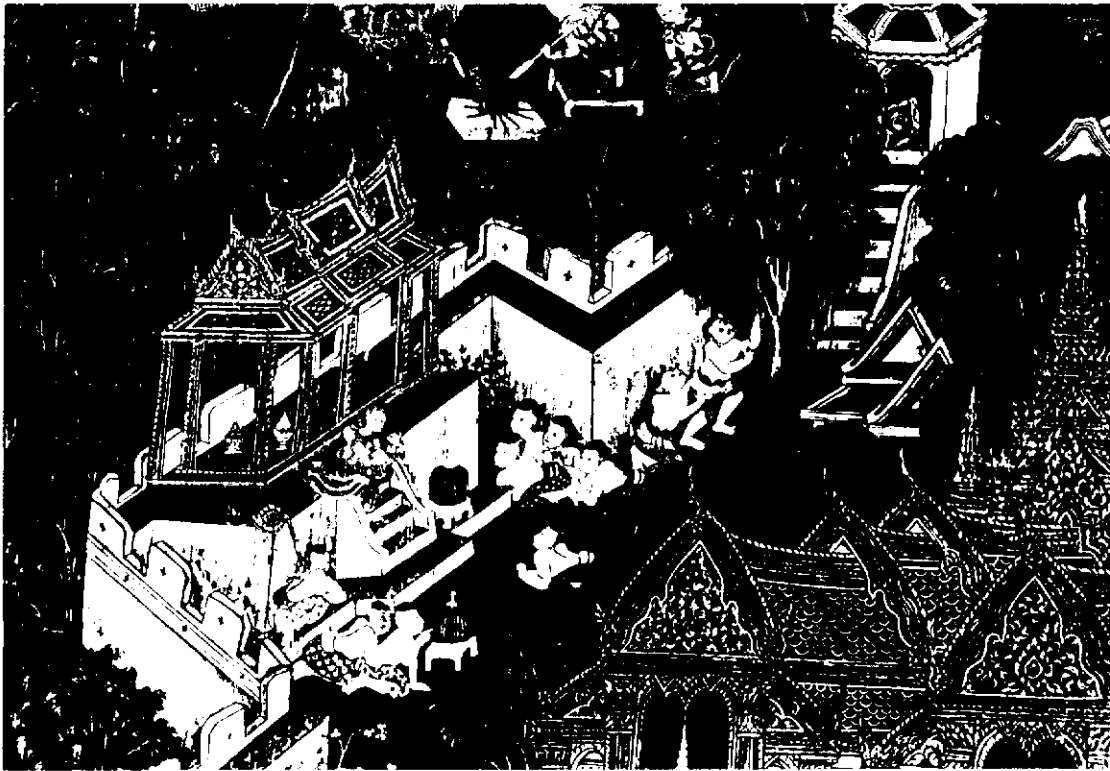

ภาพประกอบ 347 วิถีชีวิตของผู้คนบางวัน บางภาคนักอยู่งานปรนพิธีดีวิเศษเกล้าพระบรมมหาราชวัง
บ้างก็พูดตลกขบขัน บรรดาขุนนางก็เฝ้าหน้าพระที่นั่ง บางคนนั่งสำราญหนึ่งใด บางคนก็ดื่มเหล้า

ภาพประกอบ 348 ภาพชีวิตในพระบรมมหาราชวัง พระมเหสีทักสิริมีออกว่าราชการ มีขุนนาง
คอยรับใช้ เมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นครองราชย์ทรงแก้ไข
พระธรรมนูญเป็นมโหรีเรียกว่า "พระธรรมนูญ" คือ ระบียบเวลาที่พระเจ้านั่งเสด็จ
ทรงปฏิบัติพระราชกิจต่าง ๆ เช่น เสด็จออกขุนนางวันละ 3 ครั้ง¹ จะเห็นได้ว่า เป็นราชกิจ
อย่างหนึ่งที่สำคัญของผู้ครองราชย์ ซึ่งงานประจักษ์จรรยารวมหนึ่งก็ได้แสดงไว้กับ การเสด็จ
ออกขุนนางของพระมหากษัตริย์

¹ ภาณุบาละเบียด เรื่องการแต่งพระธรรมนูญ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ราชูปถัมภ์, กรุงเทพฯ, หน้า 146.

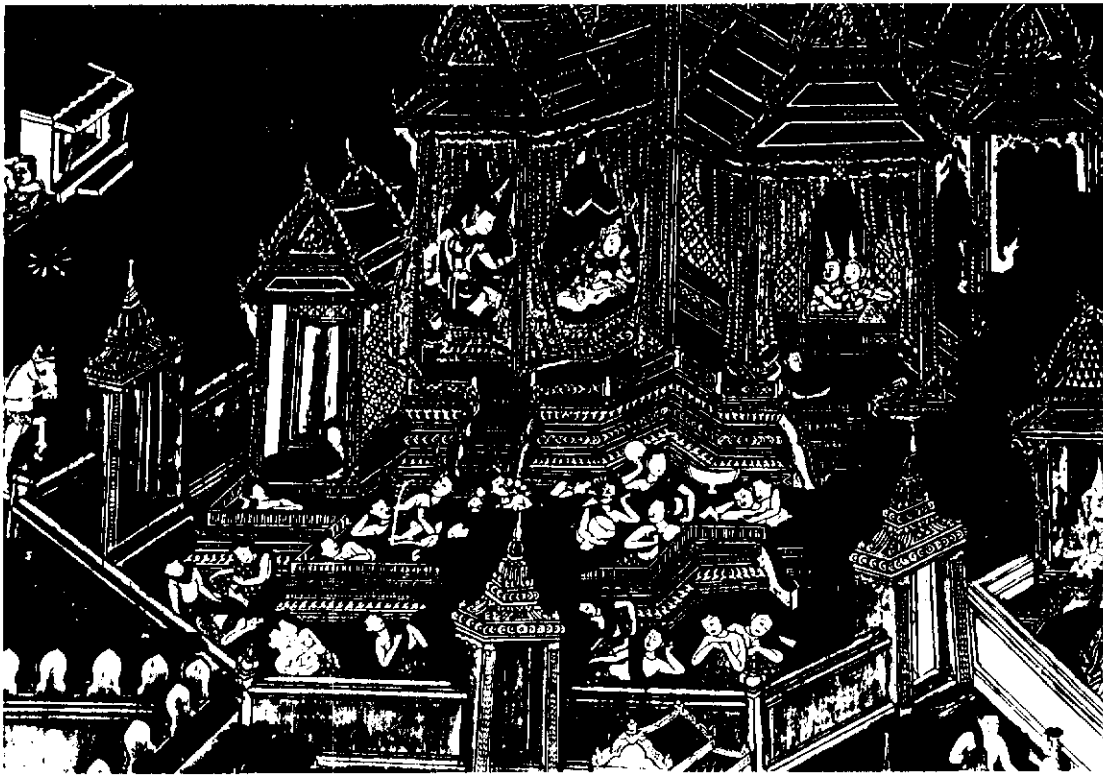
ภาพประกอบ 349 วิถีชีวิตเจ้านายในพระราชวัง กำลังนั่งดูการเล่นนกพร้อมกับขุนนาง
สันนิษฐานว่าสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คงมีการเล่นพนัน แข่งนก
กันมาก แม้แต่ในพระบรมมหาราชวังก็มี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทำให้
มีการเก็บอากรชนไก่ ชนหมก กัดปลา และการพนันต่าง ๆ ในสัตราถึงเจ้าเมือง
กรรมการ เรื่องตั้งเงินวาง หัวเป็นที่หมิ่นนักดี มีข้อความที่แสดงให้เห็นว่าคนสมัยรัชกาลที่ 4
มีการเล่นนกจริง ดังภาพ

...ปรับเรียก...ผู้เล่นชนนก ไก่ ปลา...แลวิ่งวิว กระปือ ม้า...พนัน ต้นทุเรียน
และพนันต่าง ๆ ในจังหวัดกรุงเทพมหานคร...¹

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 72. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1221.

ภาพประกอบ 350 ภาพชีวิตมหรสพเครื่องเสียงพระราชโอรส สภาพสะท้อนให้เห็นว่าคนไทย
สมัยก่อนเลี้ยงลูกด้วยนมแม่

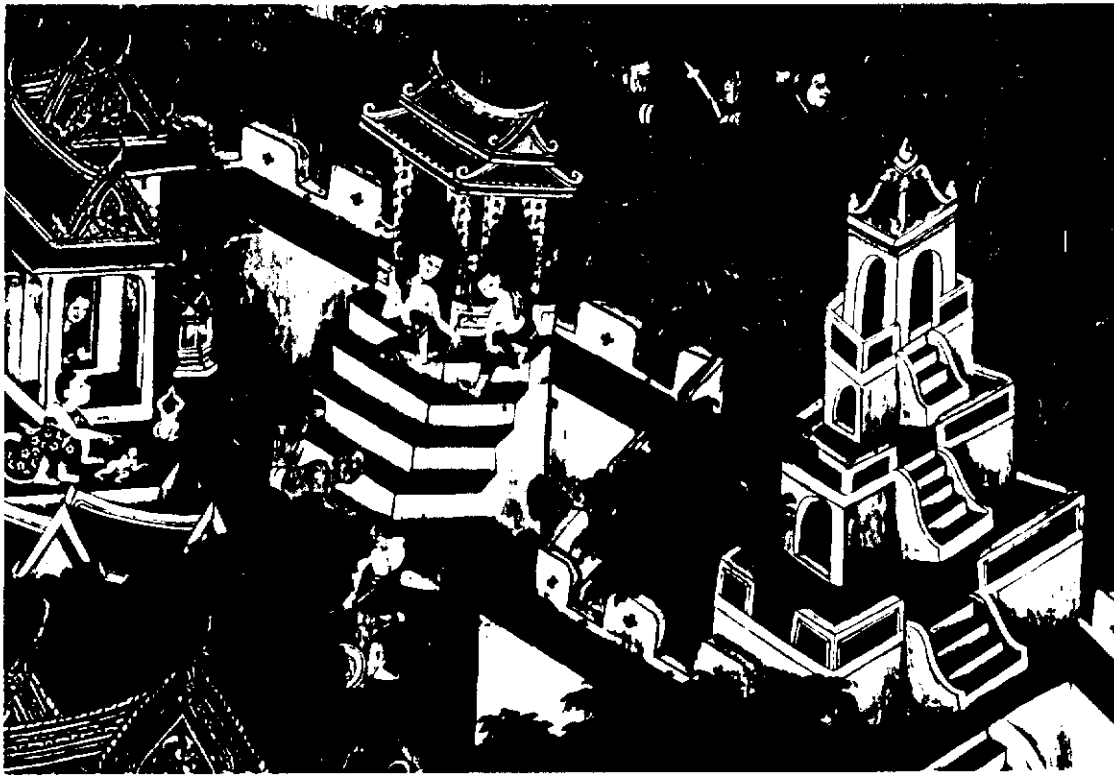

ภาพประกอบ 351 นางในวังหลายคู่นอนด้วยกัน สื่อลักษณะของการ "เล่นเพื่อน" ซึ่งปรากฏ

ในเอกสาร สมัยรัชกาลที่ 4 ว่า

...คิดถึงคำพ่อสั่งให้มานักหนา (อย่าสูบฝิ่นเลยอย่าเล่นผู้หญิงไม่ดีชั่ว อย่าเล่นเพื่อนกับ
ไพร่เลย มีตัวมีเกิดแต่...¹

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. เล่มเติม. 2506. หน้า 15.

ภาพประกอบ 352 ชุมนางนั่งดูการละเล่นกระบี่กระบอง โดยมีเหล่าข้าทาสบริวารคอยหมอบรับใช้ในขณะและผู้หญิงทาหน้าใ้ดูแลบุตร ภาพนี้สะท้อนให้เห็นว่ายามว่างจากราชการ ชุมนางจะนั่งดูการฝึกหัดกระบี่กระบอง เพราะกระบี่กระบองเป็นศิลปะป้องกันตัว ใช้สำหรับการต่อสู้ในยามมีศึกสงคราม และสะท้อนให้เห็นหน้าที่ของสตรีในสังคมไทยว่าต้องทาหน้าที่เลี้ยงดูบุตร

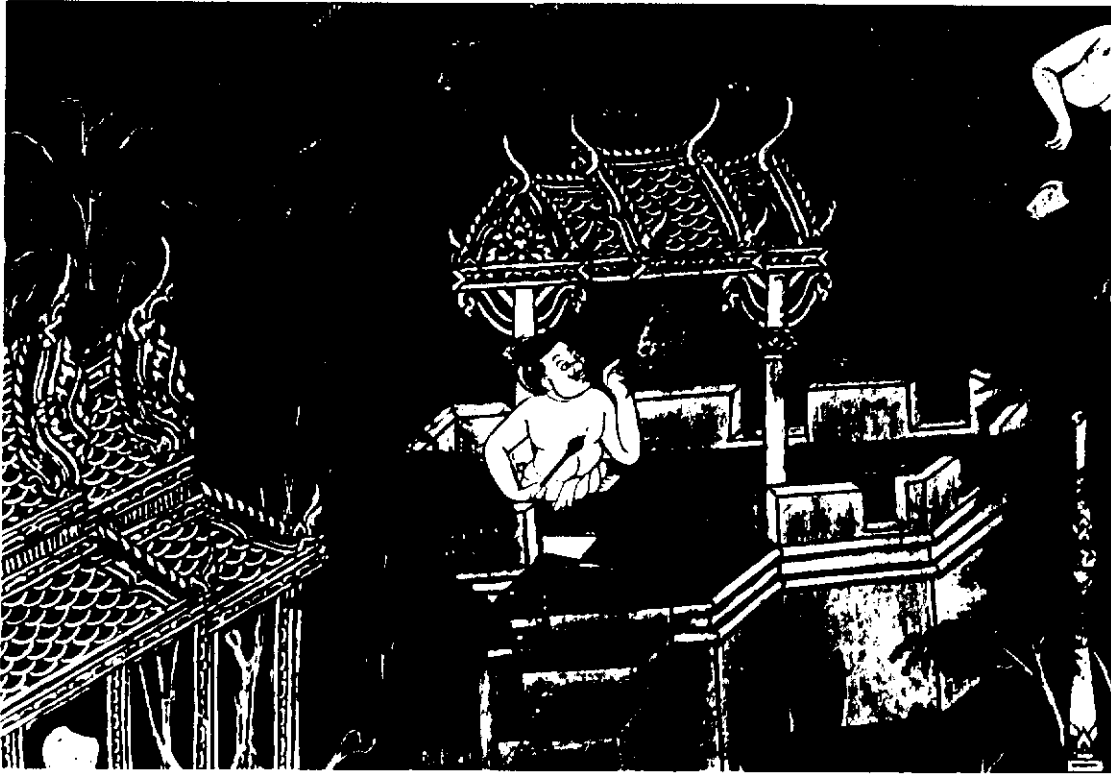

ภาพประกอบ 353 สาวชาววังลงเล่นน้ำ โดยมีนางในวังรุ่นใหญ่คอยควบคุมดูแล เป็นวิธีหนึ่งของคนในสังคมสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะอาบน้ำในแม่น้ำลำคลอง ไม่ได้อาบน้ำในห้องอาบน้ำอย่างสังคมสมัยปัจจุบัน บาลเลกัวซ์พรรณนาว่า
...คนไทยอาบน้ำวันละ 2 หรือ 3 เวลา บางคนก็ลงอาบน้ำในคลอง บางที ก็ใช้ตักน้ำรดตัวตั้งแต่หัวลงมา...¹

¹บาลเลกัวซ์, เล่มเดิม, หน้า 202.

ภาพประกอบ 354 ผู้หญิง และคนแก่นั่งร้องไห้อยู่ในพระราชวัง แสดงให้เห็นอารมณ์หนึ่ง
ในวิถีชีวิตของมนุษย์

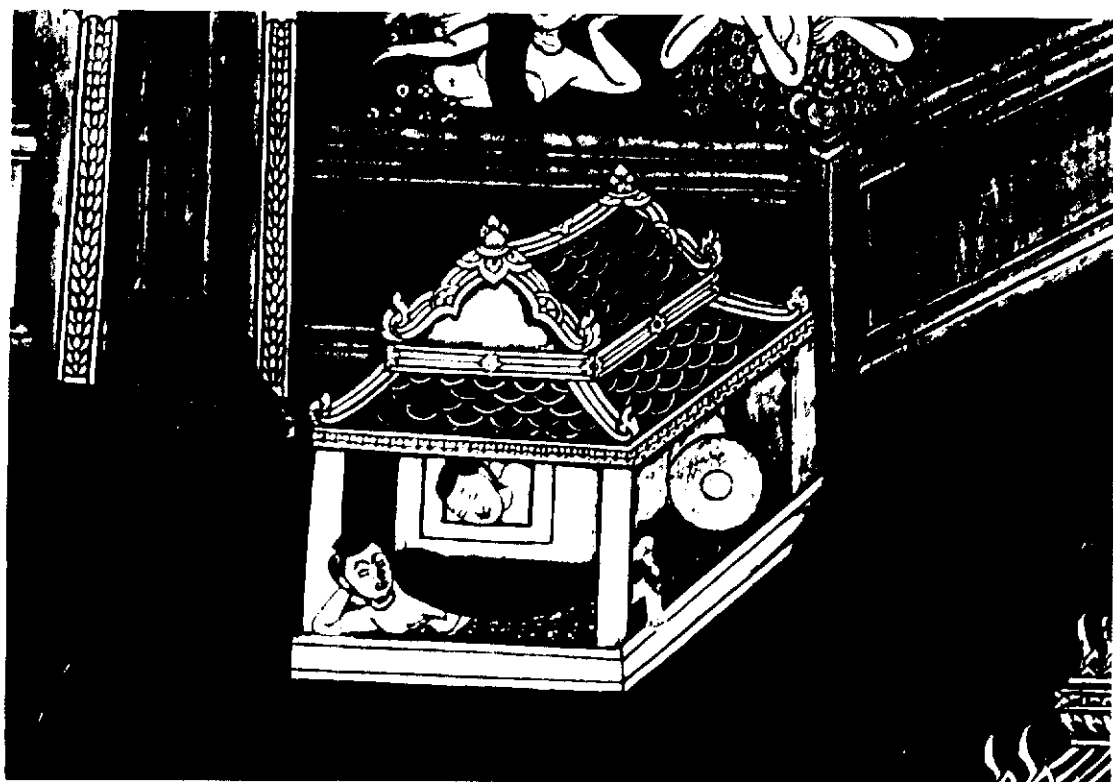

ภาพประกอบ 355 คนในพระบรมมหาราชวังหาหน้าที่ดีระวัง

ภาพประกอบ 356 ไพฑูรย์ท้าวหน้าที่เป็นนายประตู่ เฝ้าประตูพระบรมมหาราชวังซึ่ง
 ซ้าย เรืองศิลป์ กล่าวว่าเป็นงานหลวง ที่รัฐบาลตั้งซื้องานเกมทุกอย่างเพราะเพราะพริ้ง
 ว่า "รับราชการ"¹

¹ซัย เรืองศิลป์, เล่มเดิม, 2523, หน้า 100.

ภาพประกอบ 357 คนนอนในช่องหน้าต่างพระราชนิเวศน์ ซึ่งพระมหากษัตริย์ ถือว่าเป็นการทรมาน
ทรมานอย่างหนึ่ง¹

¹ วิชา บัณฑิตวิทยาลัย, มจร. ๒๕๖, หน้า ๓๑๘.

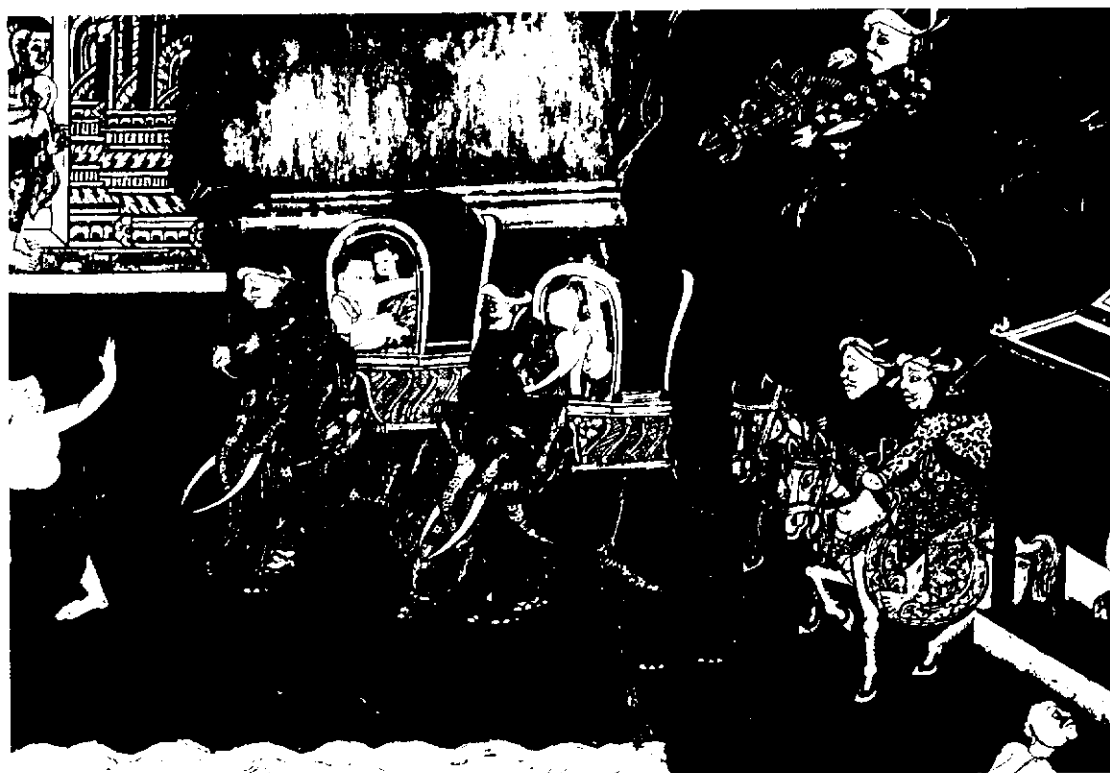

๓๓๓-๓๓๔ 358 ซึ่งได้ผู้คนมาสังคายนานานจนสุดซีกโลก เมื่อ ขุนนางเจ้านายมาประชุมกันจึง
 ได้ปรึกษากันก่อนเข้าวัง พระที่นั่งมณเฑียรเมืองมีผู้คนเต็มอยู่ ได้มาช่วยของภาพขุนนางจึง
 สดุดีมาองค์เดียวแล้วพาไปมาจนมาหาวัง มีผู้มาหาจึงด้วยมางอยู่ด้วย ก็ตามมีคนมาช่วยของ
 ลงมาอีก ขุนนางของมาพบเป็นชนวนของลงคนใหญ่ มาหาของขึ้นไว้ จึงจากกัน

ภาพพระกลอง 359 ขุนนาง หรืออาจเป็นคนมีฐานะ นั่งในเรือกางร่ม มีไพร่เป็นฝีพาย จึงเป็น
หน้าที่ของไพร่สม¹ ที่ต้องรับใช้มุลานายาในเชืวิตประจำวัน

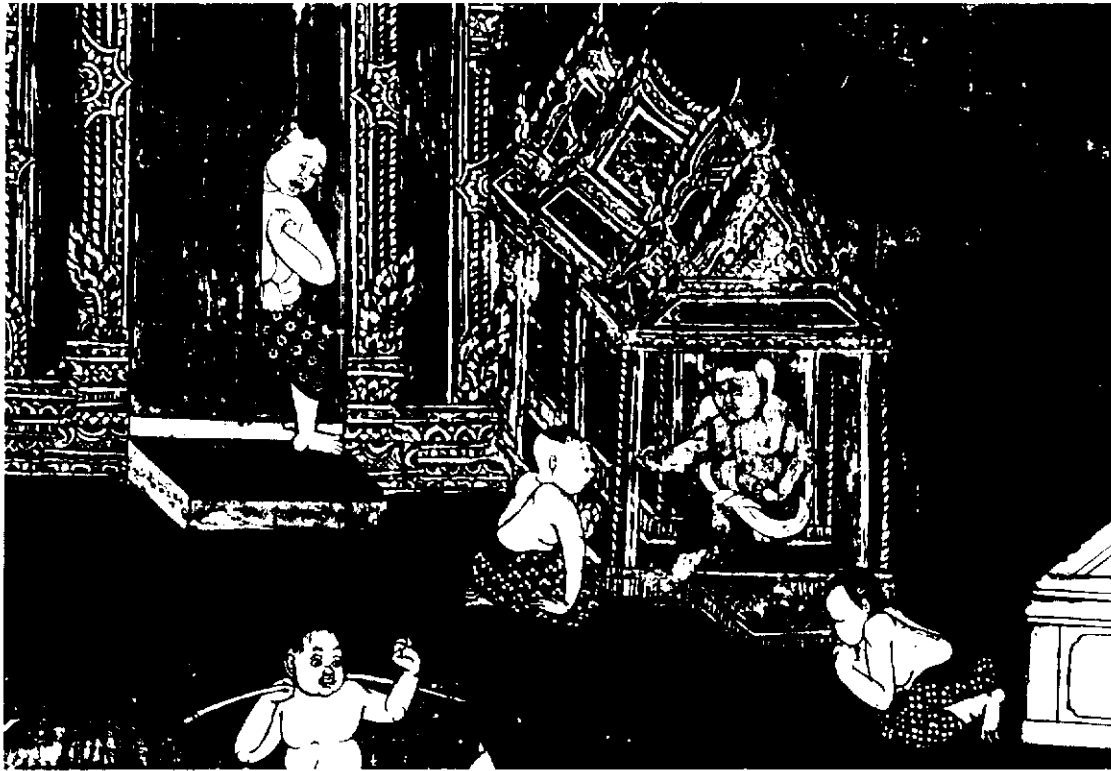
¹ชัย เวียงศิลป์. เฉลิมเดช. น.ป.ป. หน้า 109.

ภาพรวมของ 360 องศาของห้องโถงการแสดงละครของคณะละครชาตรีของพระเจ้าตาก
เป็นห้องพระราชทาน คณะชาตรีที่แสดงงานนี้ใช้วัดทองส่งตั้งเป็นฉาก¹

¹ ราชบัณฑิตยสถาน

² วิชา เบ็ญจรงค์, เบ็ญจรงค์, ม.ป.ป., หน้า 12.

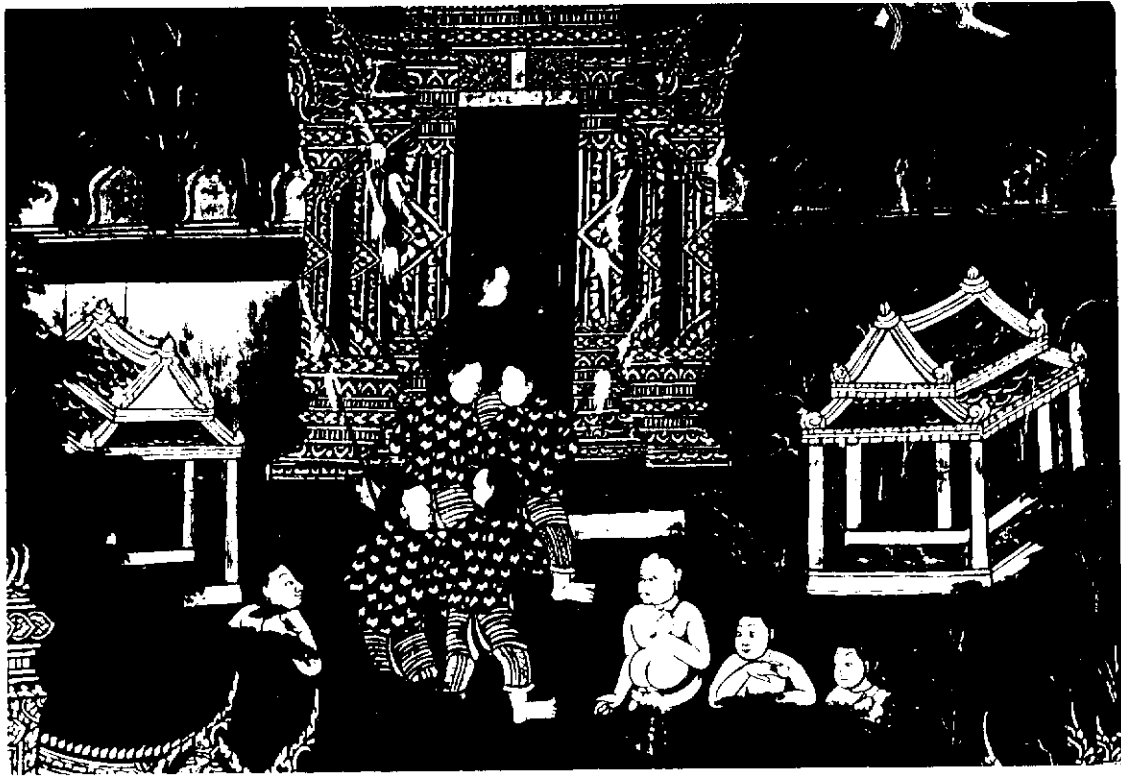
ภาพพระอุโบสถ 162 รูปถ่ายโดยนายบุญชู นาคะขำ (ผู้เขียน) ที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหาร กรุงเทพมหานคร เมื่อปี พ.ศ. 2512 (ภาพนี้ถ่ายโดยนายบุญชู นาคะขำ) ซึ่งเป็นวัดที่ประดิษฐานพระพุทธรูปสำคัญหลายองค์ เช่น พระพุทธเจ้าองค์แรกในประเทศไทย และพระพุทธรูปองค์อื่นๆ

ภาพประกอบที่ 363 ขุนนางเจียงต๋องกำลังแสดงละครให้กับขุนนางบูตเจ้าฟ้าเจ้าหญิง มีบ่าวไพร่
 เป็นเครื่องดนตรีและคนขับ มานั่งดูอยู่ ขุนนางเจียงต๋องกำลังแสดงละครให้กับขุนนางบูตเจ้าฟ้าเจ้าหญิง
 ขุนนางเจียงต๋องกำลังแสดงละครให้กับขุนนางบูตเจ้าฟ้าเจ้าหญิง

ภาพประกอบที่ 364 ชุดละครนอกที่โรงงิ้วราชเทือก ซึ่งเล่นทั้งสี่ที่ศาลาเบญจ รัตนวิภา และ
 องค์เทพยดาภิเษก การแสดงซึ่งถือการขับร้องสี่คนเป็นงานหลักที่สร้างชื่อเสียงให้แก่
 พวกเรานี้เองได้ ถ้าจะถามว่าชุดงิ้วของวัดเทพรัตนและวัดโพธิ์หลวงมีจำนวนกี่ชุด?

ภาพประกอบ 366 ทหารถือทวนหอก เดินออกนอกประตูวัง มีขุนนางเดินกางร่ม และมีไพร่
ติดตาม มีชายคนหนึ่งถือผ้าเช็ดหน้า จะท้อนภาพชีวิตประจำวันของผู้คนในสมัยรัชกาลที่ 4
ว่านวังมีทหารเดินลาดตระเวน ขุนนางเดินไปไหนมาไหนนิยมกางร่ม และต้องมีไพร่
ติดตาม คนนิยมพกผ้าเช็ดหน้า อาจเป็นผ้าขาวม้า ซึ่งเป็นที่นิยมใช้อยู่ทุกยุคทุกสมัย
...คนจน ๆ ไม่ค่อยจะมีร่มกันแดดซักคันนัก ตรงข้ามกับคนมีเงิน ซึ่งจะต้องมีร่มใช้กัน
กันทั้งในฤดูฝน...¹

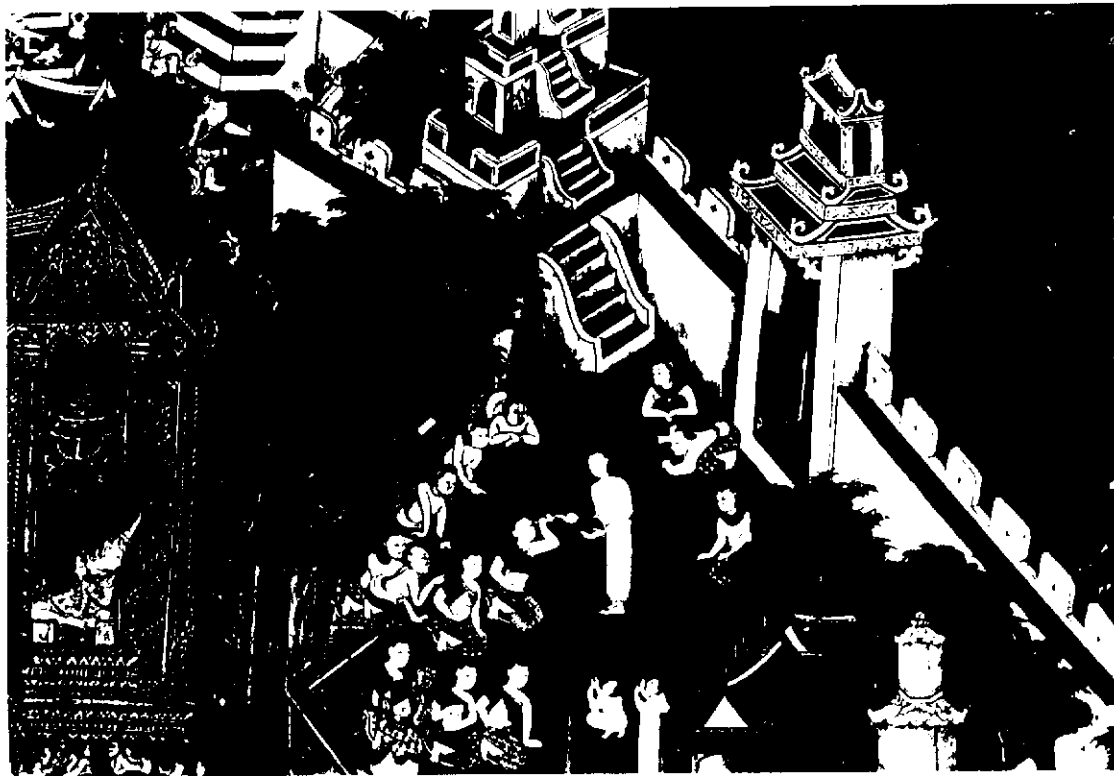
¹ใบปลิวเสกสรรค์, เล่มเดิม, หน้า 184.

ภาพประกอบ 367 - เด็กหญิงวัยห้าขวบกำลังมาหาพี่สาวของเธอ
 (ส่วนที่ 4 - 5) เด็กชายและพี่สาวของเธอ

ภาพประกอบ 370 ภาพสะท้อนวิถีชีวิต ผู้คนเริ่มที่จะสร้างบ้านทรงไทย เรือนหมู่ มีคนอาศัยอยู่
รวมกันเป็นจำนวนมากนิยมสร้างบ้านอยู่ริมแม่น้ำ ในภาพล่างขวาคือหญิงทำบุญตักบาตรตอนเช้า

ภาพประกอบ 371 ภาพสะท้อนวิถีชีวิตคนไทย ท้าบุญตักบาตรในตอนเช้า ถือว่าเป็นการอุปถัมภ์
บำรุงพุทธศาสนา¹

¹ชัย เวียงศิลป์, แสงเดิม, มกม., หน้า 108.

ภาพประกอบ 372 ภาพสะท้อนวิถีชีวิตคนไทยมีการทำบุญเลี้ยงพระในบ้าน อาจกระทำได้
สองเวลา คือ เวลาเช้า และเวลาเพล เรียกว่า ฉัณเช้า ฉัณเพล โดยนิมนต์ พระภิกษุ
มาเจริญพระพุทธมนต์ก่อน จานแล้วจึงถวายภัตตาหาร¹

¹ วิชาเลื่อง วุฒิจันทร์ และคณะอื่น ๆ. ศาสนพิธี:คู่มือความรู้บ้าน พิษณุพลสำหรับ
พุทธศาสนิกชน. 2526. หน้า 79.

ภาพประกอบ 373 ภาพสะท้อนวิถีชีวิต หญิงชาวบ้าน 2 คน ดำรงชีวิตด้วยการทอดแหหาปลา
ในแม่น้ำลำคลอง

ภาพประกอบ 374 ภาพสะท้อนวิถีชีวิตพืงไทยกำลังตักน้ำจากแอ่ง มีแผ่นเงินกำลังแอบมอง
หลังต้นไม้

ภาพประกอบ 375 ภาพชีวิตคนจีนประกอบอาชีพการล่าหมี ซึ่งต้องไปล่าบริเวณหลังบ้าน มีการ
ต้มน้ำร้อนด้วยกระทะใบใหญ่เพื่อลวกหมี โดยมีคนไทยช่วยทาบน้ำ¹

¹ ใช้งานด้านอาหารภาพประกอบ บทที่ 5.

ภาพประกอบ 376 วิธีชีวิตพ่อค้าเกวียนในป่า กำลังประกอบอาหารโดยใช้หม้อดินเผา ใช้ฟืน
ก่อไฟ และนำปลาเป็นอาหาร

ภาพประกอบ 377 วิถีชีวิตพ่อค้าเกวียนพักค้างแรมในป่ากำลังล้อมวงรับประทานอาหาร

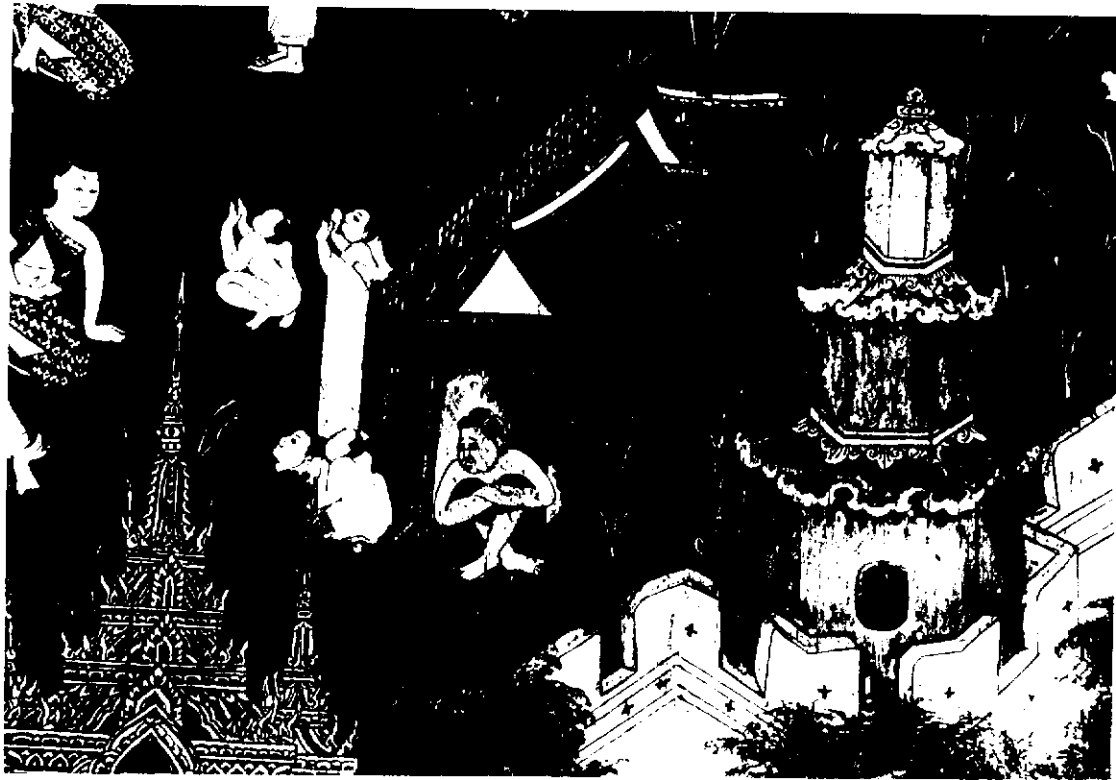
สันนิษฐานว่า น่าจะเป็นการ "เปิบข้าว" การเปิบข้าวเป็นการแสดงถึงภูมิปัญญาอย่างหนึ่งของคนไทย เพราะอาหารหลักของคนไทยคือ "ปลา" ซึ่งมีทั้งมาก ทั้งก้างเล็กก้างน้อย หากใช้ช้อนจะไม่สามารถตักก้างออกได้หมด การใช้มือเปิบอาหารสามารถหาเศษก้างปลาได้เกือบว่า ดังนั้นคนไทยจึงนิยม "เปิบข้าว" มากกว่าใช้ช้อนตักอาหารอย่างคนชาติอื่น ๆ

ภาพประกอบ 378 คนเขก เลี้ยงแพะนั่งพักผ่อนข้างกำแพงวัง

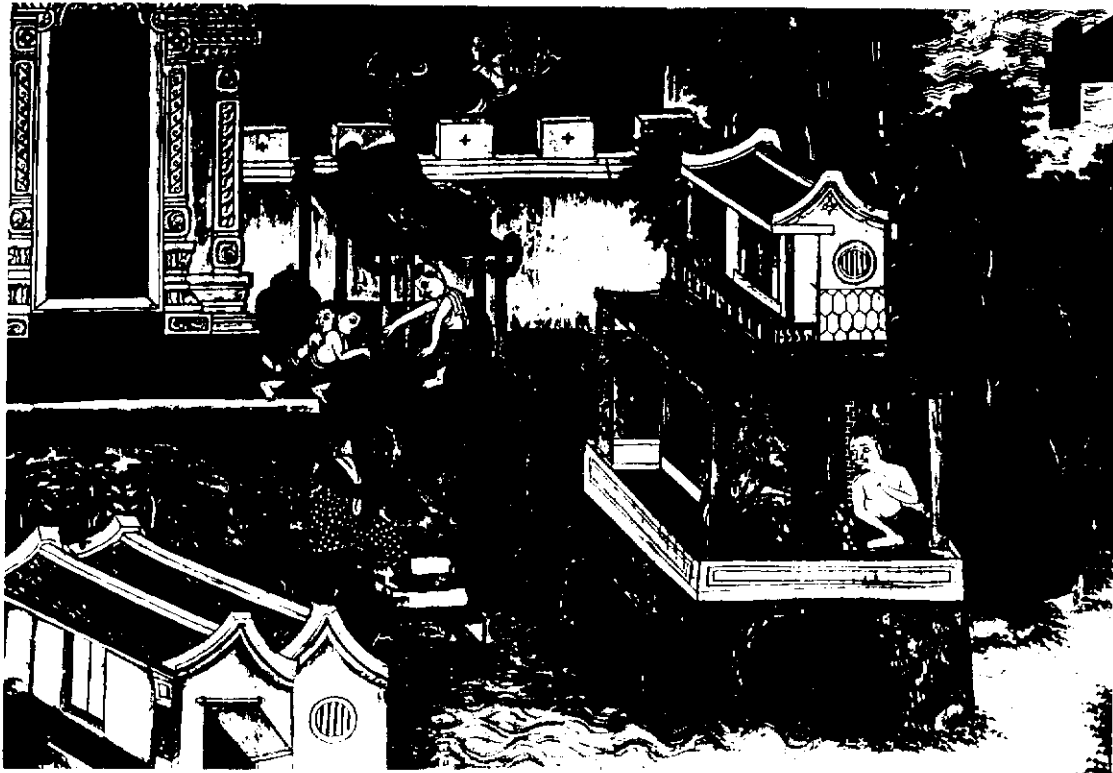
ภาพประกอบ 379 ยามว่างผู้ขายนั่งสูบบุหรี่

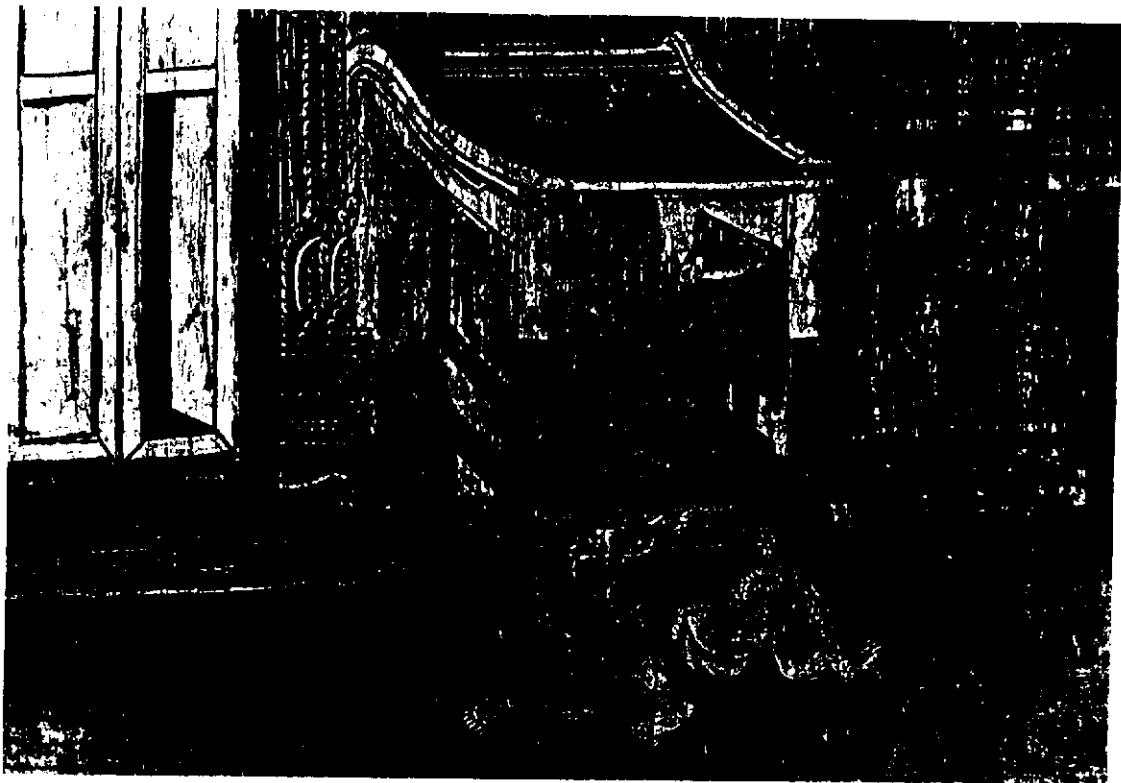
ภาพประกอบ 380 ชาวบ้านนั่งทอดเตาพักผ่อนอยู่กับบ้าน

ภาพประกอบ 381 ผู้คนพากันมาดูการแสดงของหมองที่หน้าบ้านเศรษฐี ซึ่งมีสาว ๆ นั่งอยู่ในบ้านหลายคน มีหญิงวัยกลางคนนั่งเบาะเดียวคอยควบคุมดูแลสาว ๆ

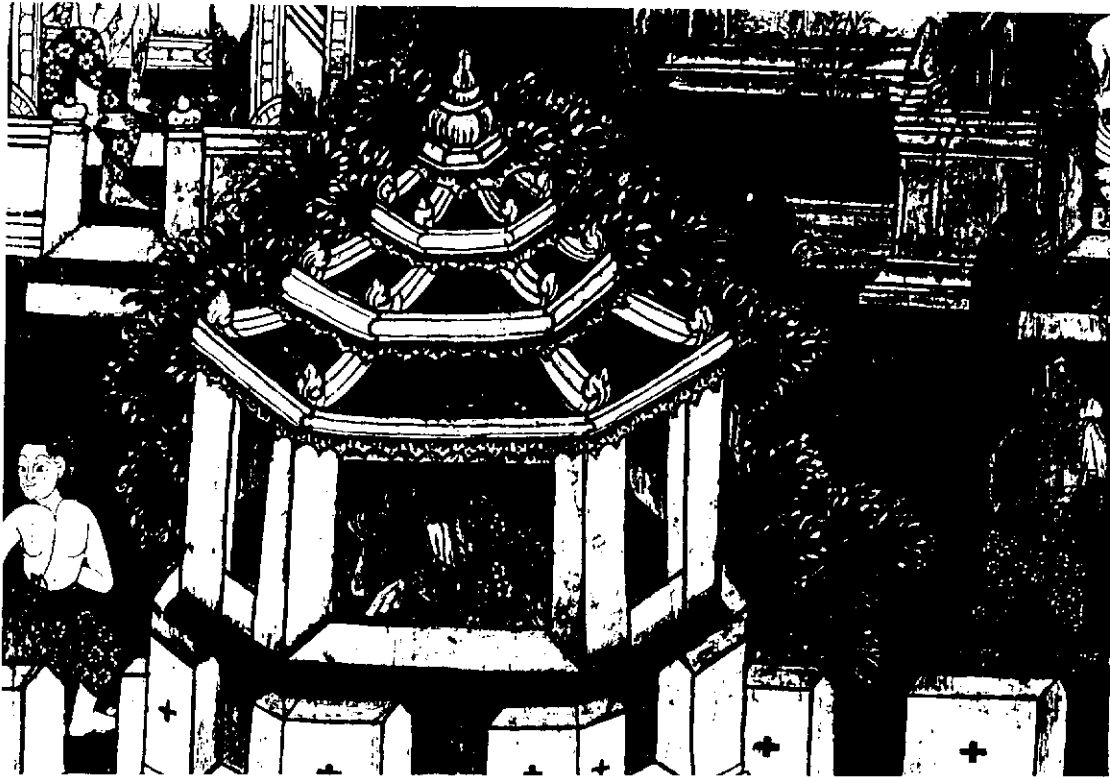
ภาพประกอบ 382 ผู้ชายไทยกำลังลงอาบน้ำที่ท่าน้ำ บนบ้านมีคนนั่งเล่นหมากรุกตรงชาน
บ้านติดริมน้ำ สะท้อนให้เห็นว่าคนไทยอาบน้ำในแม่น้ำ และยามว่างจากงานผู้ชายพักผ่อน
โดยเล่นหมากรุก

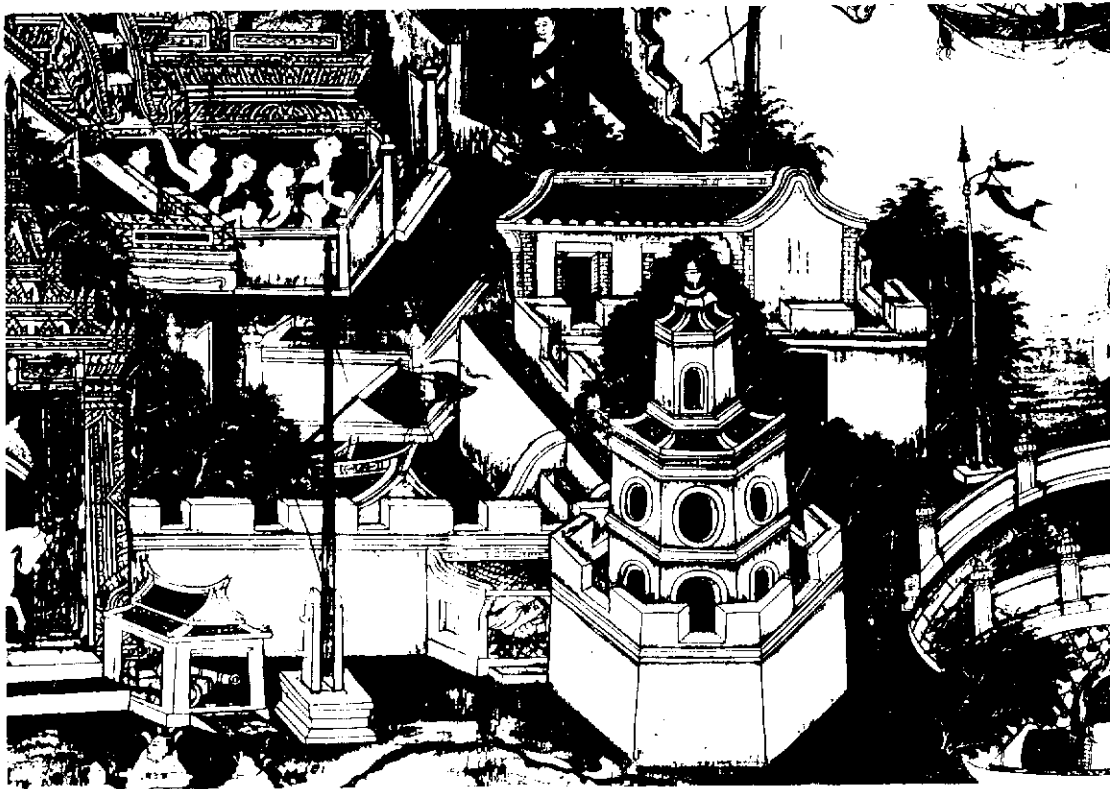
ภาพประกอบ 383 ชายไทยสองคนกำลังนั่งสนทนา หัวเราะกันอย่างมีความสุข ในขณะที่อีกคนกำลังถือพร้า่นั่งอมยิ้ม มองดูการสนทนาของคนทั้งสอง เป็นภาพชีวิตประจำวันอีกภาพหนึ่งของคนไทยในสมัยรัชกาลที่ 4

ภาพประกอบ 384 ผู้คนเฝ้าดูมหรสพ บางคนตั้งใจดู แต่บางคนนั่งคุยกัน คนเฝ้าคนแก่ดูพราวง
ตะบันหมาก กิ๊นโปพราวง

ภาพประกอบ 385 ภาพแสดงวิถีชีวิตประจำวันของคนไทยในสมัยรัชกาลที่ 4 ว่ายามว่างคนนอน
 ไขว่ห้างในป้อมบนกำแพงพระราชวัง ด้านล่างมีผู้ขายเดินไม่สวมเสื้อนั่งผ้าโจงกระเบน มีผ้า
 ผาดเอว ถือผ้าเช็ดหน้า ไม่สวมรองเท้า แสดงให้เห็นว่าคนไทยโดยทั่วไปในสมัยรัชกาลที่ 4
 ไม่นิยมสวมเสื้อและรองเท้า และนิยมใช้ผ้าเช็ดหน้า

ภาพประกอบ 386 ภาพแสดงชีวิตบางวันของคนไทยที่ตองแอนหลัก หนองหมอนห่มผ้าในศาลา
ติดกำแพงพระราชวัง แทนที่จะนอนหลับอยู่ในบ้าน หรืออาจแสดงให้เห็นว่าคนในสมัย
รัชกาลที่ 4 ไม่มีบ้านอยู่

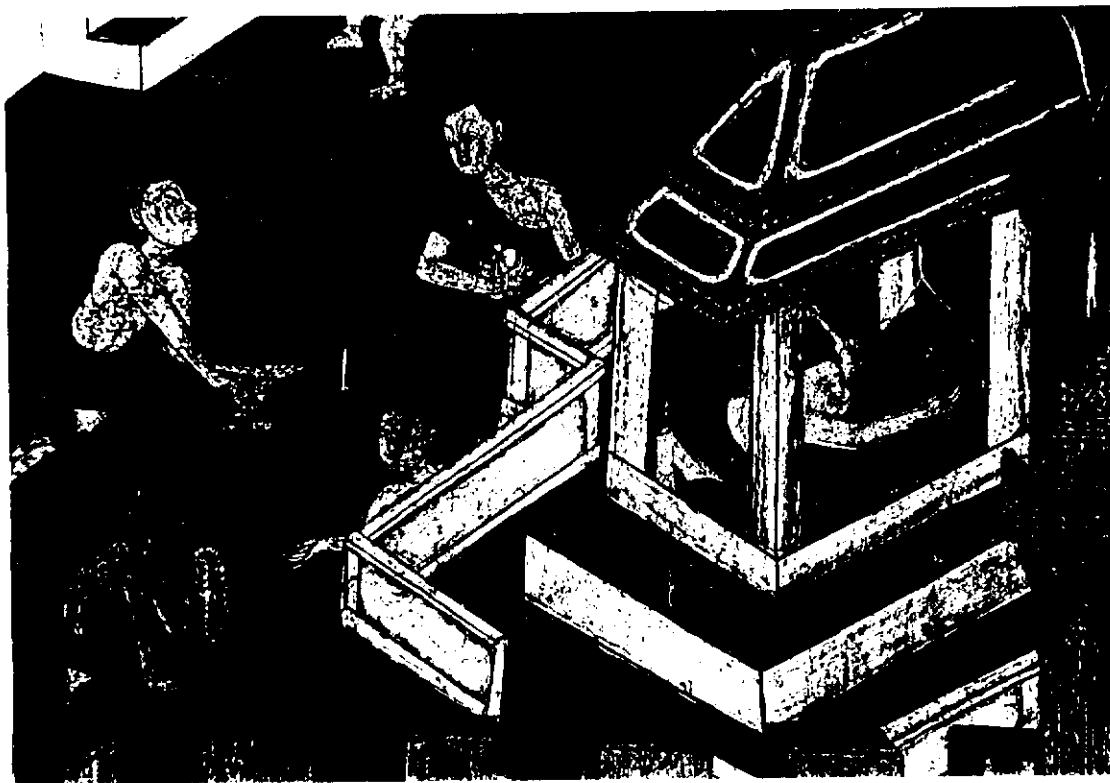
ภาพประกอบ 387 แนวทางอันผู้ช่วยกลางต้องเลี้ยงดูเด็กแทนผู้หญิง

ภาพประกอบ 388 เด็กจูงคนแก่ตาบอด แสดงถึง การอบรมสั่งสอนของคนไทย ที่สั่งสอน
 ให้บุตรหลาน มีความกตัญญูและให้คนรักเคารพต่อผู้อาวุโส

ภาพประกอบ 389 วิถีชีวิตของคนไทย ผู้ชายเดิน ทางร่วม มีผู้หญิงเดินถือของตามหลัง ดูจาก ลักษณะน่าจะเป็นสามีภรรยา กัน เพราะผู้หญิงแต่งกายดูมีฐานะ คงมีอาชีพว่าพัว ภาพนี้ยัง สะท้อนให้เห็นสถานะภาพของสตรีไทย ว่าต่ำกว่าบุรุษ เพราะผู้หญิงต้องเดินกลางแดดถือของ ในขณะที่ฝ่ายชายเดินทางร่วม

ภาพประกอบ 390 ขอกานหรือรับของจากผู้บริจาค ากลั ๆ กันคนทาทน้ำที่ตี่ช่องบอก
เวลา แสดงให้เห็นว่าสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นั้นมีคนเป็นขอกาน
สังฆราชบาลเลกัวซ์ ได้บันทึกไว้ว่า

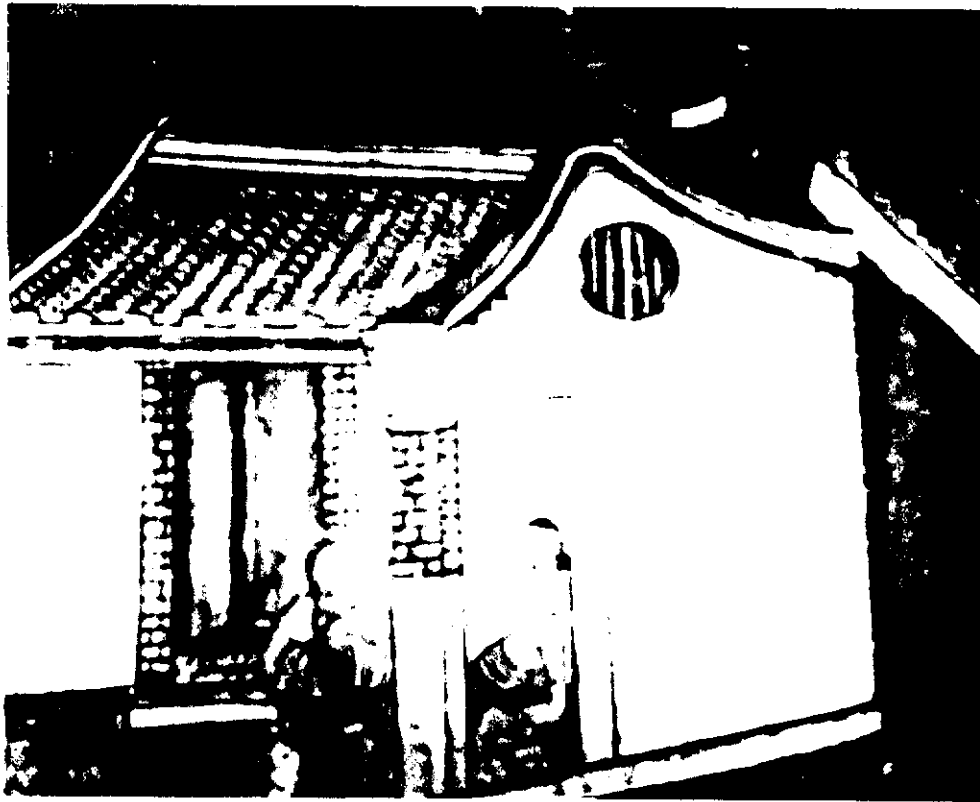
...อีกทั้งไม่มีคนจนหรือคนขอกานเลยสักคน นอกจากครอบครัวลาวที่ถูกกวาดต้อนมาเป็น
เชลยกลางครอบครัวเท่านั้น...¹

แสดงให้เห็นว่าภาพวัฒนธรรมฝ่ายนี้ ได้ทำที่ข้อมูลทางประวัติศาสตร์เรื่องขอกาน
เพียงเติม ว่านอกจากมีคนลาวเป็นขอกานแล้วยังมีแขกพราหมณ์เป็นขอกานด้วย

¹สังฆราชบาล เลกัวซ์ บาลเลกัวซ์, เล่มเดิม, หน้า 5.

ภาพประกอบ 391 ผู้หญิงยกมือห้าม ทำทางเหมือนห้ามส่งเสียง เพราะกลัวของงาของผู้ชาย
 เกว่งผู้ใหญ่นั้นอยู่บ้านจะรับรู้ เพราะสมัยก่อนการพบปะระหว่างหญิงกับชายเป็นเรื่องที่
 ระวังได้ยากมาก

ภาพประกอบ 392 หมู่จีน นั้งเกี้ยวสาวไทย ซึ่งกำลังนั่งเข็นถาย

ภาพประกอบ 393 บ่าวไพร่ในบ้านขุนนางคนที่มุ่งค้าขายออกเขมรกำลังให้ขวานผ่าตะพาน
 ใจคนเฝ้าอีกคนนั่งมองดูอยู่ มีคนแต่งกายคล้ายพราหมณ์เดินเข้ามา ทาทำทางเหมือนกับ
 เข้ามาผ่าให้ตะพาน แต่ตะพานนั้นเป็นอาหารของคนมีฐานะ ต่างกับชาวบ้านทั่วไปที่มี
 อาหารหลัก คือ ข้าว ถัวยาว และผักผลไม้¹

¹ สงครามทอง ฉบับอั้งลี่ แปลโดย ช. เสงี่ยม, หน้า 15.

ภาพประกอบ 394 ผู้คนในสังคมทั้งหญิง ชาย ไทยจีนกำลังแย่งชิงของที่ไปรบกวน ซึ่งการไปรบกวนเป็นการขับพันธุพระราชาสกุลของพระมหากษัตริย์ เช่น งานเทศกาลกระเจาดินผู้ใหญ่ปี พ.ศ.2594 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงบำเพ็ญพระราชากุศล มีเทศกาลกระเจาดินผู้ใหญ่

...ข้าราชการและราษฎรพากันไปดูเบียดเสียด กันทั้งกลางวัน กลางคืน มีผู้มกลบพุกกระเจาดินซึ่งสืบพันธุ์ ๆ ละสืบมาถึง...¹

สะท้อนภาพชีวิตของคนไทยว่า เมื่อถึงงานเทศกาล ผู้คนก็จะพากันมาในงาน และแย่งชิงของไปรบกวน

¹หอสมุดแห่งชาติ. เล่มที่ 27. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1213.

ภาพประกอบ 395 ภาพชีวิตชาวบ้านตบตีกัน เด็ก ๆ 3 คนไว้ผมเกละ สวมสร้อยเต็มตัว นั่งดู
 ชุชก จูตนางอมิตดา ภาพนี้สะท้อนให้เห็น เรื่องการซื้อขายทาส ซึ่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระ
 พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังคงมีก ษัตริย์ลูกบ ปิ่นเกล้า ทรงมีประกาศพระราชบัญญัติ เรื่องค้า
 ทาบทมิฬ บิดามารดาหากบุตรในปี พ.ศ. 2410 หากบุตรไม่ยินยอม บิดามารดาจะขายไม่ได้¹

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เล่มเดิม, 2511, หน้า 277.

ภาพประกอบ 396 ชีวิตชาวไทบนหัวไร่ คนเลี้ยงควายถูกควายขวิด คนเลี้ยงวัวกำลังจุดกระชาก
ลากวัว มีคนไทยกับคนเขมรกำลังทะเลาะวิวาทกัน รัชกาลที่ 4 โปรดให้ตราพระราชบัญญัติ
หมอบเป็นกฎหมาย เพื่อป้องกันคนทะเลาะวิวาทกัน

...มาตรา 1 มีพระราชบัญญัติ...ถ้าผู้ใดวิวาทต่อสู้กัน พาพวกเค็ลลือเกือวัก่อนอิฐ, ดิน
เครื่องสาตราวุธต่าง ๆ รุกไปตีฝ่าฟันแทงท่านถึงที่เขตแดนบ้าน, เรือนร้าน เรือน,
แพที่อาศัยอยู่เป็นปรกติ.. ประการหนึ่งผู้ใดต่อสู้ฟันแทงกันที่กลางถนนหนทาง สถานที่ ๆ
ผู้ใดมิได้เข้าไปมาในเขตบ้านท่านผู้ใด ผู้ใดรุกเข้าในเขต บ้านท่านว่าไม่เป็นruk ถ้าผู้แพ้
หนีวิ่งไปจนพบ เรือนผู้ที่มีชื่อ แล้วยังตามขึ้นไปตีอีก ท่านว่ายังอาจก็เอาไปนวก...¹

¹ หอสมุดแห่งชาติ, เลขที่ 108, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, จ.ศ.1219.

ภาพระกอบ 397 กลุ่มคนในสังคม มีพระมหากษัตริย์ พระสงฆ์ และชาวบ้านซึ่งมีทั้งคนชรา คนตายเป็นโรค มีจุด ๆ เล็ดตัว และคนป่วยนั่งกลดเข้าตัวเอง สันนิษฐานว่าอาจเป็นโรค ฝีดาษ¹ และโรคบิด² ซึ่งในโรคระบาดที่ เกิดขึ้นบ่อยครั้งในสมัยรัชกาลที่ 4.

¹ ชัย เบ็ญจศิริ, เล่มเติม, ม.ป.ป. หน้า 217.

² พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เล่มเติม, 2506. หน้า 96.

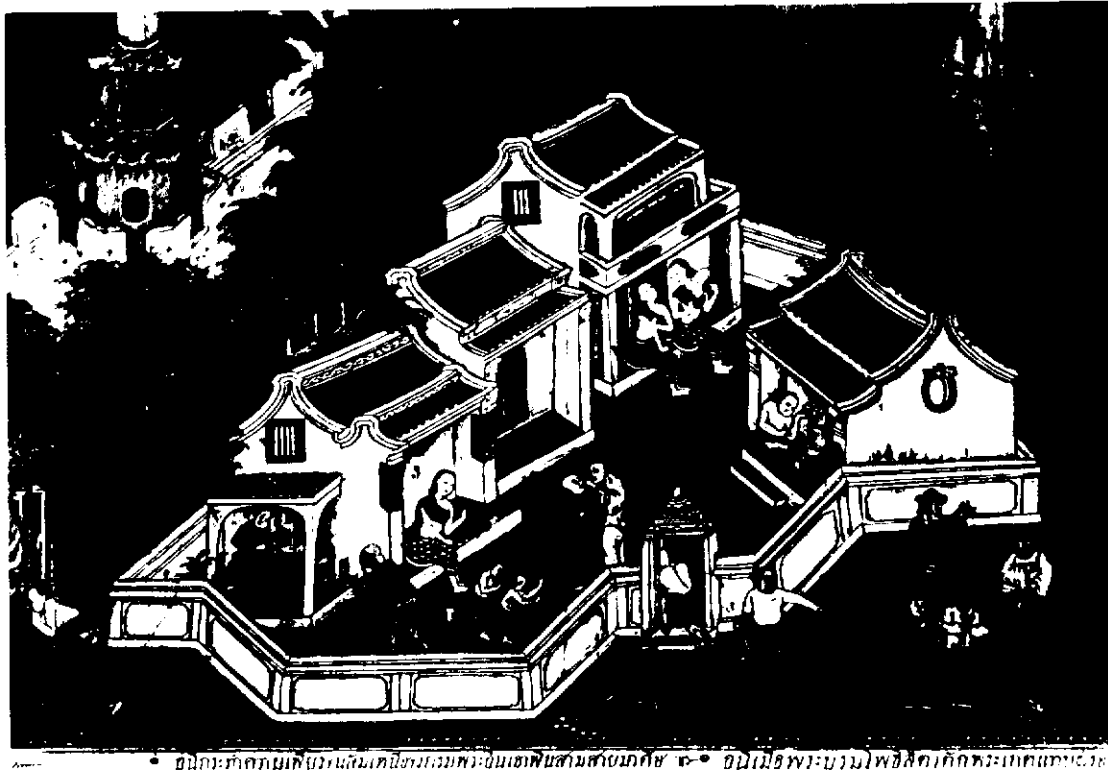

ภาพประกอบ 398 ผู้หญิงแขกกำลังใช้หม้อดินเผาตักน้ำจากทำน้ำ ปาลเลกซ์ ได้พรรณนาถึง

กิจวัตรของผู้หญิงว่า

...ผู้หญิงไปหาฝืน เก็บผักและผลไม้ ตักน้ำ ตาข้าว...¹

¹ปาลเลกซ์, เล่มต้น, หน้า 208.

• อุโบสถารามเพ็ญรัตนวงศาภิรมย์พระบรมมหาราชวังสมัยกรุงธนบุรี • อุโบสถารามเพ็ญรัตนวงศาภิรมย์พระบรมมหาราชวังสมัยกรุงธนบุรี

ภาพประกอบ 399 บ้านคนจีน มีรั้วรอบขอบชิด มีอาคารหลายหลัง ครอบครัวยังมีผู้หญิงไทยอาศัยอยู่ด้วย ผู้หญิงคนหนึ่งกำลังดูแลเด็กที่วิ่งเล่นอยู่ อีก 2 คนนั่งคุยกันบนอาคารเล็กหลังหนึ่ง ชายจีน 2 คนกำลังนั่งรับประทานอาหารในอาคารที่แยกออกมาต่างหาก บางคนนั่งเล่นชิงช้าเก๋ๆ มีคนจีน 2 คนกำลังเดินเข้าบ้าน ภาพนี้สะท้อนให้เห็นว่า ชาวจีนนิยมไปทรมานเป็นคนไทย เพราะมีผู้หญิงจีนมาสังคมไทยน้อยมาก การแต่งงานกับหญิงไทยเป็นกฎสำหรับผู้อพยพชาวจีนที่ไม่มีฐานะทางการเงิน (เงินเหลืออาณานิคม)¹

¹ วิลาสิยา สกิมเมอร์, อยุธยา, หน้า 129-130.

ภาพประกอบ 400 ผู้ชายจีน 2 คน เดินถือร่มอยู่หน้าพระบรมมหาราชวังกับเด็กจีน

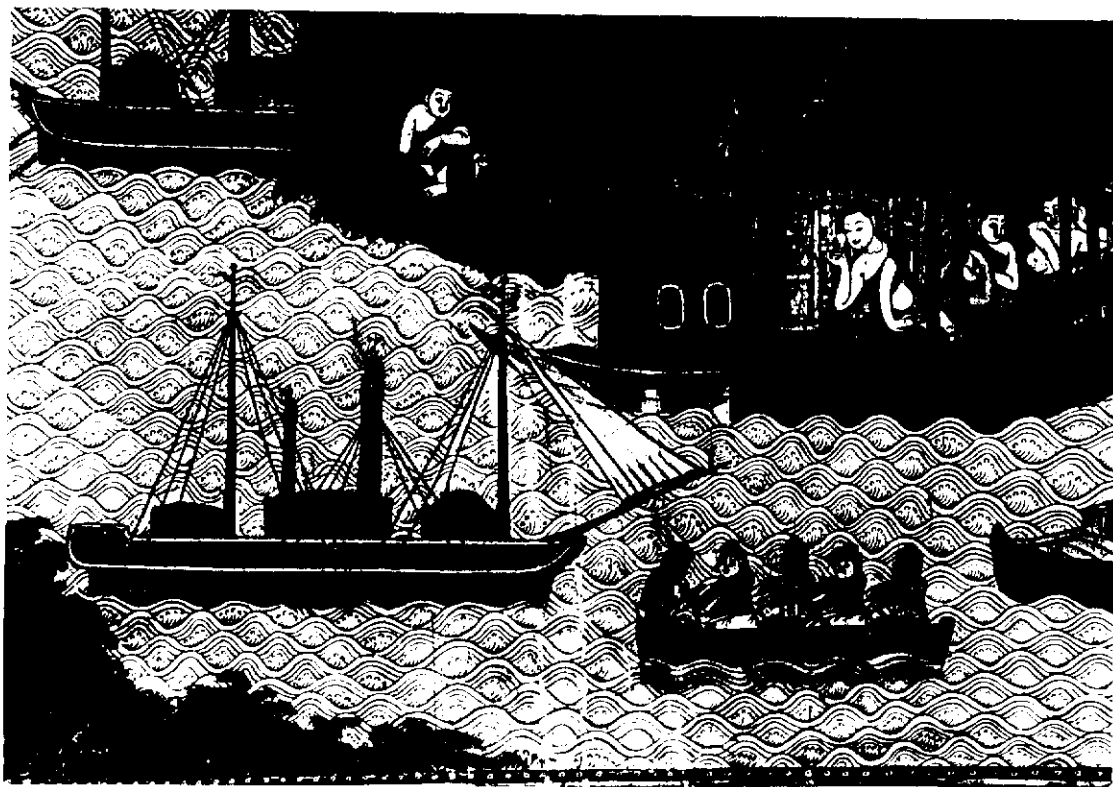

ภาพประกอบ 401 ผู้คนทั้งไทย จีน ต่างพากันมาดูการแสดงจี้ว ด้านซ้ายของภาพมีคนนั่ง
ขายของ และผู้คนกำลังแย่งชิงของ ที่มีพิธีโบราณทาน จี้วหรือละครจีนแสดงอยู่บนโรงม
กษัตริย์ข้างล่าง¹

¹กาลเลกซ์, เล่มเดิม, หน้า 222.

ภาพประกอบ 402 วิธีชีวิตคงจื๋น ดินฮูบบูห์วี่ บางคนก็นั่งถักผมเปีย

ภาพประกอบ 403 ชาวตะวันตกพายเรือเล็กในแม่น้ำ ภาพทางขวามือสตรีไทยกำลังแต่งหน้า
อยู่ในเรือนแพ ผู้ชายนอนเอกเขนกอย่างสบายอารมณ์

ภาพประกอบ 404 ชาวตะวันตก ตั้งห้างค้าขายกำลังช่วยกันขนสินค้าลงเรือลำเล็กภาพสะท้อนวิถีชีวิตของชาวตะวันตกที่เข้ามาค้าขายในสมัยรัชกาลที่ 4

6.2 ภาพรวมการกิน

ภาพประกอบ 405 เครื่องหิ้วผู้โดยสารที่มียะหร่ายพอกหน้าด้วยมือ¹ แสดงให้เห็นว่า คนไทย
 ก็ชอบการหิ้วมือเป็น อย่างยิ่งเช่นเดียวกับ ช่างเขมร จอร์จ เบาร์ริง ได้กล่าวว่า
 ...การหิ้วมือจึงได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
 รัชกาลที่สามแห่งสยามซึ่งได้ทรงเขียน หัวข้อ ว่าสัจจะของชาวจีนแผ่นดิน เป็นเจ้ามั่วอย่างบ้านมือเดกแต่
 การว่ากล่าวตามตำราของชาวจีนบอกว่า ...²

¹ จอร์จ เบาร์ริง เบาร์ริง, มณฑลเมือง, หน้า 124.

ภาพประกอบ 407 คนขายผลไม้ (ส.ม. งาม ขนุน)

... ขนุนขาย ผลไม้ในสวน ผลไม้ผลไม้จาก ขนุนขาย สีสันดี มีรสอร่อยดี กส.ม. ส.ม.
 สีสัน...

www.ksm.com

เว็บไซต์ : www.ksm.com, www.ksm.com, www.ksm.com

ภาพประกอบ 408 คนไทยกินหมาก ซึ่งกรรมนิยมการกินหมาก หรือเคี้ยวหมากทำาให้ฟันดำ
ก็เ็นความสวยอย่างหนึ่ง¹

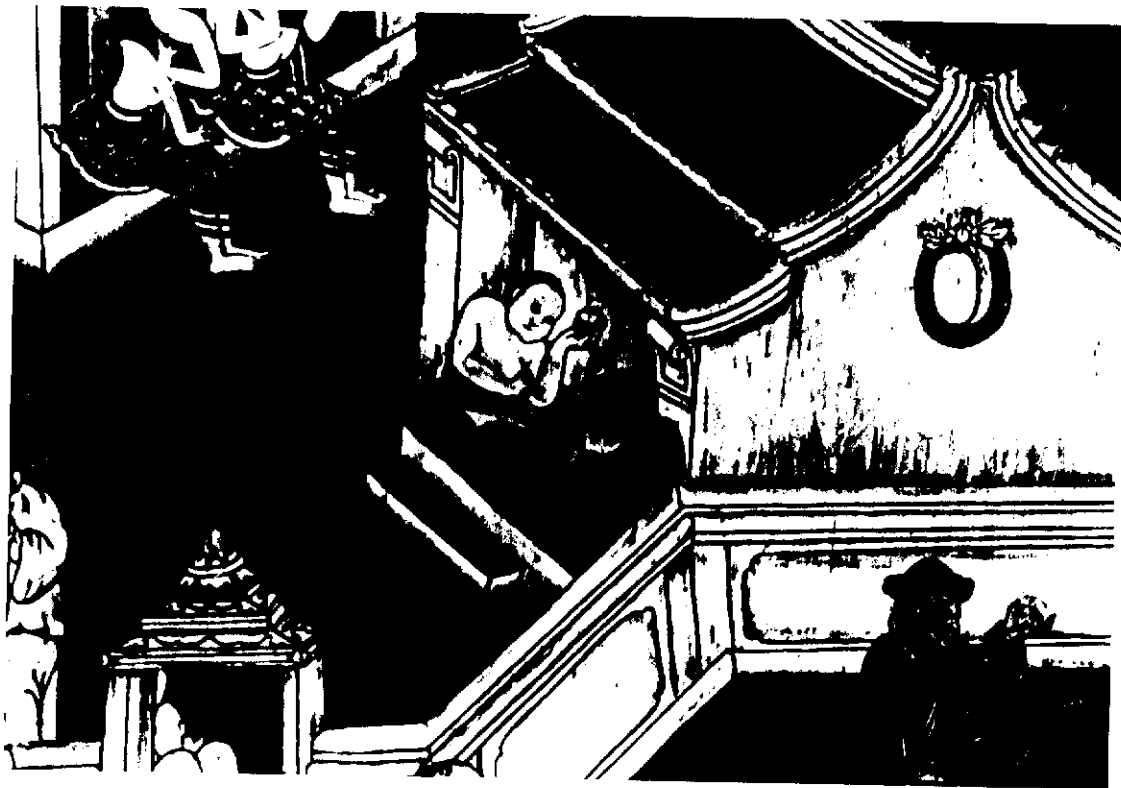
¹ปาลเลกัวซ์, เล่มเดิม, หน้า 117.

ภาพประกอบ 409 ชูชก กิ่งหมาก แสดงให้เห็นว่าพวกเขกพราหมณ์ มีวัฒนธรรมการกินหมาก
เช่นกัน

ภาพประกอบ 410 คนงานใช้ถ้วยเป็นภาชนะใส่อาหาร

ภาพประกอบ 411 คนจีนเก็บข้าวเปลือกหาบ สันนิษฐานว่าอาจเป็นชาวตัม

ภาพประกอบ 412 คนไทยต้อนน้ำจากตุ่มด้วยกระบวย จากบันทึกของชาวต่างชาติ กล่าวว่า ...พวกเขาจะตักน้ำใส่ตุ่มใหญ่ ๆ วางไว้ตามทางเพื่อตักกระบวย ให้แก่คนเดินทาง...¹

¹สังขราช ฌอง แบบติสต์ ปาลเลมัวซ์. เล่มเดิม, หน้า 16.

ภาพประกอบ 413 คนพินดา แสดงให้เห็นถึงการกินหมากของคนไทยในสมัยรัชกาลที่ 4¹

¹อ้างแล้วในภาพประกอบ 408.

จะเห็นได้ว่าภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาสได้สะท้อนวัฒนธรรมการกินว่าคนไทยกินข้าวด้วยมือหรือที่เรียกว่า "เปิบข้าว" (ภาพประกอบ 405) อาหารส่วนใหญ่ ได้แก่ ปลา (ภาพประกอบ 406) นอกจากนี้ยังมีผลไม้ เช่น ลิ้ม ขนุน (ภาพประกอบ 407) และคนไทยก็กินหมาก (ภาพประกอบ 408) ต้มน้ำด้วยกระบวย (ภาพประกอบ 412) คนจีนในเมืองไทยกินอาหารด้วยถ้วย ดังที่ ปาลเลกัวซ์ ได้พรรณนาไว้ว่า

...คนไทยบริโภคอาหารด้วยวิธีนั่งราบลงบนเสื่อ หรือพรม จานใส่กับข้าวนั้นวางอยู่บนถาดลงหินใหญ่ มีผ้าสีเป็นรูปกรวยครอบ มีจุดผ้าแดง...เป็องซ่ายเป็นขันน้ำมีจอกกลอยสำหรับใช้ตักดื่ม...ผู้บริโภคนำใช้ช้อนล่อม...ใช้ช้อนผูกติดกับข้าวอย่างเดียว นอกจากนั้นใช้นิ้วมือโดยตลอด...¹

และสำหรับคนจีนในเมืองไทย ปาลเลกัวซ์ได้พรรณนาไว้เช่นกันว่า

...คนจีนในประเทศสยามและพวกพื้นเมืองที่ชอบเอาอย่างคนจีน บริโภคอาหารด้วยการลงนั่งยอง ๆ ล่อมวง มีถาดทองเหลืองยกขอบตั้งอยู่กลางวง ในนั้นมีจานอาหารซึ่งจัดไว้เป็นกา ๆ แล้ว 7 หรือ 8 จาน ถือถ้วย หรือชามข้าวไว้ในมือซ้าย มือขวาถือตะเกียบคู่หนึ่ง บริโภคยกขอบถ้วยชามขึ้นจรดริมปากของตน...เมื่ออิ่มแล้วจึงตม่น้ำชาด้วยถ้วยใหญ่ แล้วแถมเหล้าโรงอีกถ้วยเล็ก ๆ เสร็จแล้วจึงสูบบุหรี่...²

¹ปาลเลกัวซ์. เล่มเดิม. หน้า 198.

²แหล่งเดิม. หน้า 197.

6.3 เครื่องราชูปถัมภ์

ภาพประกอบ 414 ราชวัง เป็นเครื่องราชูปถัมภ์ สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นงานสังคายนัยรัชกาลที่ 4 เพราะหลักฐานจากหนังสือพิมพ์ กรุงเทพ ซีเนียร์ (เดอ) อดัมส์ ถึงวิธีในการการะซึ่งกันนี้ในสมัยดังกล่าว¹

¹ หนังสือพิมพ์ กรุงเทพ (บางกอกซีเนียร์เดอ), 2537, หน้า 63.

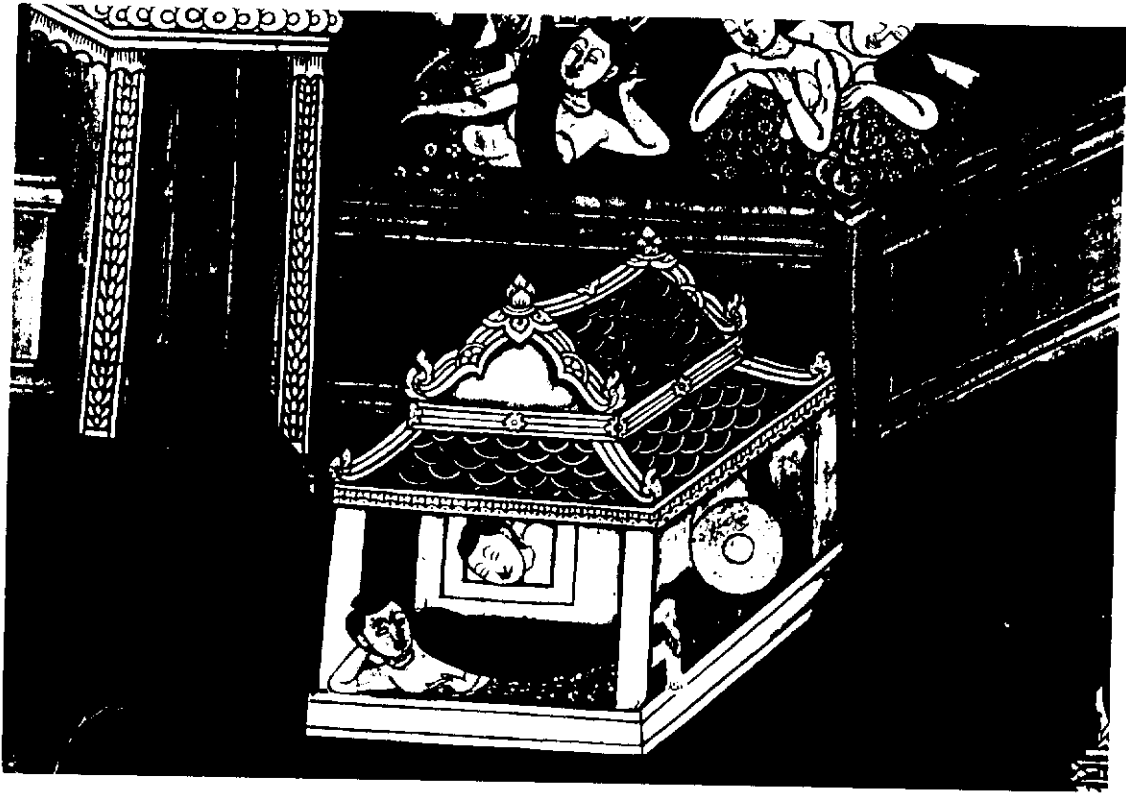
ภาพประกอบ 415 กลองเครื่องใช้ส่วนรวม ตีบอกเวลา¹

¹อ้างแล้วภาพประกอบ 17.

ภาพประกอบ 416 เสารัง ภาพนี้สะท้อนให้เห็นว่าสมัยรัชกาลที่ 4 มีเสารังประดับไว้ในเขตพระราชวัง ซึ่งสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้กล่าวไว้ในสาส์นสมเด็จว่า
...เมื่อแรกมีเสารังของขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 มีแต่ที่ในพระบรมมหาราชวังกับพระบวรราชวัง 2 แห่งเท่านั้น...¹

¹กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, สาส์นสมเด็จ เล่ม 22, 2506, หน้า 182.

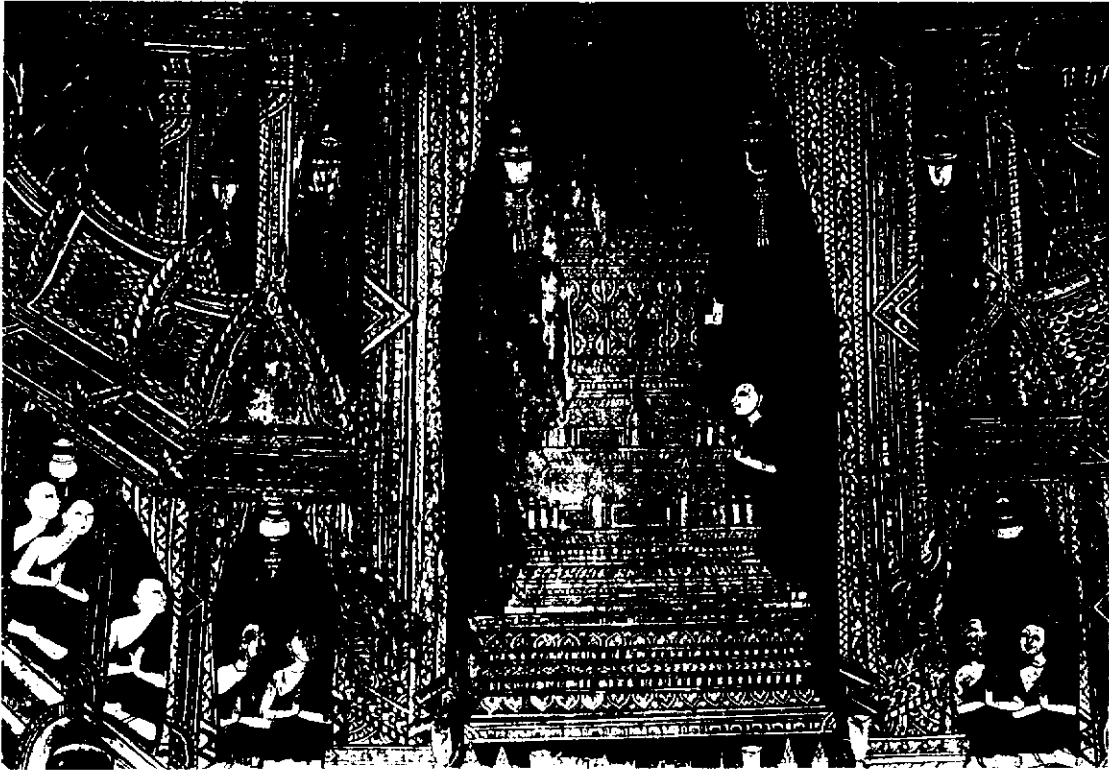
ภาพประกอบ 417 ซ็อง เติ๋มเงาซึ่ผ่ฉะวาม บทกวีซ็องเก๊มเป็นเครื่องดนตรีอย่างหนึ่งแต่ซ็อง
อาจใช้ตีบอกเรื่องราวดังที่มี คำไทยพูดติดปากว่า "ตีซ็อง ซ็องลาว"

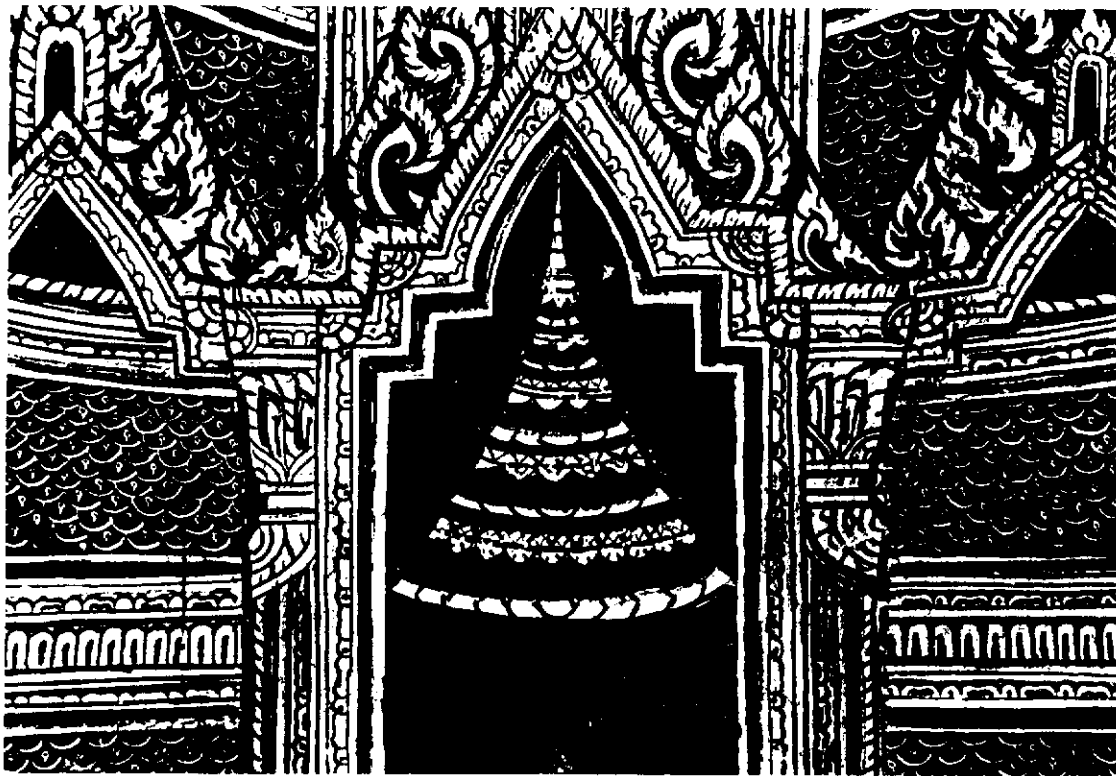
ภาพประกอบ 418 กระบุงน้ำพระทัย มีอยู่ทั่วไปตามภาพจิตรกรรมฝาผนัง วัดมณีนิมิต ภาณุ
 สังขนิฐานว่าคงจะมีรัชกาลที่ 4 นิยมพระทัยมาแต่โบราณที่ได้นำพระทัยไปไว้พระทัย

ภาพประกอบ 419 วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

ภาพประกอบ 421 ภาพสลักบนผนัง วังพระที่นั่งมุนี

ภาพประกอบ 423 จิตร เป็นเครื่องสูงประดับพระเศียรใต้ของพระเจ้าแผ่นดิน และพระบรมวงศานุวงศ์ ซึ่งจิตรแต่ละชิ้นก็แบ่งถึง 5 รัชสมัย เช่น เมื่อคราวที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสพระราชพิธีบรมราชาภิเษก ก่อนเสด็จขึ้นราชบัลลังก์มหาดเล็กคนหนึ่งได้นำเศวตจิตร (จิตร 5 รัชสมัย) ถวาย เมื่อเสด็จขึ้นราชบัลลังก์วัดโยกมาใต้เศวตจิตรบนยอดเศวตจิตร ก็นั่น¹

และงานทำขึ้นสมัยใดของสมเด็จพระมหาธรรมราชาเจ้าเมืองพิษณุโลก ได้กล่าวถึงเรื่องจิตร 5 รัชสมัย จิตร 5 รัชสมัย ตามแต่คำให้การพระมหาอุปราชา จิตร 5 ซึ่งสืบทอดเจ้าเมือง² เป็นดังนี้

¹ ภาณุเกศวิทย์, เล่ม 1, หน้า 245.

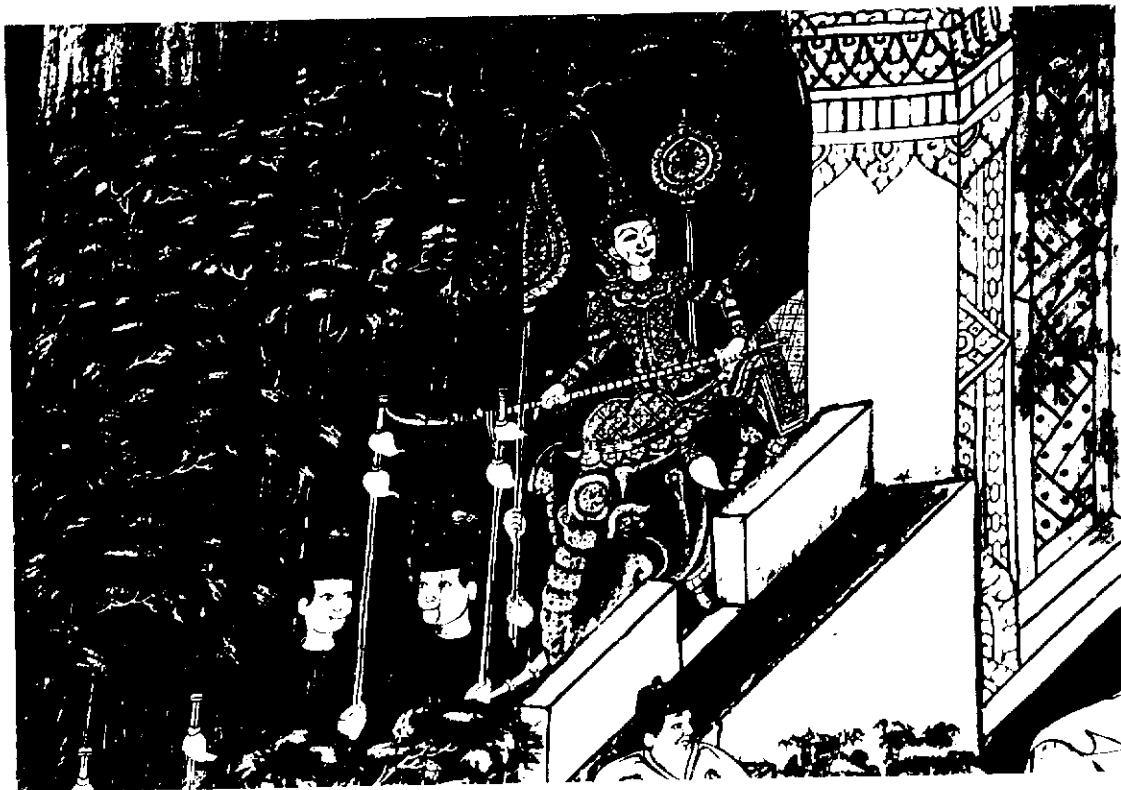
² ภาณุเกศวิทย์, เล่ม 1, หน้า 234.

ภาพฝาผนัง 424 พระพรหม ปิยะเดวีองค์สูงพระเต็มเกียรติของพระมหากษัตริย์¹ ต่างกันที่
พระนามพระมหิตของพระ ปิยะเดวีในภาพนี้ตาม 3 ชิ้น²

¹ ไรต์ดี พลายโกลน, เบ็ญเจียม, หน้า 17.

² ไรต์ดี พลายโกลน, เบ็ญเจียม, สันต์สุมาดิเจียม 8, 2506, หน้า 236.

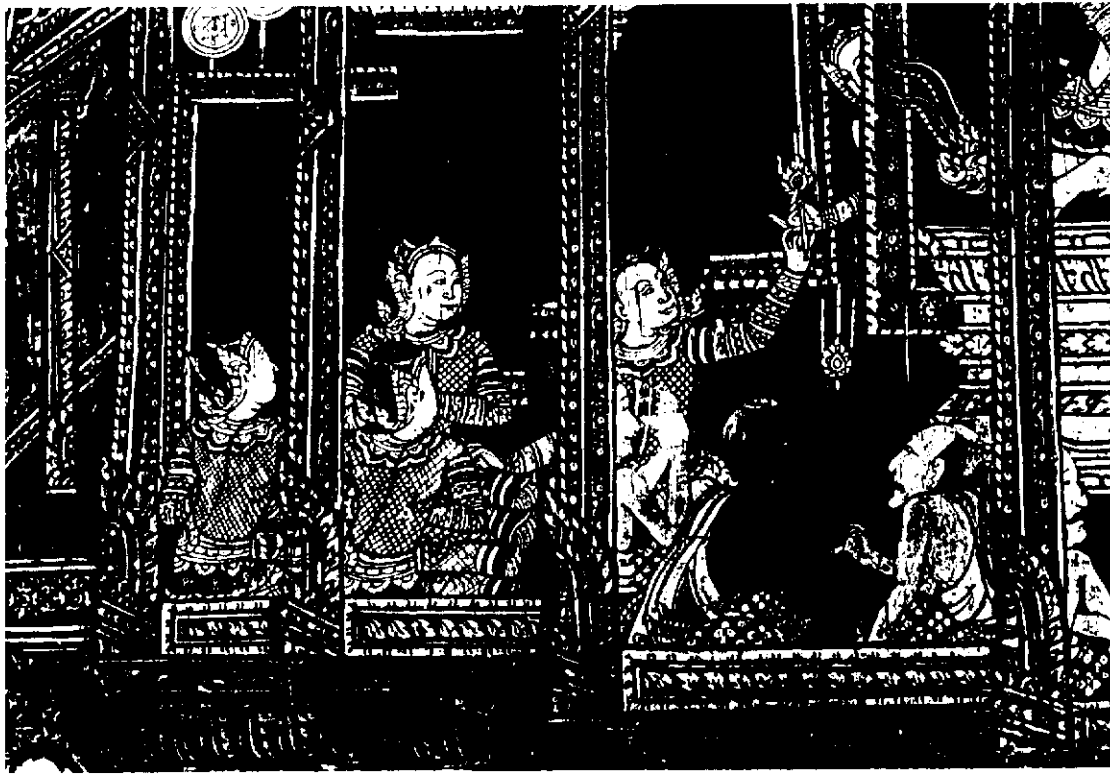
ภาพประกอบ 425 อังคาราณ : เจริญรุ่งเรืองเปิดสนามเพื่อมอบปลายมาลัยแด่พระบาท

อังคาราณ : เป็นรูปปั้นของนางอังคาราณ แห่งอาณาจักรอังคาราณซึ่งมีชื่อว่า อังคาราณ และอังคาราณ

เป็นนครอันรุ่งเรือง เพราะเต็มไปด้วยทองคำและเงินอันมีค่า

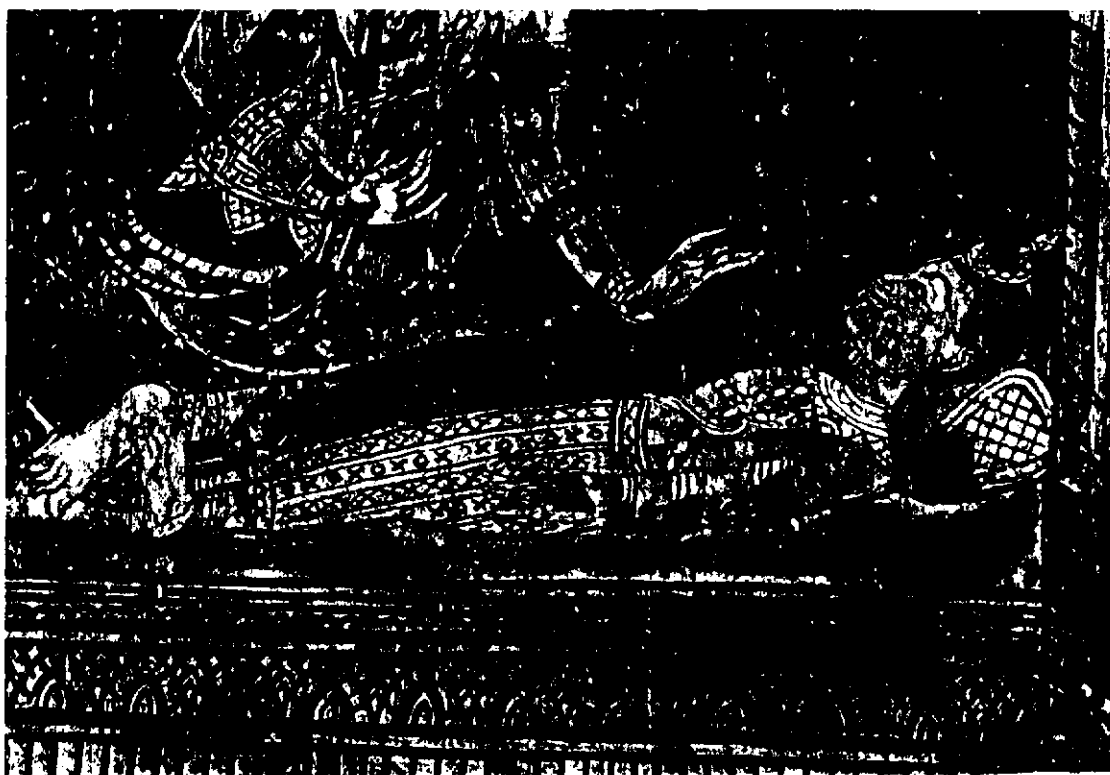

ภาพประกอบ 426 ภาพนี้ ใช้ในละครราชพิธีอันเนื่องมาจากงาน ๗ ค่ำ เดือน ๗ ขึ้น ๗ ค่ำ เดือน ๗ ขึ้น ๗ ค่ำ

ภาพประกอบ 427 แม่โง่โง่ (เรื่องสั้น) ใช้ของหลวงเพื่อใช้ในการประกอบพระราชพิธีสำคัญ ๆ เช่น
พระราชพิธีบวงสรวงชาติไทย พระราชพิธีอภิเษกสมรส เป็นต้น¹

¹ ภาณุบาลวณิช, (๒๕๒๖), หน้า 242.

ภาพพระพุทธรูป 428 แสดงพระพุทธรูปปางไสยาสน์ (พระพุทธรูปปางนอน) พระพุทธรูปปางไสยาสน์ พระพุทธรูปปางไสยาสน์
พระพุทธรูปปางไสยาสน์

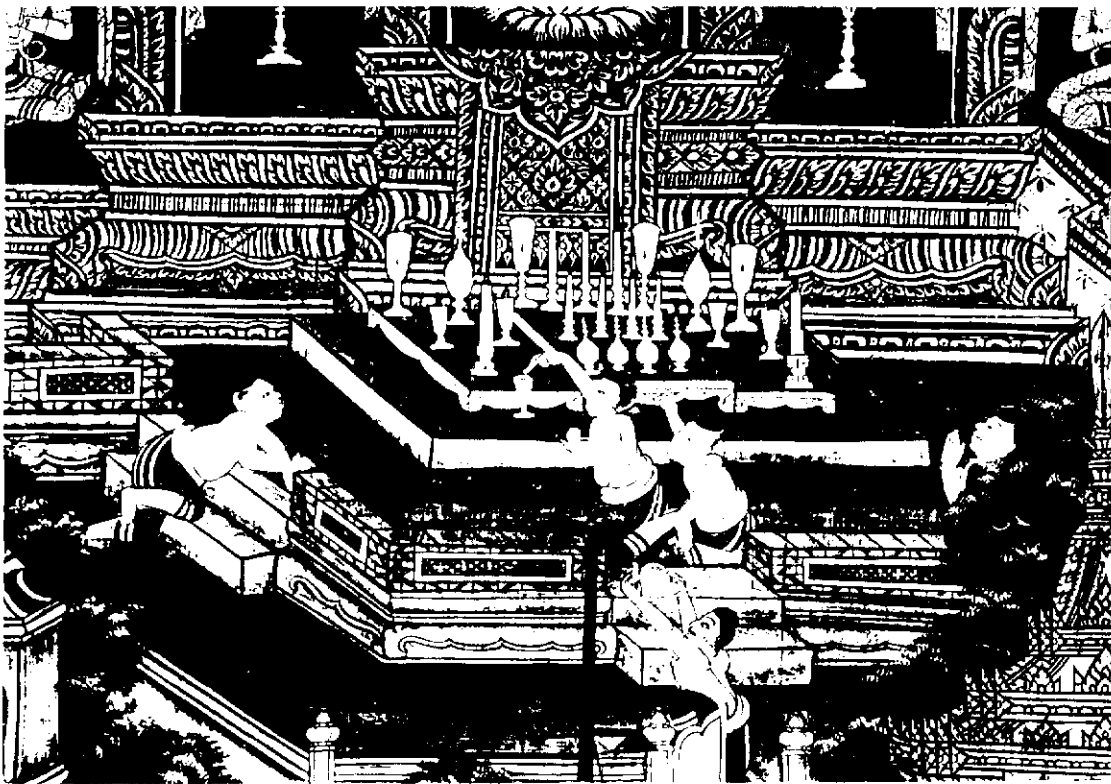

ภาพวาดผนัง 429 พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และพระบรมวงศานุวงศ์¹

¹ วิจารณ์ถาวรศิลป์, กรุงเทพฯ, หน้า 445.

ภาพประกอบ 430 คบหาใจรัก แสดงจากลิเกพื้นบ้านสมัยรัชกาลที่ 4 มีฉากทำขึ้นเฉพาะเรื่อง

ภาพประกอบ 493 (เครื่องดนตรี)

ภาพประกอบ 432 เครื่องดนตรี ขลุ่ยหางหงส์. ถอดพิมพ์ จาก หอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพฯ. ภาพถ่ายโดย
 ชื่นพวงพรหมเกษม. เก็บไว้ในหอเครื่องดนตรี. กรมศิลปากร. กรุงเทพฯ. ได้ยินเสียงเครื่องดนตรีหางหงส์
 นี้ ใน เพลงกล่อมเด็ก ของสตรี ชาวไทย. หน้า 72.²

¹ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว. กรุงเทพฯ. 2506. หน้า 146.

² กรมศิลปากร. กรุงเทพฯ. เป็นที่เก็บรักษาของกรมศิลปากร. กรุงเทพฯ. 2515. หน้า 74.

ภาพประกอบ 433 ขุนนางเผิงเกว๋ง ซึ่งมาจากตัวชี้ ได้กล่าวถึง คนไทยในสมัยรัชกาลที่ 4
ไว้

...เคยมา ๆ ทั่วเมือง มีสิ่งกีดขวางที่มาก ต่อมาขายคนมีเงิน ซึ่งจะต้องมีข้าราชกับ
เผิงเกว๋งเสมอ...¹

¹ หมายเหตุ

¹ มาจากตัวชี้, หน้า 184.

ภาพฝาผนัง 434 รัชกาลที่ ๖ ทรงเสวยผลไม้กับทั้งนางพญาอินทร์ และของชาวบ้าน

www.kitpongsaeng.com

ผู้จัดทำภาพ หนังสือนิทาน 433.

ภาพประกอบ 435 ชาวต่างชาติเดินสวนกัน

ภาพประกอบ 434-435 แสดงให้เห็นถึงว่าผู้คนในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวยังคงเคารพค่านิยมแบบชาวต่างชาติโดยยกย่องให้เป็นชาวสยาม

ภาพประกอบ 436 ชุด บส. เจ้าฟ้าทิพย์ บส. มีนางเงือกที่โง่มาซักถามเหตุที่นางเงือกหนีเรือน

ภาพที่ 437 ที่วัดบ้านหมาก

הקטן והגדול 438 תמונה: פוליסט

ภาพประกอบที่ 439 เด็กหญิงและเด็กชาย

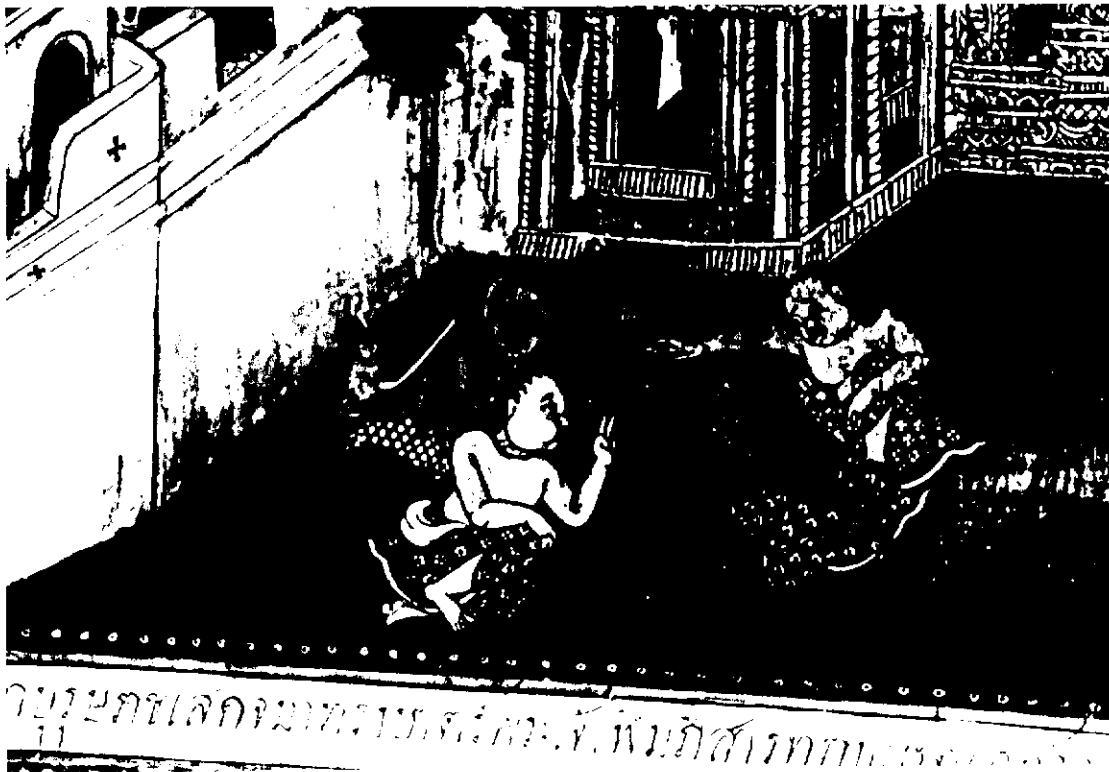
ภาพประกอบ 44) เทวโองการ ปะเภทเก้า

ภาพประกอบ 441 เครื่องใช้ บริเวณตึกโบราณ

ภาพปก. หน้า 442 เพ็ญใจ ๕ บริเวณหลังคาเรือน

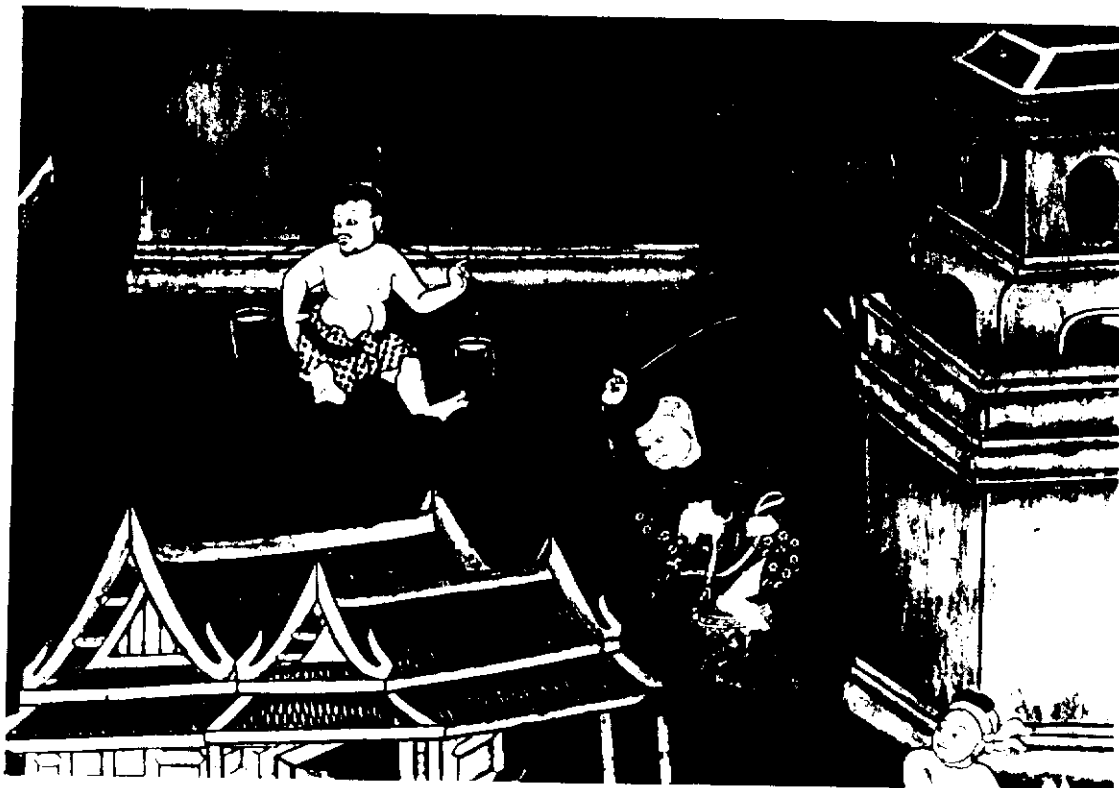

ภาพระกอบ 443 เครื่องใช้ ประเภทสิ่งยาสูบ

ภาพประกอบ 444 เครื่องใช้ประเพณีกล้องยาสูบของชุมชน

จากภาพประกอบ 442-444 แสดงให้เห็นว่าคนสมัยรัชกาลที่ 4 นิยมสูบบุหรี่ด้วย
กล้องยาสูบเช่นกัน

ภาพประกอบ 445 เครื่องใช้ประเภท ถังไม้สำหรับหาน้ำ

ภาพประกอบ 446 เครื่องใช้ประเภท ถังไม้สำหรับหาน้ำ

จากภาพประกอบ 445 และ 446 แสดงให้เห็นว่า ถังหาน้ำสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นถังไม้

ภาพประกอบ 447 คันทะ : เครื่องใช้ไม้สอยที่ใช้ทำมาหากิน

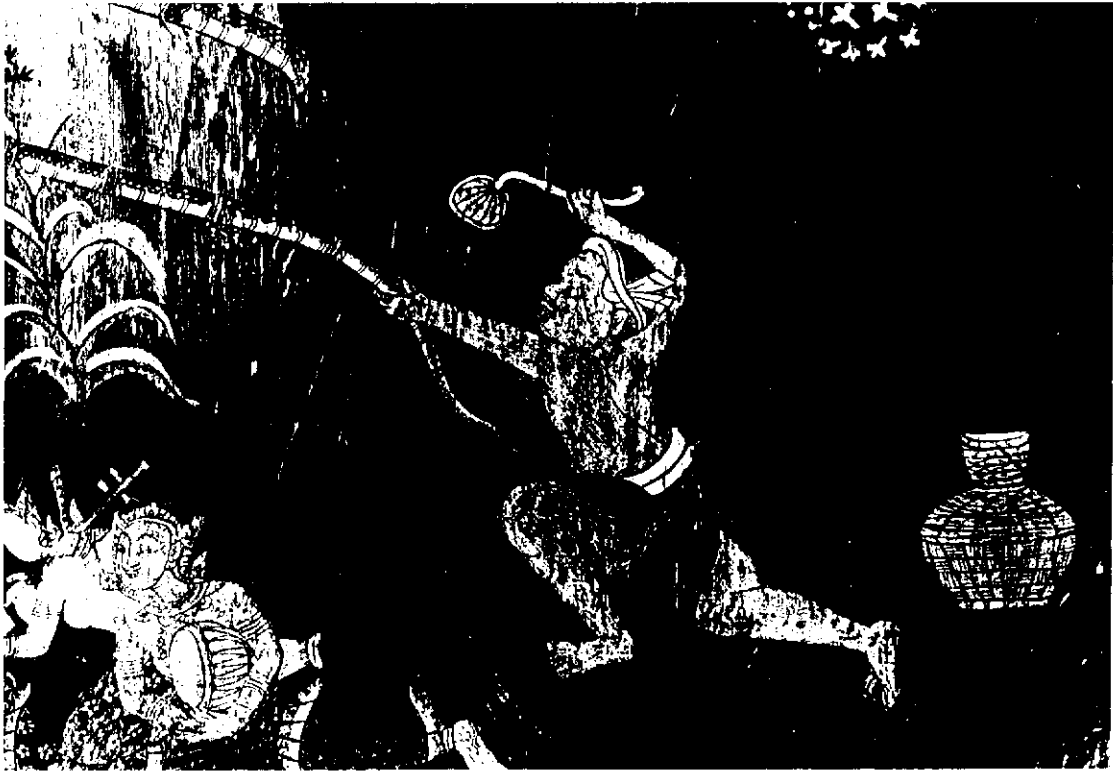
ภาพประกอบ 448 จอบ : เครื่องใช้ไม้สอยที่ใช้ทำมาหากิน

ภาพประกอบ 449 แพ : เครื่องใช้ไม้สอยที่ใช้ทำมาหากิน

ภาพประกอบ 450 ชื่อ : เครื่องใช้ไม้สอยที่ใช้ทำมาหากิน

ภาพประกอบ 451 พัดใบตาล

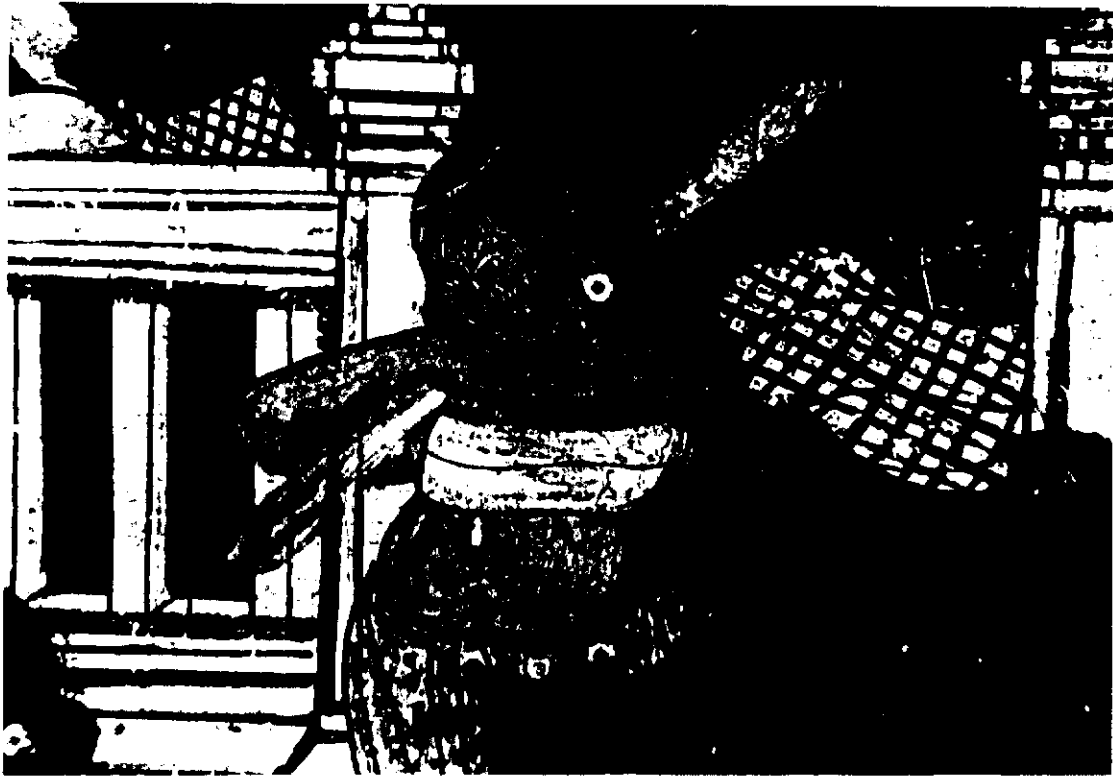
图 452 静物 (局部)

ภาพระกอบ 453 หม้อดินเผา มีด โดก ภาชนะ เครื่องใช้เกี่ยวกับการประกอบอาหาร

ภาพประกอบ 454 นิดช นนละญู เวียง กะทะหมัก โป่ง เตา ยิงฟ้า ข้ามชาย ภาดาดี
เป็นภาษาและ นนละญูจากสกลนคร ๖ ร้องของคนไทย

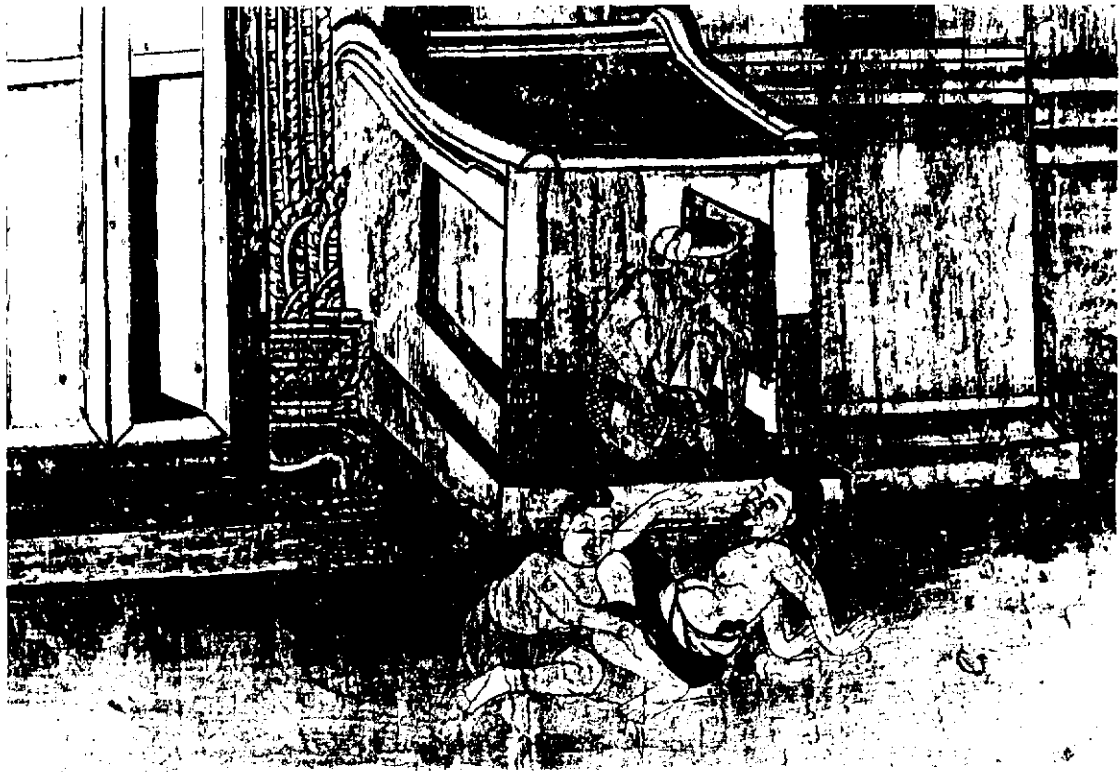

ภาพประกอบ 456 ผากตาข่ายแบบเสื้อ

ทกบแกดเล็กจ้อออกไปเฝ้ายามแล้วจ้อไปลิ...

ภาพประกอบ 457 พานหาม เป็นเครื่องใช้สำหรับหาม

ภาพประกอบ 458 พรา

ภาพประกอบ 459 หญิงสาวในเรือน

ภาพประกอบ 460 หม้อตาล

ภาพประกอบ 461 หม้อดิน

ภาพประกอบ 462 ห่อดินอีกชนิดหนึ่ง

ภาพประกอบ 463 โดก ใช้เป็นถาดรองภาชนะใส่อาหาร

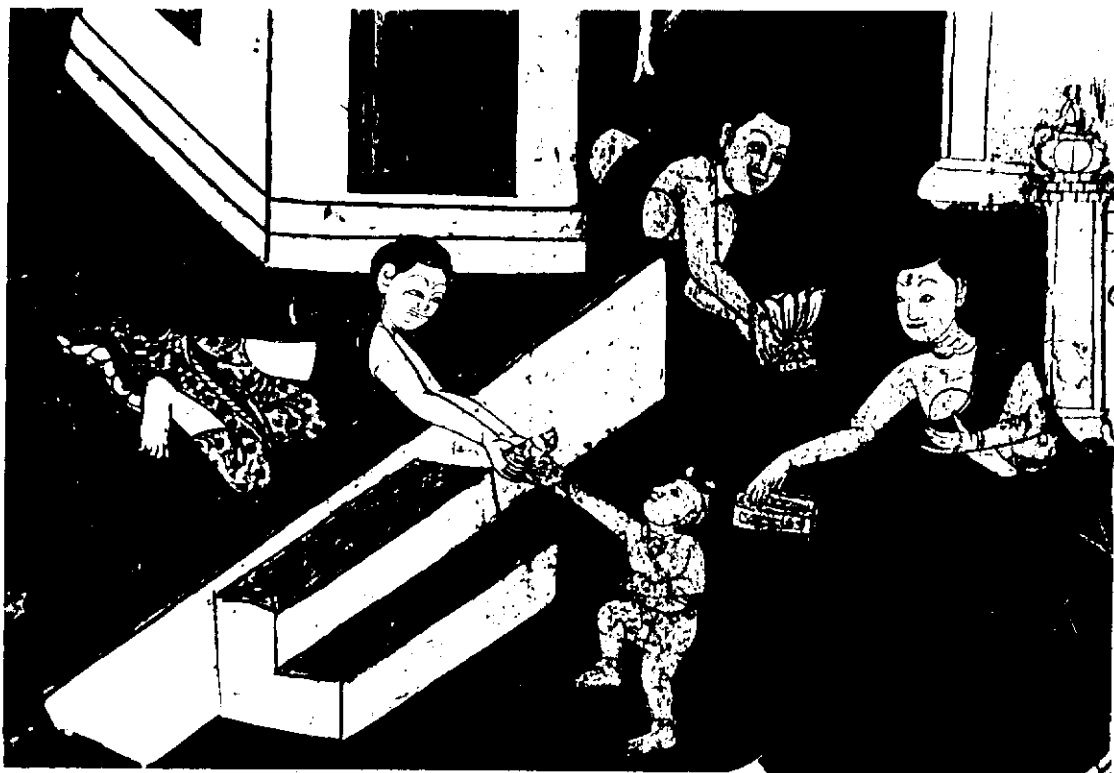
ภาพประกอบ 464 โถงสลักรูปพระพุทธรูป

ภาพประกอบ 465 ขวดแก้ว ปีนัด

ภาพที่ 466 การทำเครื่องปั้นดินเผา

עורב געבט עכט 467 וועגנערער

ภาพวาด 468 ภาพ

ภาพประกอบ 469 ถาดน้ำ

Figure 470. *Phyllanthus* sp.

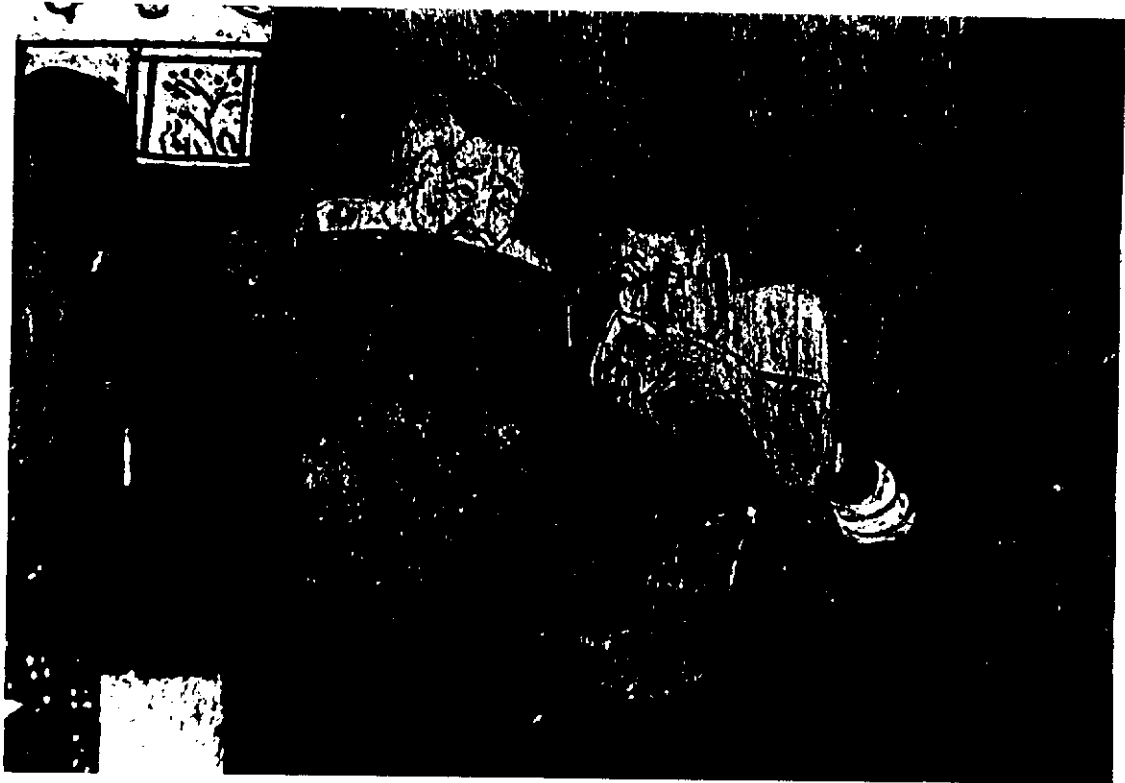
ภาพประกอบ 471 คนจีนใช้ถ้วยชา

ภาพประกอบ 472 ชับข้าว ศัพท์ เซอร์ จอห์น เบาร์จ ได้พิจารณาภาพยนตร์เข้ามาสองสาม

ปี "กลุ่มผู้มิชชันนารี เบาร์จได้ไปดูหนังเรื่องกัศมาดา แต่บะลังค์จะได้รับข้าวกับสิ่งที่มี
ซึ่งจะถูกบรรจลงภาชนะ"¹ จะเห็นได้ว่า ชับ และศัพท์ เป็นภาษาละตินที่มาจากภาษาฮาลูกเป็น
ภาษาจีน

¹ เซอร์ จอห์น เบาร์จ, เมืองไทย, หน้า 92

ภาพประกอบ 473 หญิง กระบวยดักน้ำ

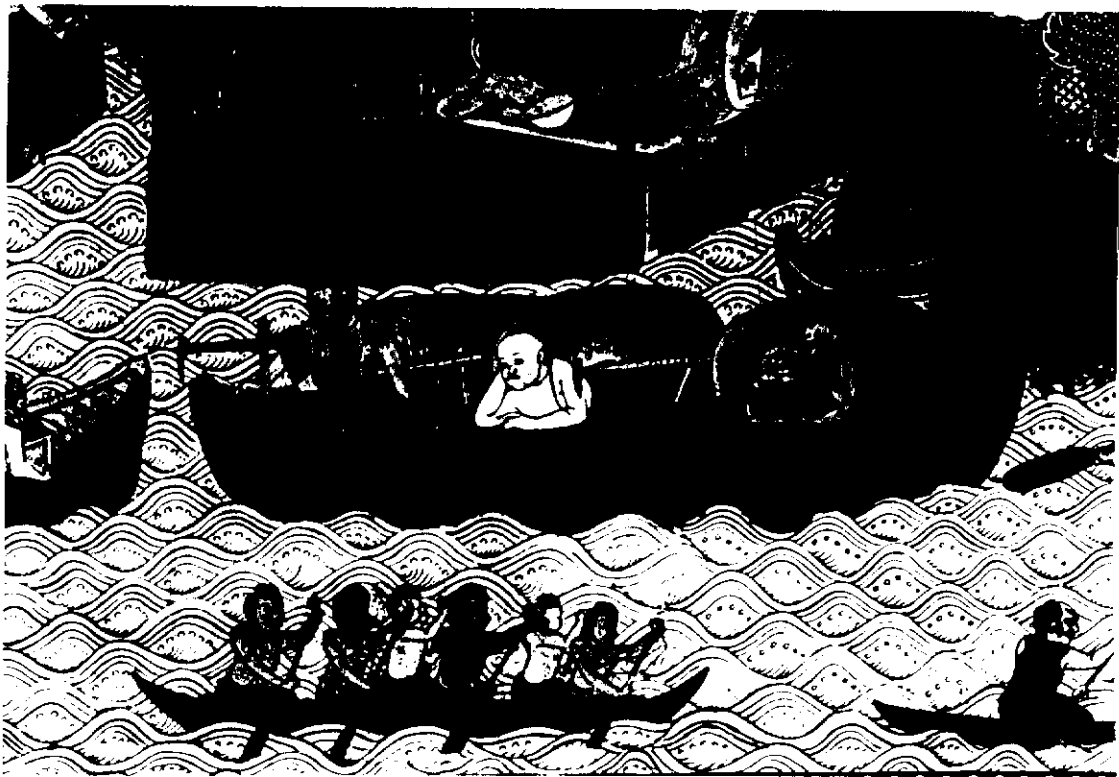
ภาพพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ช่าง

ภาพประกอบ 475 กล้วยไม้

ภาพพระทนต์ 476 เครื่องราชูปถัมภ์ของพระ มีมัตรา และมีทนต์มาหาพระ ทนต์มาบดพระ
 ทนต์มาบดพระ ทนต์มาบดพระ ทนต์มาบดพระ

ภาพประกอบ 477 (ตา) เรือสำราญ บนทะเลอันดามัน ภาพนี้แสดงถึงการนำเรือสำราญไปใช้
 เพื่อการท่องเที่ยวในทะเลอันดามัน ซึ่งเป็นการนำเรือสำราญไปใช้เพื่อการท่องเที่ยว

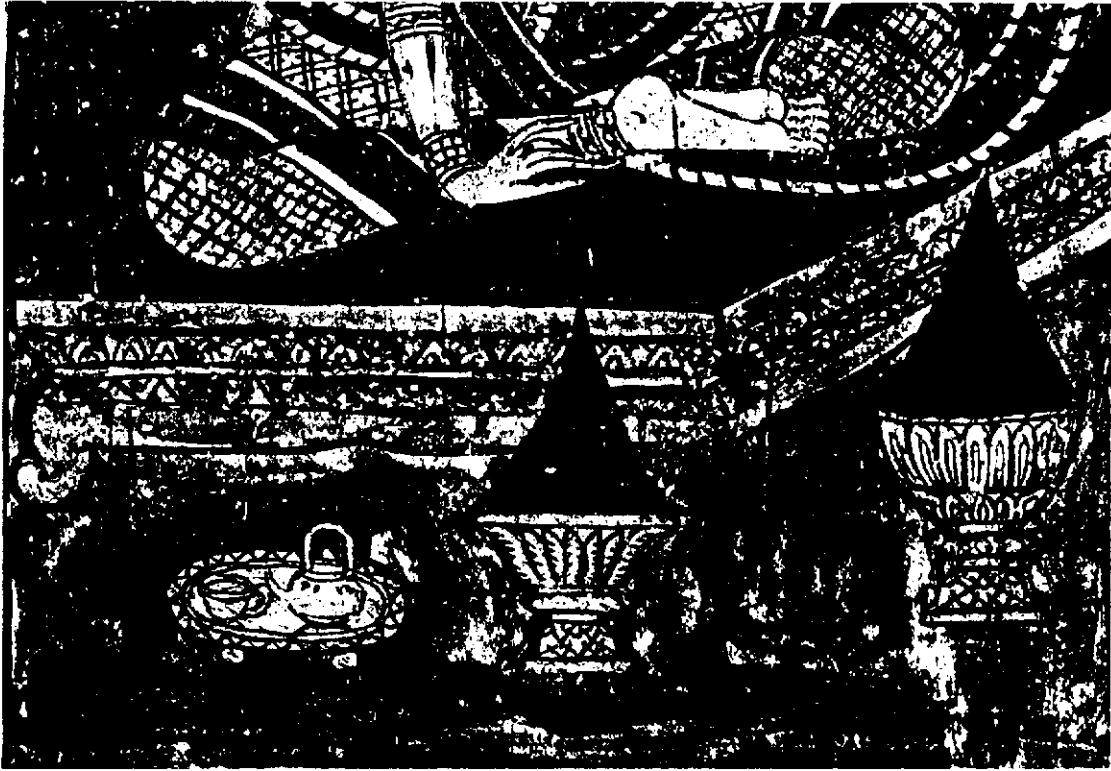
¹ ชาติ ศิลาภรณ์, กรุงเทพฯ, หน้า 285.

ภาพประกอบ 478 เต้า กระดาษแก้ว ไม้ฟาม กระบอกน้ำใส สำหรับใส่เป่าลม

ภาพประกอบ 479 ถ้วย เพี้ยอก กระจาด ช่าง

ภาพประกอบ 480 ตั้งสำหรับทั้ง ภาชนะ ได้แก่ ชุดน้ำชา ประกอบถ้วย ถาดทองเหลือง
ถ้วยชา ขันชา และพานรองด้วยผ้าแดง

จะเห็นได้ว่าภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีฆาต จ.สงขลา ผ่านการบรรยายละเอียด
ตามเรื่องเงื่องงาซึ่งนิยมนำมาเขียนพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นรูปธรรม
อย่างชัดเจน เช่นเดียวกับที่ปาลเลกซ์ได้พรรณนาถึงเงื่องงาซึ่งลือชื่อก่อนหน้าว่า

...เครื่องเรือนที่เราพบในเรือนของคนไทย คือ เสื่อกก หรือเสื่อหวาย ฝั่มที่หยาบแล้ว
แต่ฐานะ แล้วก็มีแท่นไม้ซึ่งใช้เป็นเตียงนอนด้วยมีม้านั่ง กระเช้า ตะกร้า ชันน้ำ และ
กระถางทองเหลืองทองแดง คันกระสุน มีรูปต่าง ๆ หมอนหนุน มุ้ง คนโทดินและแจกัน
กระเบื้องเนื้อหยาบ ๆ เหล่านี้เป็นสิ่งอันมีอยู่โดยธรรมดาในเรือนของราษฎรสามัญตาม
บ้านนอกมักจะมีทั้งควาย หนึ่งกวาง หรือหนึ่งสัตว์อื่นปูลาดแทนเสื่อ ส่วนคนมั่งมีนั้นมิได้ยง
สลักกลดลวย พรหม เบาะรองนั่ง และผ้าปูม่าน เครื่องเรือนประดับมุกหอก ปิ่น และศาสตราวุธ
อย่างอื่น มีโต๊ะจีนเล็ก ๆ หีบ โต๊ะทองเหลืองทองแดงเล็ก ๆ สำหรับวางเครื่องกิน
ใช้กระถาง หม้อไห ถ้วยและจานกระเบื้องจีน ในเรือนเจ้าใหญ่โต ก็มีเก้าอี้ยาว เก้าอี้แนว
กระจกเงา โดยที่คนไทยสร้างบ้านเรือนของตนเอง และใช้ข้าทาสทำทำงานทุกอย่าง ดังนั้น
แทบทุกหลังคาเรือนจึงมีค้อนใหญ่ มีดาบได้ เสื่อย ตะกร้า กบ เหล็กหมาด จอบ พลั่ว ขวาน
 ฯลฯ ต่อไปนี้เป็นรายการงานช่างและเครื่องใช้ในครัวเรือน เช่นดินเผาขนาดย่อม ๆ หม้อเหล็ก
ทุ้งรีว หม้อดินสำหรับย่าง กระถางทองเหลืองใหญ่ กระตะเล็ก กัฟฟีกองเหลือง ทัพพีมุก กระจา
หรือตุ๊กตาด้วยกระจาเงา ผ้าขาว ผ้าแดง กระถางทองเหลือง กาดทองเหลือง กาดไม้ ตะเกียบ
 ชันม่วงกระเบื้องเงาใหญ่ หม้อทอด หม้อเงาเงา จานรองกับถ้วยกระเบื้อง เครื่องใช้สำหรับชงชา
หม้อมต้มน้ำทองเหลือง หรือภาชนะดินเผา ขวดยกขอบ บ้านชาข้าวเปลือก ๆ และถ้วยชาหาคั่ว
ตะกั่ว เครื่องใช้สำหรับยกมาเคาะ ผลไม้ ซึ่งยกมาเคาะทองยกขอบ มีตะกร้ารูปร่างพิลึก สำหรับ
หยิบถั่วมาจากเต้าดินเผา มีสามภาชนะใหญ่แดง ดอกลอย ๖ ชั้น ดอกลอยซึ่งมีปากอีกดอกลอยหนึ่งได้
ดอกลอย มีก้นซึ่งสามารถจับใส่ผลไม้ ขวดยกขอบ แล้วอีกดอกลอยเล็ก ๆ สำหรับใส่กระวาน¹

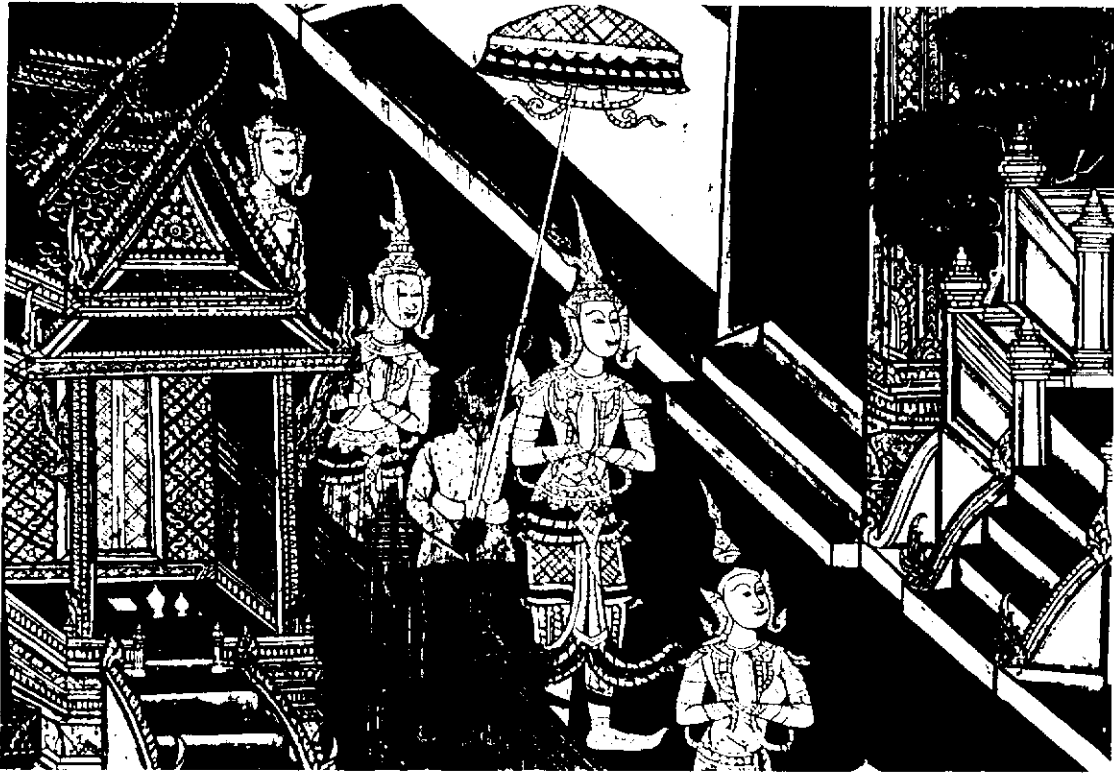
¹ปาลเลกซ์, *อยุธยา*, หน้า 193-194.

6.4 การแต่งกาย

ภาพประกอบ 481 พระบรมวงศานุวงศ์ไว้จุก แสดงว่ายังไม่เข้าพิธีเสกกันต์ การแต่งกาย

ใช้ผ้าคาดสะพายตัว ไม่สวมเสื้อ นุ่งโจงกระเบนลายตาราง มีผ้าคาดเอว

ภาพประกอบ 482 ช้าง เสด็จพระราชดำเนินไปชมสวนวัดทองค้ำ สกลนคร ผู้จัดงาช้างและสวนทองค้ำ
 มณฑลนครราชสีมา

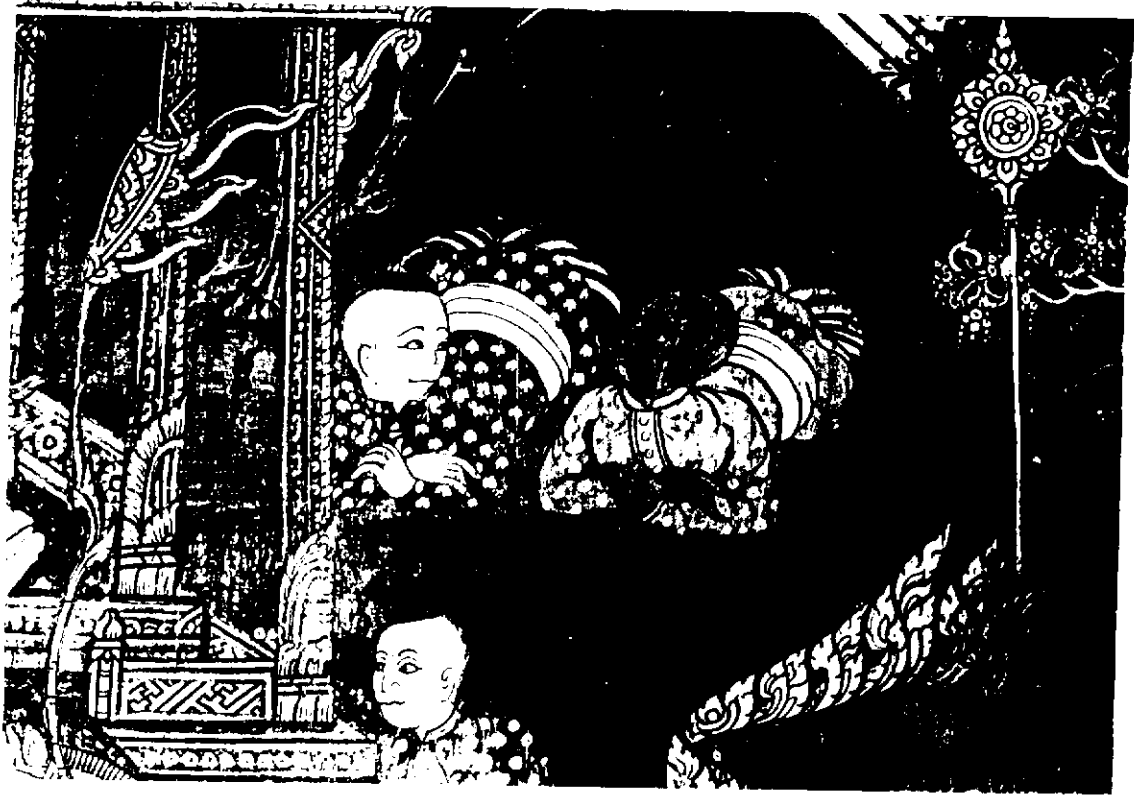
6.4.1 การแต่งกายของขุนนาง

ภาพประกอบ 483 ขุนนางวังหลวงมหาดไทย สวมเสื้อสีพื้นดอกจัน มีผ้าคาดเอว สวม
 กระจงกระเปาะลายดอก สวมรองเท้า หนึ่งคนถือพานใส่จานสี อยู่ในจวนกระเปาะลายดอก
 หนึ่งคนรองเท้า

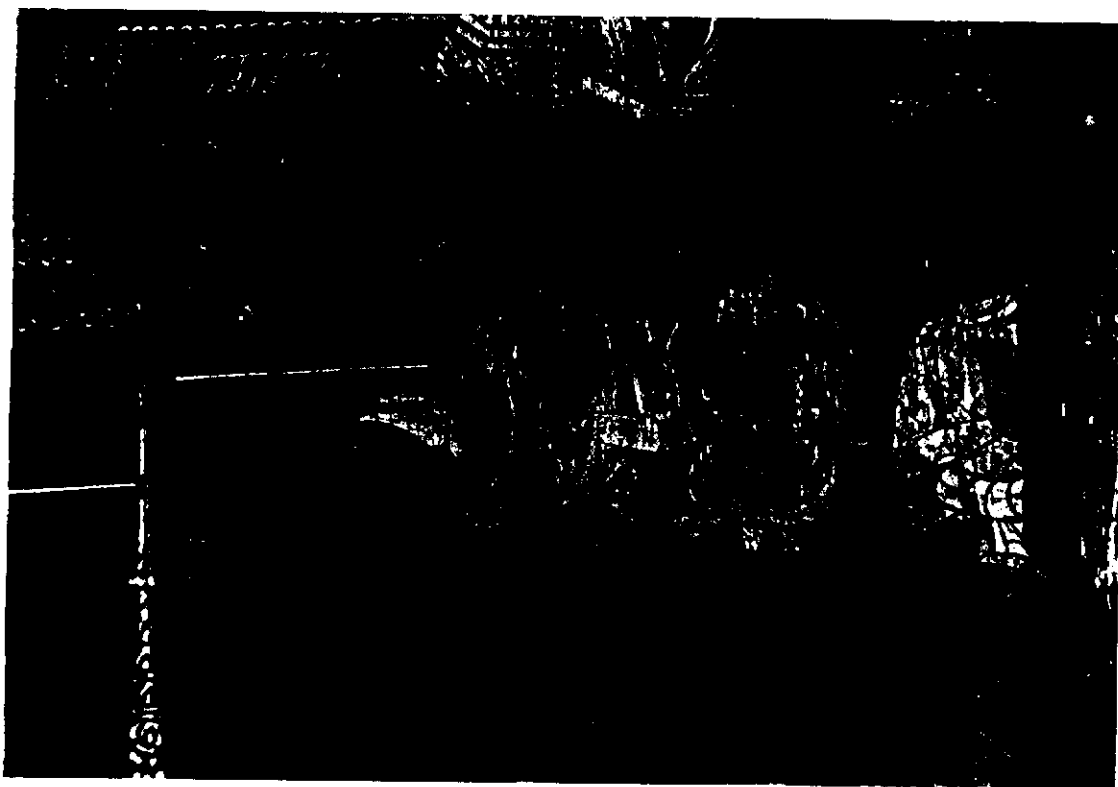
ภาพประกอบ 484 รูปนางสีดาและนางมัทรีในป่าใหญ่ นางสีดาและนางมัทรี
 ตัดสินใจที่จะฆ่าตัวตายเพราะความรักที่เสียสละ นางสีดาและนางมัทรี
 ตัดสินใจ

ภาพประกอบ 485 ชุมนางสวมนเลื้อเข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์ แต่งกายโดยไว้มทรงมหาดไทย
 สวมนเลื้อเข้าเฝ้าถวายดอกคอต้ง ผ่าหน้าติดกระดุม มีผ้าคาดเอวปล่อยชายเลื้อลง นุ่งโจง
 กระเบนสีพื้น

ภาพประกอบ 486 หญิงเรไรในพระราชวังไทย สวมเสื้อแขนยาวคอตั้ง เวลามาพบกษัตริย์
 เมื่อเช้านี้หน้า ลานตอมไฟรับ ทูลเร่าจซาตเจ้าหม่อมราชวงศ์ เจ้าฟ้าไชยโย

ภาพประกอบ 487 ขุนนาง ข้าบไฟพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ สวมเสื้อลายดอกและผ้าถุงลายดอก
 คล้องมือผูก มีผ้าคาดเอว นุ่งโจงกระเบนลายดอก สมุทรสงครามไทย

ภาพประกอบ 488 ชุณนางนุ่งโจงกระเบนลายดอก เวลานั้นจะปลดชายกระเบนลง มีผ้า
ที่คาดเอวนำมาพาดเป้า หนีสวมเสื้อ

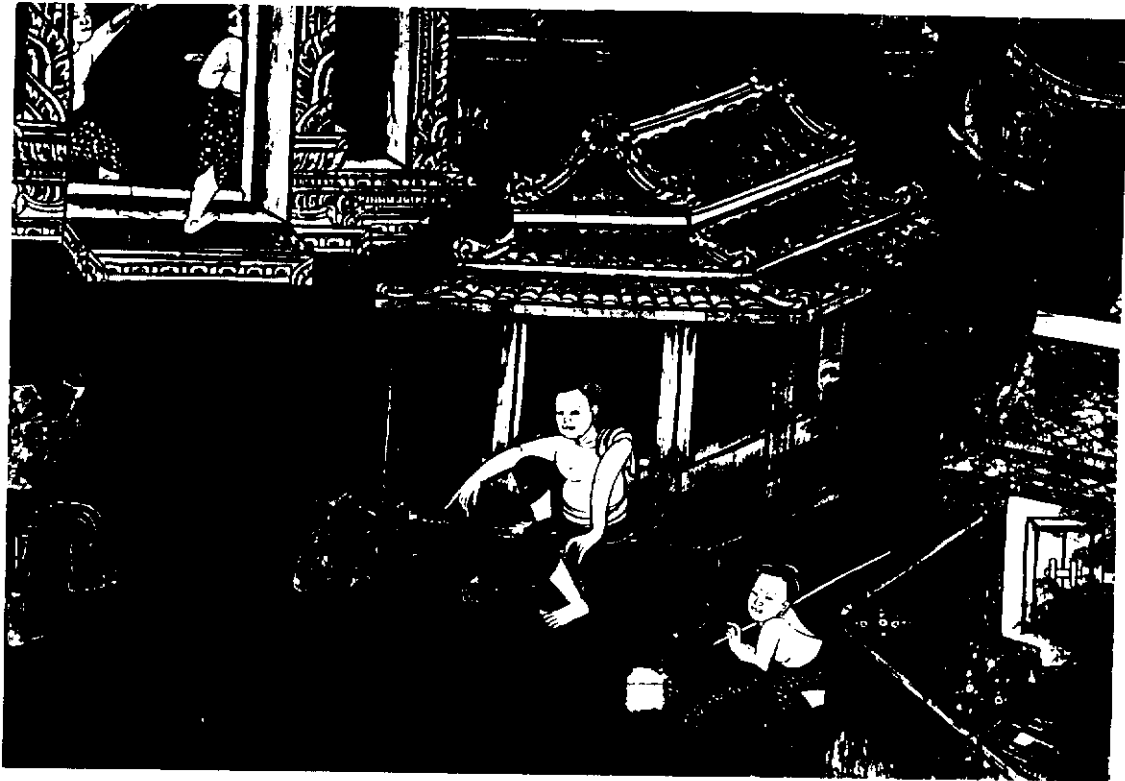
ภาพประกอบ 490 ขุนนางวังหลวงมาถวายของขึ้นเขนยวคตตั้ง เลี้ยงช้างเข้าตัดพระคณ
ราชสีห์ขึ้นคานอง มุ่งวังหลวงมาถวายของ ขุนนางมีกตัญญูด้วยเชื้อ มุ่งวังหลวงมา
ถวายช้างมีลายเช้ง ไปถวายของมาถวายขึ้นเขนยวคต

ภาพประกอบ 491 ชุดนางเงือกมโหรีแต่งกายด้วยผ้าไหมน้อยทอเชิดวัง (โดยนางจรรยา นนทิสีพันธ์
โรงเรียนทรงคนาดานม บวช กุโณทัย จ.มอดย์เพาตมอกราพาดมอว)

ภาพประกอบ 492 ชุมทางรุ่งเรืองกระแสน้ำได้เริ่มไหลย้อนเข้าวัง เป็นสัญญาณซึ่งทำนายว่า
ก็ถึงเวลาแล้วที่ บัณฑิตจะกลับมาหาแม่และน้องแล้ว

ภาพประกอบ 493 ชุมชนเมืองที่วัดอภัยศาลาแก้วกู่ แสดงความไม่สามัคคีอยู่จริงกระแวน
 ฟ้าได้ตามกล่าว ลงหน้าบ้านจริงกระแวนได้ขึ้น มาจากฝั่งวัดศาลาแก้วกู่ มีไปมาฟรีถือ
 เติมน้ำดื่ม

ภาพประกอบ 494 ซากงาช้างที่ขุดพบที่วัดร้างในบริเวณวัดร้างเก่าแก่ของเมืองสุโขทัย
ซึ่งมีอายุประมาณ 700 ปี

ภาพประกอบ 495 ภาพนางสาว ซึ่งเป็นพระธิดาของเจ้าฟ้าเอกทัศ ปู่เจ้าตากสินมหาราช
ทรงสถาปนาเป็นสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช

ภาพประกอบ 496 ผู้ชายไทย ผู้หญิงไทยจากตลกตรงกลางมีเสียง นี้นำดาบแล้ว พาดำ
 นอนมื่อ ทาเวีย ซึ่งมาจากตัวที่ได้พาดำมา ก็ยากับ เรื่องการรับไว้ว่า
 ...พวกนี้ยังมีอีก 13 คน... ก็จึงส่ง และชกบดลงมือกับเจ้าที่แต่งตัวอย่างนี้...¹

¹ ปรากฏใน... 183.

ภาพประกอบ 497 - หุ่ยจาง^๑ไปนำเงินมาจ่ายค่าตัวไทย ส่วนเงิน^๒ของนาง - ตรงกระบอกจากทอง

ให้พี่ - หุ่ยจาง^๑จาง^๒ - นางจาง^๓ - นางจาง^๔

- นางจาง^๑จาง^๒จาง^๓จาง^๔จาง^๕จาง^๖จาง^๗จาง^๘จาง^๙จาง^{๑๐}จาง^{๑๑}จาง^{๑๒}จาง^{๑๓}จาง^{๑๔}จาง^{๑๕}จาง^{๑๖}จาง^{๑๗}จาง^{๑๘}จาง^{๑๙}จาง^{๒๐}จาง^{๒๑}จาง^{๒๒}จาง^{๒๓}จาง^{๒๔}จาง^{๒๕}จาง^{๒๖}จาง^{๒๗}จาง^{๒๘}จาง^{๒๙}จาง^{๓๐}จาง^{๓๑}จาง^{๓๒}จาง^{๓๓}จาง^{๓๔}จาง^{๓๕}จาง^{๓๖}จาง^{๓๗}จาง^{๓๘}จาง^{๓๙}จาง^{๔๐}จาง^{๔๑}จาง^{๔๒}จาง^{๔๓}จาง^{๔๔}จาง^{๔๕}จาง^{๔๖}จาง^{๔๗}จาง^{๔๘}จาง^{๔๙}จาง^{๕๐}จาง^{๕๑}จาง^{๕๒}จาง^{๕๓}จาง^{๕๔}จาง^{๕๕}จาง^{๕๖}จาง^{๕๗}จาง^{๕๘}จาง^{๕๙}จาง^{๖๐}จาง^{๖๑}จาง^{๖๒}จาง^{๖๓}จาง^{๖๔}จาง^{๖๕}จาง^{๖๖}จาง^{๖๗}จาง^{๖๘}จาง^{๖๙}จาง^{๗๐}จาง^{๗๑}จาง^{๗๒}จาง^{๗๓}จาง^{๗๔}จาง^{๗๕}จาง^{๗๖}จาง^{๗๗}จาง^{๗๘}จาง^{๗๙}จาง^{๘๐}จาง^{๘๑}จาง^{๘๒}จาง^{๘๓}จาง^{๘๔}จาง^{๘๕}จาง^{๘๖}จาง^{๘๗}จาง^{๘๘}จาง^{๘๙}จาง^{๙๐}จาง^{๙๑}จาง^{๙๒}จาง^{๙๓}จาง^{๙๔}จาง^{๙๕}จาง^{๙๖}จาง^{๙๗}จาง^{๙๘}จาง^{๙๙}จาง^{๑๐๐}

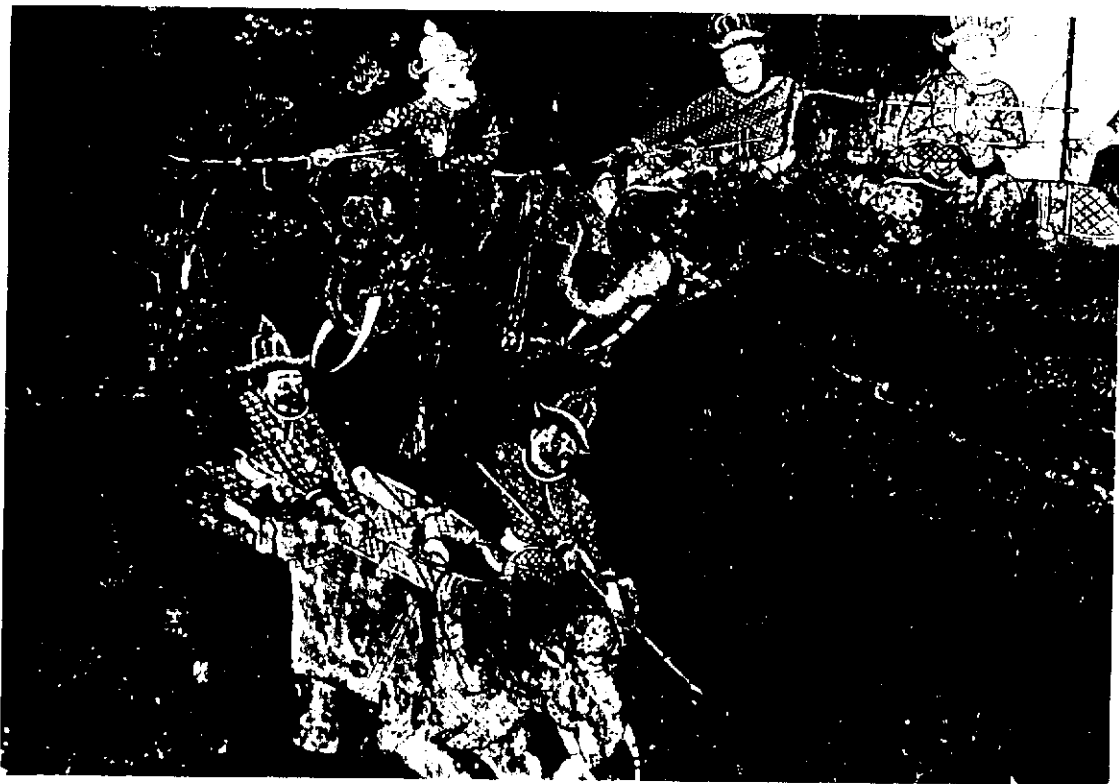
6.4.2 การแต่งกายของทหาร และชาวชนบท

ภาพประกอบ 498 นักบวชและนักรบ เมื่อเจ้าเมืองเชียงใหม่ สวมเสื้อคอตั้งมีตะเข็บหน้า สวมหมวก
ปีกตรงสูงคล้ายหมวกชฎา

ภาพประกอบ 499 จิตรกรรมฝาผนังจากถ้ำขอมโบราณ แสดงภาพของพระกฤษณะและพระลักษมณ์
 ส่วนบน มีภาพพระกฤษณะและพระลักษมณ์กำลังเล่นกีฬา ส่วนล่างมีภาพพระกฤษณะและพระลักษมณ์กำลังเล่นดนตรี

ภาพประกอบ 501 ทหารที่วังจอมเจ๊ก กว๊านเขื่อนขันธ์การสงครามหลวง กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ
 เฝ้ายามวังหลวงเขื่อนขันธ์ เขื่อนขันธ์เจ๊ก กว๊านเขื่อนขันธ์การสงครามหลวง กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ
 เฝ้ายามวังหลวง

ภาพประกอบ 502 ทหารเอกสี่คน ลีโอนาร์โด ดา วินชี เป็นส่วนที่มีความผิดปกติของ ตัวละคร
ตัวประกอบจึงต้องแก้ไข ส่วนของภาพนี้

ภาพประกอบ 503 ทหารอกรบ สวมเสื้อแขนยาว คอตั้งผ้าหน้าติดกระดุม บ่วงผ้าพันสูงเหนือเข่า
บางคนมีผ้าคาดเอว สวมหมวกเก็บฝรั่ง

ภาพนี้ หมายถึง ๓๖๔ - คนไทยยุคก่อนประวัติศาสตร์ ที่ใช้ เป็นอาวุธต่อสู้กันเอง หรือ ต่อสู้กับพวกอื่น ๆ ซึ่งคนยุคก่อนประวัติศาสตร์ใช้ อาวุธ (อาวุธที่เขยิบกัน) เป็น อาวุธ เช่น ขลุ่ย พิณ ฯลฯ

- คนไทยยุคก่อนประวัติศาสตร์ ที่ใช้ อาวุธต่อสู้กันเอง หรือ ต่อสู้กับพวกอื่น ๆ เช่น ขลุ่ย พิณ ฯลฯ

ภาพเขียนฝาผนัง 505 แสดงให้เห็นถึงกลุ่มผู้ปกครองในสมัยกรุงธนบุรี ซึ่งได้รับ
 วัฒนธรรมจากตะวันตกและผสมผสานกับวัฒนธรรมไทย

ภาพประกอบ 506 ทหารเสือด้วยเสื้อเสือและหมวกทรงกระบอกคอแหลมมีปีกสามเหลี่ยม
 รอบปากเป็นหยัก เสื้อผ้าดำมีสายรัดกระดุม รอบแขนเสื้อทำแบบคล้ายปาก ชายเสื้อ
 ยาวถึงสะโพก ผาดสีดำเป็นริ้วเชิด นุ่งกางเกงยาวครึ่งแข้ง

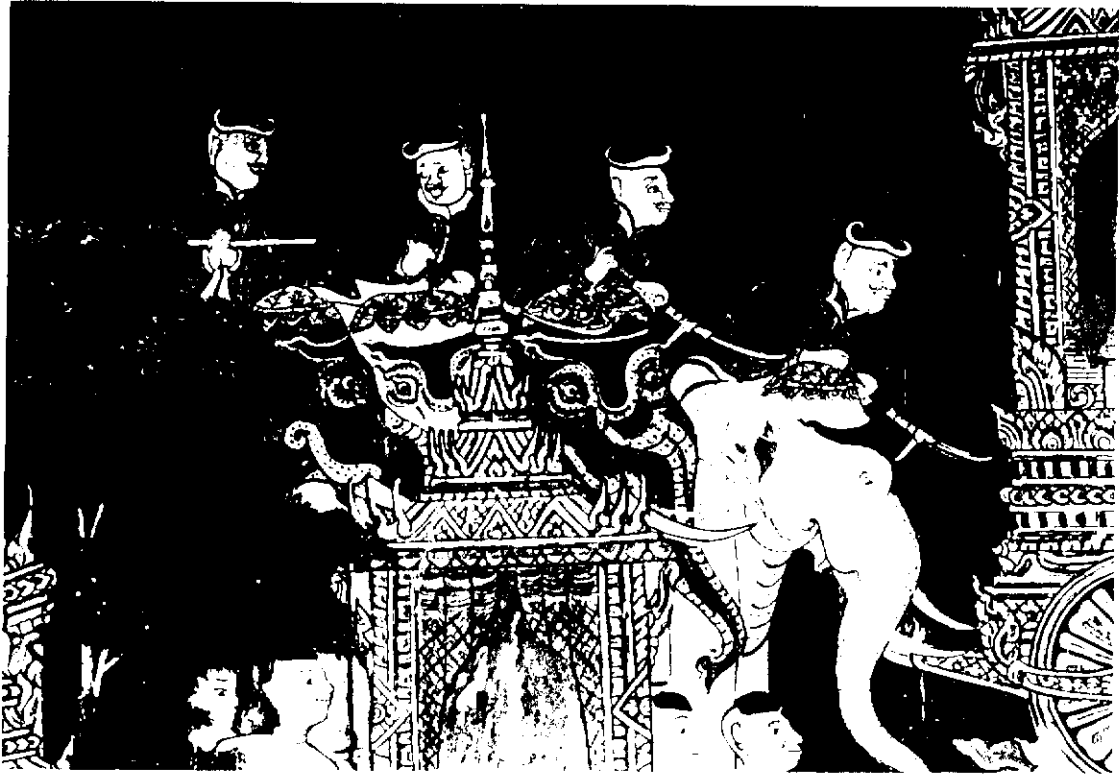

ภาพระกอบ 507 ทหารมีเจ้าประยูร ส่วนเนื้อเขย่าวสีพื้นคอดัง ผ่านเข้ามีจากเมืองสาม

ส่วนทางตรง ส่วนของสีพื้นลักษณะคอดังวงกลมเห็นขอบสีขาว

ภาพประกอบ 508 ทหารเฝ้าพบไวโณด นุ่งโจงกระเบนลายตาราง มีผ้าคาดเอวไข่มุกเนื้อ
 1 โฉมทรงมหาดไทย

ภาพประกอบ 509 ทหารสามเชื้อสีพื้นเขนขาว ไม้ยกคองตั้ง มีสายผ่าท่าซ้าย สวมหมวกฝรั่ง

ภาพประกอบ 510 - ทหารจันทะวังตก เลื่อนขรรค์ยาวมีระบายนตรงชอบแขนเสื้อคอเสื้อเปิด
คอตั้ง ปกเสื้อมีสามติดกระดุม สวมตะกั่วแก้มทางขมขุก

- ทหารจันทะวังตกมีท้าวตึง สวมหมวกเป็นรูปครึ่งวงกลม มีขอบเหล็กขึ้น

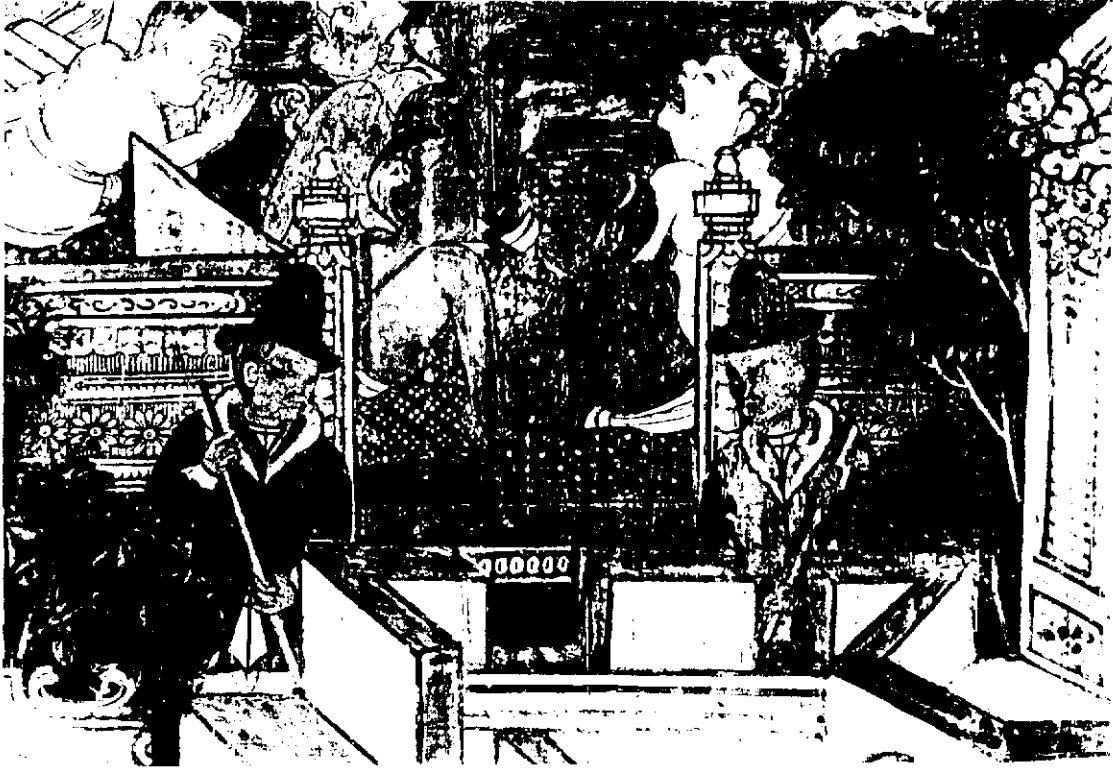
เชลล์ จมูกแบนราบ ใต้คางลงต่ำข้างแก้มกรายวันมา

...สวมหมวกมีดี่สามติดกระดุม สวมตะกั่วแก้มทางขมขุกหลาย...บางคนมีเสื้อ

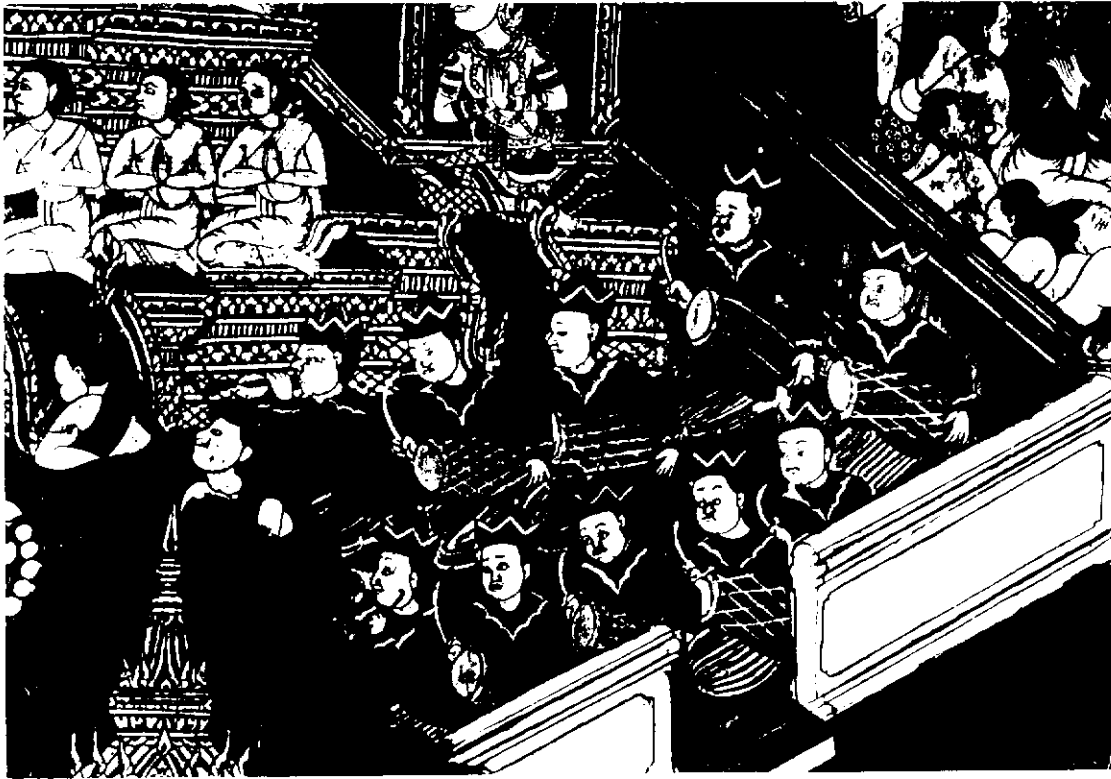
คอตั้งแขนท่อนล่างกลมๆ

ภาพประกอบ 511 ทหารสามเสือเขมรมาคล้องช้างได้ ปล่อยช้างถึงสะพาน คัดผ้าที่แขวน
 ทุ่งทางเขมรมาวาง ส่วนคนมาทางอุ้งน้ำกลับเป็นพวกพ้องตั้งขึ้น

ภาพประกอบ 512 ทหารซบตะวันตก ยืนเฝ้าประตู สวมเสื้อสองตัว เสื้อข้างนอกกลม
 ถัดนอกมีลักษณะคล้ายกับเสื้อสุทนต์ปัจจุบัน ปกเสื้อเป็นรูปช้างอ่อนผ่าหน้าชายเสื้อยาว
 ลงมาถึง เท้าโครงสูง

ภาพประกอบ 513 ข้าราชการเล่นดนตรี สวมเสื้อสีพื้น มีปกกว้างคอกลม บทมีระบาย
 เป็นพนักสามเหลี่ยม เส้นขนยาวตรงข้อมือมีระบาย ชายเสื้อยาวถึงสะโพก ทางเอง
 ขอบยาวตามทรง

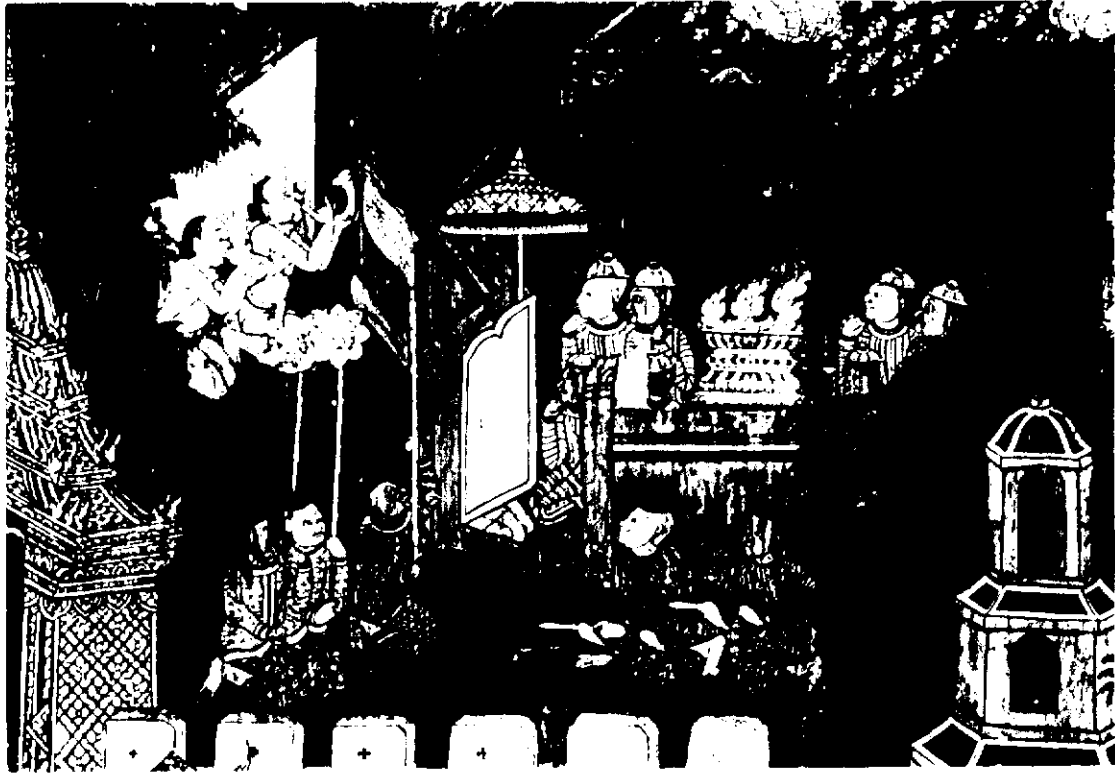

ภาพประกอบ 514 ทหารมหาดเล็ก สวมเสื้อคลุมตั้งลายตาราง เข็มยาวทรงกระบอง มีสาบ
 ตัดกระดูง ปล้องซ้ายมือ ถือดาบสะพายหลัง คาดผ้าที่เอวผูกประตี่ นพเสี้ยวคล้องซ้ายข้อมือ
 สวมกางเกงขาสั้น คาดเข็มขัดตั้งลายตาราง

ภาพประกอบ 515 ทหารมหาดเล็กสวมเสื้อดอกกลมแขนยาว ลายตรงนุ่งกางเกงลายตรง

1 โศภนารัตนชาติไทย

ภาพประกอบ 516 - พิธีงานพราหมณ์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ สวมหมวกครึ่งวงกลม สวมเสื้อ

ดอกดวงเขมรขาว ทรงจระเข้แดง สายหางและสายดอกสีชมพู

- พิธีงานพราหมณ์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ สวมหมวกครึ่งวงกลม สวมเสื้อ

ภาพประกอบ 517 - พิธีกรรมประกอบพิธีทำบุญหาบสรวงเสด็จสู่ทิวเขาเขมมา สวรรคต
จักรพรรดิ

- ชาวบ้านนำสรวงเสด็จ ผู้จงรักภักดีมาถวาย
- ทหารสรวงเสด็จทางบกเป็นสาย สวรรคตยกพลขึ้นเรือจากแม่น้ำ

ภาพประกอบ 518 พระยาพนมดงรัก เจ้าพระยาตากสินมหาราชกับเจ้าพระยาตากสินมหาราช
 พระยาพนมดงรัก เจ้าพระยาตากสินมหาราชกับเจ้าพระยาตากสินมหาราช

ภาพประกอบ 519 พระองค์ประทับที่ราชวัง แต่งกายแบบพระมหากษัตริย์ นุ่งขาวห่มขาว
ไว้ผมมวยด้านหลัง

6.4.3 กลุ่มพระภิกษุ ผู้ชาย

ภาพประกอบ 520 ผู้ชายที่ ชุดพิธีบวช เวฬุาลัตถ์ กรุงเทพมหานคร เป็นวัดลาดพร้าว กรุงเทพมหานคร

ภาพประกอบ 521 - ผู้ชายกำลังนำพาน้ำมาให้ผู้หญิงที่มีผ้าคาดเอว ยืนทรง
รถม้าในลาน

- ภาพสีน้ำตาลเข้ม (สีน้ำตาล) - ภาพสีน้ำตาลเข้ม (สีน้ำตาล) - ภาพสีน้ำตาลเข้ม (สีน้ำตาล)

สีน้ำตาลเข้ม (สีน้ำตาล)

- ภาพสีน้ำตาลเข้ม (สีน้ำตาล) - ภาพสีน้ำตาลเข้ม (สีน้ำตาล) - ภาพสีน้ำตาลเข้ม (สีน้ำตาล)

ภาพพระกอบ 522 ชายาของนางจางกอบและนางกอบ กายดาตนากรูม เวลาที่จะปลดชายเข้าลง
ข้างสวมเสื้อเกล้าดาตนากรูมดาตนากรูม 1 โยธดาตนากรูม กอบสวีสะวิจาตนากรูม โยธดาตนากรูม

ภาพที่ ๕๒๓ - การแต่งกายของชายสามท่าน ผู้จงรักภักดี ทางคณะผู้ว่า

ราชธานี: เมืองทวารวดี

- การแต่งกายของเขมร: ชายที่ไว้ผมยาว ผู้ว่าเมือง

เมืองทวารวดี

- การแต่งกายของชายผู้จงรักภักดี: ชายที่ไว้ผมยาว ผู้ว่าเมือง

ภาพประกอบ 524 ชาวบ้านทุ่งลำพังเดี่ยว : บ้านหาดเลา พาดำน้ำส้มเสื่อ สมุทรสงครามไทย

ภาพพระนาค 525 หงษ์คู่ ปู่เจ้าแม่กวนอิม ขอม คือ พระนางพระนางขึ้นเหนือเข้า เป็นผ้าสีพื้นผอ ๆ
 มีผ้าคาดตัวไม่สามมื่อ

ภาพประกอบ 526 ผู้ชายมืออยู่ข้างขวาไม่สวมเสื้อ ไว้ผมทาดไทยนั่งโจงกระเบนผ้าสีพื้น

ภาพระกลน 527 - ชาวบ้านชาวมุสลิมทุ่งระกลนลายดอกบัวสีพื้นขาวบ้านมหาไทย

- ชาวบ้านทุ่งระกลน ลายดอกบัวสีพื้นขาว บ้านมหาไทย ทุ่งระกลน
- ดอกรับ ลายดอกบัวสีพื้นขาว บ้านมหาไทย ทุ่งระกลน

6.4.4 การแต่งกายของสตรีไทย และเด็ก

ภาพประกอบ 528 สตรีอำมาตย์ในวัง วัฒนธรรมดอกกระพุ่มเดิมส่งมอบให้เมือง วิถีคนท่งเจ้าใช้
 สืบพาตไปทำน้บ พุ่งผ่านเขยจุตงักน้ำยางมีสะอั้งใช้ผ้าคาดเสว ปล่อยซามเจี๊ยกสงมา
 ส่องมกบ

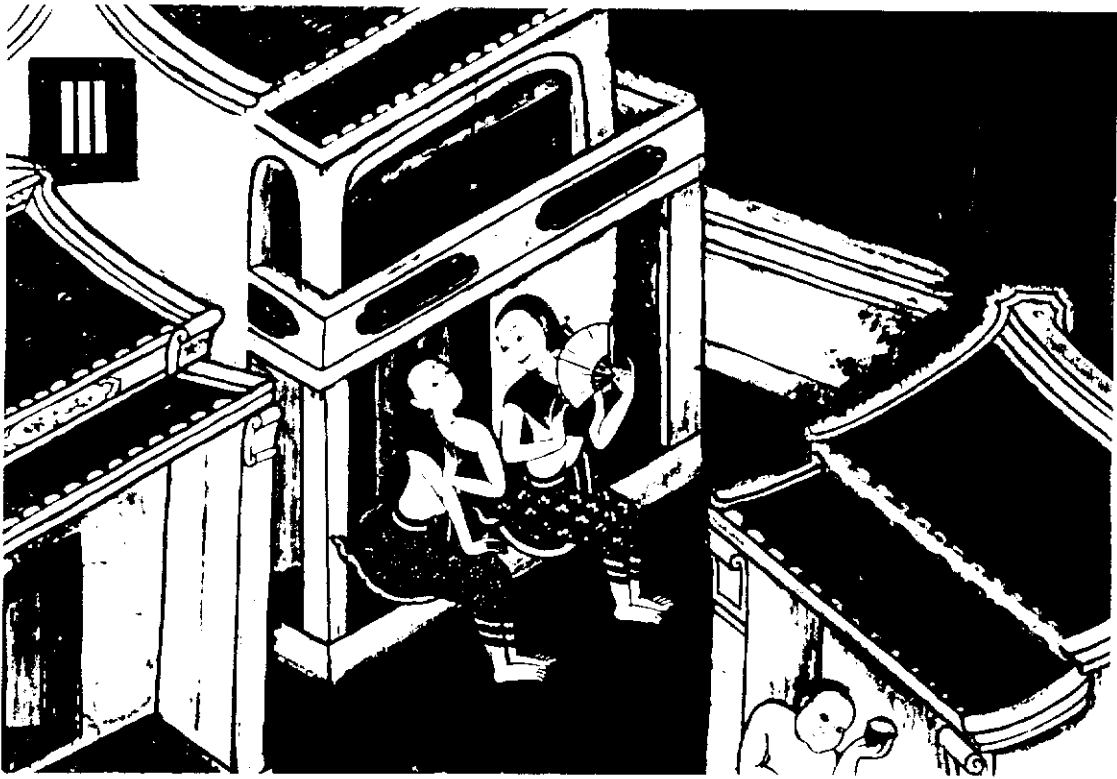
ภาพประกอบ 529 - เหล่านางงามวังไฉนทรงกระเทียมเล่น เล่นสามสี่พัน นุ่งโจงกระเบนลายดอก
 เด็กผู้หญิงวังไฉน นุ่งโจงกระเบนลายดอกเล่นสาม นุ่งโจงกระเบน

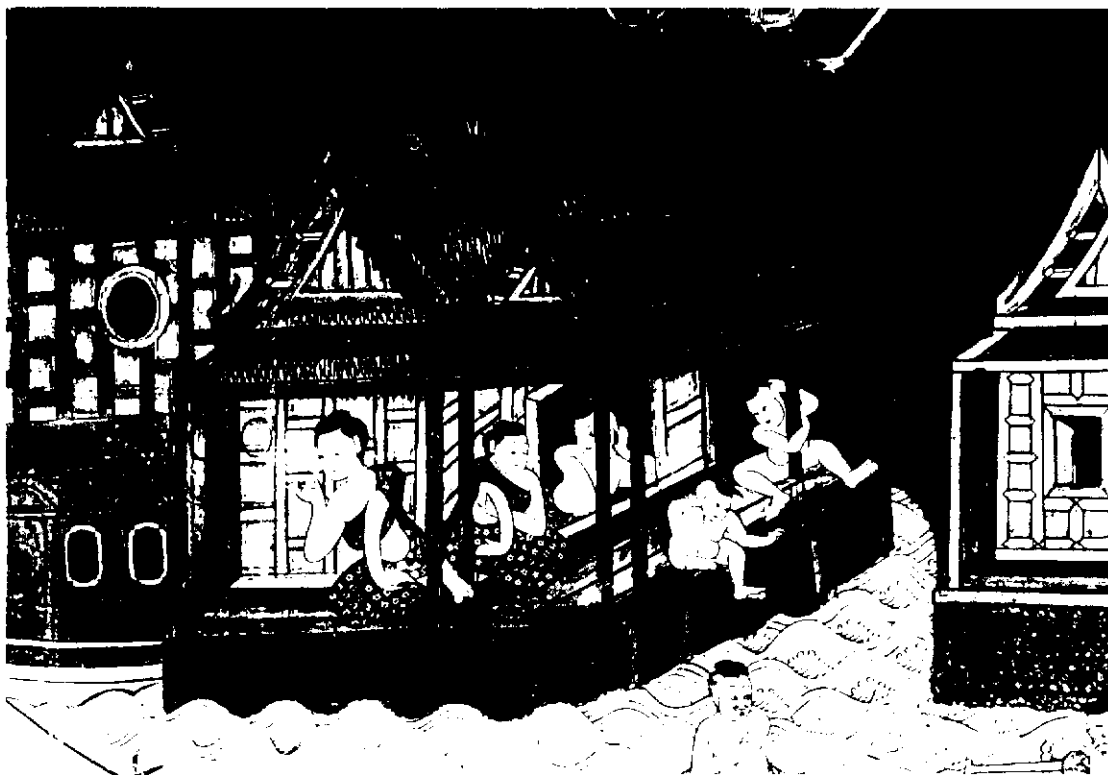
ภาพประกอบ 530 เสาข้างวังวัง นุ่งผ้าจีวรผ้าขาวลายดอก ล้อมผ้าสีฟ้าไว้บนทรงดอกกระพุ่ม

ภาพประกอบ 531 การร่ายรำในงานพิธีสงกรานต์ ที่จังหวัดระยองหลายตำบลได้มีการจัดกิจกรรม

ภาพประกอบ 532 ผู้หญิงไทย อยู่ในบ้านคนจีน แต่งกายด้วยเสื้อผ้าสีพื้นพู่จาจงกระเบน
ลายดอก เวลาถึงปลดกระเบนลง ไม่สวมเสื้อ ไว้ผมยาว รัดผมวงผมไว้ด้านหลัง

ภาพประกอบ 533 สตรีไทยอยู่ที่บ้าน ไม่สวมเสื้อ นั่งเล่นในห้องกระจกบานเล็กดอก ผนังทาสี
 ตกแต่งด้วยดอกไม้ เด็กๆ เล่นสนุกในบ้านด้วย

ภาพประกอบ 534 แม่ค้าคนไทย สวมเสื้อแขนยาวคาดสาย สวมจอบ

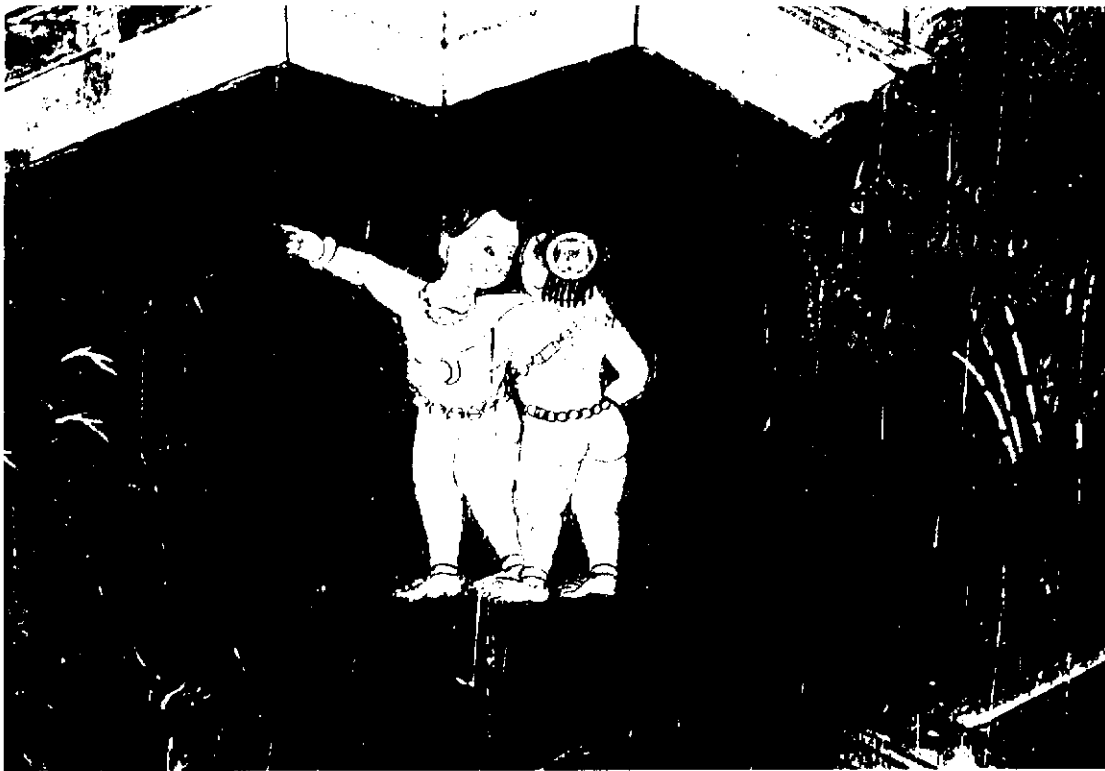
ภาพประกอบ 535 ผู้หญิงอยู่ที่หน้าต่างผ้าแดงเป็นเด็กหญิงผ้าแดงสีพื้น ผมหางงูดอกกระทุ่ม
การเปลี่ยนแปลงเช่นนี้ แสดงว่าแต่งงานแล้วหรือมีเช่นนั้นก็เป็นคนเฒ่าอายุ

ภาพประกอบ 536 สตรีมีอาภรณ์อยู่กับบ้านไม้สองชั้น นุ่งโจงกระเบนลายดอก ผมหางดอกกระทุ่ม

ภาพประกอบ 537 เด็กหญิงกับสุนัข นมลูกมีที่มารัดลูก พนมสบเชิงงสี่พัน นุ่งผ้าถุงจีบหน้านาง
 ฟ้าลายดอกน้ำเงินมีสีเง้งดาตยาา เด็กเล็กาใจูกาไม่สวมเสื้อ ที่เอวสวมเครื่องรางของขลัง
 ไม้สมรลงเท้า

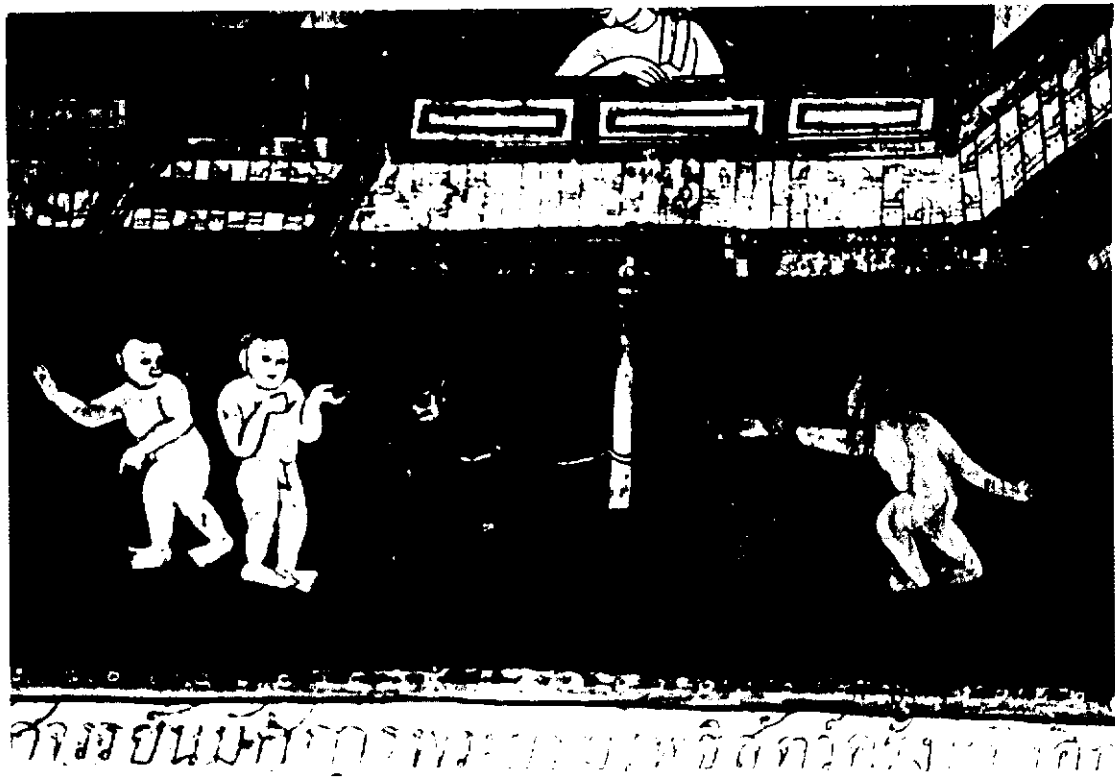
ภาพประกอบ 538 เด็กเล็กเบสือยกาม คนที่เห็นหน้าสวมทับทรงที่คล และกาลโชมือช้อเก้า
 ลูกเครื่องรางของขลังที่เกว ไร่จุก ส่วนคนที่เห็นหลังดูจากเครื่องแต่งกายน่าจะเป็นเด็กผู้หญิง
 ลาดสร้อยสวมตัว และสร้อยเอวหรืออาจเป็นเครื่องรางของขลัง สวมกาลโชมือช้อเก้า
 ไร่จุกและติดเครื่องประดับศีรษะ ใส่สวมรองเก้า

จึงจะสามารถได้ส่วนถึงการแต่งกายของเด็กไทยสมัยก่อนว่า
 ...เด็กผู้หญิงดูเขา บ้านสามสร้อยคอผูกจี๋ มีกาลโชมือช้อเก้า มพวนก้อย มพวนหาง สร้อยเอวต่าง
 สร้อยเอว มุกจำบัง...¹

¹ ใบบอกเจ้าพระยาฯ , เมืองปากมุลญี่ก่อน, 2522, หน้า 113.

ภาพประกอบ 539 เด็กเล็ก 1 ใน ๓ คน: คางสร้อยสวมตัวสร้อยคอ กางเกงขาสั้น เป็นท่วงท่า
 ของชายเสื้อผ้า

ภาพประกอบ 540 เด็กเล็กกำลังเล่น

ภาพประกอบ 541 เด็กไว้ผมจุก ไม่สวมเสื้อ นุ่งกางเกงสีฟ้าลายทาง

ภาพประกอบ 542 เด็กชายบ้าน สวมเสื้อคอตั้งลายดอกแขนยาว ปลอกซ้ายออกนอกกางเกง
มีส เบรน์ติดกระดุม ไว้ผมยกละแบบจีนคือมาผมเขี้ยวมาสองลูกแล้วรัดลูกด้วยผ้า

ภาพประกอบ 543 - สตรีไทยในสมัยกรุงธนบุรี ทั้งสามหญิงสี่พี่น้อง ไม่สวมเสื้อ นั่งโจงกระเบน
ฉายดอกไม้ให้ดู เวลาที่ส่งของถวายพระบาทหลวง

- ชายชาวจีน ไปขอแบบอย่างเรือหัวท้ายครึ่งศรีษะล้านแต่ได้แบบเปือกกลางศรีษะ
สวมเสื้อแขนยาวแบบจีน บางครั้งพระบาทหลวงจะพาไป

ภาพประกอบ 544 - ชายจีนสวมเสื้อสีฟ้า แขนยาวผ่าเข้าติดกระดุมไม่มีสาย สวมกางเกง

ขาเกวีย สวมรองเท้าสีดำปลายงอนไม่มีคัน

- เด็กจีนไว้หางเปีย สวมเสื้อและกางเกงคลุมเท้า

ภาพประกอบ 54.5 การแต่งกายของคนจีนให้หลายแบบด้วยกัน

- คนจีนที่กิน 2 คน สวมเสื้อแบบจีน สีพื้นมีสายพาดตัดกระดุม สวมกางเกงขายาว สวมรองเท้า ไม้เท้า และสวมหมวกปีกกว้างสวมหมวก และรองเท้า
- คนจีนที่หนึ่งติดตัวบ้าน สวมเสื้อแบบจีนแขนกว้างสวมหมวก และรองเท้า
- คนจีนที่หนึ่งติดตัวบ้าน สวมเสื้อแบบจีนแขนกว้างสวมหมวก และรองเท้า
- คนจีนที่หนึ่งติดตัวบ้าน สวมเสื้อแบบจีนแขนกว้างสวมหมวก และรองเท้า

ภาพประกอบ 546 คนจีนสี่คนลี้ภัยหนีภัยน้ำท่วมกระดุม คอกลม แขนสั้น ปุ่งกางเกงคลุมเท้า

ภาพประกอบ 546 คนจีนสี่คนลี้ภัยหนีภัยน้ำท่วมกระดุม คอกลม แขนสั้น ปุ่งกางเกงคลุมเท้า

ภาพประกอบ 547 คนจีน สวมหมวกสานแบบหมวกกุ่มเจีย ปากคาบกล้องยาสูบ สวมเสื้อสีพื้น
แขนยาว สวมกางเกงพันขาชั้นเพรียวเข้า

6.4.5 การแต่งกายของชาวตะวันตก

ภาพประกอบ 548

ชาวตะวันตกสวมเสื้อแขนยาวคล้ายสูท สวมหมวกและรองเท้า

ภาพประกอบ 549 ชาวตะวันตกสามสี่คนพยายามวิ่งเล่น ชายเล็กวิ่งถึงต้นชา สวมรองเท้า
สามคนยกมือ

ชาวตะวันตกสามสี่คนวิ่งเล่น ชายเล็กวิ่งถึงต้นชา สวมรองเท้า
สามคนยกมือ

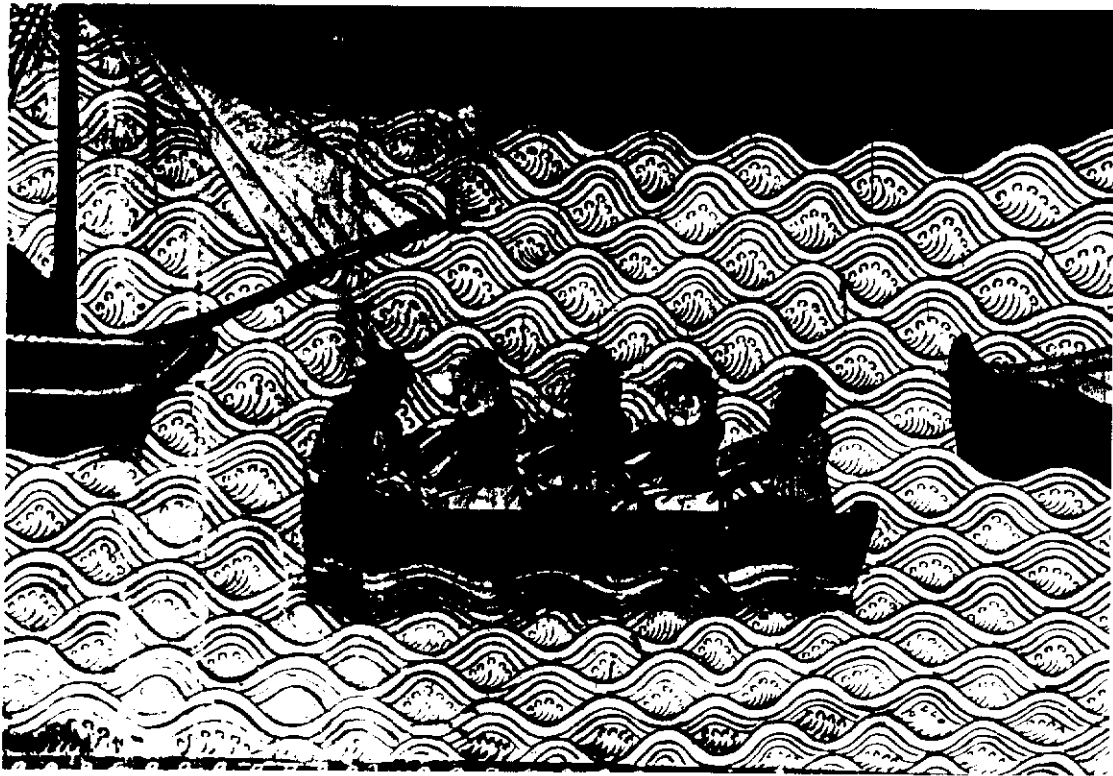
ภาพประกอบ 550 สตรีชาวตะวันตก นุ่งกระโปรงสวยงามมีระบายเป็นชั้น ถือร่มผู้ชายสวมเสื้อ
แขนยาว กางเกงขายาว สวมรองเท้าและหมวก เด็กผู้หญิง นุ่งกระโปรงชุดขนยาว
สวมถุงเท้า

ภาพประกอบ 551 สตรีชาวตะวันตกตัดผมสั้น ส่วนชุดกระโปรงยาวมีระบายเป็นชั้น ๆ ส่วน
ถุงมือและก๊อผ้าใช้ดำน้ำ เด็กชายตะวันตกสวมเสื้อแขนยาวรัดข้อมือ คาดเข็มขัด

ภาพประกอบ 552 ชาวตะวันตกสวมเสื้อแขนยาว สวมหมวก

ภาพประกอบ 553 ชาวตะวันตก ร่วมเรือล่องลงแม่น้ำท่าพระกระบือแม่น้ำติดกระดุม
ผ้าไหมลวดลาย ส่วนกางเกงสีพื้น ไว้เหยงาย

ภาพประกอบ 554 ตู้หินงูแวก มีผ้าโพกศีรษะคล้ายหญิงมุสลิม

ภาพประกอบ 555 ผู้ชายครึ่งละล้าน นุ่งเสวี่ยง ฉายदारาง มีผ้าคาดเอว พกกริช สันนิษฐาน
ว่าเป็นชาวมาเลย์หรืออาจเป็นชาวมอญลี้ทางภาคใต้ของไทย ซึ่งนิยมพกกริช

ภาพประกอบ 556 ภาพทางซ้ายสุด ผู้ชายสวมเสื้อแขนยาว ผ่าหน้า มีสาบมีผ้าพันหุ้ทำเป็น
ผ้าพันคอ ผู้หญิงกระต่าย สวมกางเกงขายาวมีลายตารางคาดเอว บ่อยชายลง
สวมหมวกแบบคนญวน และ สวมรองเท้าสีดำ

ญวนกำลังได้เสา ปุ่มผ้าเตี่ยว คือใช้ผ้าพันเตี่ยวคาดเอว คนญวนบางคน
นุ่งกางเกง ขากวียแบบชาวจีน

คนเขตกาลังบวแสงดนตรี เรียกว่า "วงกลองแขก"¹ ปุ่มใส่สร้อยตาราง
ใช้ผ้าโพกศีรษะ

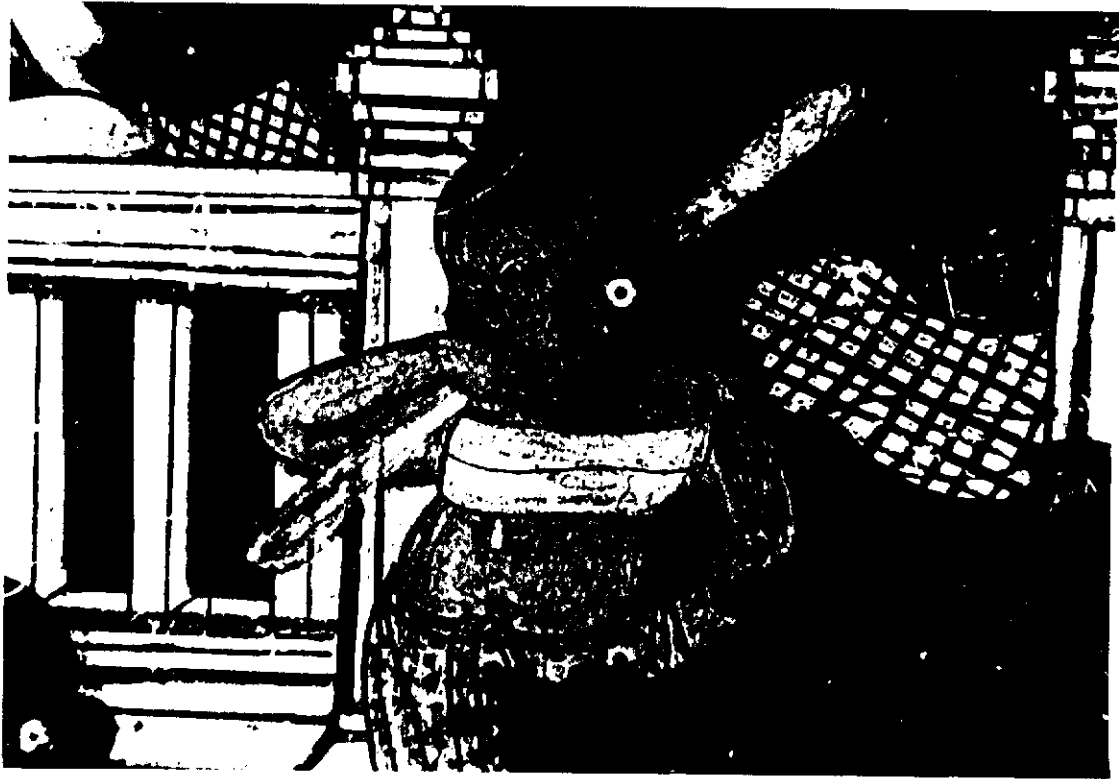
¹ กองการสังคีต, กรมศิลปากร, นาฏดุริยางคศิลป์ไทยกรุงรัตนโกสินทร์, 2525.

ภาพประกอบ 557 แยกพรหมณีย์ผู้ขายเต่งกายโดยมุ่งเข้าใจกระบวนลายตาราง เก้าผมนวย
มีร้อยคานผม คานผ้ารอบนอก (กระโจมอก)

ภาพประกอบ 558 นางอมิตตาไดนรุมท้าวราย จึงสันนิษฐานว่าคนกลุ่มนี้เป็นผู้หญิงแขก แต่งกาย
 ด้วยชุดผ้าโจงกระเบนลายดอก และลายพื้น คาดผ้าแถบ สีสันต่างหูรูปร่างกลม สวมกำไล
 ข้อมือทองคำ มวยผมไว้ด้านหลัง

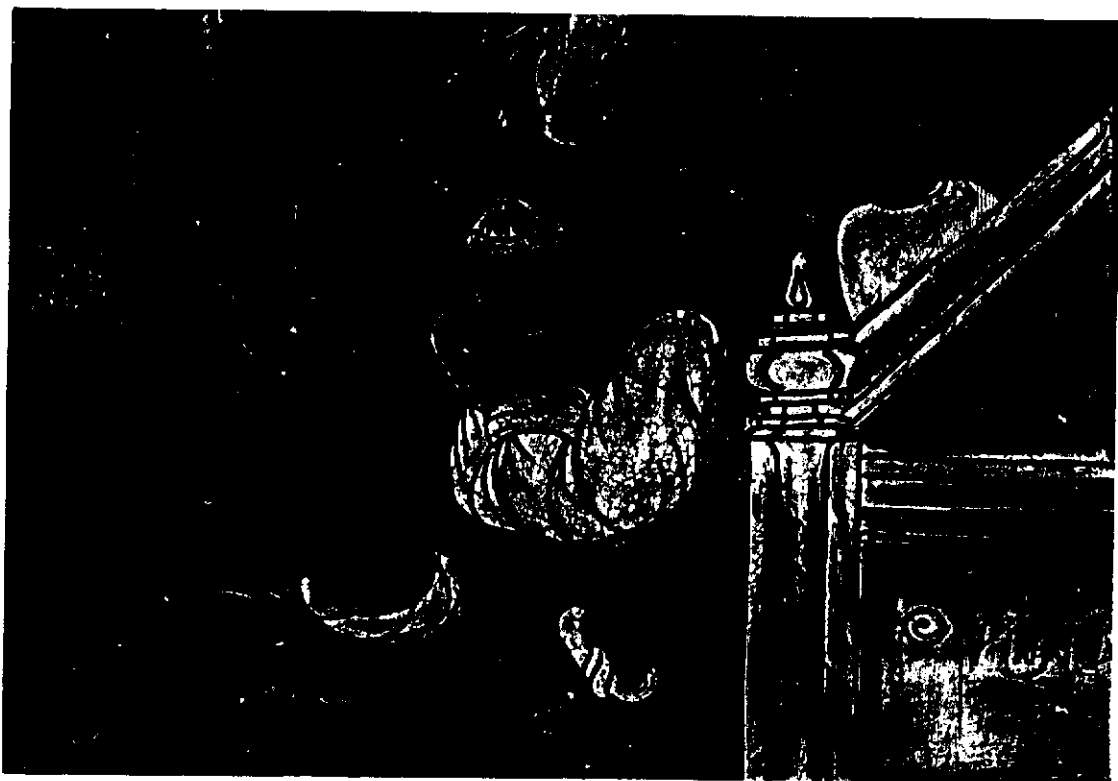
ภาพประกอบ 559 หูช้างแขก¹คาดผ้าแถบ รุ่งเรืองกระเบนลายดอก ไว้ผมมวยสวมต่างหู

¹ เป็นภาพกลุ่มเดียวกับ ภาพประกอบ 588.

ภาพประกอบ 560 สาวชาวกะเหรี่ยงสวมกระโปรงยาว ทรงกระบอกแขนสั้น ลายทางสีขาว
 ต่อมาเป็นรูปสามเหลี่ยมมาโพมวอย¹

¹ ใช้งานแล้ว ภาพประกอบ 155.

ภาพประกอบ 561 ขอบานหน้าต่างพื้นชนมดเอน บางคนสวมหมวก บางคนใช้ผ้าโพกศีรษะ

ภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาสได้แสดงให้เห็นลักษณะการแต่งกายของผู้คนในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้อย่างชัดเจน ซึ่งจากภาพที่เสนอไปข้างต้น จะพบว่าผู้เขียนได้กล่าวถึงการแต่งกายของพระมหากษัตริย์ เนื่องจากการเขียนภาพพระมหากษัตริย์ และพระบรมวงศานุวงศ์ เป็นการเขียนที่มีรูปทรง และองค์ประกอบที่มีระเบียบแบบแผน ความเปลี่ยนแปลงค่อนข้างน้อย¹ แต่ในส่วนที่เป็น "ภาพกนก"² จิตรกรสามารถเขียนรายละเอียดได้ตามประสบการณ์ และตามจินตนาการของตน ซึ่งจินตนาการส่วนหนึ่งย่อมเกิดจากประสบการณ์ที่จิตรกรได้พบเห็น อาจมีเสริมเพิ่มเติมบ้างแต่ยังคงภาพลักษณ์ของความจริงปะปนอยู่ โดยเฉพาะเมื่อได้ภาพจิตรกรรม ในส่วนการแต่งกายของผู้คนมาศึกษาร่วมกับเอกสารและสามารถกล่าวได้ว่า "ภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาส จังหวัดสงขลาสามารถเป็นข้อมูลที่ใช้ศึกษาเรื่องราวการแต่งกายของคนไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เป็นอย่างดี" และพอจะสรุปลักษณะการแต่งกายของคนในสมัยรัชกาลที่ 4 ได้ดังนี้

1. การแต่งกายของชายไทย

6.4.1 กลุ่มขุนนางทั่วไป

- เมื่อเข้าเฝ้าหรือเข้าวังทูลราชการ ขุนนางจะสวมเสื้อทรงกระบอก แขนยาว คอตั้ง นุ่งโจงกระเบน มีผ้าคาดเอว ลายผ้ามีทั้งลายดอก ลายตาราง หากเป็นสีพื้นบริเวณเชิงผ้าจะมีลาย ไว้ผมมหาดไทย บางคนสวมรองเท้าว
- ยามปกติไม่นิยมสวมเสื้อ นุ่งโจงกระเบน ใช้ผ้าคาดเอว บางครั้งนำมาพาดบ่า บางคนทาเล็บ ไม่สวมรองเท้าว ไว้ผมมหาดไทย ซึ่งมีเอกสารหลายเล่มที่กล่าวถึงการแต่งกายของขุนนางในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า

¹ปรีดา เจลิ้มเผือกอนัตกุล. เล่มเดิม. หน้าบทคัดย่อ.

²ได้กล่าวไว้แล้วในบทที่ 1.

...ขุนนาง จะสวมเสื้อเข้มขาบ อัลดัดแพรสี 2 ชั้น ที่ได้พระราชทานเสนาบดี
คาดผ้าสำน...

...ผ้าถุงต้องทอด้วยไหมหลายสี และสีดอกมีดวงสวยงาม เรียกว่า ผ้าสมปัก
เสื้อนอกก็ต้องตัดด้วยผ้าต่างประเทศ เช่น ผ้าอัลดัด ผ้าเข้มขาบ ผ้าเยียรบับ
อันเป็นผ้ายกทอง หรือ ปักทองมีลายสวยงาม...¹

นอกจากเสื้อผ้าแล้วยังมีรัดประคด สำหรับคาดเอว ซึ่งทำหน้าที่เหมือนเข็มขัด
ทำด้วยผ้าแพรสี ปักไหมทอง ไหมเงิน มีดอกมีลายต่าง ๆ กัน รัดประคดสำหรับเสนาบดี
มีลายคล้ายหนามขุ่น ขุนนางตำแหน่งต่ำห้ามใช้รัดประคดหนามขุ่น และจากเอกสารของ
ก.ศ.ร.กุหลาบ กล่าวถึงการแต่งกายของขุนนางว่า

...พึงมีธรรมเนียมสวมเสื้อเข้าเฝ้าได้ในรัชกาลที่ 4 กรุงเทพฯ เป็นเดิมเริ่มแรก
โปรฎเกล้าฯ พระราชทานเสื้อรูปกระบอก...²

6.4.2 กลุ่มทหาร และข้าราชการ

ทหารเป็นกลุ่มที่มีการแต่งกายหลากหลายมากแบบ พอสรุปได้ดังนี้

- แบบเสื้อ แขนยาว แขนสั้น มีสาย ติดกระดุม ผ่าหน้าติดกระดุม
คอเสื้อ คอกกลม คอตั้ง คอปิด คอแหลม มีปก
มีผ้าโพกศีรษะ คาดเอว เข็มขัด
- แบบกางเกง กางเกงขายาว คลุมเข้า ครึ่งแข้ง หรือผ้าถุงเหนือเข้า
- หมวกหาคไทย สวมหมวกปีก หมวกแก๊ป หมวกทรงสูง

หากทาสงครามทหารบางกลุ่มจะสวมเสื้อลงยันต์ สวมมงคลศรีษะ หรือนำผ้าลงยันต์มาผูกคอ

¹ชัย เรื่องศิลป์, เล่มเดิม, ม.ป.ป. หน้า 103.

²กุหลาบ, เล่มเดิม, หน้า 37.

บาลเลกัวซ์ ได้กล่าวถึงการแต่งกายของทหารว่า
 ...ส่วนเครื่องแบบนั้นง่าย ๆ มีหมวกสานด้วยฟาง หรือดอกไม้อัด เลื่อนอกตัวหนึ่ง
 กับกางเกงคลุมเข้า เลื่อนอกนั้นเป็นผ้าสีแดง น้ำเงิน เขียว และกางเกงเป็นผ้าฝ้าย
 วัสดุต่างกันไปตามเหล่า ผู้บังคับกองสวมเสื้อคลุมไหมปักดันทอง กองทัพคริสตัง ใช้
 เครื่องแต่งกายยุโรป...¹

หากเป็นมหาดเล็กในราชวังจะแต่งกายคล้ายกับทหาร

6.4.3 กลุ่มชาวบ้าน ผู้ชาย

นุ่งโจงกระเบน ไม่นิยมสวมเสื้อ ไม่สวมหมวก และไม่สวมรองเท้า มีผ้าคาดเอว
 ส่วนมากใช้ผ้าสีพื้น

...การแต่งเนื้อแต่งตัวของคนไทยนั้นง่าย ๆ เขาเดินเท้าเปล่า และศรีษะเปล่า ๆ
 เครื่องนุ่งห่มก็เป็นผ้าลายอินเดียย่น ใช้เข็มขัดคาดทับ นุ่งกันด้วยวิธีนี้ ทั้งสองเพศ...
 ผู้ชายนั้นผ้าขาวชั้นเดียว ใช้เป็นผ้าคาดพุงก็ได้ เช็ดหน้าผากน้ำลายก็ได้ ซิบเหงื่อก็ได้
 และบางทีก็ใช้รอกหัวป้องกันแสงแดด...²

¹บาลเลกัวซ์. เล่มเดิม. หน้า 297.

²แหล่งเดิม. หน้า 184.

6.4.4 การแต่งกายของสตรีไทย และเด็ก

- สตรีในวัง นุ่งผ้าจีบหน้านาง ลายดอก สไบสีพื้น นุ่งโจงกระเบน สีพื้น บ้างก็ นุ่งลายดอกผมทรงดอกกระพุ่ม
- สตรีอาวโส นุ่งผ้าจีบ ห่มสไบ ผ้าลายจุด
- หญิงชาวบ้านทั่วไป นุ่งโจงกระเบนลายดอก ห่มสไบสีพื้น ผมดอกกระพุ่มบางคน ห่มตะเบงมาน หากบางคนสวมเสื้อแขนยาวทรงกระบอกก็จะมีสไบคาดทับอีกทีหนึ่ง หญิงมีอายุ เมื่ออยู่กับบ้าน ก็จะไม่นุ่งโจงกระเบน เปลือยอก ทรงผมบางคนไว้ทรงดอกกระพุ่ม บางคนมวยผม ไว้ด้านหลัง
- เด็กชาย ไว้ผมจุก ผมเกละ หากมีฐานะนิยมสวมสร้อย กาลเป็นทอง เด็กเล็ก ๆ จะเปลือยกาย คาดสร้อยสวมตัวและเครื่องราง เด็กโตจะนุ่งโจงกระเบน
- เด็กหญิง รุ่น ๆ ไว้ผมจุก ห่มสไบนุ่งจีบ

บาลเลกัวซ์ได้กล่าวถึงการแต่งกายของสตรีไทย และเด็กว่า

...หญิงสาวกับหญิงทั่วไปใช้ผืนแพดล้องออกมาข้างหน้าตลบชายาให้ตกไหลไปทางเบื้องหลัง ...ไว้ผมกระจุกหนึ่งบนศรีษะ...เมื่อแต่งงานแล้วได้ปีสองปี ก็เอาผ้าแถบออกเมื่ออยู่ใน บ้าน...ส่วนเด็ก ที่ยังมีอายุน้อย เขามักจะโกนหัวเสียมาก ระหว่างอายุ 3 - 4 ขวบมัก ไว้จุกกลมเล็ก ๆ บนกระหม่อมคล้อยมาข้างหน้าเล็กน้อยเด็กชาย และเด็กหญิงคงรักษาจุก นี้ไว้จนกระทั่งมีอายุได้ 12 - 13 ขวบ โดยหวีเรียบใส่น้ำมัน แลขมวดหมุ่นอย่างมีศิลปะ บิดด้วยปิ่นทองคำ หรือปิ่นเงิน ซึ่งคนจน ๆ ใช้ขนเม่นปักแทน...¹

สำหรับเครื่องประดับนั้น คนไทยนิยมใช้เครื่องประดับที่ทำด้วยเงิน และทองคำกันมาก ไม่ว่าจะเป็นกำไล ต่างหู หรือสร้อย แม้แต่เด็กเล็ก ๆ ไม่สวมเสื้อ แต่ก็คาดสร้อยสวมตัวที่ทำ ด้วยทองคำ (ภาพระกอบ 535) กระทั่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีประกาศ ไม่ให้แต่งกายเด็กจนเกินควร

¹บาลเลกัวซ์. เล่มเดิม. หน้า 181-184.

...ในเมืองไทยเป็นธรรมเนียมมาแต่โบราณ ราชบุตรมักก่อกองอวดมั่งอวดมี เมื่อมีบุตรหลานของตน ฤาชอนุตรหลาน ท่านผู้เฒ่าเลี้ยงเป็นบุตรหลานแล้ว ย่อมทำเครื่องแต่งตัวให้ใส่จี๊ ใส่บาไม้ ลูกประหล่ำ กาลไสยสร้อยแลอื่น ๆ คนหนึ่ง ทองหลายบาท ตำลึง เมื่อไม่มีของตนเอง ก็ยืมของผู้เฒ่ามาตกแต่งให้ และไว้ใจให้ทาสซึ่งเป็นคนไม่ควรจะวางใจให้เลี้ยงดู เหมือนหนึ่งเอาปลาอย่างใบมอบให้แมวไว้ถาเอาหน้า อ้อย ตาล ใบ ...ไว้ที่มด ย่อมเป็นที่มุ่งหมายปราณนาของอ้าย ฮี เหล่านั้น ถ้าเมื่อเวลาตรุษ สงกรานต์ ฤาวันหาบุญให้ทานแลอื่น ๆ เป็นคราวควรที่จะตกแต่ง แลมีญาติพี่น้องญาติที่ควรจะให้ไว้ใจได้จนถึงว่า ไม่มีภัยเป็นอันตรายแก่เด็ก แลของนั้น คนหนึ่งสองคนไปด้วยกันแล้ว ถึงจะตกแต่งให้เป็นเกรียติยศเป็น ครั่งเป็นคราวดังนี้ไม่ห้าม...¹

6.4.5 การแต่งกายของชาวต่างชาติ

- การแต่งกายของคนจีน ผู้ชายโกนศีรษะล้านไว้หางเปียกลางศีรษะ สวมเสื้อแขนยาวแบบจีน บางคนสวมรองเท้าและสวมหมวก คนจีนที่มีฐานะยากจน บางคนก็ไม่สวมเสื้อเดินเท้าเปล่า ใช้หมวกงอนแบบหมวกจีน สีเสื้อมักเป็นสีพื้น เด็กจีนไว้หางเปีย สวมกางเกงแบบจีน

- การแต่งกายของชาวตะวันตก ผู้ชายนุ่งกางเกง สวมเสื้อแขนยาว นิยมกางร่ม และต้องสวมรองเท้า สวมหมวก ผู้หญิงนุ่งกระโปรงสุ่มไก่ ซึ่งจะเป็นแบบที่สตรีชั้นสูงของไทยจะนิยมสวมในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว²

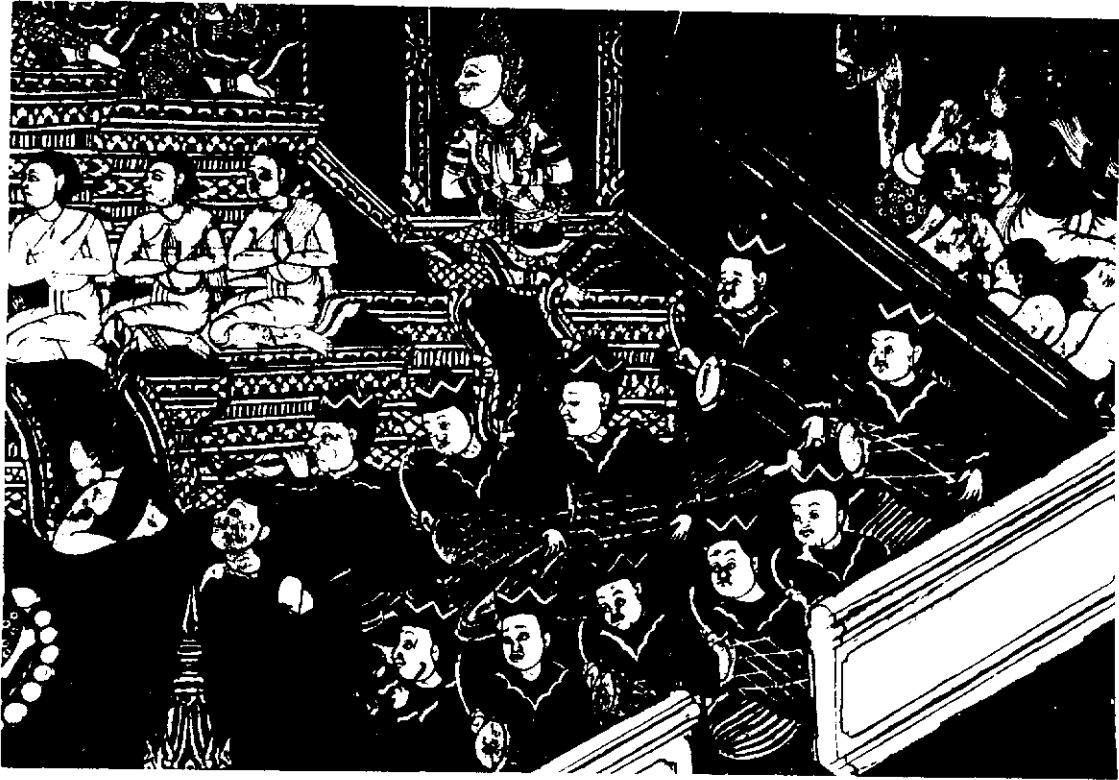
- การแต่งกายชาวมาเลย์ หรืออาจเป็นคนมุสลิมทางภาคใต้ นุ่งผ้าลายตาราง สวมหมวกแขก บางคนพกกริช

จะเห็นได้ว่าภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมมาวาส สงขลา ให้ข้อมูลทางประวัติศาสตร์การแต่งกายของคนไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เป็นรูปธรรมชัดเจน²

¹หอสมุดแห่งชาติ เลขที่ 76. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ.1222.

²พวงผกา คูโรวาท. คู่มือประวัติเครื่องแต่งกาย. 2535. หน้า 78-79.

6.5 เครื่องดนตรี

ภาพประกอบ 562 กลองชนะ: ลักษณะเดียวกับกลองแขก เป็นกลองสองหน้า ร้อยโยงด้วยหนังหรือไหม รูปทรงกระบอกทำขึ้นจากการนำขบวมแก่พระราชพิธี มีสายสะพายคดโค้งไหล ผู้ตีจะเน้นนำขบวมและตีพร้อมกัน¹ เช่น เมื่อฮิสตอร์เรีย ปากส์ ผู้เป็นทูตเข้ามาเจรจาเพื่อกระทำการสัตยาบันสัญญาทางพระราชไมตรี ซึ่งเซอร์ จอห์น เบาริง ได้ทำไว้เมื่อ พ.ศ. 2398 ได้มีการจัดเรือไปรับในกระบวนเรือมีกระบวนแห่ที่ใช้กลองชนะร่วมบรรเลงอยู่ด้วย...มีเรือแพไปนำเรือกระบวนหลายคู่ มีหลังคาตาดาศรี ลีกกะลาด ผูกธง ทวน พลกายแต่งตัว ใส่เสื้อ หมวก ผัดงูกล่า มีมะโหระทึก แตร สังข์ กลองฉะ ปี่ฉาบ ประโคมพร้อม...²

¹ประยูร อุลุชาฎะ, เล่มเดิม, 2522, หน้า 12.

²แฮร์รี ปากส์, เอกสารของนายแฮร์รี ปากส์, 2518, ไม่มีหมายเลขหน้า.

ภาพประกอบ 563 เครื่องดนตรีประกอบด้วยระนาดเอก ซออู้วง กลองทัด กลองสองหน้า
เป็นวงปี่พาทย์ แสดงให้เห็นว่างานพระราชพิธีอภิเษกสมรสมีการบรรเลงดนตรีด้วย
วงปี่พาทย์

ภาพประกอบ 564 เครื่องดนตรี ประกอบด้วย ปี่ใน ระนาดเอก ซอวงใหญ่ ตะโพน กลองทัด และฉิ่ง วงดนตรีไทยประเภทนี้จะเรียกว่า วงปี่พาทย์¹

¹ กองการสังคีต, กองศิลปากร, กรุงเทพมหานคร, หน้า 5.

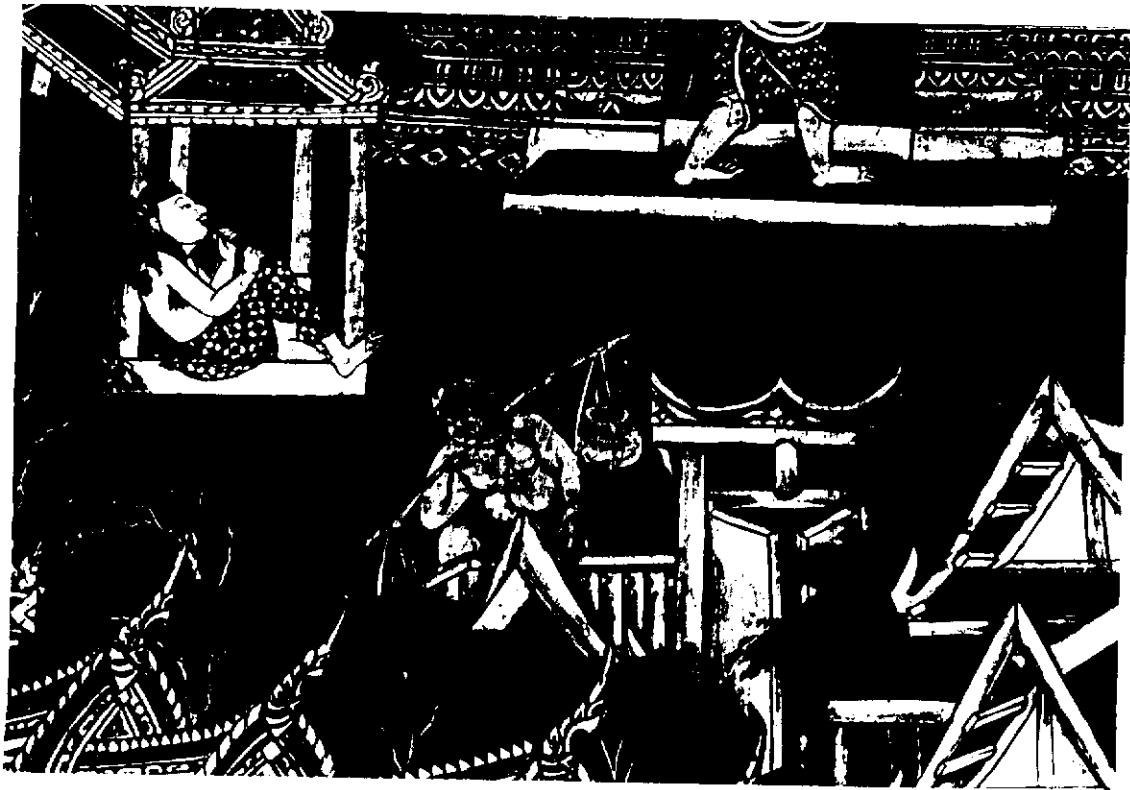
ภาพประกอบ 565 เครื่องดนตรีไทย วงปี่พาทย์ ประกอบด้วย ปี่าน กลองสองหน้า ระนาดเอก
จิ้ง ห้องวงใหญ่ จะไม่มีตะโพน และกลองทัด¹

¹อ้างอิงจากภาพประกอบ 564.

ภาพประกอบ 566 พิณ รำมะนา ซอด้วง ลักษณะเครื่องดนตรีไทยเช่นนี้ เป็นวงมโหรี ซึ่งจะประกอบด้วย ซอสามสาย พิณ (กระจำปี) โทน และซิง แต่การเพิ่มรำมะนาเข้ามาก็จะมีลักษณะคล้ายวงมโหรีเครื่องหก¹

¹ กองการสังคีต, กรมศิลปากร, เดิมเดิม, หน้า 11.

ภาพประกอบ 567 ผู้ชายนั่งเป่าขลุ่ย สะท้อนให้เห็นว่า ยามว่างจากงานคนไทยจะพักผ่อน
ด้วยการเป่าขลุ่ย

ภาพประกอบ 568 ดนตรีแขกประกอบด้วย เป่าหวา กลองแขก 1 คู่ ซึ่งเพิ่มขอส้มสายเข้ามาด้วย
 ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีวงบรรเลงพิเศษวงหนึ่ง เรียกว่า "วง
 กลองแขก" หรือ "กลองแขกเป่าหวา"¹

¹ กองการสังคีต, กรมศิลปากร, เฉลิมเดชะ, หน้า 11.

6.6 637

รูปปั้นพระพุทธรูป 569 หน้า

ภาพพระกอบ 570 กระเป๋ อารุณที่สร้างขึ้นในสมัยกรุงศรีอยุธยา "หุ้มผ้าสักลาดสีแดง" แสดงว่าอยู่กรม
พระตำรา วร ทั้งพระราชวังหลวงและพระราชวังบวร¹

¹ ฤทธิยาบ เสนมเดิม. หน้า 58-59.

ภาพประกอบ 571 ลาอุธำได้แก่ ปีนมาว ปีนมาญ์ ขวาน เอกสาร จากบันทึกของเทเวศน์

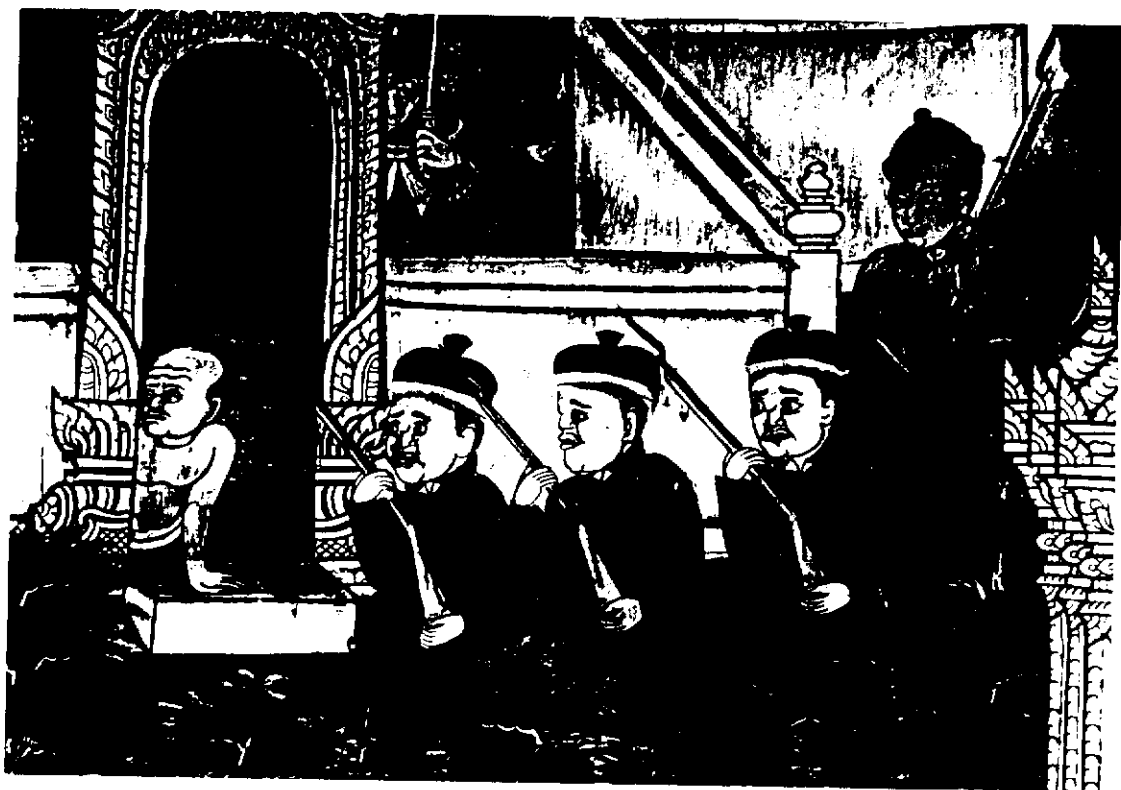
แสวีศ ได้พูดถึงป็นยาวเล็กที่ได้นำเข้ามาในประเทศไทย

...เจ้าชายยอช วอชิงตัน¹ ทรงถามถึงป็นเล็กยาว จึงได้นำป็นเล็กยาวกระบอหนึ่งมา

พระองค์ทรงสั่งนายพันด่าให้ทหารมาทดลองยิง...²

¹คือ พระองค์เจ้ายอชที่ทรงผนวชเป็นภิกษุชื่อพระพรหมมุนี พระโอรสของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว (วังหน้า สมัยรัชกาลที่ 4)

²เทเวศน์ แสวีศ. เล่มเดิม. หน้า 43.

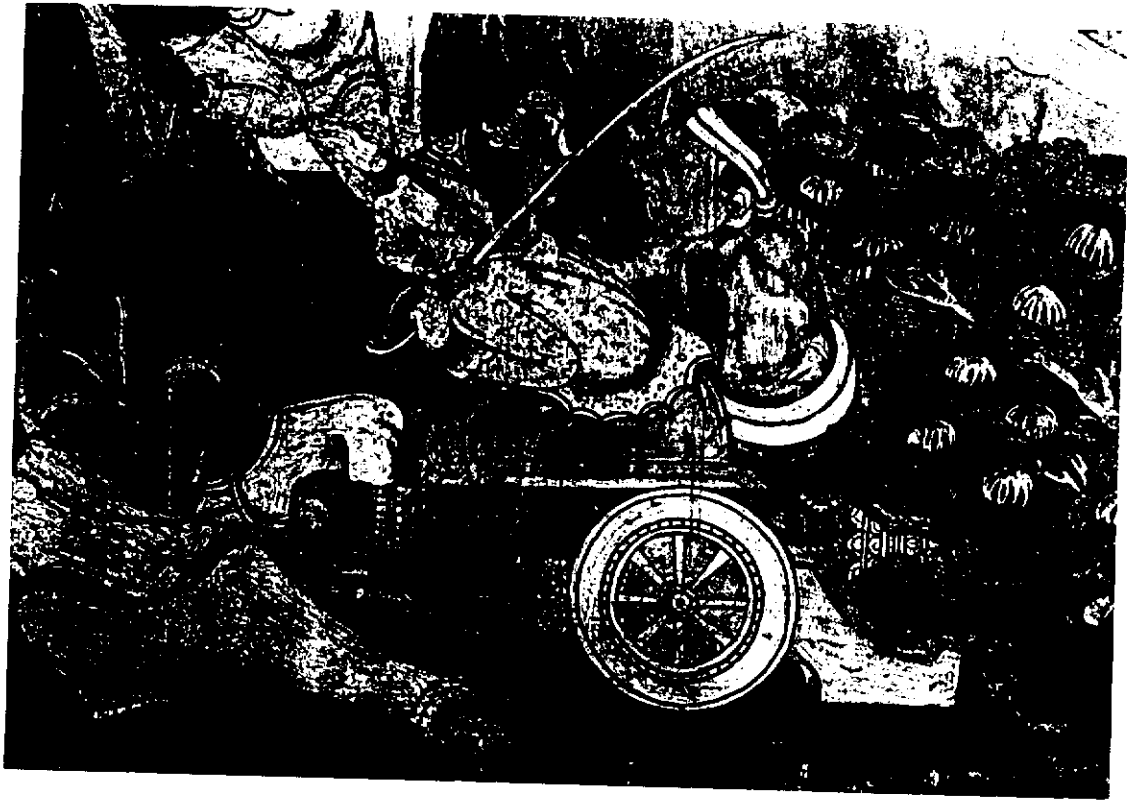
ภาพประกอบ 572 ตามปลายเป็น

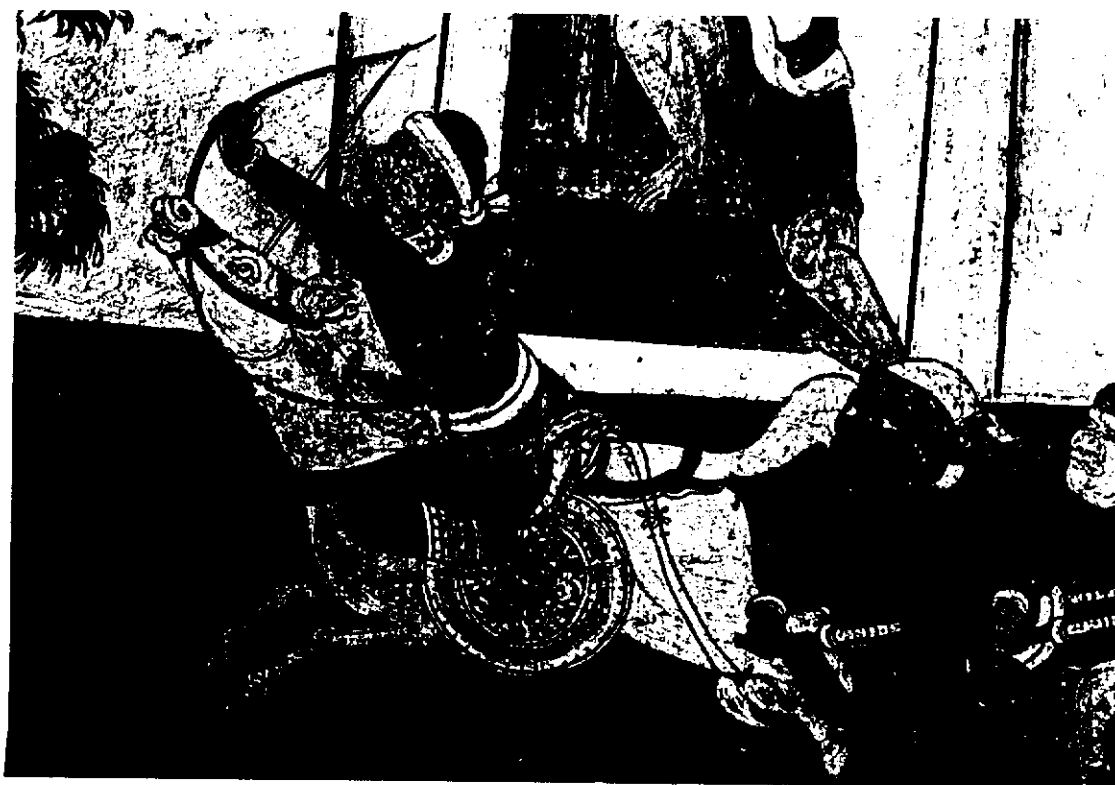
ภาพประกอบ 573 ปีนาคย์ ดาบ

ภาพประกอบ 574 ปีนาคอยู่ตั้งประจักษ์โถงก้นแห่งพระบรมมหาราชวัง

ภาพประกอบ 575 ปืนใหญ่

ภาพประกอบ 576 ฤๅ

ภาพระกอบ 577 ปัดพรา ธร ลุกดอก กริช ปีนล้น

ภาพประกอบ 578 จ้าว ทวน มีดฟ้า ๖๘

ภาพประกอบ 579 จ้าว หอก ทวน

ภาพประกอบ 580 ดาบปลายปืน

ภาพประกอบ 581 ทวน หอก ดาบปลายปืน

ภาพประกอบ 582 ทวน หอก ดาบ

จะเห็นได้ว่าภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาส จ.สงขลา ได้สะท้อนให้เห็นถึงอาวุธที่มีในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แก่ ดาบ ขวาน กระบี่ มีด กริช ง้าว ทวน หอก ธนู ลูกดอก ไล่ ปืนสั้น ดาบปลายปืน ปืนใหญ่ ดังเอกสารของเก่า เช่น เทาเซน แฮร์ริส ได้พรรณนาถึง อาวุธของไทยที่ใช้ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า

...เราผ่านไปในระหว่างแถวทหารที่ตั้งเรียงราย 2 แถว ทหารเหล่านี้ แต่งกายแบบแปลกประหลาดที่สุด บางกลุ่มถืออาวุธด้ามยาว กลุ่มอื่น ๆ ถือขวานศึก สะพายธนู ปืน ดาบศิลา...มีปืนใหญ่กระบอกสั้น... เป็นประติษฐกรรมของสเปน...¹

และตามบันทึกของบาลเลกัวซ์ ได้กล่าวถึงอาวุธว่า

ณ ประตู่ที่สองนี้ มีการสวนสนามทหารซึ่งจัดอัดอยู่ในเครื่องแบบสีแดง และเขียว ถือศาสตราวุธนานาชนิด ประดับประดาเต็มที จำนวนหลายพันคน... ปืนทุกกระบอกติดดาบปลายปืน และดาบปลายปืนสอดอยู่ในฝัก เหล่าปืนใหญ่มีกระบี่ เล่มใหญ่อยู่ในท่าเตรียมพร้อมที่จะชักออกจากฝักได้ทุกเมื่อ พลหอกและพลตะบองก็รวมอยู่ในกระบวนทหารเหล่านี้...²

และ

...เมื่อใกล้พระบรมมหาราชวังมีเหล่าทหารไล่ และดาบ...³

¹เทาเซน แฮร์ริส. เล่มเดิม. หน้า 73-74.

²บาลเลกัวซ์. เล่มเดิม. หน้า 254.

³แหล่งเดิม. หน้า 255.

หรือ

...อาวุธมีหลายชนิดด้วยกัน ซึ่งรัฐบาลเป็นผู้จัดหาให้ ได้แก่ มีดเหน็บกระบี่สองคม หอกหลายชนิด ขวาน ป้ายหอก ทวน มีดโต้ หน้าไม้ ปืนดาบชุด ปืนพกและปืนใหญ่ ขนาดต่าง ๆ มีบางเหล่าใช้ไล่...¹

หรือจากบันทึกรายวันของเซอร์ จอห์น เบาริง กล่าวถึงอาวุธของไทยว่า

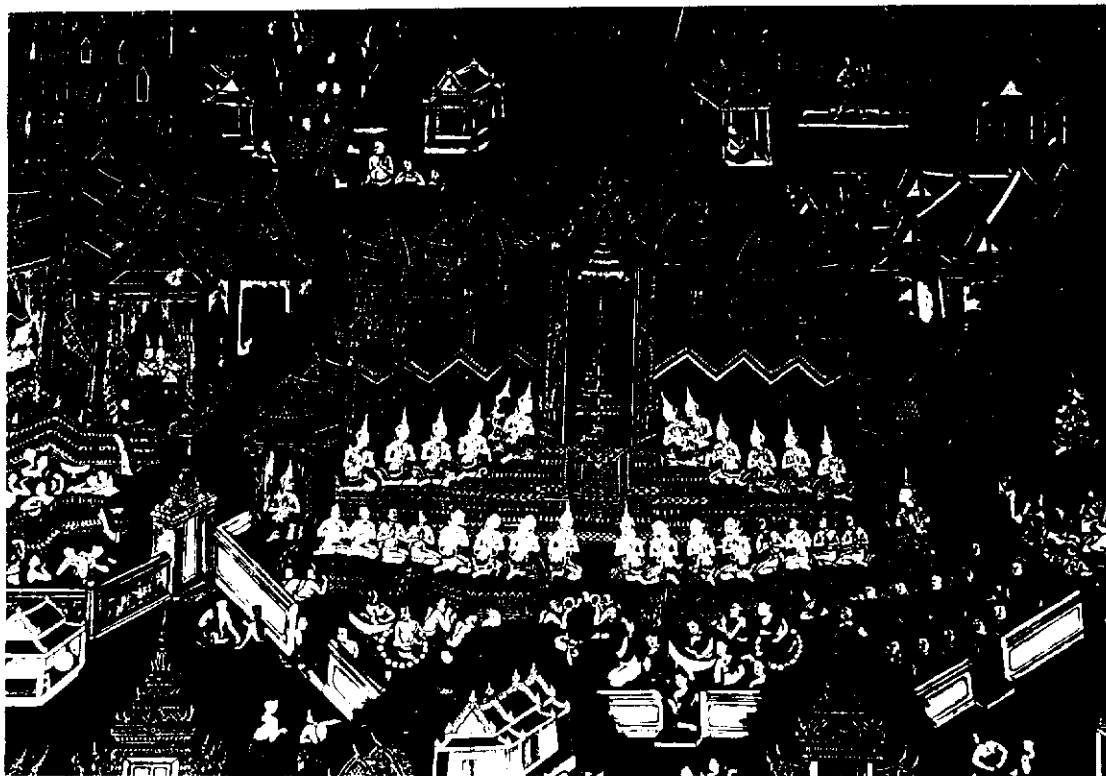
...ทหารส่วนใหญ่แต่งกายด้วยชุดแปลกตาและถืออาวุธต่าง ๆ เช่น หน้าไม้ และลูกธนูอาบยาพิษ ขวานรบ อาบปลายไม้ ตะบองด้ามยาว สามง่าม ง้าว โล่รูปทรงต่าง ๆ กัน...²

ดังนั้น เมื่อได้นำเอกสารมาศึกษาเรื่องอาวุธ จึงพบว่าจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมมาวาส จ.สงขลา นั้น ได้สะท้อนให้เห็นถึงอาวุธที่มีใช้อยู่ในสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เป็นอย่างดี เช่นเดียวกับเอกสารประวัติศาสตร์

¹ปาลเลกัวซี. เล่มเดิม. หน้า 297.

²กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์. กรมศิลปากร. เล่มเดิม. 2530. หน้า 110-111.

6.7 พระราชพิธีต่าง ๆ

ภาพประกอบ 583 พระราชพิธีอภิเษกสมรส มีพราหมณ์เป็นผู้ประกอบพิธี ซึ่งพระราชพิธีต่าง ๆ
ในราชสำนักจะต้องใช้วิธีการดองพราหมณ์¹

¹ดูอาบ, เล่มเดิม, หน้า ๗.

ภาพประกอบ 584 งานมหกรรมในพระราชพิธีพระบรมศพ ซึ่งเป็นพระราชประเพณีซึ่งหากมีงานพระบรมศพ จะต้องมีการฉลอง ดังพระราชทานพงศาวดาร กล่าวถึงงานพระบรมศพของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

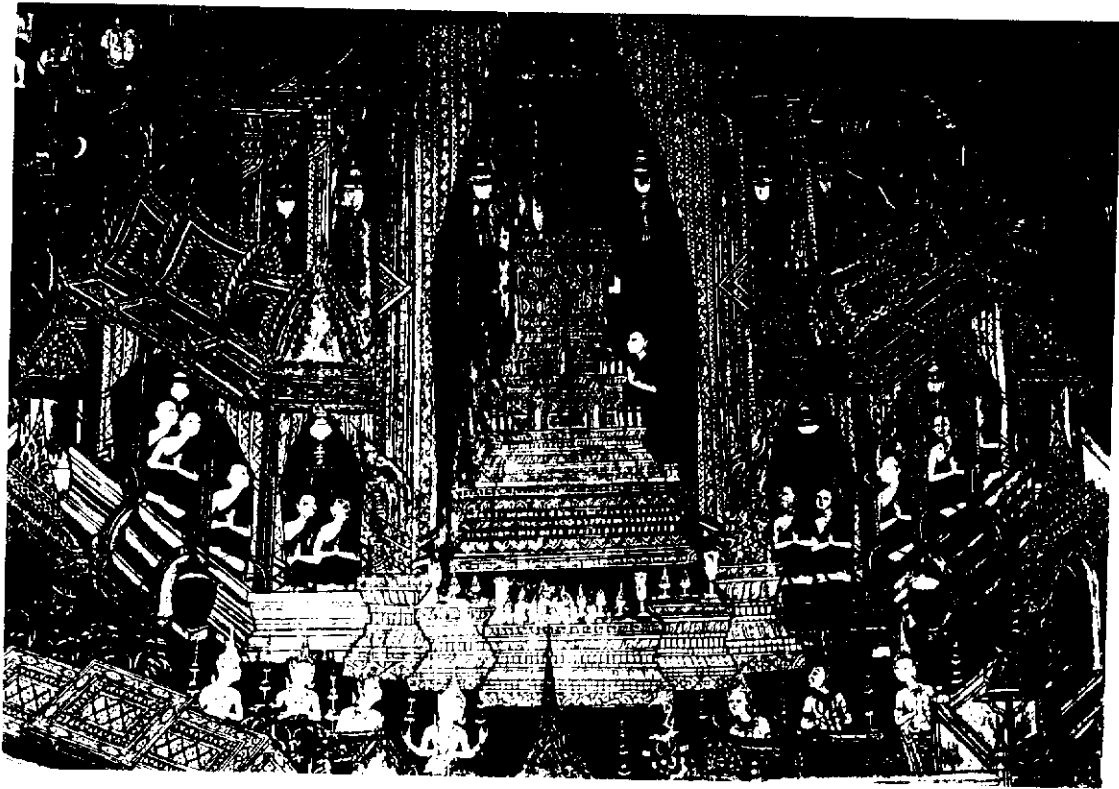
...ครั้นรุ่งขึ้น ๗ เดือน 6 ขึ้น 9 ค่ำ เวลาเช้า เชิญพระบรมอัฐิตั้งกระบวนแห่ออกจากประตูวิเศษไชยศรี ไปถึงวัดบ่อนอกมาถึงวัดสุทัศน์ฯ ไปถึงวัดพระเมรุบูรพาราศีขึ้นประดิษฐานในพระเมรุทอง สดับการฉกฉวยทานแก่พระสงฆ์ มีการมหรสพอีก 1 วัน กับคืน 1...¹

¹เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. เล่มเดิม. หน้า 447.

หรือ

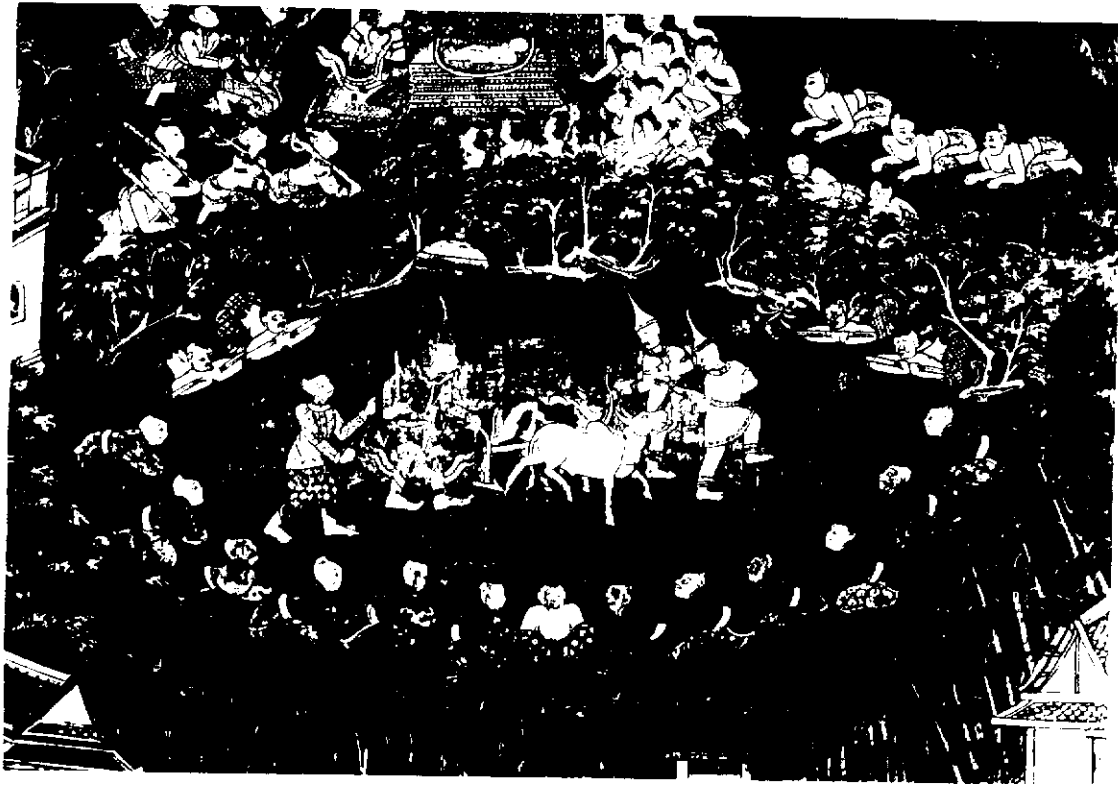
...ครั้นถึงวันกำหนดก็เชิญพระบรมโกศมาในราชรถทอง ตั้งอยู่บนบุษบกสูง แล้วก็เรื่อง
การเล่น สวรรณะมีกำหนดถึงวัน มีเชล มวยปล้ำ มวยชก ใต้เชือก และการเล่น อย่าง
อื่น ๆ อีก...¹

¹บาลเลกัวซี. เล่มเดิม. หน้า 226.

ภาพประกอบ 585 พระราชพิธี พระบรมศพ สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 มีการพระราชพิธีพระบรมศพใหญ่ ๆ เช่น พระบรมศพพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว
 งานศพสมเด็จพระนางรำเพยภมราภิรมย์¹ เป็นต้น

¹ วิจารณ์และเสียด ต้อมเตี้ยวน เจ้าพระยาทิพากรวงศ์. เล่มเดิม. หน้า 445, 614.

ภาพประกอบ 586 พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญ ในรัชกาลที่ 4 มีหลักฐานปรากฏเรื่อง
พระราชพิธีจรดพระนังคัล เช่นเดียวกับ คือในพระราชหัตถเลขาถึงเจ้าพระยาภูธราภัย ว่า
...ด้วยพระราชพิธีจรดพระนังคัลจนจะถึงแล้ว ข้าฯ ขออวยชัยให้พรยอมอนุญาติมา ให้
ท่านมีโชคชัย จัดขบวนเพื่อออกบวงแรกนาขวัญ ๗ วัน 236 ค่ำ ขอให้ฤดูดีฟ้าเป็นเมฆด้วยดี
สมควรเป็นคุณแก่ต้นข้าวนาหนา ตลอดชั่วพระราชาณาเขตนี้เกิด...¹

ซึ่งรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 พระองค์เสด็จทอด
พระเนตรพระราชพิธี ๗ วันด้วยพระองค์เอง ตามสภานาถบวงครั้งหนึ่ง และปีต่อไปก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้
ท้าวพิริยชนันท์จรัสฯ และที่เพชรบุรีอีกด้วย²

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 2. 2506. หน้า 141.

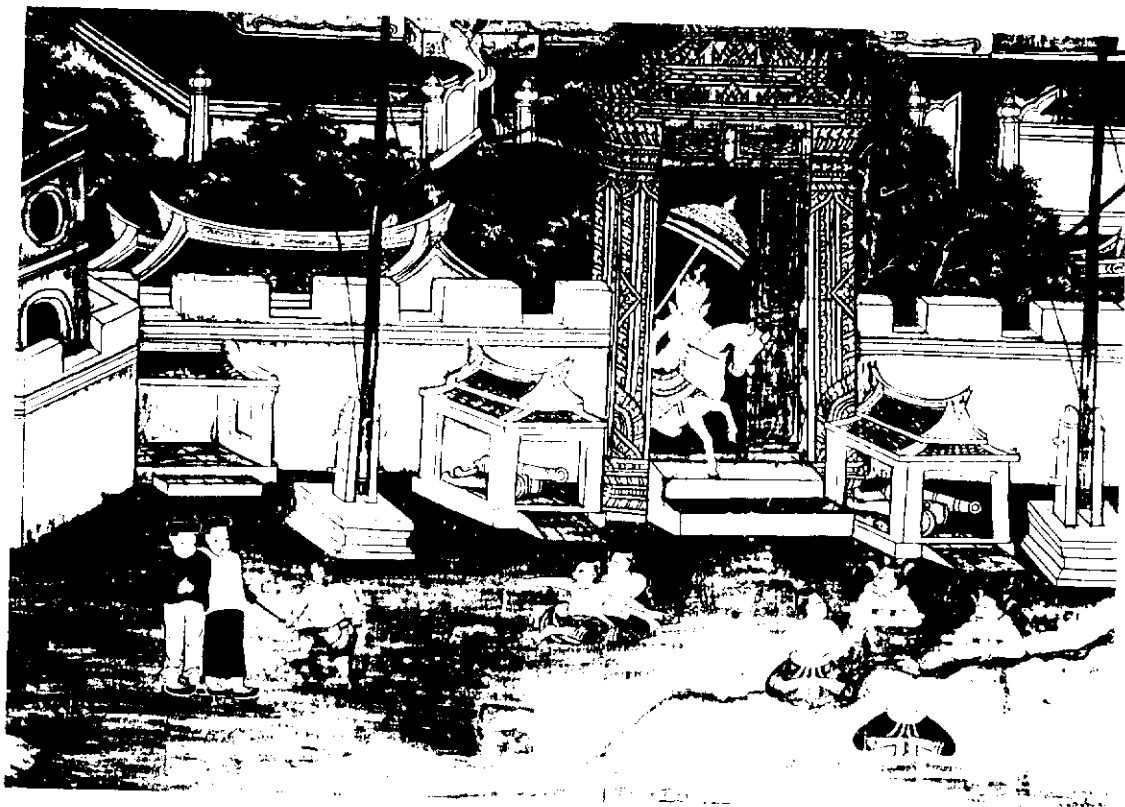
²สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร. ประเพณีไทยและเรื่องน่ารู้. 2514. หน้า 87.

ภาพประกอบ 587 พระราชพิธีกวักข้าวที่พยุหะสนามรัตนโกสินทร์ตอนต้น การกวักข้าวที่พยุหะ
พระบรมมหาราชวังเริ่มในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ถึงรัชกาลพระบาท
สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชพิธีนี้ เริ่มชบะชาลงจนกระทั่งสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงฟื้นฟูพระราชพิธีนี้เป็นการมหาดุรา¹

¹สมพงษ์ เกรียงจากพร, เล่มเดิม, หน้า 67.

6.8 ธรรมเนียม

ภาพประกอบ 588 ธรรมเนียมการทูลบขัง เมื่อพระมหากษัตริย์ หรือพระบรมวงศานุวงศ์
เสด็จผ่าน ดังประกาศรัชกาลที่ 4 ว่า

...อนึ่งถ้าราษฎรเป็นจีน และเมื่อเสด็จพระราชดำเนินมาถึงหน้าบ้าน หน้าเรือน
หน้าร้าน หน้าแพ ถ้าจะเคารพทูลบกราบอย่างไทยตามเคยมาแต่ก่อน ก็ตามาจ...¹

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เล่มที่ ๒, 2511, หน้า 204.

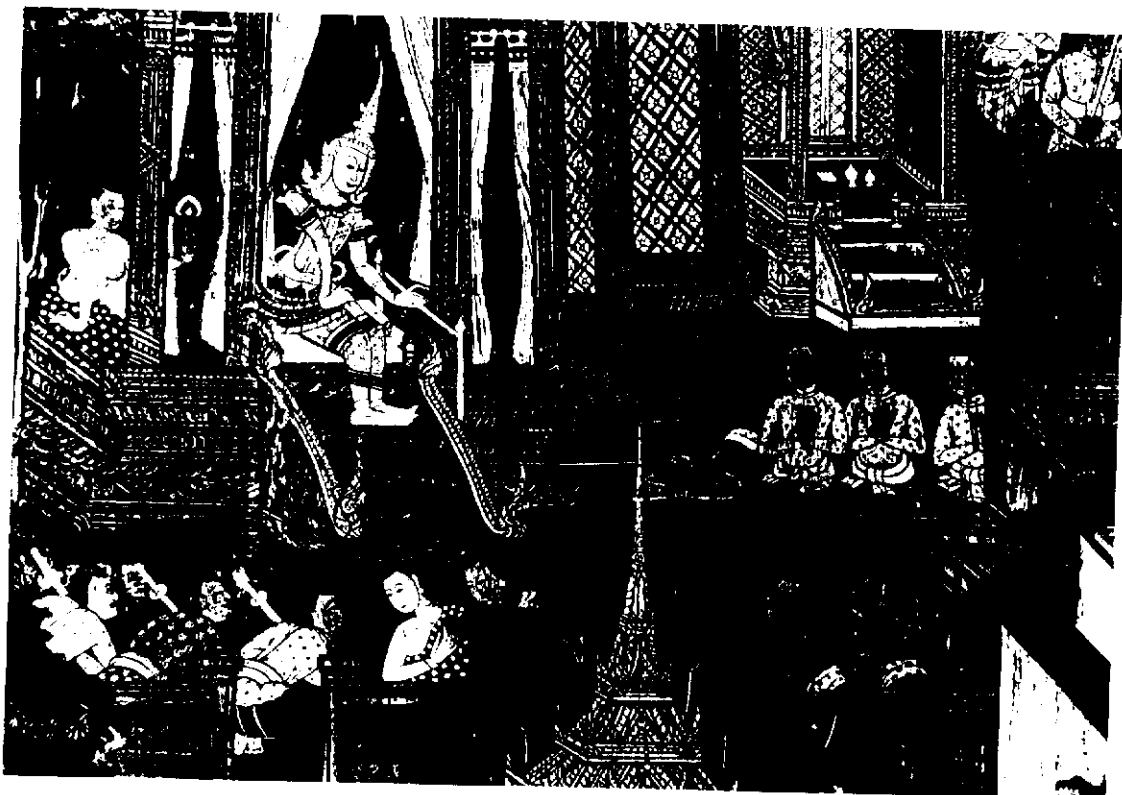
ภาพประกอบ 589 ธรรมเนียมการสวมเสื้อเข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์ เช่นเดียวกับที่

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงแก้ไขธรรมเนียมข้าราชการเข้าเฝ้าให้สวม
เสื้อ ในปี พ.ศ. 2394 ไว้

...ก็ประเทศสยามนี้ก็เป็นประเทศใหญ่ ผู้ชนบธรรมเนียมมากอยู่แล้ว ไม่ควรจะถือเอา

อย่างจระเขยที่เป็นชาวสยามแต่ก่อน ขอท่านทั้งหลายจงสวมเสื้อเข้ามาในที่เฝ้าจงทุกคน...¹

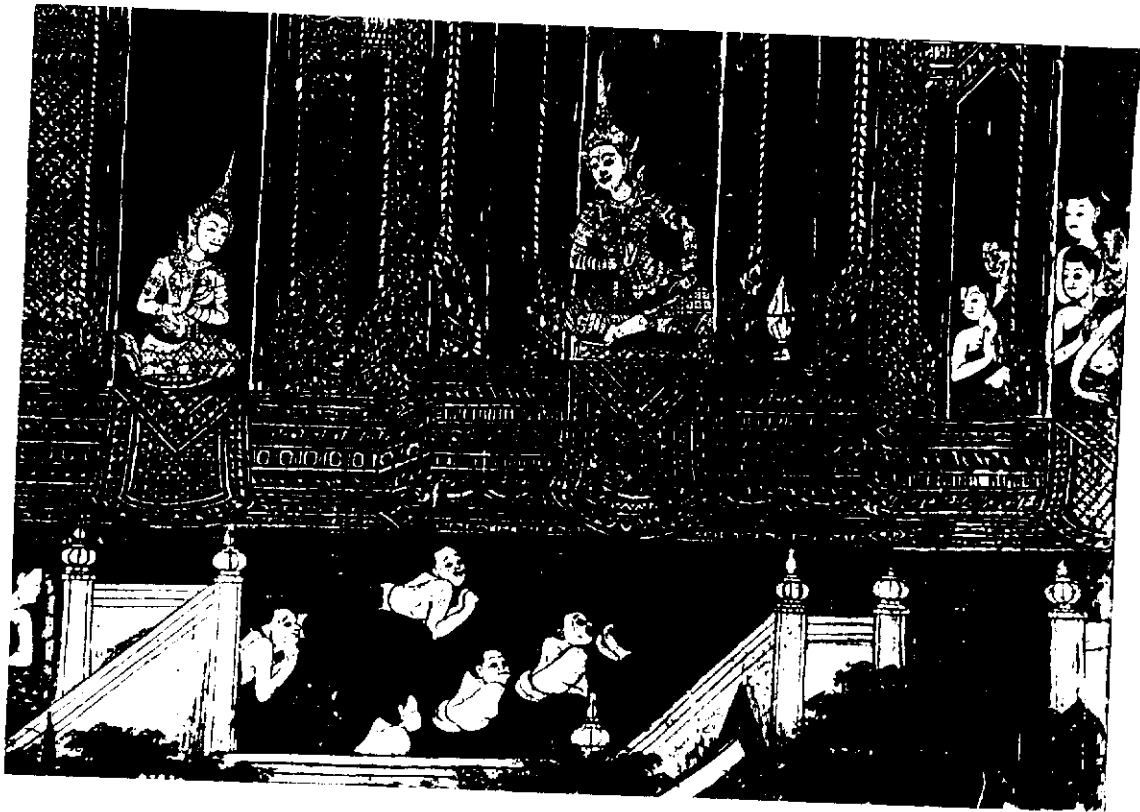
¹ เจ้าพระยาปรีชากรวงศ์, เรื่องพิสดาร, หน้า 377.

ภาพระลอก 590 รวบรวมเหตุการณ์จากเรื่องรามเกียรติ์

ภาพระลอก 590 รวบรวมเหตุการณ์จากเรื่องรามเกียรติ์

ภาพระลอก 590 รวบรวมเหตุการณ์จากเรื่องรามเกียรติ์

ภาพประกอบ 591 ธรรมเนียมการเข้าเฝ้าด้วยไม้อวมเสื่อ ซึ่งเป็นธรรมเนียมเข้าเฝ้า
พระมหากษัตริย์ก่อนสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เข้าเฝ้าว่าจิตรกรนั้นเป็น
คนในยุคราชกาลก่อน ซึ่งทำอวมเสื่อเข้าเฝ้า ยกเว้นแต่ในฤดูหนาว¹

¹ดูงาน. เล่มเดิม. หน้า 89.

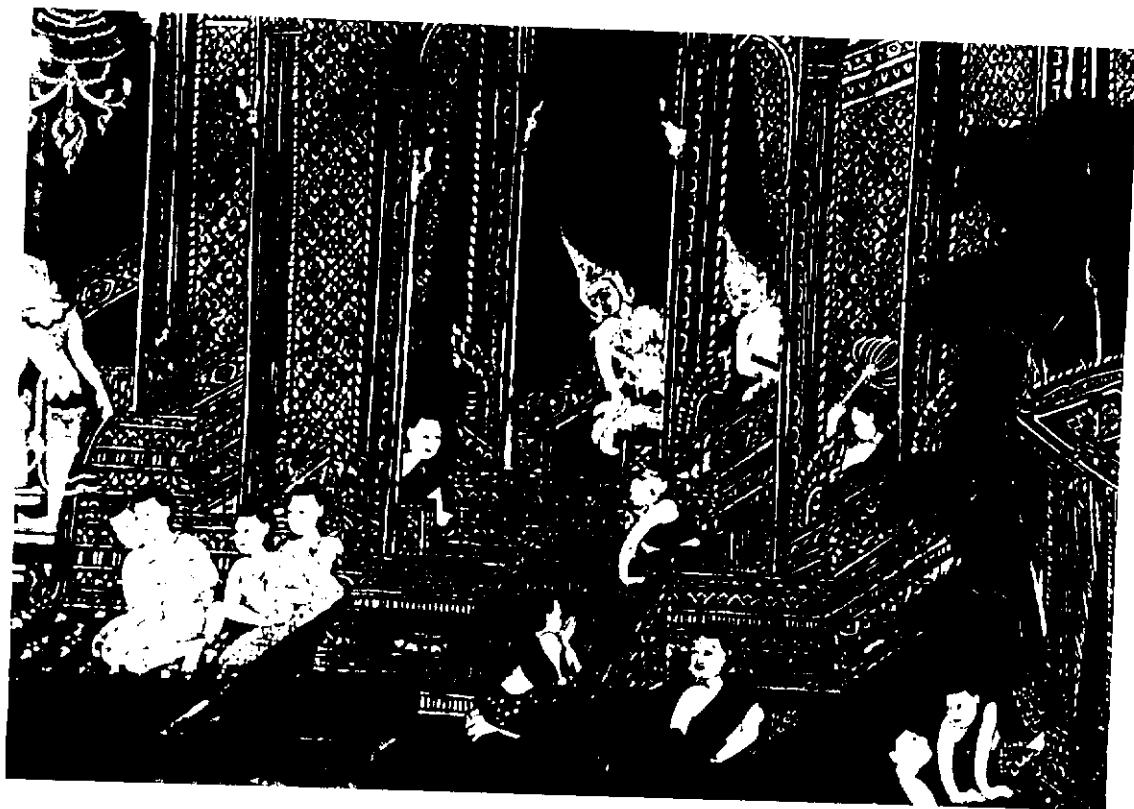

ภาพประกอบ 592 ธรรมเนียมการหมอบต่อหน้าพระมหากษัตริย์ หรือพระบรมวงศานุวงศ์
ตามเอกสารของ ก.ศ.ร. ได้กล่าวถึง เรื่องของธรรมเนียม ว่า

...อย่างธรรมเนียมผู้หย่อนนั่ง, หมอบ, คลาน, กราบไหว้ผู้ใหญ่ มีต่อมาจากแผ่นดินพระเจ้าว
ตากกรุงธนบุรี ถึงกรุงรัตนโกสินทร์ 5 แผ่นดิน คือ รัชกาลที่ 1 - ที่ 2 - ที่ 3 - ที่ 4
แล้วมีมาถึงรัชกาลที่ 5 นับได้ 4 ปี ซึ่งถ้าปีมะแม ตริศกจุฬศักราช 1233 ...ทรงพระ
กรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนธรรมเนียมการกราบไหว้ ถวายบังคม เป็นถวายคำนับ หมอบ,
คลาน, นั่ง เปลี่ยนเป็นยืน...¹

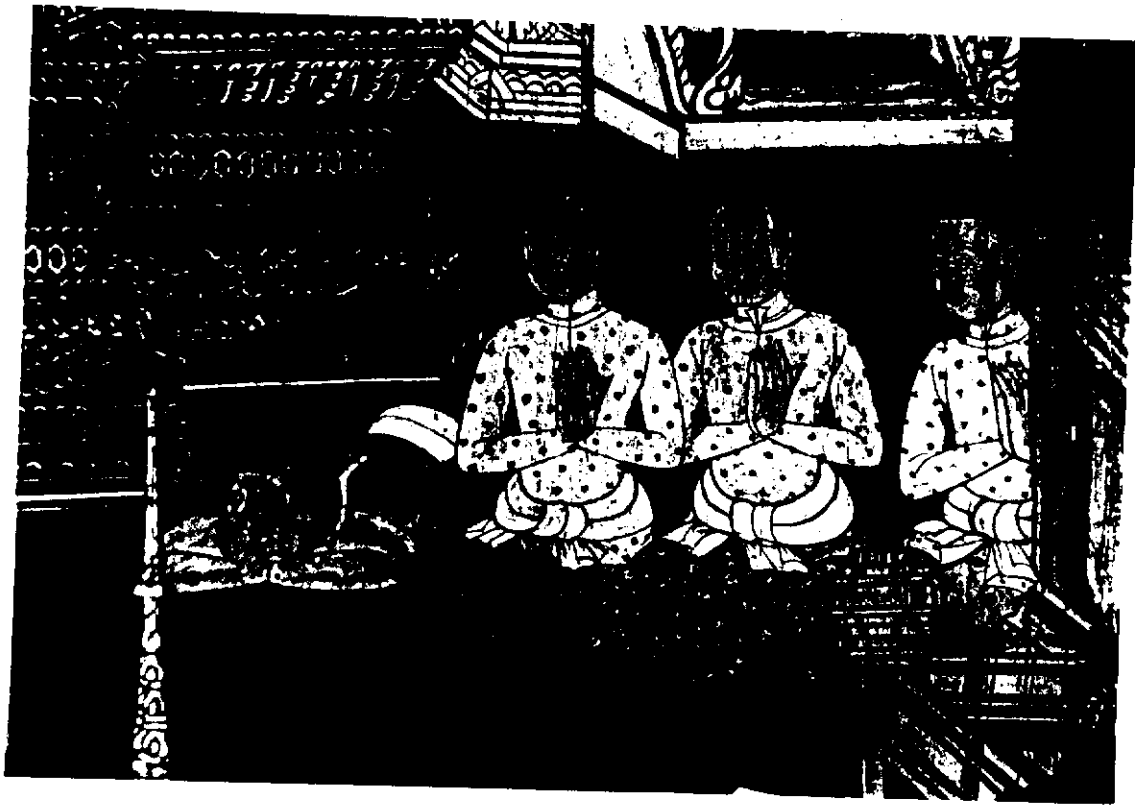
จากหลักฐานบันทึกได้แสดงให้เห็นว่า การเข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินจะต้องหมอบหน้า
พระที่นั่ง เช่นเดียวกับในภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมหัศจรรย์वास

¹ กุลาบ, เฒ่าเตี้ย, หน้า 117.

ภาพประกอบ 593 ธรรมเนียมการกราบทูลต่อพระมหากษัตริย์ หรือพระบรมวงศานุวงศ์
ต้องนั่งหมอบและประนมมือ¹

¹ วิจารณ์ถาวรภาพประกอบ 592.

ภาพประกอบ 594 การเข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์ แสดงให้เห็นว่าบุคคลที่ยศฐาบรรดาศักดิ์ต่ำกว่า ต้องนั่งหมอบตัวติดพื้น

ภาพประกอบ 595 มารยาทการรับฟังคำสั่งสอนจากผู้ใหญ่ เด็กต้องยกมือประณามไหว
...ถ้าจะให้ผู้หลักผู้ใหญ่จะต้องนั่งลงกับส้น พนมมือยกขึ้นท้าวมหั้ว... 1

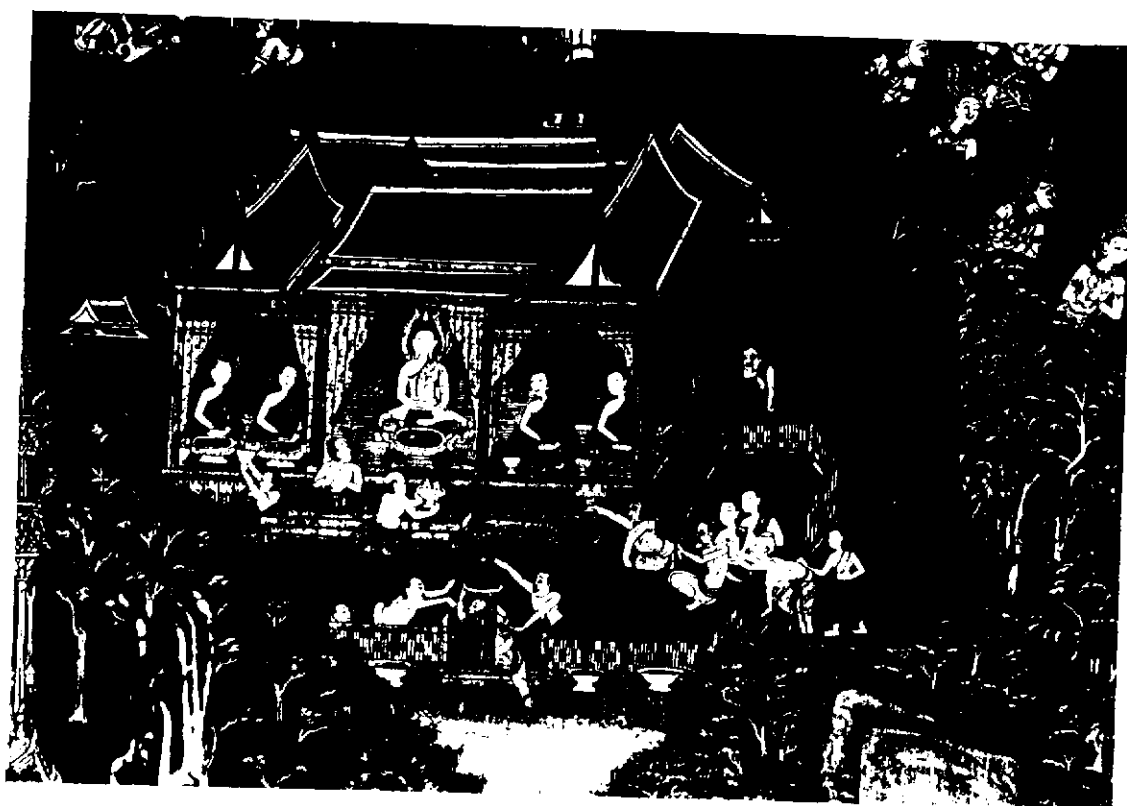
6.9 ประเพณีต่าง ๆ

พระพุทธรูปที่แลพระพิมพ์เป็นกันโทตั้งอยู่ในพระโลกปฏิมา

ภาพประกอบ 596 ประเพณีการทำบุญตักบาตร ซึ่งเป็นกิจวัตรประจำของคนไทยสมัยรัชกาลที่ 4
 ...ผู้หนึ่งทุกเช้า จะไปนั่งเป็นระเบียบเรียบร้อยอยู่ที่ประตูบ้านคอยถวายบิณฑบาตแก่
 พระภิกษุที่ผ่านมา...¹

¹ ปาลเลกซ์, เล่มเดิม, หน้า 208.

ภาพประกอบ 597 ประเพณีการทำบุญเลี้ยงพระแด่พระภิกษุสงฆ์ หรืออาจเป็นประเพณี
การทำบุญเลี้ยงพระในครอบครัว โดยนิมนต์พระภิกษุสงฆ์มาเจริญพระพุทธมนต์ที่บ้าน ซึ่ง
เป็นประเพณีประจำที่กระทำกันสืบต่อกันมา¹

¹ชาเงียง วุฒิจันทร์ และคณะฯ. ๒๕๖๕. หน้า 79.

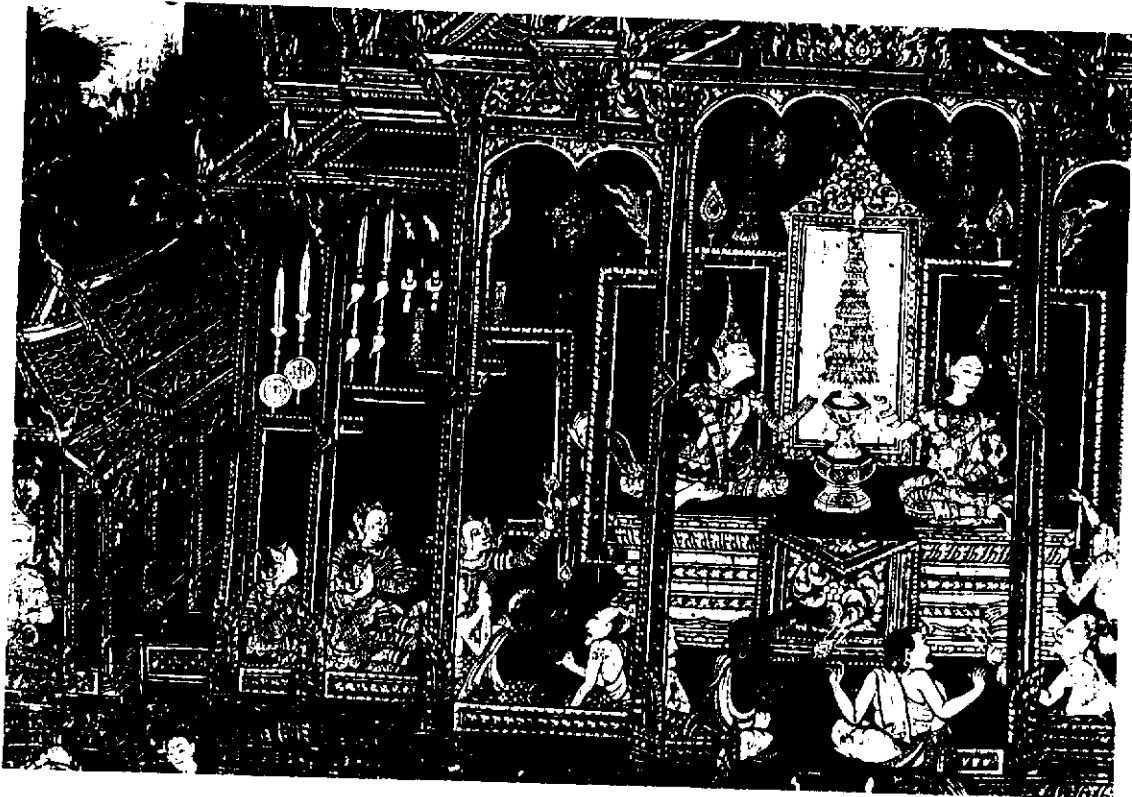

ภาพระกอบ 598 ประเพณีการทำบุญถวายภัตตาหารแด่พระภิกษุสงฆ์¹

¹ อ้างอิงจากภาพระกอบ 598.

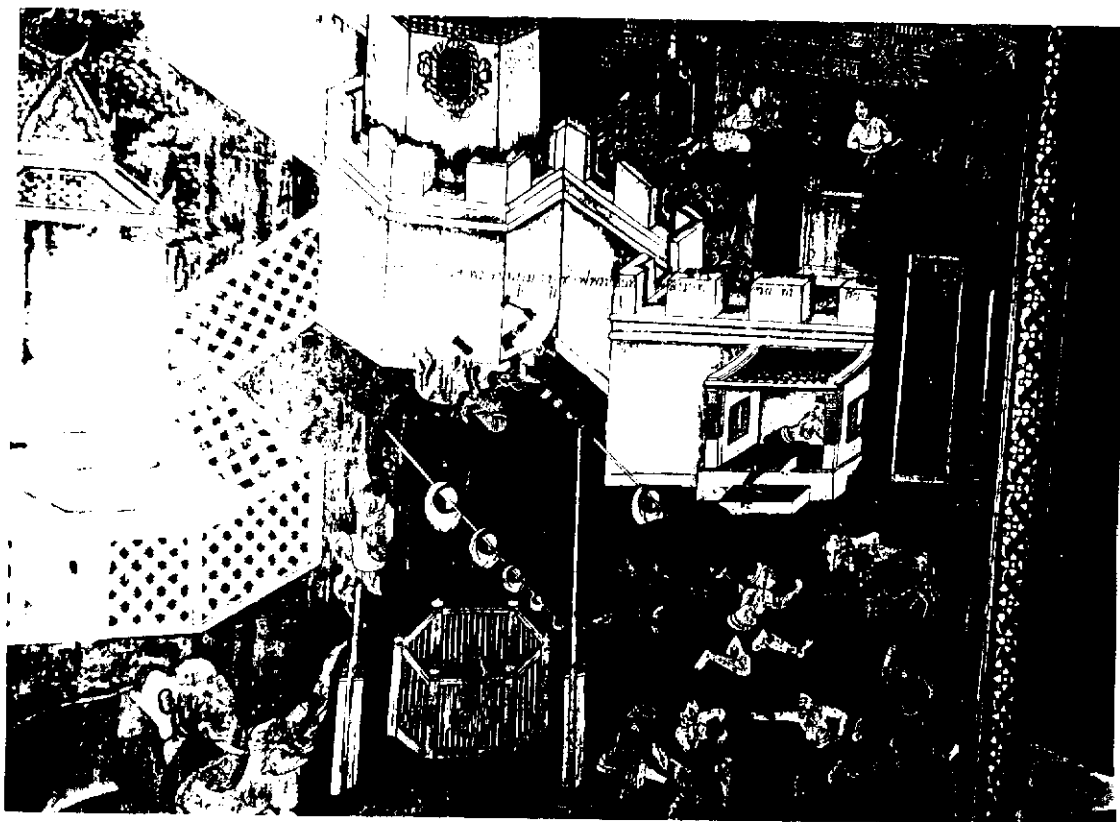
6.10 พิธีกรรม

พิธีกรรมที่ปรากฏในภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีฆาตวาส สงขลา มีทั้งในส่วนที่เป็น พิธีหลวง และพิธีราษฎร์ ซึ่งพิธีกรรมต่าง ๆ ได้สะท้อนให้เห็นโลกทัศน์ของคนไทยหรือความเชื่อ ความศรัทธาต่อศาสนา ทั้งพุทธและพราหมณ์ได้เป็นอย่างดี ได้แก่ พิธีกรรมทางศาสนาพราหมณ์ ในงานพระราชพิธีอภิเษกสมรส คือ เวียนเว่นเทียน, เป่าเทียน เป่าสังข์และเป่าแตร พิธีบูชาัญญ การฟังธรรมเทศนา พิธีโปรยทาน ดังภาพจิตรกรรมต่อไปนี้

ภาพประกอบ 599 พิธีกรรมทางศาสนาพราหมณ์ในพระราชพิธีอภิเษกสมรสการ เวียนเว่นเทียน¹

¹ร่างเค้างานภาพประกอบ 583.

ภาพประกอบ 600 พิธีบูชาญะ เป็นพิธีกรรมที่สะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อทางศาสนาฮินดูที่มี
อยู่ในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งมีปรากฏในเอกสารประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 เรื่อง
ผู้ถือศาสนาและผู้ถือผิด กล่าวถึงพวกที่เผาตัวเพราะมีความเชื่อทางศาสนาที่ผิด ๆ เช่น
นายเรือง นายนก เผาตัวบูชาพระที่โถงอุโบสถวัดอรุณราชวราราม สามเณรสุกเผาตัวที่
วัดหงสาวราม¹

ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 4 มีคนประกอบพิธีบูชาญะ โดยการ
เผาตัวดังภาพ

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เล่มที่ ๒, 2511, หน้า 313.

ภาพประกอบ 601 การฟังธรรมเทศนา

ภาพประกอบ 602 พิธีกรรมของพราหมณ์ งานพระราชพิธีอภิเษกสมรส พราหมณ์เป่าสังข์
เป่าแตร¹

¹อ้างแล้วในภาพประกอบ 583.

ภาพประกอบ 603 พิธีไปรยทาน ซึ่งจะมีในงานพระบรมศพ งานการเทศนากระจำตัญญูงาน
บรมราชาภิเษก¹ โดยพระเจ้าแผ่นดินจะทรงไปรยงดาก และลูกมะนาว ที่งานนั้นจะมี
เหรียญหาบ้นทองคำ และเงินฝังอยู่²

¹เจ้าพระยาภิเษกรวงศ์. เล่มเดิม. หน้า 437.

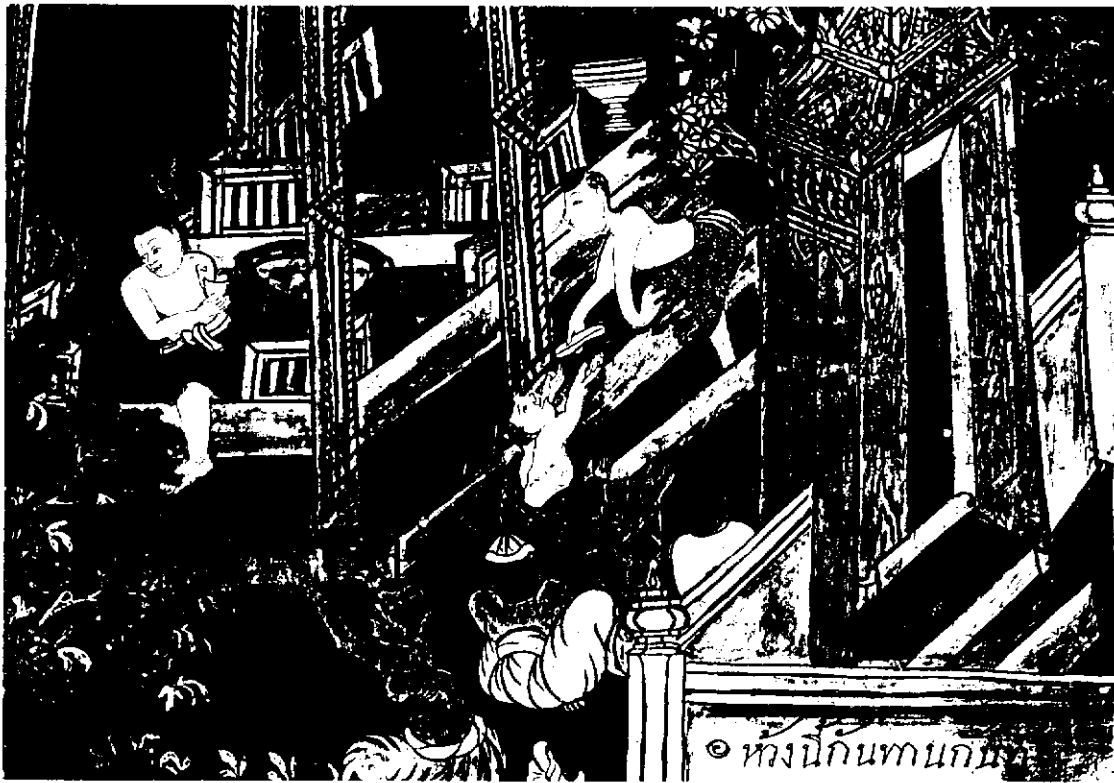
²บาลเลกัวซี. เล่มเดิม. หน้า 226.

6.11 ความเชื่อ

สังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นช่วงที่อารยธรรมตะวันตกได้เข้ามาแพร่หลายอย่างมาก โดยเฉพาะความคิดเกี่ยวกับวิทยาศาสตร์ ที่คิดอย่างมีเหตุมีผล การรับแนวคิดดังกล่าวปรากฏชัดเมื่อรัชกาลที่ 4 ทรงประกาศเกี่ยวกับเรื่อง สุริยุปราคา¹ ว่าเป็นปรากฏการณ์ธรรมชาติมีให้คนตื่นกลัว แต่แนวคิดแบบตะวันตกแทบจะไม่มีผลต่อความเชื่อของชาวบ้านทั่วไป ดังที่ปรากฏอยู่ในภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตวาส จ.สงขลา ว่าคนในสังคมสมัยรัชกาลที่ 4 ยังคงมีความเชื่อเกี่ยวกับในสิ่งที่พิสูจน์ข้อเท็จจริงไม่ได้ เช่น ความเชื่อในพุทธศาสนา เกี่ยวกับการทำบุญ-ทำทาน ความเชื่อในลัทธิพรหมณ์ เป็นต้น ซึ่งความเชื่อต่าง ๆ ของผู้คนจะแฝงอยู่กับการประกอบพิธีกรรมทางศาสนา ดังภาพจิตรกรรมต่อไปนี้

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. แหล่งเดิม. 2511. หน้า 442.

²แหล่งเดิม. หน้า 441.

ภาพประกอบ 604 ความเชื่อทางพุทธศาสนา เรื่องการทำบุญ ไร่องานในเขตพระบรมมหาร

ราชวัง สตรีผู้หนึ่งกำลังให้ข้าวเป็นทานแก่พวกพรานหมัน

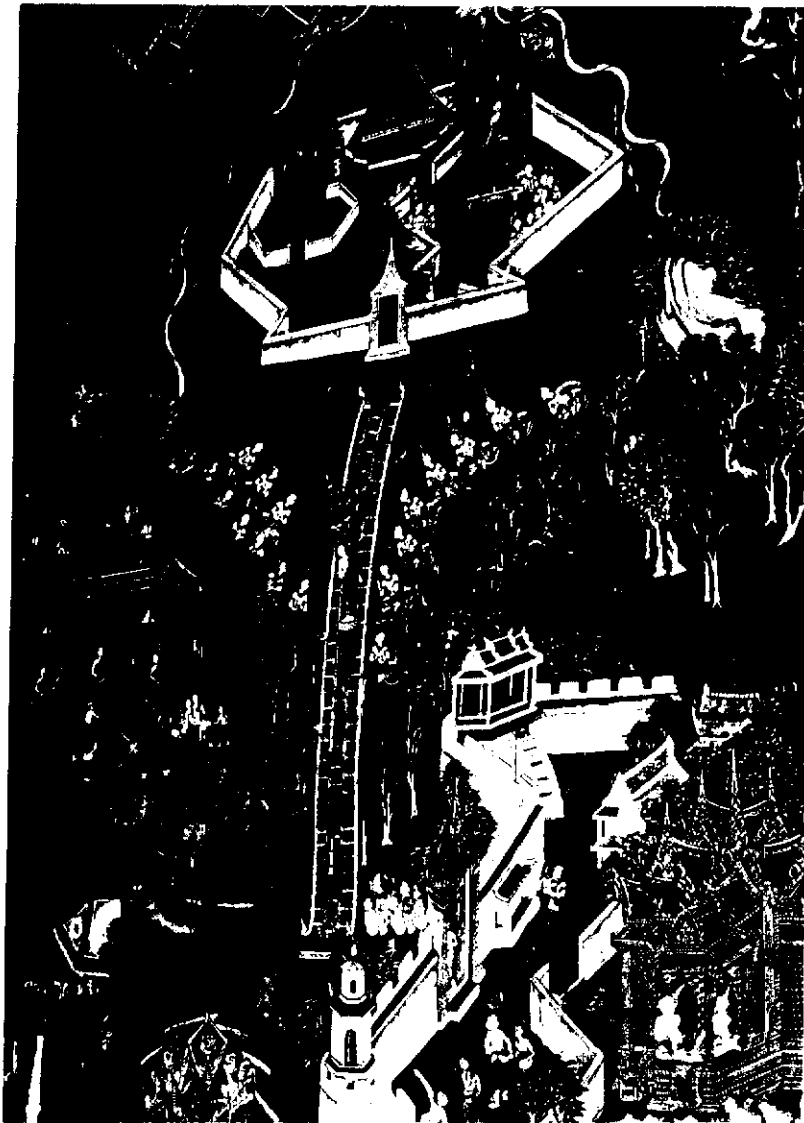
...คนไทยเป็นคนใจบุญสุนทาน และไม่ย่อสมให้คนจน ๆ จากไปเป็นอันขาด อดใจไม่บริจาค
เบี้ย ข้าวหรือผลไม้ให้ขาดด้วย...¹

¹กาลเลกซ์, ฉบับเดิม, หน้า 186.

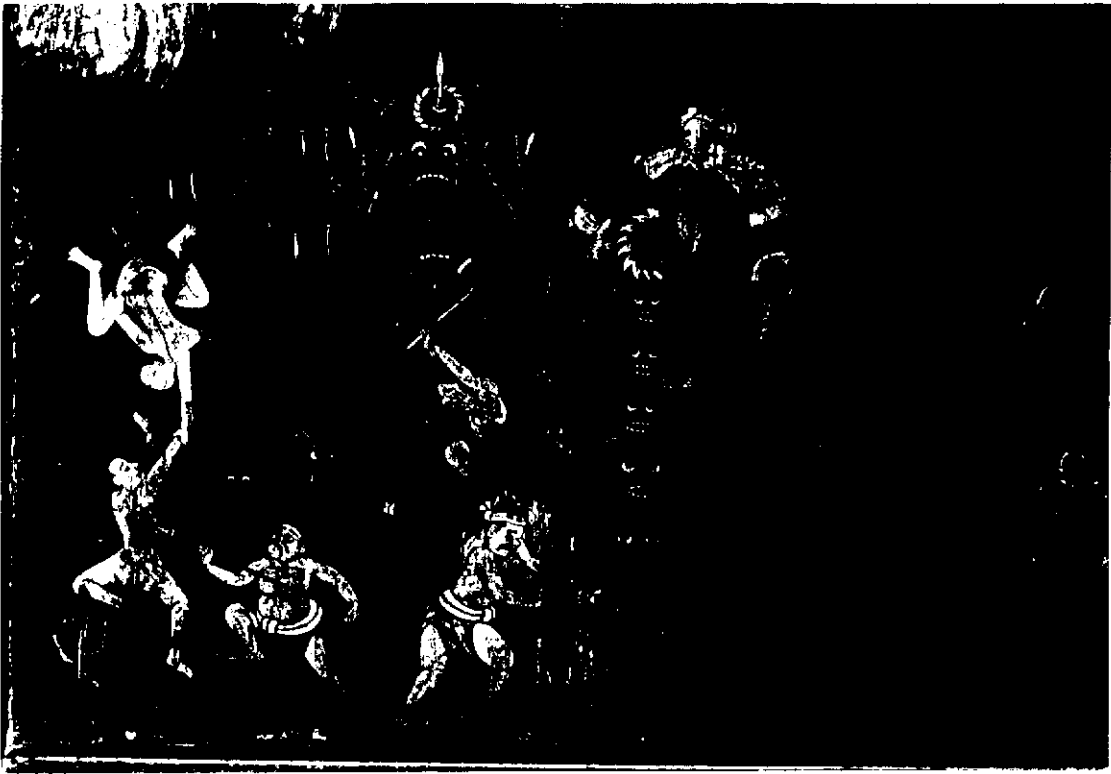
ภาพประกอบ 605 ความเชื่อทางพุทธศาสนา ผู้ชายไทยกำลังให้ทานเหล่าขอทานที่ศาลาพักร้อน¹

¹ อ้างแล้วในภาพประกอบ 604.

ภาพประกอบ 606 ภาพพุทธประวัติตอนพระพุทธเจ้าเสด็จลงจากสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ มา ณ เมืองสังกัส หลังจากแสดงธรรมมาโปรดพุทธมารดาจนครบ 3 เดือน เมื่อชาวบ้านทราบก็พากันมารับเสด็จ วันที่พระพุทธเจ้าเสด็จลงจากเทวโลกนี้เรียกว่า วันเทโวโรหณะ จึงเป็นที่มาของประเพณีการทำบุญตักบาตรเทโว¹ สะท้อนความเชื่อความศรัทธาของคนไทยที่มีต่อศาสนาพุทธ

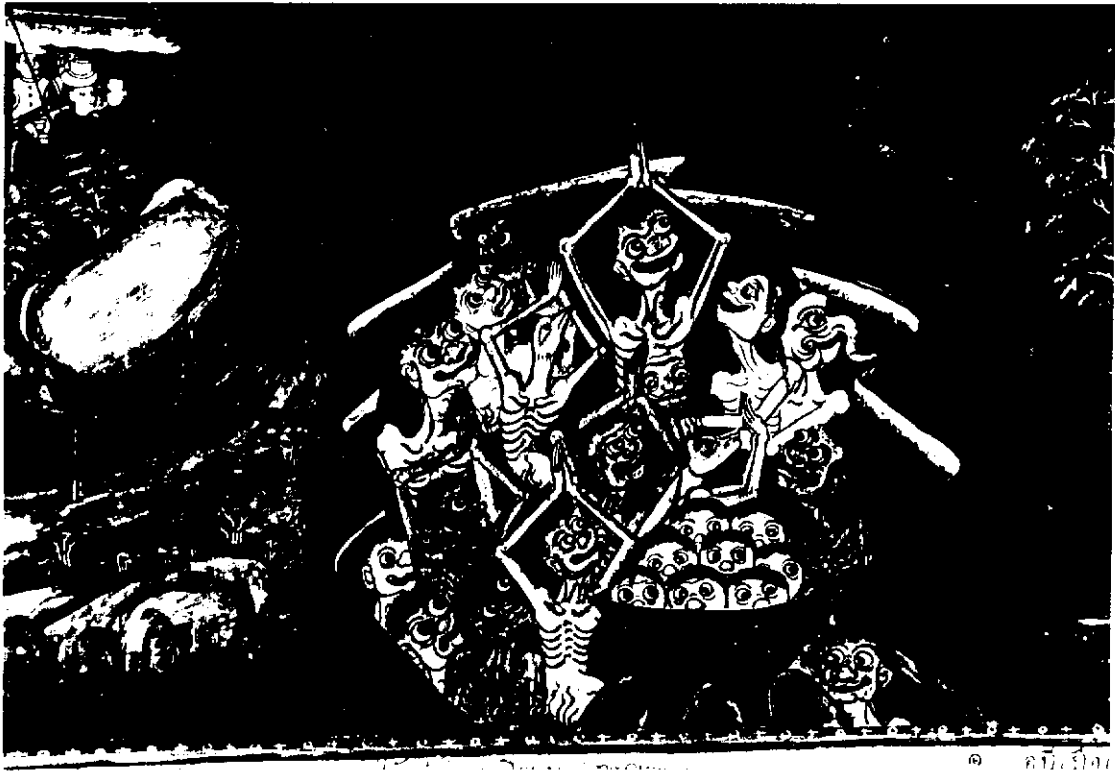
¹ เกษม บุญศรี, ประเพณีการบุญเนื่องในพระพุทธศาสนา, 2528, หน้า 176.

ภาพประกอบ 607 เป็นความเชื่อเกี่ยวกับนรก ภาพนรก มีพวกผีเปรต กำลังถูกลงโทษ บางตนกำลังปีนต้นไม้ มียมทูตคอยเอาเหล็กแหลมทิ่มแทงมีสุนัขคอยไล่จับ บางตนถูกกลอกปากด้วยน้ำ บางตนถูกผ่าศรีษะด้วยกงจักร บางตนถูกสับด้วยขวาน แสดงให้เห็นว่าคนไทยสมัยรัชกาลที่ 4 ยังคงมีความเชื่อในเรื่องของนรก และสวรรค์ ซึ่งปรากฏอยู่ในหนังสือไตรภูมิพระร่วง¹

¹ปัญญา บริสุทธิ์. การศึกษาสภาพสังคมไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า

เจ้าอยู่หัว : จากเอกสารภาคินุทางวรรณคดีในสมัยนั้น. 2525. หน้า 9-11.

ภาพประกอบ 608 ผีเปรต มีแต่ศีรษะอยู่ในกะทะ บางพวกกำลังยกมือท้วงหัว ไหว้พระพุทธรเจ้า
ซึ่งกำลังเสด็จลงมาโปรดสัตว์ในนรก พุทธประวัติ ตอนพระพุทธรเจ้าเสด็จลงจากเทวโลก¹
สะท้อนความเชื่อเกี่ยวกับพุทธศาสนาของคนในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 4

¹ เกษม บุญศรี, เงาเดิม, หน้า 177.

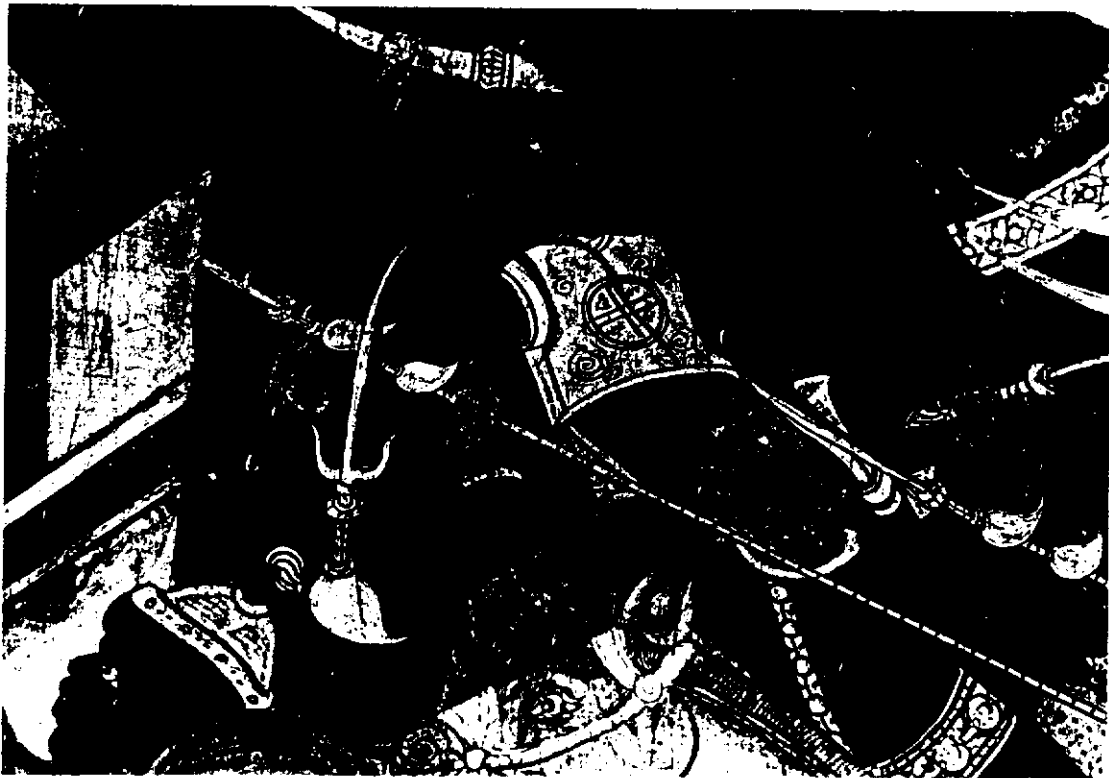

ภาพประกอบ 609 ความเชื่อเกี่ยวกับสวรรค์ มีเหล่านางฟ้าเทวดาเหาะอยู่เป็นจำนวนมาก¹

¹อ้างอิงจากภาพประกอบ 607.

ภาพประกอบ 610 ชาวบ้านนำอาหารถวายพระ มีคนหนึ่งกำลังประเคน มีคนเฝ้าคนแก่ สาว ๆ และเด็กแต่ละตัวต่อ ๆ กัน ภาพนี้สะท้อนให้เห็นความเชื่อของคนไทย เกี่ยวกับการทำบุญว่า หากการถวายอาหารแด่พระภิกษุสงฆ์เพียง 1 คน คนอื่น ๆ เพียงแต่แต่ละตัวต่อ ๆ กันไปก็ ถือว่าได้บุญเช่นเดียวกัน

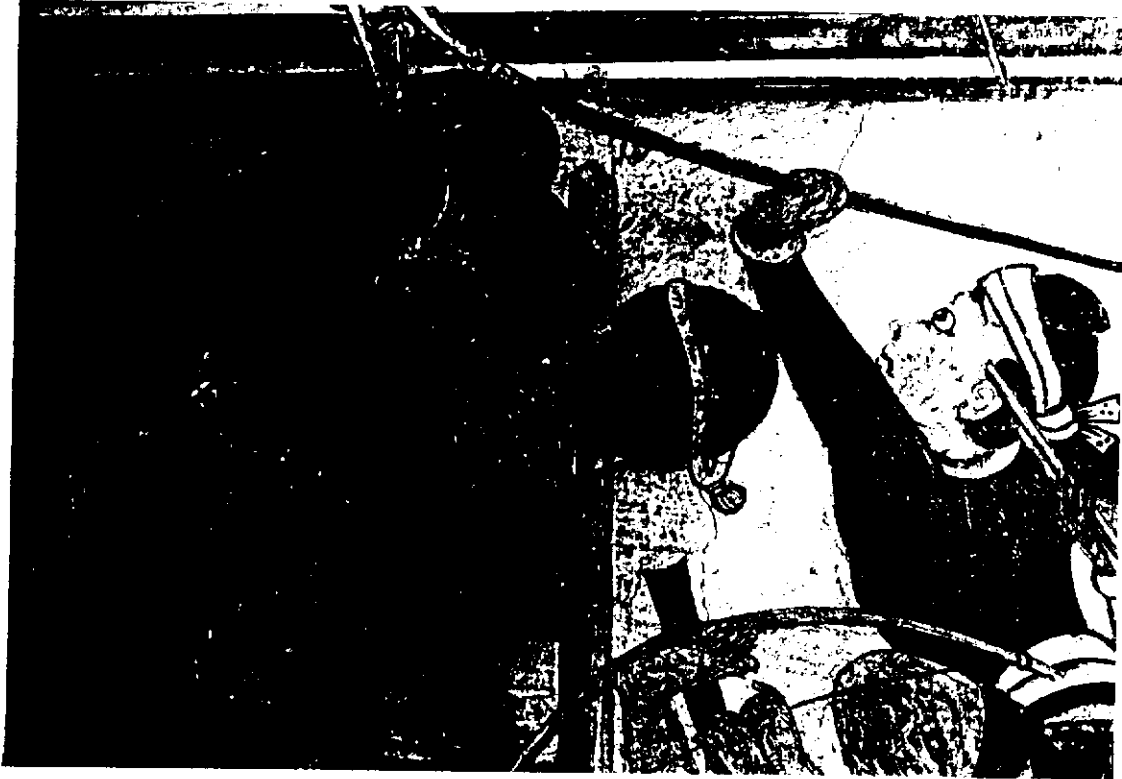

ภาพประกอบ 611 ทหารออกรบสวมเสื้อลงยันต์ เป็นภาพสะท้อนความเชื่อเกี่ยวกับเครื่องราง
ของขลัง¹

¹อ่านรายละเอียดเพิ่มเติมได้ใน นางสาวภา ไพทยวัฒน์, "โลกทัศน์ของคนไทย
สมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2416", ใน ณรงค์ พ่วงพิศ และพลศักดิ์ จิรากรศิริ
บรรณาธิการ สังคมไทย 200 ปี, 2526, หน้า 127.

ภาพประกอบ 612 เด็กนั่งไหว้ศาลพระภูมิซึ่งตั้งอยู่หน้าบ้าน สะท้อนให้เห็นความเชื่อของคนไทย
สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกี่ยวกับความเชื่อในเรื่องผี และดวงวิญญาณของ
บรรพบุรุษ

ภาพประกอบ 613 ทหารออกรบสวมหมวกคลอรีน: คนที่เป็นกันไลงย่นต์ตามตัว พันเทงไม้เท้า
จะเห็นภาพว่าหอกที่แทงลงมาหักงอ ภาพนี้สะท้อนความเชื่อเกี่ยวกับเครื่องรางของขลัง

ภาพระกอบ 614 ทหารกำลังสู้รบมีผ้าผูกคอลงยันต์

ภาพประกอบ 615 นายทหารที่กำลังบัญชาการรบ สวมเสื้อเกราะยันต์ ภาพนี้สะท้อนให้เห็น
ความเชื่อของคนไทยเกี่ยวกับเครื่องรางของขลัง

ภาพประกอบ 616 มังกรพ่นน้ำในทะเล คติความเชื่อจีนที่ปรากฏอยู่บนจิตรกรรมฝาผนัง
วัดมณีมาวาส จ.สงขลา สะท้อนคติความเชื่อของจีนที่เข้ามาในสังคมไทย

จากภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดโฆณีมาว่าสาได้สะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อ ความศรัทธาของคนไทย ซึ่งพอจะสรุปสิ่งใดคนไทย เชื่อสิ่งต่าง ๆ ดังนี้

1. คนไทยไม่เคารพ ผู้อื่นหรือศาสนาอื่น เกี่ยวกับความท้าวท้าว ท้าวท้าว
2. คนไทยมีความเชื่อในศาสนาพราหมณ์โดยนำพิธีกรรมของพราหมณ์มาใช้ประกอบพิธีร่วมกับพิธีกรรมทางศาสนาพุทธ
3. คนไทยมีความเชื่อในทางไสยศาสตร์ เช่น การตั้งศาลพระภูมิ เครื่องรางของขลัง

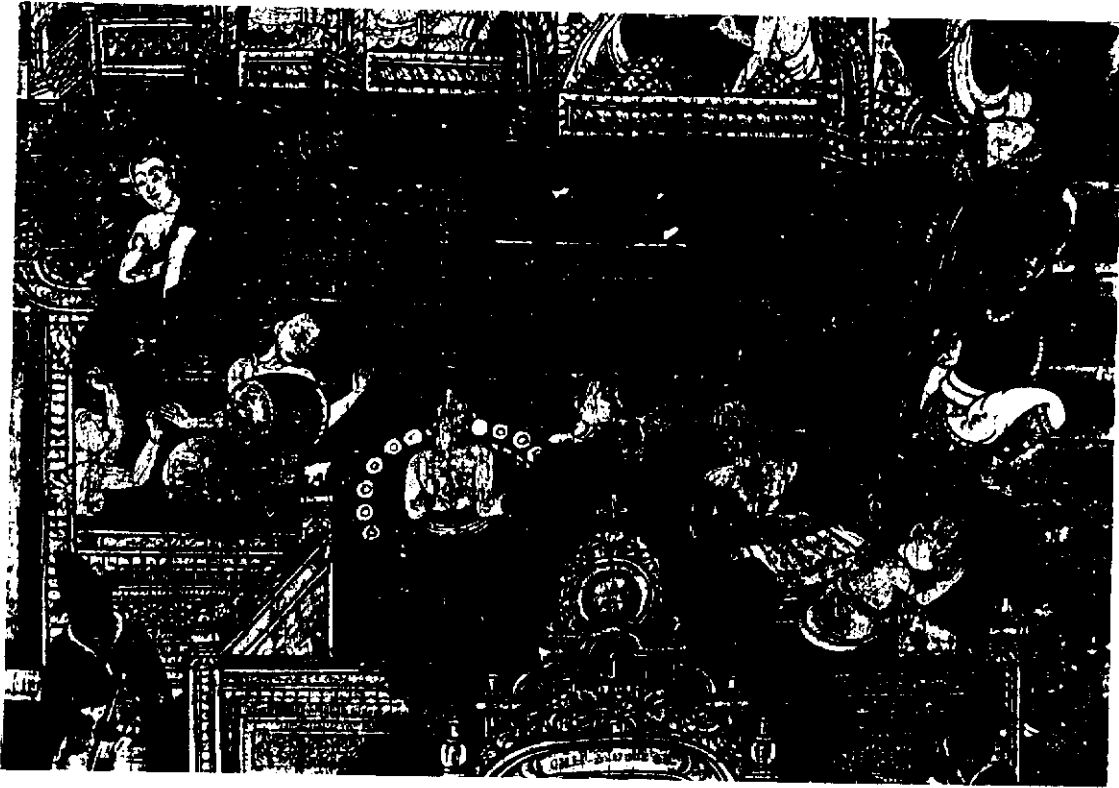
ซึ่งสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เป็นสังคมที่เรียกว่า "ยุคแห่งการปรับตัวให้ทันสมัยอย่างตะวันตก" ซึ่งเป็นจุดเปลี่ยนของสังคมที่จะรับแนวคิดแบบวิทยาศาสตร์มาใช้ในสังคม แต่ขณะเดียวกันความเชื่อ ในสิ่งที่ยังมองไม่เห็นก็ยังคงปรากฏอยู่ในสังคมสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

6.12 การละเล่น และการเล่น ของคนในสังคมพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ภาพประกอบ 617 การละเล่น และการพ้องรำ เป็นการแสดงเชยและพ้องรำ ในงาน
พระบรมศพ ซึ่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อมีงานพระบรมศพ
พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้จัดให้มีการแสดงมหรสพต่าง ๆ มากมาย¹

¹อ้างแล้วในภาพประกอบ 584.

ภาพประกอบ 618 วงดนตรีปี่พาทย์¹ บรรเลงโดยผู้ชาย เครื่องดนตรีประกอบด้วยปี่ใน
ระนาดเอก ซ้องวงใหญ่ ตะโพน กลองทัด ซาตแต้ฉิ่ง ซึ่งจะต้องมีในวงปี่พาทย์¹

¹ กองการสังคีต, กองศิลปการ, เล่มเดิม, หน้า 5.

ภาพประกอบ 619 วงดนตรีไทยบรรเลงโดยสตรี เป็นวงปี่พาทย์ เครื่องดนตรี ประกอบด้วย
ปี่ใน ระนาดเอก ข้องวงใหญ่ ตะโพน และฉิ่ง ขาดกลองทัด หากเป็นวงมโหรีจะมี
เครื่องสายร่วมวงด้วย¹

¹ กองการรังคีต, กรมศิลปากร, เล่มเดิม, หน้า 5.

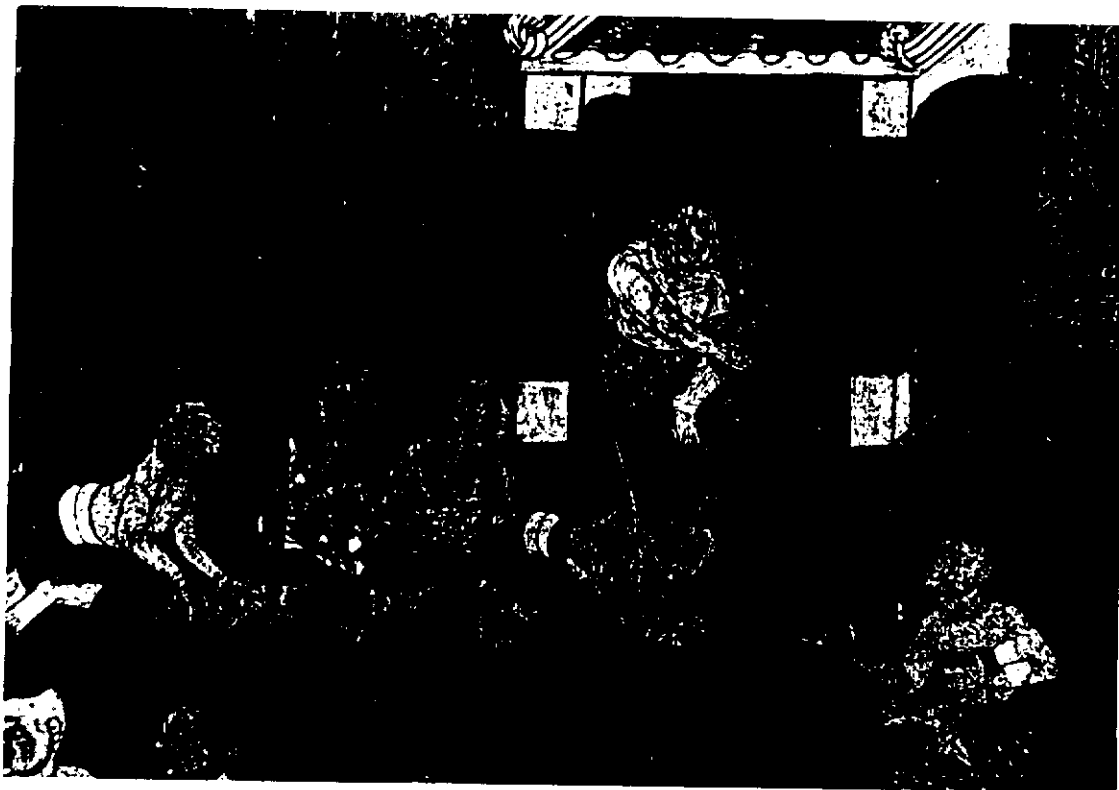

ภาพประกอบ 620 การละเล่นหุ่นหลวง การเล่นหุ่นหลวงงานสมัญพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นั้นได้มีการเล่นในงานต่าง ๆ เช่น งานพระเมรุ งานฉลองวัด¹ งานภาพสันนิษฐานว่าเล่นเรื่องไชยทัต ตอนไล่จับกวางทอง ซึ่งกองการสังคีต กรมศิลปากร ได้ถ่ายภาพจิตรกรรม วัดมณีนิมิตวาส จังหวัดสงขลา เป็นภาพเดียวกับภาพประกอบ 620 แล้วได้บรรยายภาพว่า เป็นการเล่าเรื่อง พระไชยทัต²

¹กองการสังคีต, กรมศิลปากร, เล่นเดิม, หน้า 138.

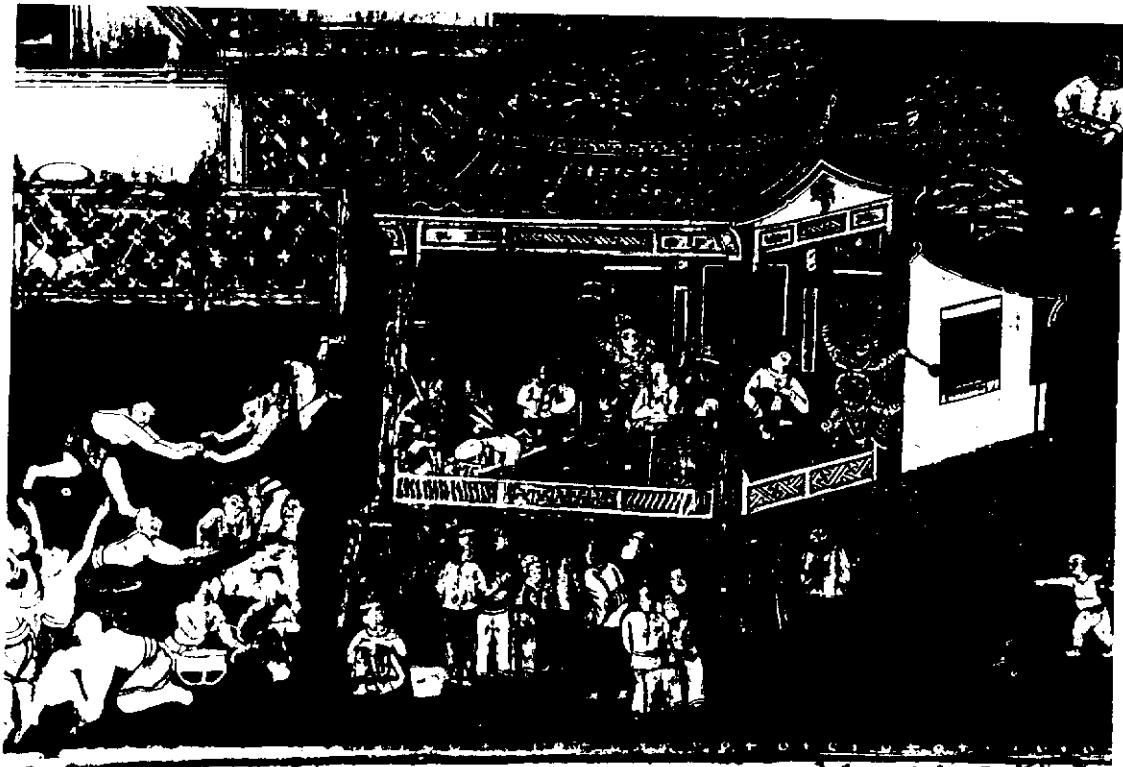
²เพลงเดิม, หน้า 159.

ภาพประกอบ 621 การละเล่น ชับร้องเสภา มีกรับขยับเข้าจังหวะ

ภาพประกอบ 622 การเล่นมโหรี ราชบัณฑิตยสถานเป็นเจ้าภาพ

๑. ภาพประกอบจากหนังสือเรื่อง "ชีวิตในวัด"

ภาพประกอบ 623 จั้ว ของคนจีนมีทั้งชาวจีนชาวไทยมาดูการแสดงจั้ว แม่ค้าคนไทยมานั่งขายของหน้าโรงจั้ว แต่เดิมคนไทยจะไม่ชอบดูจั้ว ครั้นถึงสมัยรัชกาลที่ 4 หมอบรัดเลย์ เริ่มตีพิมพ์หนังสือพงศาวดารจีนหลายเรื่อง ทำให้เจ้านายและขุนนางได้ทราบเรื่องราวของจั้ว จั้วจึงเป็นที่นิยมมากขึ้น ซึ่งจั้วที่นิยมเล่นในรุ่นแรกนั้นเรียกกันว่า "จั้วลั่นถั่ง" หรือ "ชาฉิน" ต่อมาปลายรัชกาลที่ 4 เรียกเป็น "จั้วกัง"¹

¹ วิจารณ์ ถิ่นคง, สิ่งบอกเล่าเมืองไทย เล่ม 3, 2516, หน้า 223-224.

ภาพประกอบ 624 การชกมวยไทย ภาพนี้จะท่อนำให้เห็นการละเล่นของคนไทย ว่ามวยไทย
เป็นกีฬานิยมของคนทั่วไป เปรียบเหมือนมวยสากล ต่อยกันกลางแจ้งงานพื้นดิน นักมวยนุ่งผ้าดก
เชวรที่มีมือพันผ้าสีขาว ศรีษะคาดบงกช เท้าเปล่าเชวรเดียวกับปัจจุบัน

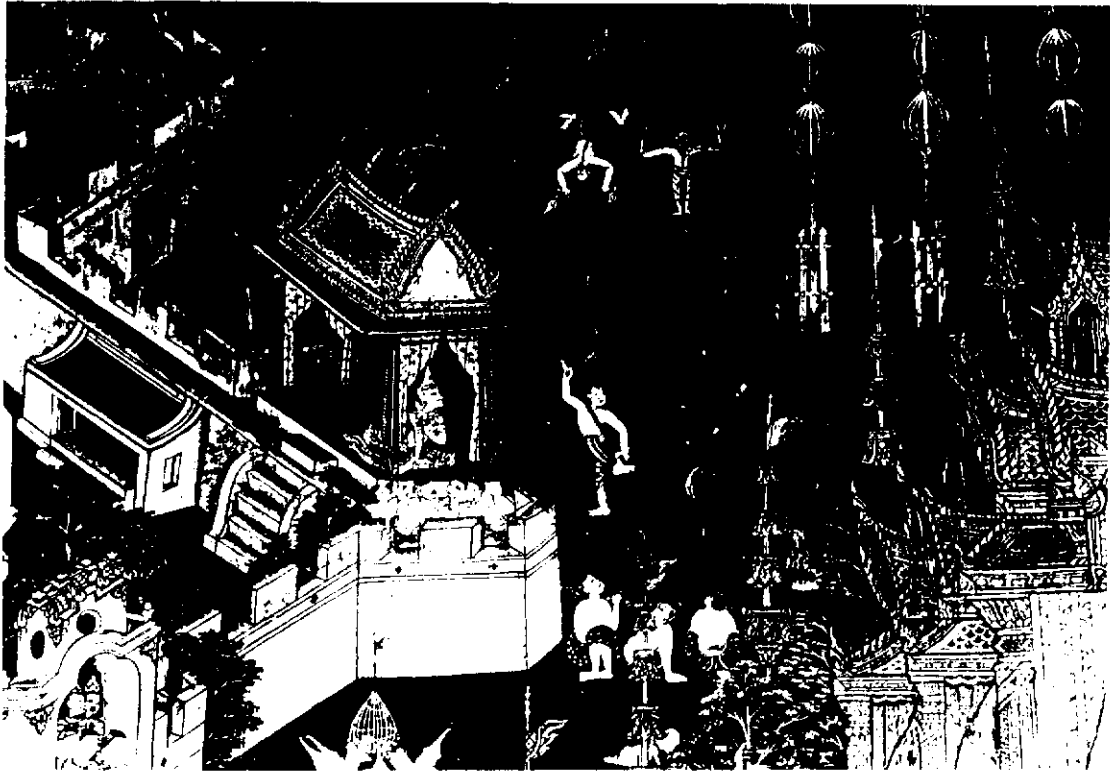

ภาพประกอบ 625 กระบี่กระบอง เปรกจากจะเป็นศิลปะป้องกันตัวที่ทหารต้องฝึกซ้อม ยามว่าง
จากสงครามแล้ว เมื่อมีงานฉลองการพระบรมศพก็จะนำมาแสดงให้คนชมด้วย

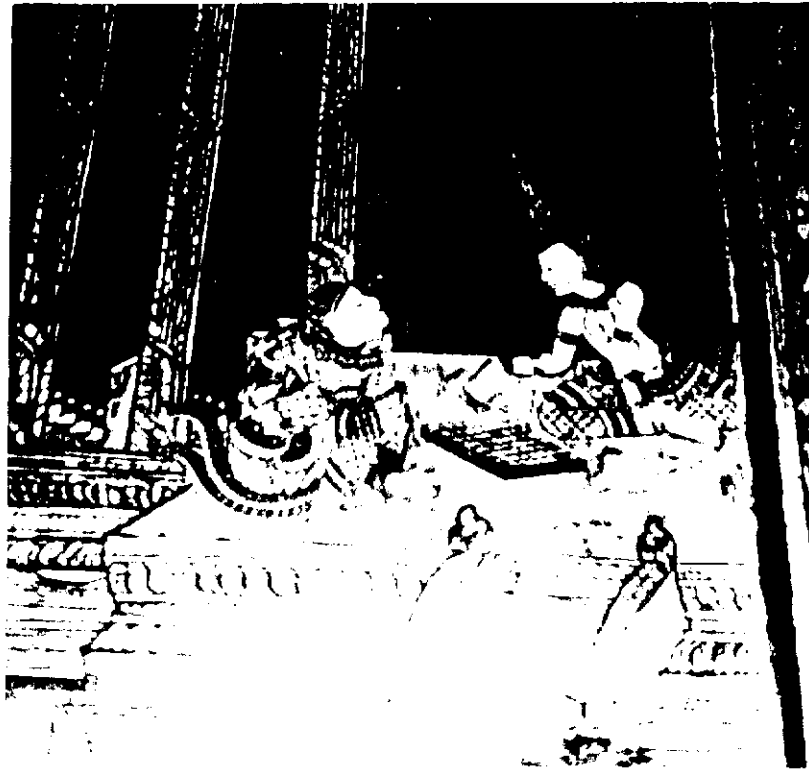
ภาพประกอบ 626 การเล่นญวนหก มีดนตรี วงกลองแขกเล่นประกอบ ซึ่งญวนที่มีหน้าที่แสดง
การละเล่นในงานพระราชพิธี เช่น ใต้ลวด (หรืออาจเล่นทำไม้สูง คือการแสดงกายกรรม
บนปลายไม้ ที่ต่อสูงขึ้นจากระดับดิน) เล่นสิงโต ราวโคม ฯลฯ ญวนหก มีใช้ในราชการเป็น
กรมญวนหก ภายใต้การบังคับบัญชาของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าปราโมช กรมขุน
วรจักรธรานุภาพ ในพล.ยศ.ที่ 4¹

¹ ชาติ กัลยาณมิตร, เล่มเดิม, หน้า 289.

ภาพประกอบ 627 การเล่นไม้สูง ขวามือของภาพคือแนวระทางที่ใช้เป็นที่ประดับดอกไม้เทียน และพลุไฟ¹

¹คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์, มหาวิทยาลัยศิลปากร, สมุดภาพสถาปัตยกรรม
กรุงรัตนโกสินทร์, 2525, หน้า 211.

ภาพประกอบ 628 การเล่นเกม ภาพนี้สะท้อนให้เห็นว่าคนไทยนิยมเล่นการพนัน ดังคำพรรณนาของบาลเลกซ์ว่า

...การเล่นของผู้ใหญ่นั้น มีหมากรุกจีน สะกา ไพ่ฟองจีน และลูกเต๋า ทุกวันเราจะได้เห็นนักการพนัน ซึ่งเมื่อเล่นจนหมดเงินแล้ว ก็ถึงกับลดผ้าที่ตัวนุ่งอยู่ออกเล่นพนันอีกก็มี...¹

¹ บาลเลกซ์. เล่มเดิม, หน้า 220.

บุรุษภทเล็กมาทรวบถวรพระเทพิภิศารททททท

ภาพประกอบ 629 เล่นทอดลูกเต๋า เป็นการพนันชนิดหนึ่งที่คนไทยในสมัยรัชกาลที่ 4 นิยมเล่น¹
 ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงออกประกาศให้ตั้งอากรและตั้งนายอากร²
 ซึ่งบาลเลกัวชกล่าวว่า เงินที่เก็บจากบ่อนการพนันเฉลี่ยตกปีละ 500,000 บาท³

¹บาลเลกัวช. เล่มเดิม. หน้า 220.

²ชัย เรื่องศิลป์. เล่มเดิม. 2527. หน้า 194.

³บาลเลกัวช. เล่มเดิม. หน้า 293.

ภาพประกอบ 630 การเล่นหมากรุก

จากภาพประกอบ 628-630 แสดงให้เห็นถึงการเล่นของคนไทยในยามว่าง ซึ่ง บาลเลกซ์ ได้บันทึกถึงอุปนิสัยของคนไทยว่า

...คนไทยชอบการพนัน และการเล่นมาก แทบจะกล่าวได้ว่า เขาใช้เวลาว่างกว่า ครึ่งหนึ่งให้เสียไปในการเล่นสนุก...¹

และ

...การเล่นของผู้ใหญ่ มีหมากรุกจีน สะก้า ไพ่ฟองจีน และลูกเต๋า ทุกวันเราจะ ได้เห็นนักการพนัน...²

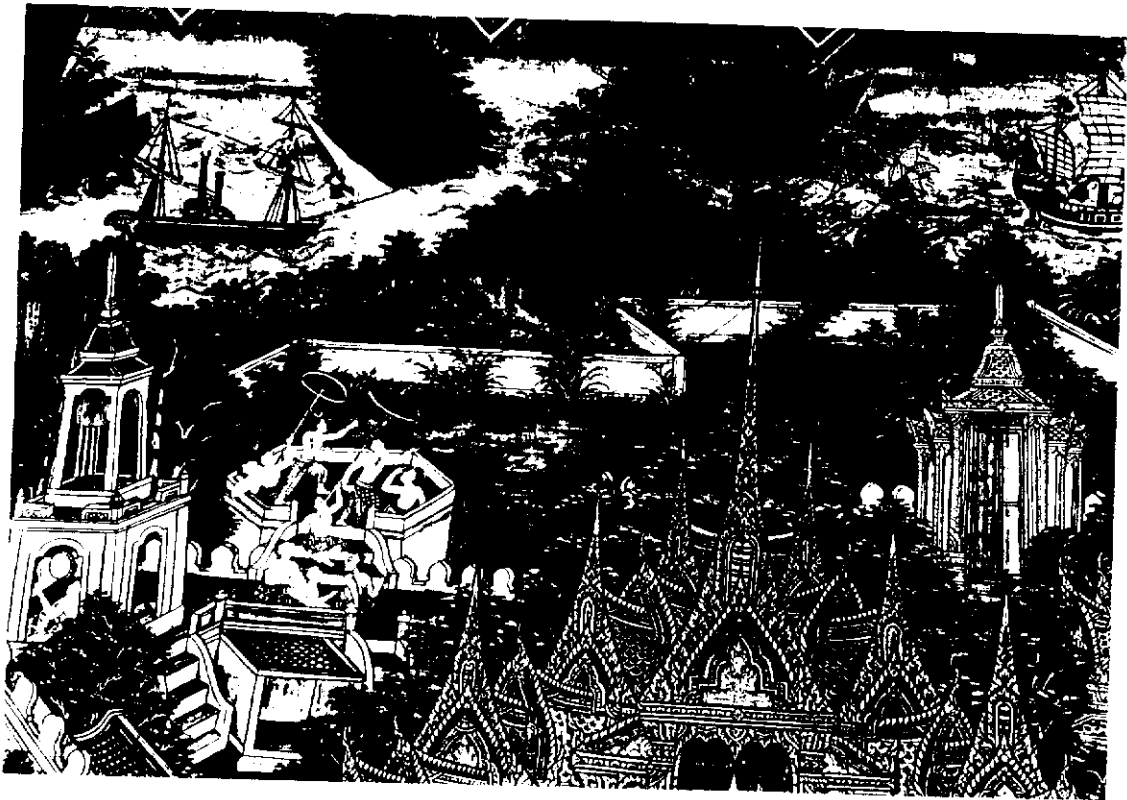
¹บาลเลกซ์. เล่มเดิม. หน้า 187.

²แหล่งเดิม. หน้า 220.

ภาพประกอบ 631 การเล่นพินันก ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการ
เล่นพินัน ประชันกันมากจน มีประกาศฯปรับเงิน ความว่า
...ปรับเรียก...ผู้เล่นชอลก ไม้ ...แลวิ่งว่ว กระปือ ไม้ ...พินัน ต้นทุเรียน
และพินันต่าง ๆ ในจังหวัดกรุงเทพมหานคร...¹

¹หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 148. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4. จ.ศ. 1225.

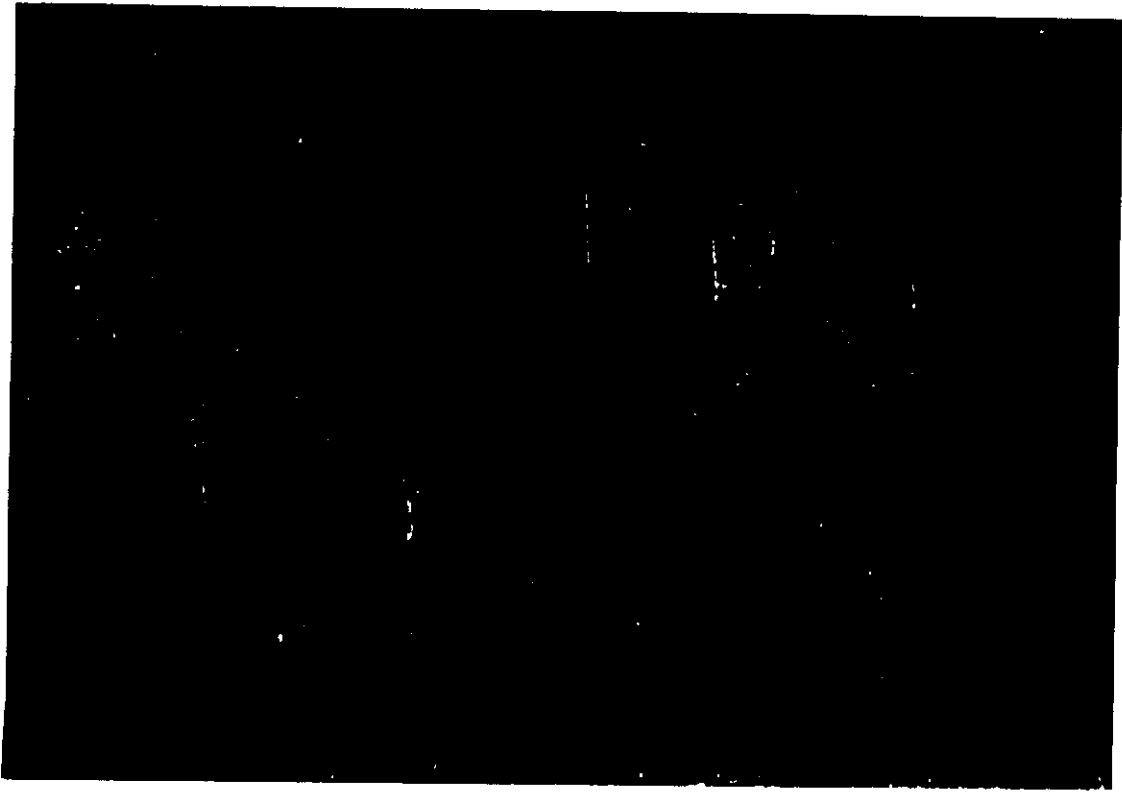

ภาพประกอบ 632 การเล่นว่าว ภาพนี้สะท้อนให้เห็นว่า มีคนไทยนิยมเล่นว่าวกันมาก

ไม่เพียงแต่ชาวบ้านประชาชนเท่านั้น พระบรมวงศานุวงศ์ก็ทรงโปรดที่จะเล่นว่าวเช่นกัน
ทำให้พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงออกประกาศคนเล่นว่าวว่าให้ระวัง
สายป่าน

...ให้ถวายอาภรณ์ว่าวร้องประกาศข้าราชการแลราษฎรที่เป็นนักเลงเล่นว่าว เอาว่าวขึ้น
ก็ให้เล่นแต่ตามท้องสนามแถบที่ว่างเปล่า ไม่ห้ามปรามดอก ให้เล่นเถิด แต่อย่าให้สายป่าน
ว่าวไปถูกเกี่ยวข้องพระมหาปราสาท...¹

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. เล่มเดิม. 2511. หน้า 95-96.

ภาพประกอบ 633 การเล่นพันทกระบี้ เด็กจีน

...พวกเด็ก ๆ มีการเล่นหลายอย่าง ซึ่งส่วนใหญ่ไม่ค่อยแตกต่างไปจากเด็กชาว
ยุโรปนัก...¹

ซึ่งการเล่นพันทกระบี้ของเด็กจีน ก็ใช้กระบี้แบบของฝรั่ง

¹บาลเลกัวซี. เล่มเดิม. หน้า 220.

จากการศึกษาเรื่องวัฒนธรรมจากภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาส จ.สงขลา พบว่าภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาส ได้สะท้อนเรื่องราวทางวัฒนธรรมอย่างชัดเจน ทั้งทางด้านวิถีชีวิต วัฒนธรรมการกิน เครื่องใช้ไม้สอย การแต่งกาย เครื่องดนตรี อาวุธ รวมถึงพระราชพิธี ประเพณีต่าง ๆ พิธีกรรม ความเชื่อ การละเล่น ที่ยังคงลักษณะความเป็นไทย และยังปรากฏวัฒนธรรมของชาวจีนที่ผสมกลมกลืนอยู่กับสังคมไทย ถึงแม้ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จะมีชาวตะวันตกเดินทางเข้ามาเป็นจำนวนมาก ชาวตะวันตกเหล่านี้ นอกจากเดินทางมาเผยแพร่ศาสนา และเดินทางเข้ามาเพื่อค้าขายแล้ว ก็ยังได้นำวัฒนธรรมบางอย่างเข้ามาเผยแพร่ด้วย แต่จากภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาส จ.สงขลา พบว่า อิทธิพลของชาวตะวันตกมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงวัฒนธรรมในสังคมไทยบางอย่างเท่านั้น เช่น การดำเนินชีวิตประจำวันของคนในสังคมสมัยรัชกาลที่ 4 จะมีชาวตะวันตกปะปนอยู่แต่ชนบ ธรรมเนียนในราชสำนักมีการเปลี่ยนแปลง คือต้องสวมเสื้อเข้าเฝ้า คนมีฐานะนิยมการร่ มเวลาออกจากบ้าน และการละเล่นของเด็กจีนที่ใช้กระบี่แบบฝรั่ง

ซึ่งสรุปลักษณะวัฒนธรรมได้ 3 รูปแบบใหญ่ ๆ คือ

1. วัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับราชสำนัก
2. วัฒนธรรมในระดับชาวบ้าน
3. วัฒนธรรมชาวต่างชาติ เช่นการแต่งกายเริ่มเข้ามาปะปนอยู่ในสังคมไทย

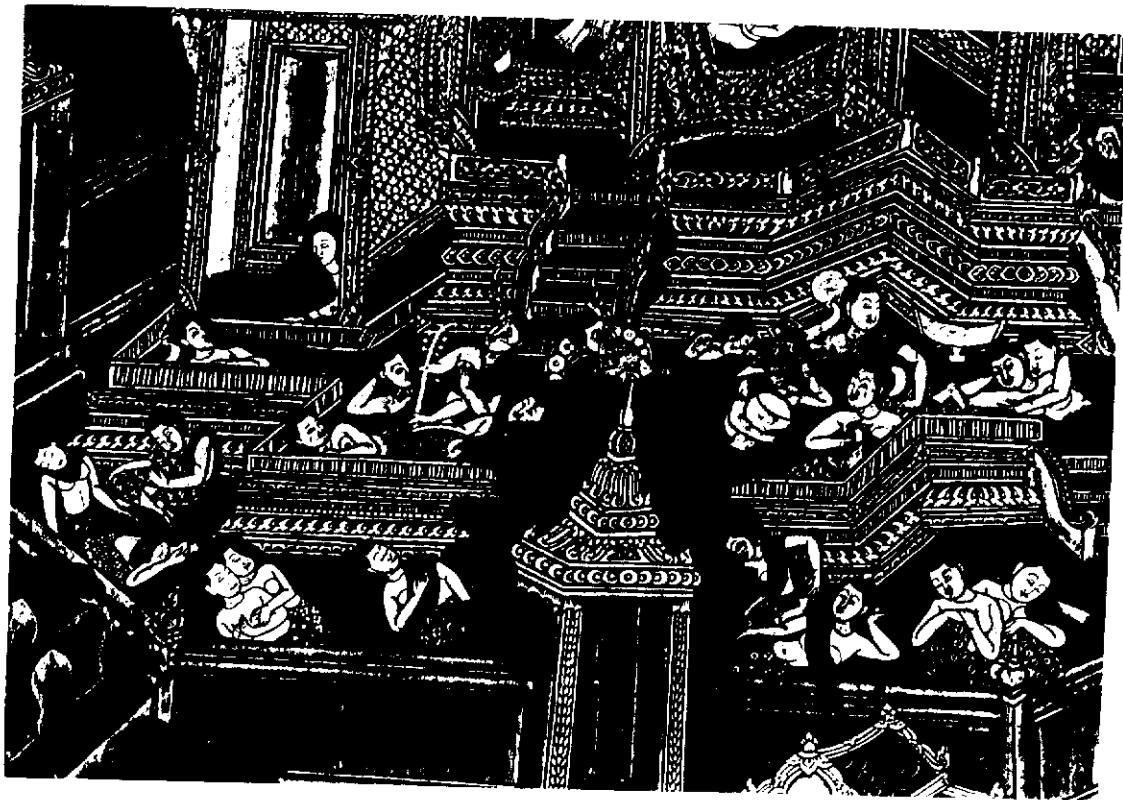
การศึกษาเรื่อง "วัฒนธรรม" จากจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาส มีข้อจำกัดประการ หนึ่งก็คือ ภาพเขียนเป็นการเขียนตามจารีตประเพณี ดังนั้นภาพรวมจึงแสดงออกถึงวัฒนธรรมไทย เป็นหลัก แต่อย่างไรก็ตามเมื่อนำหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษรมาศึกษาควบคู่กับภาพจิตรกรรม ฝาผนัง ก็ยังพบว่าสังคมไทยในสมัยรัชกาลที่ 4 ก็ยังคงสภาพสังคมที่มีลักษณะทางวัฒนธรรมไทยที่ โดดเด่นกว่าวัฒนธรรมของชาติอื่น ๆ ที่เผยแพร่เข้ามาในสังคมไทยในช่วงนั้น

บทที่ 7

ภาพสะท้อนสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จากจิตรกรรม
ฝาผนังวัดมณีนิมิต วาส จ.สงขลา : หมวดที่ 6 ว่าด้วย ปัญหาของคนในสังคม

การศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับสังคมเพื่อให้เห็นภาพสังคมที่ครอบคลุมทุกแง่มุม ประเด็น
หนึ่งที่ไม่ควรละเลย คือการศึกษาให้เห็นถึงปัญหาที่เกิดขึ้นกับสังคมสมัยนั้น ๆ ซึ่งจิตรกรรม
ฝาผนังวัดมณีนิมิต วาส จ.สงขลา ได้สะท้อนให้เห็นภาพปัญหาที่เกิดขึ้นในสังคมไทยสมัยพระบาท
สมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และในการนำเสนอภาพที่แสดงให้เห็นว่าเป็นปัญหาสังคมนั้น
ผู้เขียนได้พิจารณาจากภาพอย่างตรงประเด็นที่สุด โดยพยายามไม่นำแนวคิดเกี่ยวกับการมอง
ประเด็นปัญหาของสังคมปัจจุบันเข้าไปพิจารณา เพราะบางครั้งบางปัญหาสำหรับสังคมปัจจุบัน
อาจไม่ใช่ปัญหาของสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่ภาพที่จะนำเสนอ
ต่อไปนี้เป็นภาพที่แสดงให้เห็นปัญหาของสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ 4 ที่มีปรากฏเช่นเดียวกับใน
เอกสารทางประวัติศาสตร์ ดังภาพต่อไปนี้

7.1 ปัญหาภายในพระบรมมหาราชวัง

ภาพประกอบ 634 เหล่านางในวังนอนทอด ปีบจับหน้าอกกัน ส่อลักษณะการมีความสัมพันธ์ทางเพศระหว่างเพศเดียวกัน หรือที่เรียกว่า "เล่นเพื่อน" ซึ่งเป็นปัญหาที่เกิดขึ้นกับนางในวัง อาจเป็นเพราะนางในวังโดยเจตนาจะเซตพระราชฐานขึ้นใน ไม่เปิดโอกาสให้ได้พบผู้ชาย ดังประกาศของรัชกาลที่ 4 เรื่อง ประกาศห้ามไม่ให้หม่อมเจ้าต่างกรมมาคบบางาน ว่า

...ห้ามเจ้ายังไม่ได้ตั้งกรมห้ามหม่อมเจ้าบ เข้ามาคบบหาชอบอัธยาศัยกับพระองค์เจ้าเจ้าจอม คุณหม่อม ในพระบรมมหาราชวังข้างในแล้ว...ให้เจ้าต่างกรมยังไม่ได้ตั้งกรม หม่อมเจ้า ห้ามปรามหม่อมท้าวในกรม อย่าให้เที่ยวเข้ามาคบบหาพระองค์เจ้าเจ้าจอม คุณหม่อม พนักงานในพระบรมมหาราชวังต่อไป...¹

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. เล่มเดิม, 2511. หน้า 72.

ดังนั้นจึงเกิดปัญหา "เล่นเพื่อน" ขึ้นในพระบรมมหาราชวัง ซึ่งมีปรากฏในประกาศรัชกาลที่ 4 เรื่อง พระบรมราชโองการพระราชทานเงิน และทรงสั่งสอนพระเจ้าลูกเธอฯ พระองค์ทรงตระหนักถึงปัญหา ดังกล่าวจึงนำมาดัดเตือนพระเจ้าลูกเธอว่า

...แต่พอขอเสียเป็นอันขาดทีเดียว คิดถึงคำพ่อสั่งสอนให้มากนักหนา อย่าสู้บั่นเลื่อย
เล่นผู้หญิงที่ชั่ว อย่าเล่นเพื่อนกับใครเลย มีผิวมีเกิด...¹

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. เล่มเดิม. 2511. หน้า 72.

7.2 ปัญหาจากราชภัย

ภาพประกอบ 635 คนจีนพายเรือตัดหน้ากระบวนพระที่นั่ง และเจ้าพนักงานกำลังเจ้อกระสุนเตรียมยิง ภาพนี้สะท้อน "ราชภัย" ที่มีต่อประชาชนในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังที่ประกาศรัชกาลที่ 4 เรื่อง ห้ามตัดกระบวนทางเสด็จอันป็นขวด จุลศักราช 1214 (พ.ศ.2395) โดยมีบทลงโทษว่า

...และเรือราษฎรทั้งหลายพายล่วงตัดตัดกระบวนแห่ แลล่วงกระบวนเข้ามาได้เป็นอันขาดทีเดียว ถ้าเห็นเรือใด ๆ พายเข้ามาใกล้เจ้าพนักงานซึ่งอยู่ในกระบวนนั้นห้ามปราม ถ้าห้ามมิฟังให้ยิงด้วยกระสุน...¹

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, เดิมเดิม, 2511, หน้า 21.

แต่ต่อมาในปีพ.ศ. 2400 พระองค์ทรงมีพระอาการเสีงการยิงกระสุน แลลงสู่ดาห้ราชบูร
 ณาภิรมทางเสด็จพระราชดำเนินได้ ทั้งนี้เพราะเคยมีเหตุการณ์ช้บรากฐานเสีงพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย กรณีผู้ยิงไปร้องทุกข์ความต่อรัชกาลที่ 2 ว่า ถูกเจ้าพนักงาน
 ในเรือตั้งเอากระสุนยิงถูกตา พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงโปรดให้พระราช
 บัญญัติห้ามไม่ให้เอากระสุนยิงคาราชบูร เพียงแต่ให้เงื่อกระสุนหักแล้วเท่านั้น¹

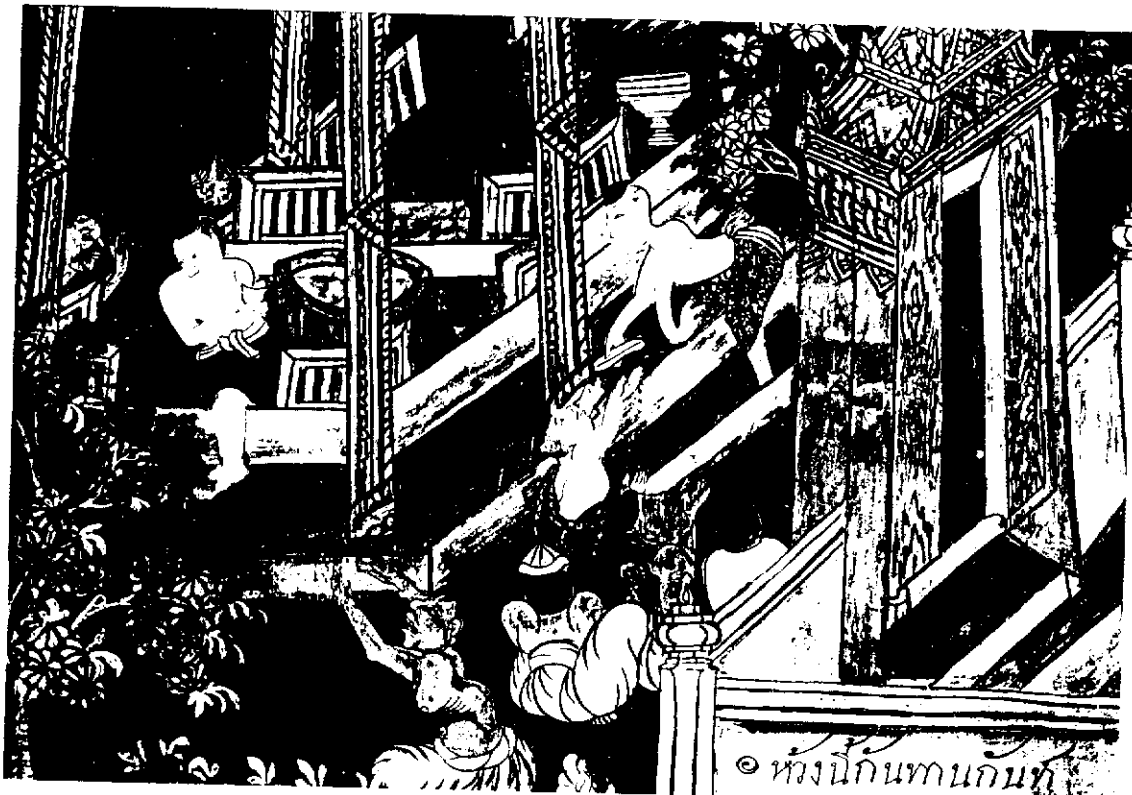
¹ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัชกาลที่ 2, กรุงเทพฯ, 2511, หน้า 202.

ภาพประกอบ 636 ภาพคนถูกขายดี เป็นภาพสะท้อนราชภัยอีกประการหนึ่งที่คนในสังคมจะได้
 รับเมื่อกระทำการใด ๆ ผิดพลาดจะต้องถูกลงโทษโดยการขาย เช่น เมื่อพิจารณาพบว่า
 คบคิดกันปลอมสัญญาหมายหมู่ จะถูกลงโทษด้วยเชี่ยน ดี ส่งไปจากคุก เป็นตะพุ่นหญ้าช้าง เป็นต้น¹

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. เล่ม 1. 2511. หน้า 244.

7.3 ปัญหาความยากจน

ภาพประกอบ 637 ขอทานในสังคมสมัยรัชกาลที่ 4 ภาพสะท้อนปัญหาความยากจนของราษฎร¹

¹ดูรายละเอียด เรื่อง ขอทานในสังคมสมัยรัชกาลที่ 4 จากคำอธิบายภาพประกอบ 390.

7.4 ปัญหาการเจ็บไข้ได้ป่วย

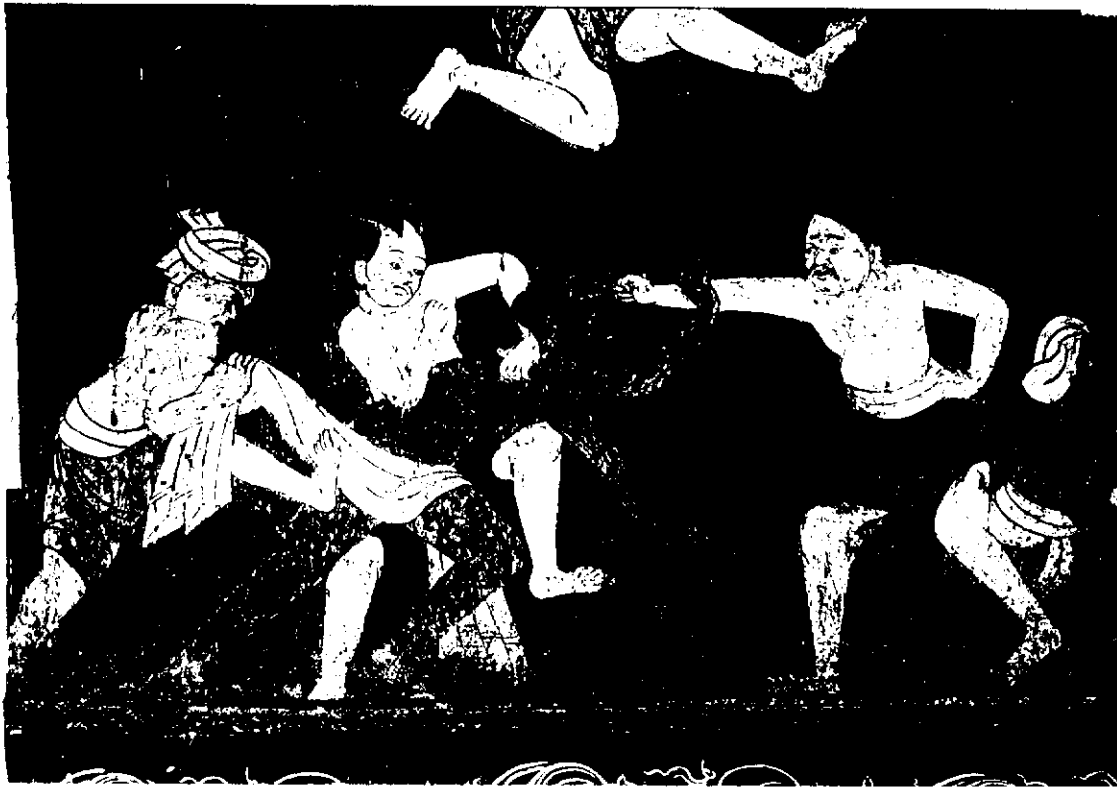
ภาพประกอบ 638 ภาพคนเจ็บป่วย เป็นปัญหาโรคภัยไข้เจ็บ ซึ่งเป็นปัญหาสังคมที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งมีโรคระบาดเกิดขึ้น คือ โรคบิด¹ และโรคฝีดาษ² บ่อเกิดของโรค อาจเกิดจากการใช้น้ำไม่สะอาด เพราะราษฎรทิ้งศพสัตว์ลงในแม่น้ำลาดลอง ซึ่งราษฎรส่วนใหญ่ใช้น้ำแม่น้ำลาดลองอาบกินอยู่เสมอ จึงทำให้เกิดโรคระบาด กระทั่งปีพ.ศ. 2399 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงประกาศตักเตือนไม่ให้ทิ้งศพสัตว์ลงในน้ำ เพราะ "ต้องใช้น้ำไม่สะอาดจึงเป็นโรคต่าง ๆ"³

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. เล่มเดิม. 2506. หน้า 96.

²ชัย เรื่องศิลป์. เล่มเดิม. ม.ป.ป. หน้า 217.

³พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. เล่มเดิม. 2511. หน้า 182.

7.5 ปัญหาการทะเลาะวิวาท

ภาพประกอบ 639 คนทะเลาะวิวาท ภาพสะท้อนแสดงถึงปัญหาที่เกิดขึ้นในสังคมที่

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีประกาศเกี่ยวกับการทะเลาะวิวาท หลาย
กรณี เช่น ประกาศว่าด้วยคนพาล เสด็จฯ มาในเวลาตรุษสงกรานต์

...ถ้าผู้ใดเมาสุราแล้วมีได้อยู่ในบ้านเรือนของตัว บังอาจไปเที่ยวชกตีวิวาทกันที่บ้าน

เรือนเขตแดนผู้อื่น ก็ให้ เจ้าของบ้านของเรือนจับตัวผู้ที่เมาสุรามาชกตีวิวาทให้จงได้...¹

หรือกรณีเจ้านายรังแกราษฎร เป็นสมัครพรรคพวกของเจ้านายบ้าง เศรษฐีบ้างรังแกราษฎร
ก็ทรงมีประกาศในเรื่อง "ข้าเจ้าซึ่งบำนาญแรงข่มเหงราษฎร" ก็ให้จับกุม และทำเรื่อง
ฟ้องเพื่อเอาผิดกับผู้กระทำการข่มเหงรังแกทะเลาะวิวาท²

¹พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. เล่มเดิม. 2511. หน้า 131.

²เพลงเดิม. หน้า 434-437.

7.6 ปัญหาการถูกขายตัวลงเป็นทาส

ภาพประกอบ 640 ภาพนี้สะท้อนให้เห็นปัญหาของชนาไทยในสังคมที่ขายลูกลงเป็นทาส ซึ่งหลัก
ประกันที่มั่นคงที่สุดคือการให้ลูกหนี้กู้ยืมเงินก็คือการเอาตัวลูกหนี้ ลูกหรือเมียของลูกหนี้มา
เป็นทาส¹

¹ม.ร.ว.อดิน รพีพัฒน์, เรื่องเดิม, หน้า 154.

7.7 ปัญหาจากการอพยพของชาวจีน

ภาพประกอบ 641 เรือสำเภาจีนล่ม มีคนหลบพายุเข้าฝั่ง ภาพนี้สะท้อนการอพยพของชาวจีนเข้ามาในเมืองไทย โดยที่รัฐบาลไทยไม่จำกัดจำนวน ทั้งยังให้สิทธิที่จะเดินทางโยกมาไหนได้เต็มที่ และอาศัยเงินค่าเงินธุรกิจผูกขาดการเก็บภาษี¹ ทำให้เกิดปัญหานสังคมไทย เช่น การเก็บภาษีแบบขูดรีด คอร์รัปชัน นาอขายมูขเข้ามา เช่น ผืน เป็นต้น²

¹ ว่างแล้วในคำอธิบายภาพประกอบ 157.

² สกีนเนอร์ จี วิเกียม, เล่มเดิม, หน้า 143-144.

7.8 ปัญหาครอบครัว

ภาพประกอบ 642 ครอบครัวพราหมณ์ สามมี-ภรรยา ทะเลาะวิวาท ฝ่ายภรรยาใช้ไม้ตีพริก
เป็นอาวุธ ภาพนี้สะท้อนปัญหาครอบครัวของผู้คนในสมัยรัชกาลที่ 4

จะเห็นได้ว่าภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาส จังหวัดสงขลา ได้สะท้อนให้เห็น ปัญหาที่เกิดขึ้นในสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งเป็นปัญหาที่เกิด จากพฤติกรรมของตนเอง เช่น การทะเลาะวิวาท การเล่นเพื่อน ปัญหาจากผู้อื่น เช่น ราชภัยต่าง ๆ การถูกขายลงเป็นทาส ปัญหาโรคระบาดเจ็บไข้ได้ป่วย หรือปัญหาจากคน ภายนอกสังคม กรณีคนจีนอพยพเข้ามาในเมืองไทย และปัญหาครอบครัว

ปัญหาต่าง ๆ เหล่านี้เป็นปัญหาที่เกิดขึ้นกับสังคมทั่วไป ซึ่งคนในสังคมเองพยายาม ช่วยกันแก้ไขปัญหา เพื่อที่คนในสังคมจะได้อยู่กันอย่างปกติสุข เช่น ปัญหาการทะเลาะวิวาท ทางราชก็ได้กำหนดบทลงโทษสำหรับผู้ก่อการทะเลาะวิวาท (ภาพประกอบ 639) ปัญหาการ อพยพของชาวจีนที่เข้ามาเป็นจำนวนมากได้ก่อให้เกิดปัญหา เพราะรัฐบาลไทยไม่จำกัดจำนวน คนจีนที่เดินทางเข้ามา ทั้งยังให้โอกาสในการเข้ามาหากิน กล่าวคือ รัฐบาลกำหนดให้คนจีน ที่อพยพเข้ามาต้องเกณฑ์แรงงาน 1 เดือนต่อ 3 ปี เมื่อเปรียบเทียบกับคนไทยซึ่งต้องเกณฑ์ แรงงาน 3 เดือนต่อ 1 ปี คนจีนจะมีอิสระมากกว่า จึงเป็นการเปิดโอกาสให้คนจีนได้ ประกอบ อาชีพจนร่ำรวยมากกว่าคนไทย อีกทั้งระบบการผูกขาดการเก็บภาษีในสมัยรัชกาลที่ 3 ต่อเนื่อง มาจนถึงรัชกาลที่ 4 เปิดโอกาสให้คนจีน ได้ประมวลการจัดเก็บภาษี ทำให้เกิดปัญหาต่าง ๆ ขึ้น เช่น ปัญหาการเก็บภาษีแบบชุดรีด ปัญหาการคอร์รัปชัน นอกจากนี้ยังมีปัญหาอื่น ๆ ที่สืบเนื่อง มาจากการอพยพเข้ามาของชาวจีน เช่น ปัญหาผิ่น ปัญหาโสเภณี เป็นต้น

อย่างไรก็ตามรัฐบาลไทยก็พยายามแก้ไขปัญหากับคนจีน เช่น คนจีนที่อพยพเข้ามา ต้องผูกปี้ เพื่อที่จะได้รู้จำนวนคนจีนในเมืองไทย¹

เนื่องจากสมัยรัชกาลที่ 4 สังคมไทยยังคงรูปแบบการปกครองระบบสมบูรณาญาสิทธิราช พระมหากษัตริย์ทรงเป็น "เจ้าชีวิต" อีกทั้งมีลักษณะของสมมติเทพแฝงอยู่ ดังนั้นจึงมีธรรมเนียม ต่าง ๆ เพื่อสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้กับพระองค์ แต่บางธรรมเนียมก็ได้ก่อให้เกิดปัญหากับคนใน สังคม ดังตัวอย่างภาพประกอบ 635 คนจีนพายเรือตัดหน้ากระบวนพระที่นั่ง จะต้องถูกยิงด้วย กระสุน แต่ต่อมารัชกาลที่ 4 ได้ทรงแก้ไขให้เพียงยกกระสุนชูเท่านั้น หากวิเคราะห์ลงไปจะพบ ว่าธรรมเนียมดังกล่าวได้มีขึ้นเพื่อที่ต้องการให้คนในสังคมรู้จักระเบียบวินัยด้วย

¹อ่านรายละเอียดเกี่ยวกับคนจีนใน มัลลิกา เรืองระพี บทบาทของชาวจีนในด้าน เศรษฐกิจสังคมและศิลปกรรมไทยในสมัยรัชกาลที่ 1-รัชกาลที่ 4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์.

ปัญหาโรคภัยไข้เจ็บในสมัยรัชกาลที่ 4 หรือรัชกาลอื่น ๆ ก่อนหน้านี้ คนไทยประสบกับปัญหาจากโรคภัยไข้เจ็บ เช่น โรคบิด โรคฝีดาษอยู่เป็นประจำ รัฐบาลต้องออกมาแก้ไขปัญหาดังกล่าวโดยไม่ให้คนทิ้งสัตว์ลงแม่น้ำที่ใช้กันอยู่ประจำ

ปัญหาภายในครอบครัว ไม่ปรากฏภาพครอบครัวของคนไทยทะเลาะวิวาทกัน พบแต่ครอบครัวของแขกพราหมณ์ ซึ่งภาพดังกล่าวอาจสะท้อนทัศนะของคนไทยต่อพวกแขกพราหมณ์ว่า ภรรยาไม่น่าเกรงกลัวสามี ไม่เหมือนกับครอบครัวคนไทยที่สามีจะได้รับความเคารพยำเกรงจากภรรยา

ปัญหา "การเล่นเพื่อน" ของเหล่านางในวัง สะท้อนให้เห็นถึงพฤติกรรมของมนุษย์ที่แสดงความรักต่อกัน ไม่เฉพาะความรักต่อเพศตรงข้าม หากแต่มีความรักในเพศเดียวกันและยังสะท้อนให้เห็นว่าพฤติกรรมดังกล่าวมีมานานแล้ว ไม่ว่าจะเป็นเพียงคำนิยาม หรือเป็นแค่แฟชั่นอย่างสังคมไทยปัจจุบัน ที่รับแนวอารยธรรมของตะวันตกเข้ามา หากแต่เป็นพฤติกรรมส่วนลึกของมนุษย์ที่แอบแฝงอยู่

นอกจากนี้ยังมีภาพคนขอทาน สะท้อนให้เห็นปัญหาความยากจนของราษฎร สาเหตุของปัญหาประการหนึ่งอาจเกิดจากราษฎรไทยไม่มีโอกาสที่จะประกอบอาชีพอิสระ เนื่องจากต้องเกณฑ์แรงงาน แต่รัชกาลที่ 4 ทรงแก้ไขปัญหาคความยากจนของราษฎรโดยให้ลดการเข้าเฝ้าจากเดิม 4 เดือนต่อปี เหลือ 3 เดือนต่อปี เพื่อเปิดโอกาสให้ราษฎรได้ประกอบอาชีพของตนมากขึ้น

อย่างไรก็ตามผู้เขียน เชื่อว่าปัญหาที่เกิดขึ้นในสังคมสมัยรัชกาลที่ 4 นั้นมีเป็นจำนวนมากกว่าที่ปรากฏอยู่ในภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาส จ.สงขลา แต่ภาพจิตรกรรมของวัดมณีมาวาส ก็เป็นหลักฐานข้อมูลทางประวัติศาสตร์ ในสมัยรัชกาลที่ 4 ที่ได้สะท้อนให้เห็นปัญหาสังคมอย่างเป็นรูปธรรมที่ชัดเจน

บทสรุป

การศึกษาภาพสะท้อนสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรณีศึกษาภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาส จังหวัดสงขลา ผลการศึกษาพบว่าสามารถนำข้อมูลจากจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาส มาศึกษาสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะภาพจิตรกรรมฝาผนังของวัดนี้เขียนขึ้นในปี พ.ศ.2406 ซึ่งตรงกับรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากนี้ภาพจิตรกรรมฝาผนัง ยังอยู่ในสภาพสมบูรณ์ สามารถให้ข้อมูลทางด้านประวัติศาสตร์สังคมได้

ผู้เขียน ศึกษาวิเคราะห์สภาพแวดล้อมทางด้านชุมชน ก็พบว่าภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาส จ.สงขลา เป็นภาพที่เขียนสภาพชุมชนของกรุงเทพฯ ดังจะเห็นได้จากการตั้งบ้านเรือนอยู่ริมแม่น้ำ มีภาพของพระบรมมหาราชวัง เนื่องจากภาพวัฒนธรรมฝาผนังนี้ ดังนั้นจึงเป็นภาพที่เขียนขึ้นหลังจากการทำสนธิสัญญาเบาริ่ง (พ.ศ.2398) ดังนั้นจึงเป็นภาพที่หาข้อมูลบางอย่างที่เกี่ยวกับสภาพชุมชน หลังจากประเทศสยามทำสนธิสัญญาเบาริ่ง สนธิสัญญานี้ทำให้ระบบการค้าแบบผูกขาดต้องเปลี่ยนมาเปิดการค้าขายอย่างเสรี จึงมีภาพของตึกแบบฝรั่ง และตึกของชาวตะวันตกมาตั้งห้างการค้า เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีภาพของเรือกลไฟของตะวันตกเข้ามาอีกหลายภาพ สภาพดังกล่าวจึงระบุได้ว่ามีสภาพของเมืองสงขลา เพราะเมืองสงขลาเป็นเมืองที่ขนานด้วยทะเลสาบ และทะเลอ่าวไทย แต่อย่างไรก็ตามช่างก็ได้ให้รายละเอียดที่มีอยู่ใน จังหวัดสงขลา เช่น ภาพประตูเมือง ภาพอาคารจีน ภาพพืชพันธุ์ที่ขึ้นอยู่ทางภาคใต้ คือมะม่วงหิมพานต์ เป็นต้น

ข้อมูลทางด้านกลุ่มคนในสังคม จิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาส ได้ให้ภาพของผู้คนที่อาศัยอยู่ในกรุงเทพฯ สมัยรัชกาลที่ 4 หลายกลุ่มด้วยกันคือพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง ชาวบ้าน ชาวต่างชาติ เช่น ญวน แขก จีนและชาวตะวันตก ทั้งนี้ผู้เขียนได้ศึกษาและสังเกตจากการแต่งกายที่แตกต่างกันจึงทำให้ทราบว่า มีบุคคลโคจรมาอยู่ในสังคมสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และได้แบ่งกลุ่มคนทั้งหมดมาจัดแบ่งเป็นชนชั้น โดยดูจากกริยาท่าทางที่บ่งบอกการทักท้วงที่ทางสังคม เช่น พระมหากษัตริย์จะประทับอยู่ในตำแหน่งที่สูงกว่าคนอื่น ๆ ใครต้องทักท้วงที่ติดตามมูลนาย ซึ่งแบ่งออกเป็น 3 ชั้นคือ

1. ชั้นปกครอง ได้แก่ พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง
2. ชั้นที่ได้รับการปกครอง ได้แก่ ไพร่ ทาส ไพร่จากต่างชาติต่างศาสนา

3. ชั้นพิเศษ ได้แก่ พระภิกษุสงฆ์ พราหมณ์ ชาวต่างชาติต่างศาสนา

นอกจากนี้ภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาส ยังได้สะท้อนภาพความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในสังคม ได้แก่

- ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์ กับพระบรมวงศานุวงศ์, ขุนนาง, พระภิกษุสงฆ์ และพราหมณ์

- ความสัมพันธ์ระหว่างพระบรมวงศานุวงศ์ กับพระบรมวงศานุวงศ์, ขุนนาง, พระภิกษุสงฆ์ ไพรชาวต่างชาติต่างศาสนา

- ความสัมพันธ์ระหว่างไพร่ กับไพร่, ทาส พระภิกษุสงฆ์ ชาวต่างชาติต่างศาสนา

- ความสัมพันธ์ระหว่างพระภิกษุสงฆ์กับพราหมณ์

- ความสัมพันธ์ระหว่างชาวต่างชาติต่างศาสนา กับชาวต่างชาติต่างศาสนา

ความสัมพันธ์ในสังคมที่สะท้อนจากภาพจิตรกรรมฝาผนังนี้ มีสองลักษณะใหญ่ ๆ คือ 1. ในรูปความร่วมมือ เช่นการเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ การเกี้ยวพาราสี และในรูปของความขัดแย้ง เช่น การทะเลาะเบาะแว้ง การบอยคอต เป็นต้น

การศึกษาสถาบันที่สำคัญในสังคม ผู้เขียนใช้ได้จัดกลุ่มของสถาบัน ได้แก่ สถาบันการปกครอง มีภาพของพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนางซึ่งเป็นผู้มีบทบาทสำคัญในการปกครองประเทศ สถาบันเศรษฐกิจสะท้อนให้เห็นในรูปของการทำมาหากิน เช่น การทำกสิกรรม ได้แก่ ทำสวน การประมง ค้าขาย รับจ้าง การแสดงภาพสถาบันครอบครัว ซึ่งมีทั้งครอบครัวไทย จีน ชาวตะวันตก ภาพที่สะท้อนให้เห็นว่าการศึกษาของไทยสมัยรัชกาลที่ 4 ยังคงเป็นรูปแบบการศึกษาแบบเก่า และยังให้ภาพของศาสนาที่มีอยู่ในสังคมไทยสมัยนั้นว่า นอกจากศาสนาพุทธแล้วยังมีศาสนาอื่น ๆ อีกคือ ศาสนาคริสต์และอิสลาม

จากการศึกษาภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาส พบว่าจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาสได้ให้ข้อมูลเกี่ยวกับวัฒนธรรมชัดเจนและมากที่สุด เริ่มตั้งแต่วิถีชีวิตของคนไทย ชีวิตผู้คนในวัง ข้าราชการบริพารจะมีบ้านอยู่ในวัง กลุ่มขุนนาง, เศรษฐี มีบ้านที่สร้างด้วยไม้เนื้อแข็ง และเป็นบ้านทรงไทยเรือนใหญ่ อีกส่วนหนึ่งนิยมอาศัยอยู่ในเรือนแพ ส่วนคนยากจนอาศัยอยู่ในบ้านหลังคามุงจาก ชาวจีน และชาวตะวันตก อาศัยอยู่ในอาคารแบบจีน ซึ่งคนส่วนมากจะสร้างที่อยู่ตามริมแม่น้ำ กิจวัตรประจำวัน เช่น ตักน้ำ พายเรือค้าขาย นั่งพักผ่อนอยู่กับบ้าน ขุนนางเข้าเฝ้ารับราชการในวัง ทะเลาะวิวาท พุดคุย เกี้ยวพาราสี กินอาหารด้วยมือ มีตั้งสำหรับวางภาชนะใส่อาหาร ผู้ชายนิยมสูบบุหรี่ คนส่วนมากกินหมาก การแต่งกายของขุนนางจะมีผ้าลายดอก ลายจุด

ลายตาราง นุ่งแบบโจงกระเบน ผู้ชายไม่นิยมสวมเสื้อ หากสวมเสื้อจะเป็นเสื้อแขนยาว
ไว้ผมมหาดไทย และนิยมกางร่ม ผู้หญิงห่มสไบ ห่มตะเบงมาน ผู้หญิงที่มีอายุเมื่ออยู่กับบ้าน
ไม่นิยมสวมเสื้อ นุ่งโจงกระเบน นุ่งจีบ คนไทยส่วนใหญ่เดินเท้าเปล่า มีเฉพาะขุนนาง
บางคนที่ยืนสวมรองเท้า คนจีน แต่งกายสวมเสื้อแขนยาว กางเกงขาก๊วย สวมรองเท้า
น้อยคนที่จะเดินเท้าเปล่า บางคนสวมหมวก การพักผ่อนหย่อนใจโดยการนั่งเล่นหมากรุก
เล่นทอดเต้า เล่นสกา เล่นว้าว บางวันก็ไปชมการแสดง เช่น ชมการเล่นญวนหก เล่นไม้สูง
กระบี่กระบอง ชกมวยไทย ญี่๊ว หุ่นหลวง ระบำรำฟ้อน โขน ดนตรีไทย ส่วนมากเป็นวงปี่พาทย์

นอกจากนี้ยังมีภาพสะท้อนเกี่ยวกับพระราชพิธี เช่น พระราชพิธีจรดพระนังคัลแรก
นาขวัญ พิธีไยพยาน พระราชพิธีอภิเษกสมรส พระราชพิธีพระบรมศพ สะท้อนภาพความเชื่อ
ทางพุทธศาสนา ดังนั้นจึงมีภาพคนทำบุญตักบาตร ความเชื่อในไตรภูมิพระร่วงเกี่ยวกับนรก-สวรรค์
ความเชื่อเกี่ยวกับเครื่องรางของขลัง ความเชื่อในศาสนาฮินดู มีการทำพิธีบูชาัญ ซึ่งในสมัย
รัชกาลที่ 4 เป็นช่วงที่ไทยกำลังปรับตัวให้ทันสมัยตามแบบตะวันตก แต่การเข้ามาของชาวตะวันตก
ไม่ได้ทำให้วัฒนธรรมดั้งเดิมของไทยเปลี่ยนแปลงมากนักจะมีบ้างในส่วนของชนชั้นปกครอง คือ
เปลี่ยนแปลงธรรมเนียมบางอย่าง เช่น การสวมเสื้อเข้าเฝ้า ธรรมเนียมไทย การเคารพผู้อาวุโส
ยังคงเป็นจารีตที่เคร่งครัด เด็ก ๆ จะได้รับความรักจากผู้ใหญ่ ผู้หญิงยังต้องเดินตามหลังสามีและ
เป็นคนเลี้ยงดูบุตร

ภาพสะท้อนในกลุ่มสุดท้ายคือ ภาพสะท้อนเกี่ยวกับปัญหาที่เกิดขึ้นในสังคม ได้แก่ ปัญหา
ความรักผิดเพศ (การเล่นเพื่อน) ระหว่างผู้หญิงกับผู้หญิง ปัญหาความยากจน โรคภัยไข้เจ็บ
ปัญหาการทะเลาะวิวาท ปัญหาจากการอพยพเข้ามาของชาวจีน ปัญหาการถูกขายตัวลงเป็นทาส
รวมทั้งราชภัยที่ประชาชนได้รับ

จะเห็นว่าภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาส สามารถสะท้อนเรื่องราวทางสังคม
สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เห็นเป็นรูปธรรมอย่างชัดเจน และเมื่อได้นำมา
ศึกษาวิเคราะห์ร่วมกับเอกสารประวัติศาสตร์ที่เกี่ยวข้องยิ่งทำให้ระบุได้ว่า ข้อมูลจากภาพจิตรกรรม
ฝาผนังวัดมณีมาวาส ให้ข้อมูลส่วนใหญ่ที่ถูกต้อง ซึ่งนักประวัติศาสตร์ไม่ควรละเลยที่นำข้อมูลจาก
ภาพจิตรกรรมมาศึกษาประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะในส่วนที่เป็นประวัติศาสตร์สังคมวัฒนธรรม

การศึกษาครั้งนี้มีข้อจำกัดหลายประการ เช่น การตีความในเนื้อหาของภาพบางครั้งต้อง
แยกให้ออกระหว่างเนื้อหาที่เกี่ยวข้องกับเรื่องพุทธประวัติ กับเรื่องที่ต้องศึกษา บางภาพไม่ชัดเจน

ไม่สามารถตีความได้ หรือปัญหาในการแยกภาพที่แสดงข้อเท็จจริงกับภาพที่จิตรกรได้เขียนขึ้นตามจินตนาการ ผู้เขียนจึงต้องมีการศึกษาหาความรู้เกี่ยวกับจิตรกรรม สถาปัตยกรรม รวมทั้งความรู้ทางด้านสังคมวิทยาและมนุษยวิทยา เพื่อนำมาใช้ในการวิเคราะห์ นอกจากนี้ยังมีข้อจำกัดในด้านเอกสารข้อมูลที่ไม่ได้ตามภาพ ข้อจำกัดของเวลา ซึ่งผู้เขียนได้ศึกษาครอบคลุมเนื้อหากว้างมาก ด้วยเหตุผลที่ว่าต้องการพิสูจน์ให้เห็นว่าจิตรกรรมฝาผนังสามารถให้ข้อมูลทางประวัติศาสตร์สังคม วัฒนธรรม ในขณะที่เอกสารทางประวัติศาสตร์ ไม่ได้กล่าวถึง ภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตวาส ยังสามารถนำมาเป็นข้อมูลเพื่อศึกษาในสาขาอื่น ๆ ได้อีก เช่น สาขามนุษยวิทยา และสังคมวิทยา ประวัติศาสตร์ศิลปะ หรือศึกษาเปรียบเทียบกับจิตรกรรมฝาผนังในยุคนั้นด้วย

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

1. เอกสารชั้นต้น (Primary Sources)

1.1 เอกสารที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

จดหมายเหตุแห่งชาติ, กอง. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 4 กระทรวงพระกลาโหม
มร.4 รล-กท/1 เรื่อง สารตราว่าด้วยเกณฑ์เครื่องพระเมรุมาศ รัชกาลที่ 3
(จ.ศ.1213).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 4 กระทรวงพระกลาโหม ม.ร.4 รล-กท/17
เรื่อง สารตราว่าด้วยนาตั้งภาษีเงิน นคร ทุ่งหนึ่ง 4 เมือง (จ.ศ.1221).

หอสมุดแห่งชาติ. เลขที่ 27 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1213.

_____. เลขที่ 108 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1219.

_____. เลขที่ 72 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1221.

_____. เลขที่ 76 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1222.

_____. เลขที่ 148 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ.1225.

1.2 เอกสารที่ตีพิมพ์แล้ว

กริสวอลล์, อเล็กซานเดอร์ปี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้ากรุงสยาม ทรงแปล โดย

สุภัทรดิศ ดิศกุล มจ. พระนคร : มหามงกุฎราชวิทยาลัย, 2508.

คุรุสภา, องค์การค้ำของ. ประชุมพงศาวดารเล่ม 3 ภาค 31 และภาค 4 ตอนต้น

พงศาวดารเมืองสงขลา กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของคุรุสภา, 2506.

_____. ประชุมพงศาวดารเล่มที่ 14 ภาคที่ 22-25 กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของคุรุสภา,
2506.

_____. "พงศาวดารเมืองสงขลา," ประชุมพงศาวดารเล่มที่ 30 ภาคที่ 50(ต่อ)-53
กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของคุรุสภา, 2511.

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ "ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ.2394-2404,"

ในงานพระราชทานเพลิงศพพระมหาโพธิวงศาจารย์อินโชตเถระ ธนบุรี : โรงพิมพ์
ดำรงธรรม, 2511.

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ "ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ.2405-2411,"

ในงานพระราชทานเพลิงศพพระมหาโพธิวงศาจารย์อินโชตเถระ ธนบุรี :

โรงพิมพ์ดำรงธรรม, 2511.

_____. พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 1. กรุงเทพฯ :
องค์การคำของคุรุสภา, 2506.

_____. พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 2. กรุงเทพฯ :
องค์การคำของคุรุสภา, 2506.

_____. พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม 3. กรุงเทพฯ :
องค์การคำของคุรุสภา, 2506.

ดำรงราชานุภาพ สมเด็จพระยา ความทรงจำ กรุงเทพฯ : แพรวพิทยา, 2514.

_____. สาส์นสมเด็จพระ เล่ม 2 กรุงเทพฯ : องค์การคำของคุรุสภา, 2506.

_____. สาส์นสมเด็จพระ เล่ม 8 กรุงเทพฯ : องค์การคำของคุรุสภา, 2506.

_____. สาส์นสมเด็จพระ เล่ม 12 กรุงเทพฯ : องค์การคำของคุรุสภา, 2506.

_____. สาส์นสมเด็จพระ เล่ม 22 กรุงเทพฯ : องค์การคำของคุรุสภา, 2506.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา (ข้า บุนนาค) พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุด

แห่งชาติ รัชกาลที่ 3 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และรัชกาลที่ 4

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2506.

เบาริง, เซอร์ จอห์น บันทึกรายวันของ เซอร์ จอห์น เบาริง แปลจาก The Kingdome
and People of Siam vol.2 โดย นันทนา ตันติเวสส์ กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร,
2532.

บริดส์, วิลเลียม แอล. สยามแต่ปางก่อน. กรุงเทพฯ : สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัย
ธรรมศาสตร์, 2529.

เบญจมาศ พลอินทร์. วรรณคดีชนบระเพณี พระราชพิธีสิบสองเดือน กรุงเทพฯ :

ไอลิเยนส์, 2523.

ปากส์, แฮรี่ เอกสารของนายแฮรี่ ปากส์ กรุงเทพฯ : เจริญผล, 2518.

ปาลเลอกัวซ์, ฌอง แบบติสส์ สังฆราช บันทึกเรื่องมิสซังแห่งกรุงสยาม แปลโดย เพียงฤทัย

วาสนาบุญมา กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2524.

ปาลเลอกัวซ์, สังฆราช เล่าเรื่องกรุงสยาม กรุงเทพฯ : ก้าวหน้า, 2506.

มอฟแพท, เอ็มบ็อด โลว์ แผ่นดินพระจอมเกล้า แปลโดย นิจ ทองโสภิต กรุงเทพฯ :

สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2520.

ศิลปากร, กรม กฎหมายตราสามดวง กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2521.

หนังสือจดหมายเหตุ(บางกอกกรีคอรี่เตอร์) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้พิมพ์

พระราชทานเพลิงศพ นายสมหมาย ชุนตระกูล ฅ.เมรุหลวงหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์
วัดเทพศิรินทราวาส 25 ธันวาคม 2536. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิคชิ่ง
จำกัด, 2537.

แฮร์ริส, เทาเซนต์ บันทึกกรายวันของเทาเซนต์ แฮร์ริส แปลโดย นันทา วรเนติวงศ์ กรุงเทพฯ :

กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ ,2515.

2.2 เอกสารขึ้นรอง

กุลาบ อายะติวัลดี กรุงเทพฯ : สมาคมมิตรภาพญี่ปุ่น-ไทย, 2538.

เกษม บุญศรี ประเพณีทำบุญเนื่องในพระพุทธศาสนา กรุงเทพฯ : ครูสภา ลาดพร้าว, 2538.

กฤษณศักดิ์ กัณฐสุทธิ การศึกษาสภาพชีวิตความเป็นอยู่ของคนไทยสมัยรัชกาลที่ 3 จากภาพ

จิตรกรรมฝาผนังในกรุงเทพมหานคร. วิทยานิพนธ์ ศศม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัย

ศิลปากร, 2529 อัดสำเนา.

ขจร สุขพานิช ฐานันดรไพร่ กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์กรุงธนฯ 2525.

ขอนแก่น, มหาวิทยาลัย การสัมมนาทางวิชาการบางเรื่อง : สิ่งแห่งเร้นในจิตรกรรมฝาผนังอีสาน

ขอนแก่น : มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2527.

คณะกรรมการจัดงานสมโภชกรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี ประวัติศาสตร์กรุงรัตนโกสินทร์ เล่ม 2

รัชกาลที่ 4 - พ.ศ. 2475 กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, 2525.

คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร สมุดภาพสถาปัตยกรรมกรุงรัตนโกสินทร์

กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2525.

คึกฤทธิ์ ปราโมช คำบรรยายพื้นฐานอารยธรรมไทย กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์,

2516.

เคิร์ก, เจ เวโนลด์ส ประวัติศาสตร์สังคมคืออะไร กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์,

2527.

จรัญ พรหมอยู่ สังคมและวัฒนธรรมไทย กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, 2523.

ฉวีวรรณ วรรณประเสริฐ สังคมไทย กรุงเทพฯ : แพรวพินยา, 2522.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา และสมภพ มานะรังสรรค์ (บรรณาธิการ) ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย

จนถึง พ.ศ.2484 กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2527.

ชาเลื่อง วุฒิจันทร์ และคนอื่น ๆ ศาสนพิธี : คู่มือทบทวนเพื่อคุณครูสำหรับพุทธศาสนิกชน

กรุงเทพฯ : ชูติมาการพิมพ์, 2526.

ชัย เรื่องศิลป์ ประวัติศาสตร์ไทยสมัยโบราณก่อนศตวรรษ 25 กรุงเทพฯ : อมการพิมพ์

_____. ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.2352-2453 ด้านสังคม กรุงเทพฯ : บ้านเรื่องศิลป์,
ม.ป.ป.

_____. ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ.2352-2453 ด้านเศรษฐกิจ กรุงเทพฯ :
ไทยวัฒนาพานิช, 2527.

ชาลี ศิลปรัตน์ การสร้างบ้านแปลงเมืองสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ม.ป.ท. 2532.

โชติ กัลยาณมิตร พจนานุกรมสถาปัตยกรรมและศิลปเกี่ยวเนื่อง กรุงเทพฯ : ศิริมิตรการพิมพ์,
2518.

ณรงค์ พ่วงพิศ และพลศักดิ์ จิรากรศิริ (บรรณาธิการ) สังคมไทยใน 200 ปี กรุงเทพฯ :
มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2526.

ตราฐ สุวรรณานนท์ ปัญหาเศรษฐกิจและการเมืองของไทยหลังจากทำสัญญาเบาริงกับอังกฤษ
ใน พ.ศ.2398 จนถึงปี พ.ศ.2453 ปริญญานิพนธ์ กศม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัย
ศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร, 2518 อัดสำเนา.

นฤมล อีรวัฒน์ พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524 อัดสำเนา.

นันทิยา สว่างวุฒิธรรม. การควบคุมกำลังคนในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการจัดเกณฑ์ทหาร
(พ.ศ.2325-2445). วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
2524 อัดสำเนา.

นิธิ เอียวศรีวงศ์ ปากน้ำและใบเรือ กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, 2527.

นีล, เพรเดอริค อาร์เธอร์ ชีวิตความเป็นอยู่ในกรุงสยามในทัศนะของชาวต่างประเทศระหว่าง
พ.ศ.2383-2384 (ค.ศ.1840-1841) แปลโดย สีนวง สุวรรณโกศล กรุงเทพฯ :
กรมศิลปากร, 2525.

นกุล ชมภูนิส บ้านไทยเอกลักษณ์ของชาติ กรุงเทพฯ : โอ.เอส.พรินติ้งเฮาส์, 2530.

เน่งน้อย ศักดิ์ศรี ม.ร.ว. และคนอื่น ๆ องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์

กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534.

บังอร ปิยะพันธ์ ประวัติศาสตร์ไทยการปกครอง สังคม เศรษฐกิจและความสัมพันธ์กับต่างประเทศ

ก่อนสมัยกรุงสุโขทัยจนถึง พ.ศ.2475 กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, 2538.

บัณฑิต อินทรชัยศรี. พระบรมราชาบายด้านการปกครองที่เกี่ยวกับการสร้างความมั่นคงภายใน

พระราชอาณาจักรพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2394-2411).

ปริญดาพนธ์ กศ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร,
2521 อัดสำเนา.

บุญรอด แก้วกัณหา. การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น(2325-2411).

วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2517 อัดสำเนา.

ปัญญา บริสุทธิ์ การศึกษาสภาพสังคมไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว : จาก

เอกสารทางวรรณคดีในสมัยต้น กรุงเทพฯ : สถาบันไทยคดี

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2525.

ปรัตตา เจริญเผ่ากอนันต์กุล ภาษาของจิตรกรรมไทย : การศึกษาทัศนภาพและความหมาย

ทางสังคมวัฒนธรรมของจิตรกรรมพุทธศาสนาด้านรัตนโกสินทร์ กรุงเทพฯ : สถาบัน

ไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2536.

ประยูร อุลชาภูะ จิตรกรรมสมัยรัตนโกสินทร์ โดย น.ณ. ปากน้ำ (นามแฝง) กรุงเทพฯ :

เมืองโบราณ, 2538.

_____. แบบแผนบ้านเรือนในสยาม โดย น.ณ. ปากน้ำ (นามแฝง) 2538.

_____. พจนานุกรมศิลป์ โดย น.ณ.ปากน้ำ (นามแฝง) กรุงเทพฯ : กรุงเทพมหานครการพิมพ์,
2522.

ปิยะจักร ปิตะวรวงษ์ ระบบไพร่ในสังคมไทย พ.ศ. 2411-2453 กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัย

ธรรมศาสตร์, 2526.

ประสิทธิ์ พึ่งวินิจัย "เรื่องรณนเมืองไทย," ในอนุสรณ์งานพระราชทานเพลิงศพนายแดง

เรืองวิเศษ กรุงเทพฯ : ร.ส.พ., 2500.

พงศ์ธิดา เกษมสิน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการธำรงฐานะพระมหากษัตริย์

วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2531 อัดสำเนา.

- พวงผกา คูโรวาท คู่มือประวัติเครื่องแต่งกาย กรุงเทพฯ : รวมสาส์น, 2535.
- ภารดี มหาขันธ์ รัตนโกสินทร์ยุคปรับปรุงประเทศ (พ.ศ.2394-2475) กรุงเทพฯ :
ไทยวัฒนาพานิช, 2527.
- มานิสา ปิยะสิงห์ ศึกษาลักษณะสังคมไทย : วิเคราะห์จากบทบาทของโขนในกฎหมายตราสามดวง
ปริญญานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2523 อัดสำเนา.
- เมืองโบราณ บริษัท ชุดจิตรกรรมฝาผนังในประเทศไทยวัดมัสยิดมาวาส กรุงเทพฯ :
เมืองโบราณ, 2529.
- ราชบัณฑิตยสถาน พจนานุกรมศัพท์ศิลปกรรม กรุงเทพฯ : ราชบัณฑิตยสถาน, 2530.
- ราชวดี งามสง่า สารคดีมรดกวัฒนธรรมไทย:เรือไทยสมัยโบราณ กรุงเทพฯ :
ต้นอ้อ, 2535.
- ลาพรรณ น่วมบุญลือ สิทธิและหน้าที่ของสตรีตามกฎหมายไทยในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์
วิทยานิพนธ์ อ.ม. กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2519 อัดสำเนา.
- ลาวัญย์ โชตามระ เมืองไทยสมัยก่อน กรุงเทพฯ : กราฟิคอาร์ต, 2522.
- ลิขิต อีร์เวคิน วิวัฒนาการการเมืองการปกครองของไทย กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์
มหาวิทยาลัย, 2530.
- วันทนี สงศิริ การขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ปริญญานิพนธ์
อ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2525 อัดสำเนา.
- วริยา ศิวะศรียานนท์ และทวีวัฒน์ บุญทริวิวัฒน์ บุคลิกภาพและลักษณะนิสัยของคนไทยในทศวรรษ
ของชาวตะวันตกสมัยอยุธยา-พ.ศ.2475 กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2523.
- วิเชียรศิริ พระยา(ชม) "พงศาวดารเมืองสงขลา ภาคที่ 2" อนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ
เรือตรีธนา ฅ สงขลา กรุงเทพฯ : บริษัทประยูรวงศ์, 2529.
- วิยะดา ทองมิตร การใช้แรงงานของชาวจีนในสังคมไทย พ.ศ.2325-2453 ปริญญานิพนธ์
อ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2527 อัดสำเนา
- _____. จิตรกรรมแบบสากล สกulpt ข้างขวักอินโข่ง กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2522.
- วุฒิชัย พูลศิลป์ การปฏิรูปการศึกษานสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กรุงเทพฯ :
ไทยวัฒนาพานิช, 2529.
- เวงส์, เคลาส์ เยอรมันมองไทย กรุงเทพฯ : ศักดิ์สยาม, 2520.

- เวลส์, ควอริช การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แปลโดย กาญจน์ สมเด็จพระติกุล และยุพา ชุมจันทร์ กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2527.
- ศิลป์ พีระศรี ศิลป์ไทยรวมบทความทางศิลป์ กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ 2516.
- ศิลปากร กรม กองการสังคีต นาฏดุริยางค์ศิลป์ไทยสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2525.
- _____. กองจดหมายเหตุแห่งชาติ จดหมายเหตุการอนุรักษ์ กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2525.
- _____. ประวัติวัดมณีมาวาส และนาชมพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติมณีมาวาส(ภัทรศิลปสังวร) กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, 2525.
- _____. พระอภัยมณี คำกลอนของสุนทรภู่ฉบับหอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2514.
- _____. รายงานการติดตามผลและบำรุงรักษาจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีมาวาส (พระอุโบสถ ศาลาถ้ำ) ตำบลบ่อตอง อำเภอเมือง จังหวัดสงขลา กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2533.
- สำนักนโยบาย และแผนกรุงเทพมหานคร กรุงเทพมหานคร 2527 กรุงเทพฯ : เอ็ม ไอ ซี ครีเอชั่น จำกัด, 2527.
- สน สีมাত্রัง จิตรกรรมฝาผนังสกุลช่างรัตนโกสินทร์ กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, 2522.
- สมชาติ มณีโชติ จิตรกรรมไทย กรุงเทพฯ : โอเดียนสโตร์, 2523.
- สมบัติ พลายน้อย เกร็ดโบราณคดีประวัติศาสตร์ โดย ส.พลายน้อย (นามแฝง) กรุงเทพฯ : รวมสาส์น, 2534.
- สมพงษ์ เกรียงไกรเพชร ประเพณีไทยและเรื่องน่ารู้ กรุงเทพฯ : แพรวพิทยา, 2514.
- สกินเนอร์, จี วิลเลียม สังคมจีนในประเทศไทย:ประวัติศาสตร์เชิงวิเคราะห์ แปลโดย พรณี จิตรพลรักษ์และคนอื่น ๆ กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2529.
- สงวน อึ้งคง สิ่งแรกในเมืองไทย เล่ม 3 กรุงเทพฯ : แพรวพิทยา, 2516.
- สมิธ, มัลคอล์ม ราชสำนักสยามในทศวรรษของหมอสมิธ แปลโดย ศกุลรัตน์ ธาราคักดี กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2537.

สุนันท์ ไชยเมส สภาพทางเศรษฐกิจและสังคมในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
 ปรีชญานิพนธ์ กศ.ม. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร,
 2524.

สุพิศรา สุภาพ สังคมและวัฒนธรรมไทย กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2520

_____. สังคมวิทยา กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช 2529.

แสง จันทรงาม ศาสนศาสตร์ กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2534.

อดิน รพีพัฒน์ ม.ร.ว. สังคมไทยสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2325-2416 แปลโดย

ม.ร.ว. ประกายทอง ลีวิสุขและพรณี จัตรพลรักษ์ กรุงเทพฯ : มูลนิธิโครงการ
 ตาราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2527.

อนูมานราชธน พระยา ชีวิตชาวไทยสมัยต้น และการศึกษาเรื่องประเพณีไทย กรุงเทพฯ :

กรมศิลปากร, 2531

_____. ลัทธิ-ศาสนา โดย เสฐียรโกเศศ (นามแฝง) กรุงเทพฯ : บรรณาคาร, 2516.

อรุณศักดิ์ กิ่งมณี "ทอระฆังสมัยรัตนโกสินทร์," ศิลปากร 37(3)5, พฤษภาคม-มิถุนายน, 2537.

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก

ภาพวาดบนฝาผนังวัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหาร

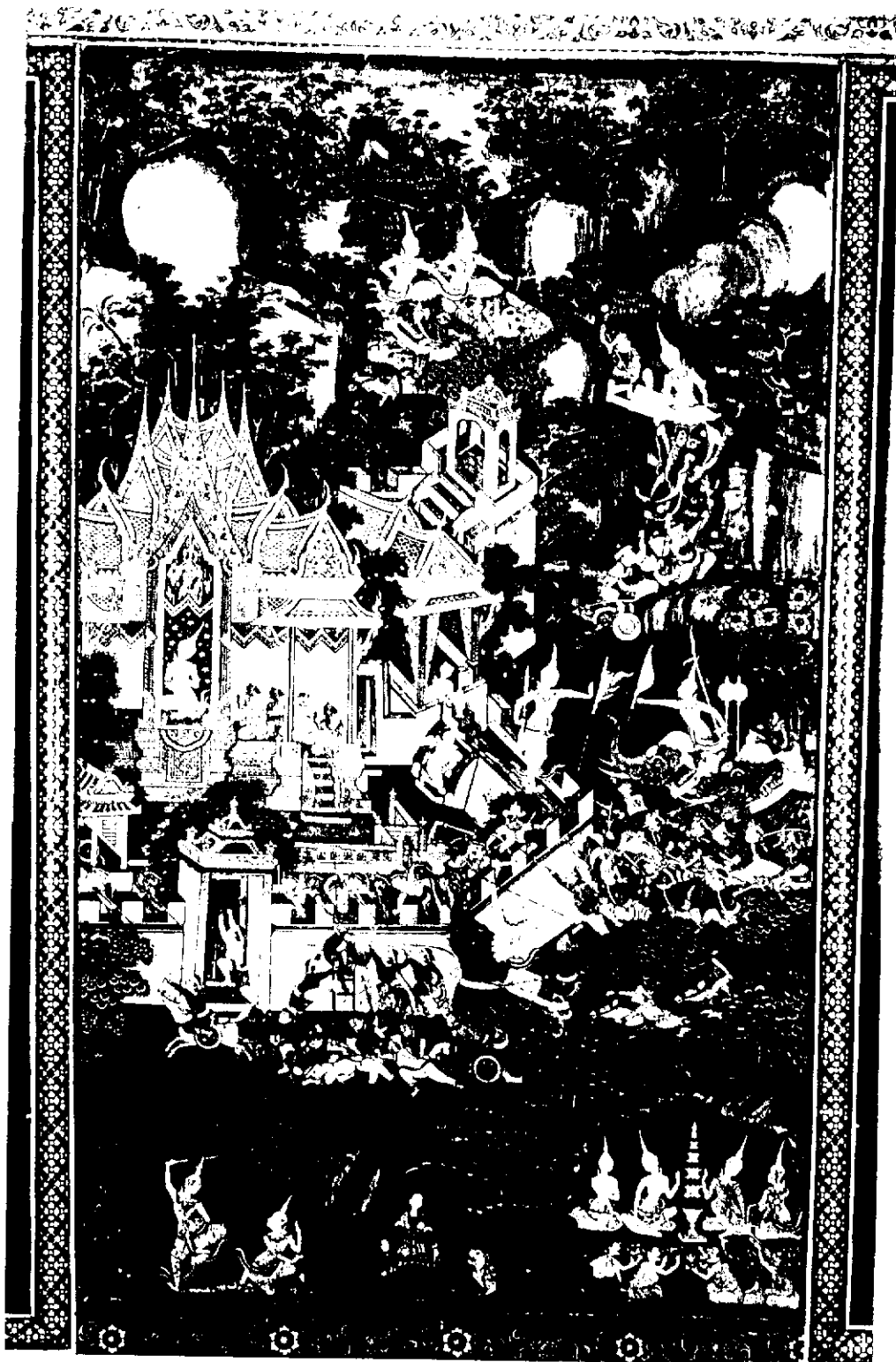
Figure 1. The temple of the goddess of the city of the gods.

Figure 1. A view of the temple complex of the 13th century.

ภาพพระที่นั่งวิมานเครื่องลายคราม วัดพระศรีรัตนศาสดาราม 4 มิติ

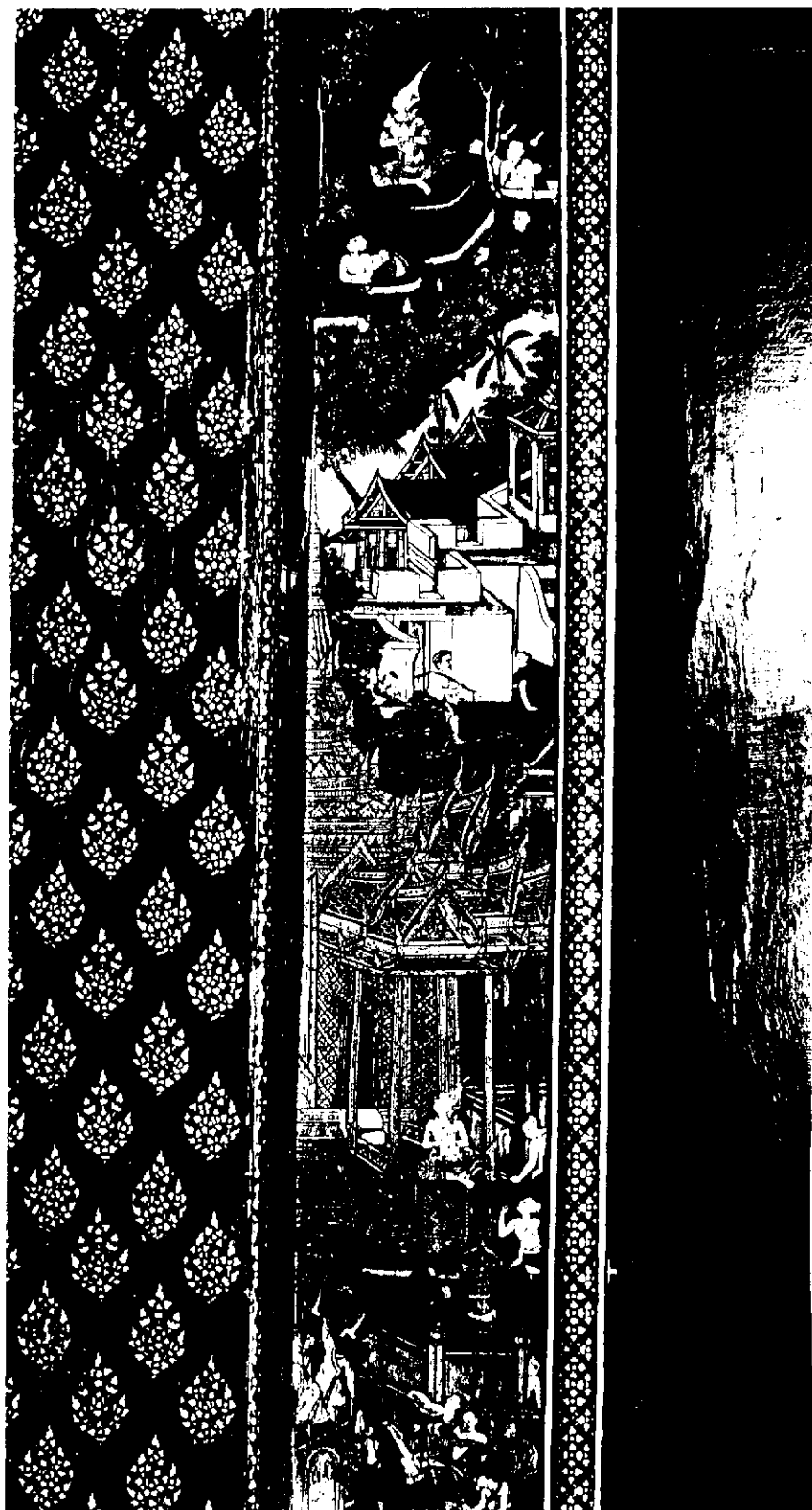
ព្រះវិហារ ០៤៧ ទីស្ថានព្រះពុទ្ធនៃ ១ វត្តភ្នំ

วัดพระศรีรัตนศาสดาราม (วัดพระแก้ว)

ภาพที่ 649 วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม 7 (วัดโพธิ์)

ภาพวาดจากสมุดภาพโบราณ เรื่อง 8 ภาพ

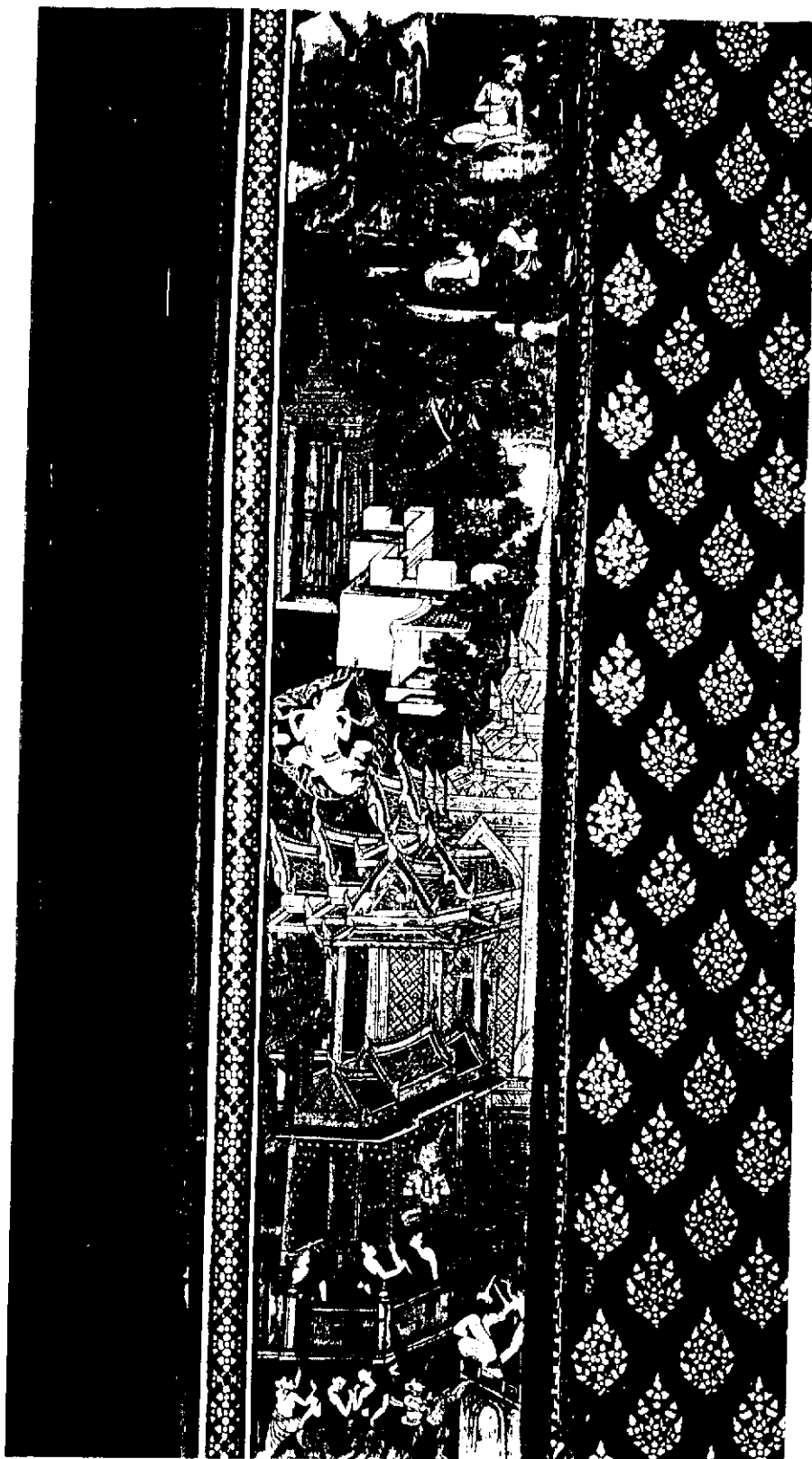

Figure 9: A vertical section of a temple or palace structure, showing multiple levels and figures.

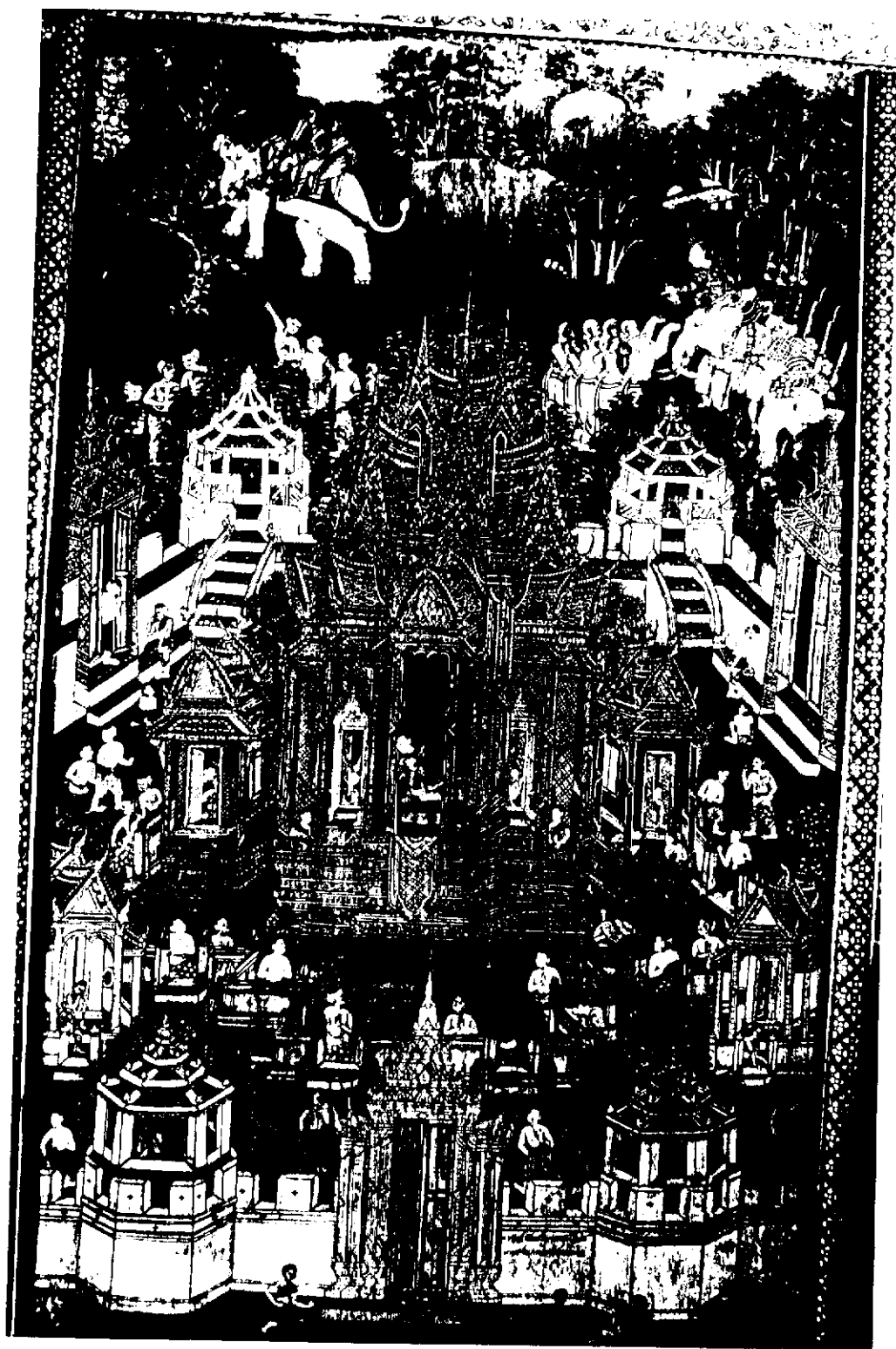
Figure 1. The architectural complex of the Temple of the Earth.

រូបភាពទី ៦៥៣ : រូបភាពទី ៦៥៣ : រូបភាពទី ៦៥៣ : រូបភាពទី ៦៥៣ : រូបភាពទី ៦៥៣

ภาพพระอุโบสถ 654 วัดพนมปรัง กรุงเทพมหานคร. ม้วนที่ 12 หน้า 11

ภาพพิมพ์ไม้ 655 วัดพระพนัญเชิง จังหวัดสุพรรณบุรี 13 มีนาคม

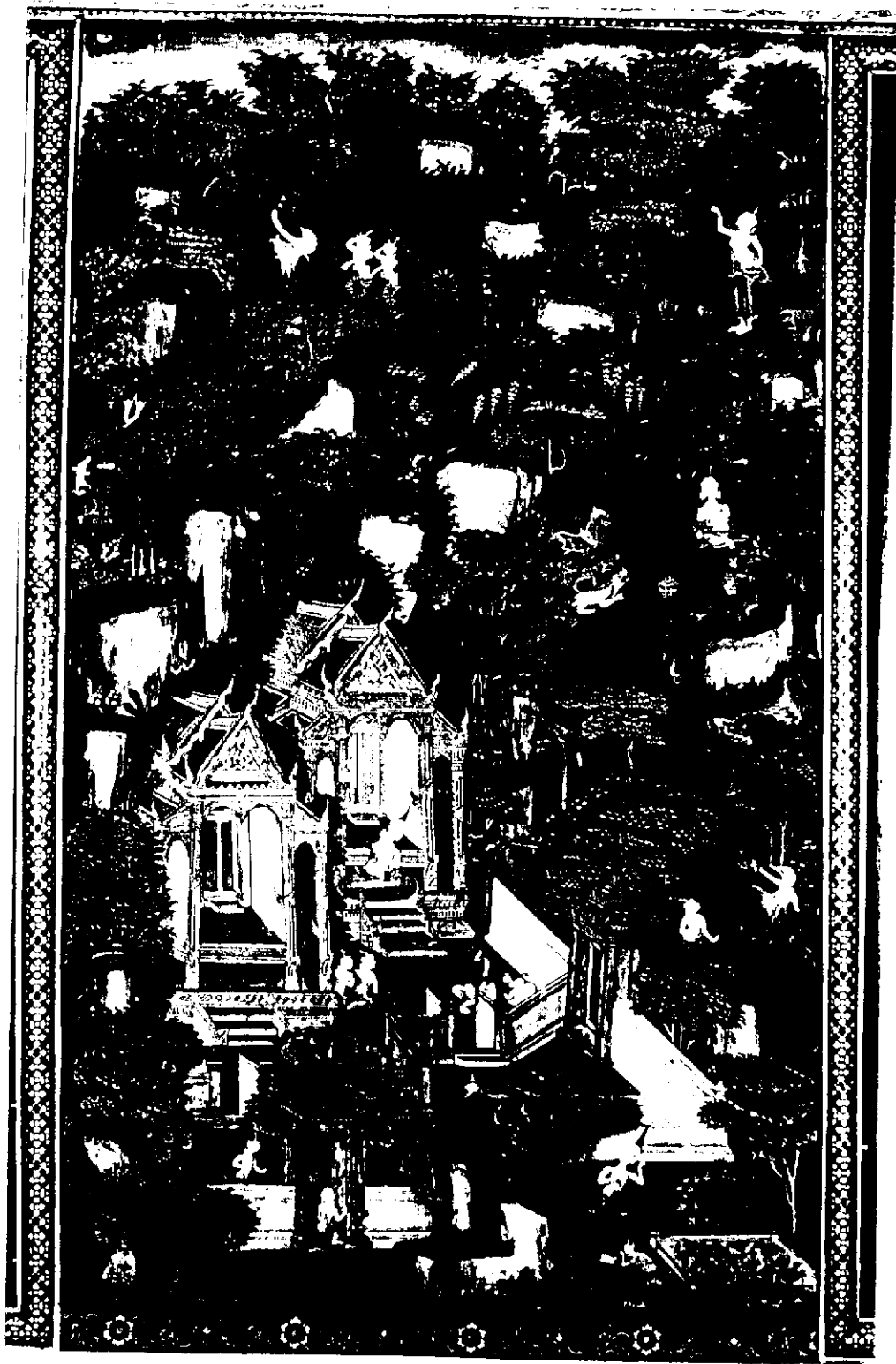

ภาพพระที่นั่ง 656 - วัดมิ่งเมือง จังหวัดมุกดาหาร (วัดมิ่งเมือง) 14 มิถุนายน

ภาพประกอบที่ 657 ตอหน้ ๑. วัดป่าเลไลยก์ วัดป่าเลไลยก์ จังหวัดสุพรรณบุรี 15 มิถุนายน

ตอหน้ ๑. วัดป่าเลไลยก์ วัดป่าเลไลยก์

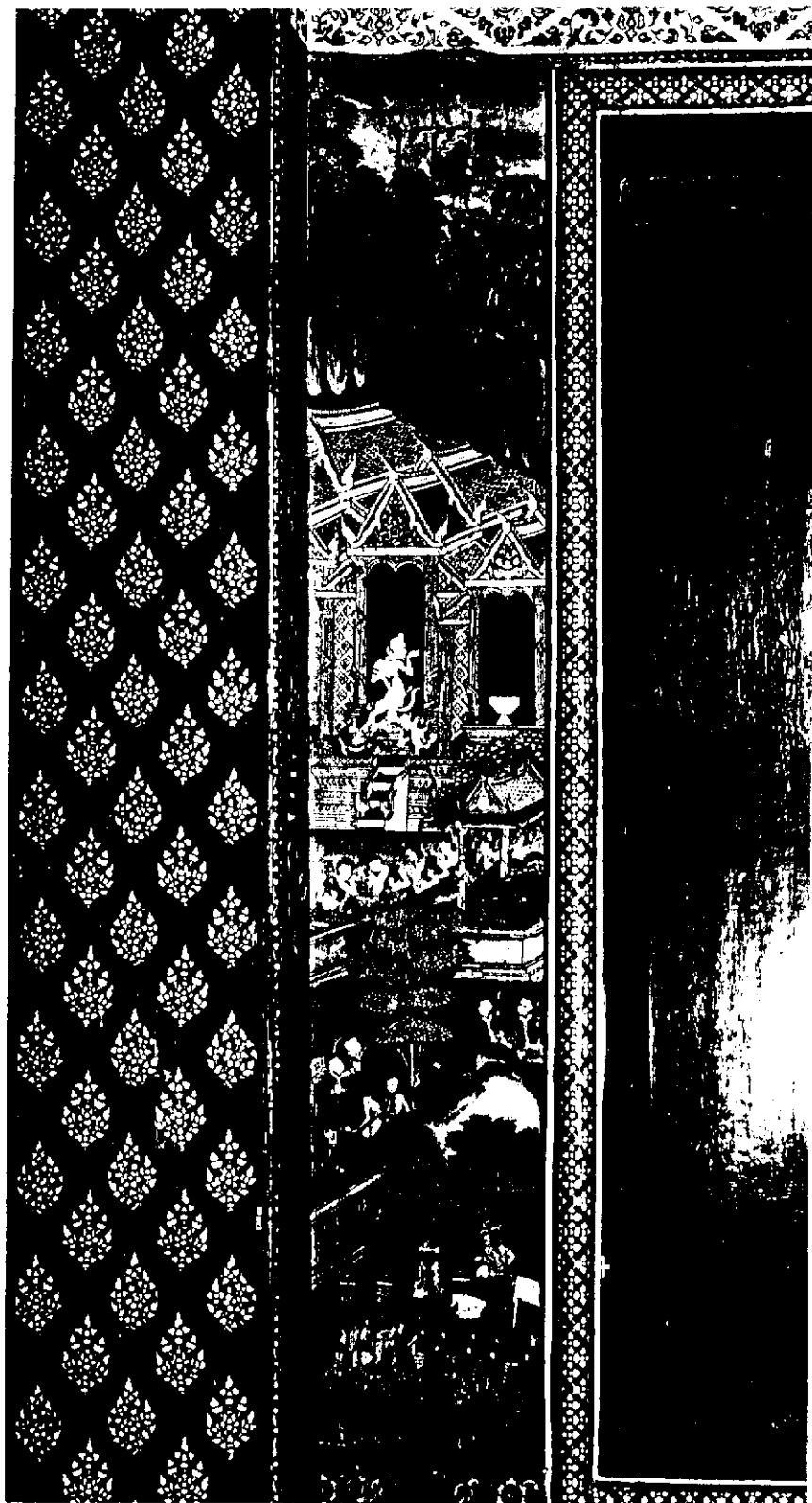
ภาพพระวิหาร 659 ภาพพระวิหารวัดพระแก้ว กรุงเทพฯ หน้า 17 ใต้ภาพ

ภาพพระวิหาร 659 ภาพพระวิหารวัดพระแก้ว กรุงเทพฯ

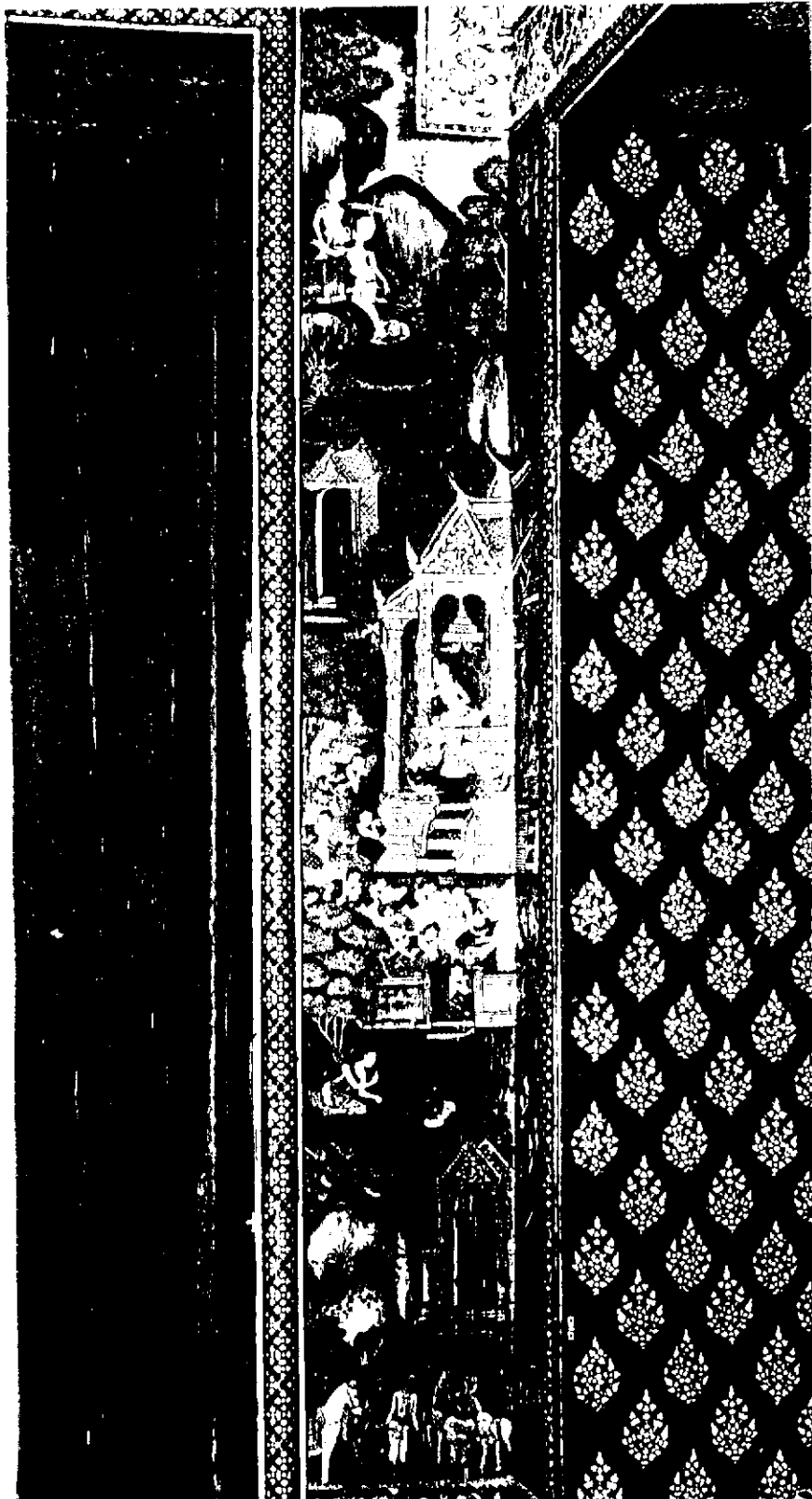

ภาพประกอบ 660 วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ราชวรมหาวิหาร กรุงเทพมหานคร 18 มีนาคม 2564

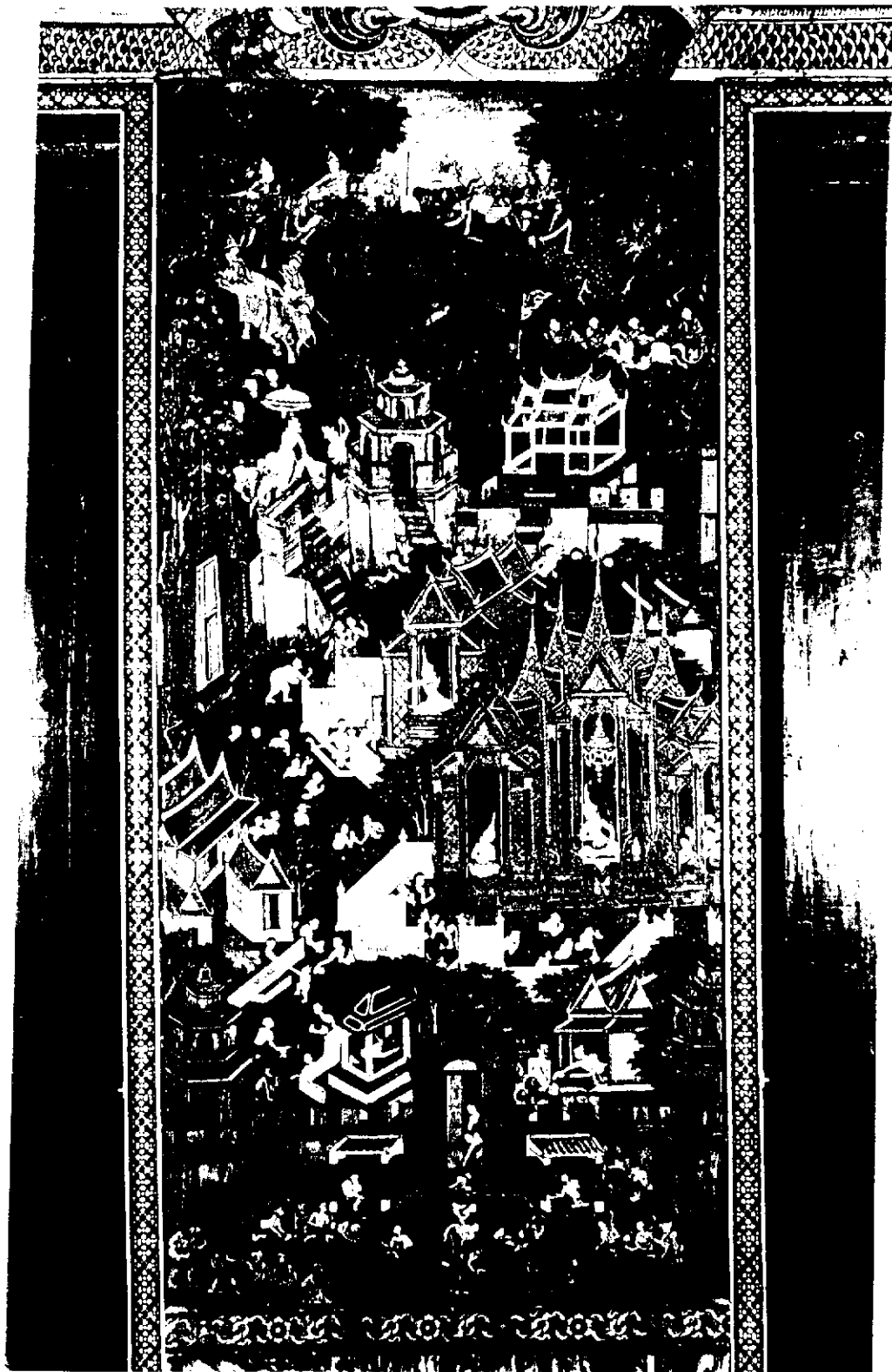
วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม ราชวรมหาวิหาร กรุงเทพมหานคร

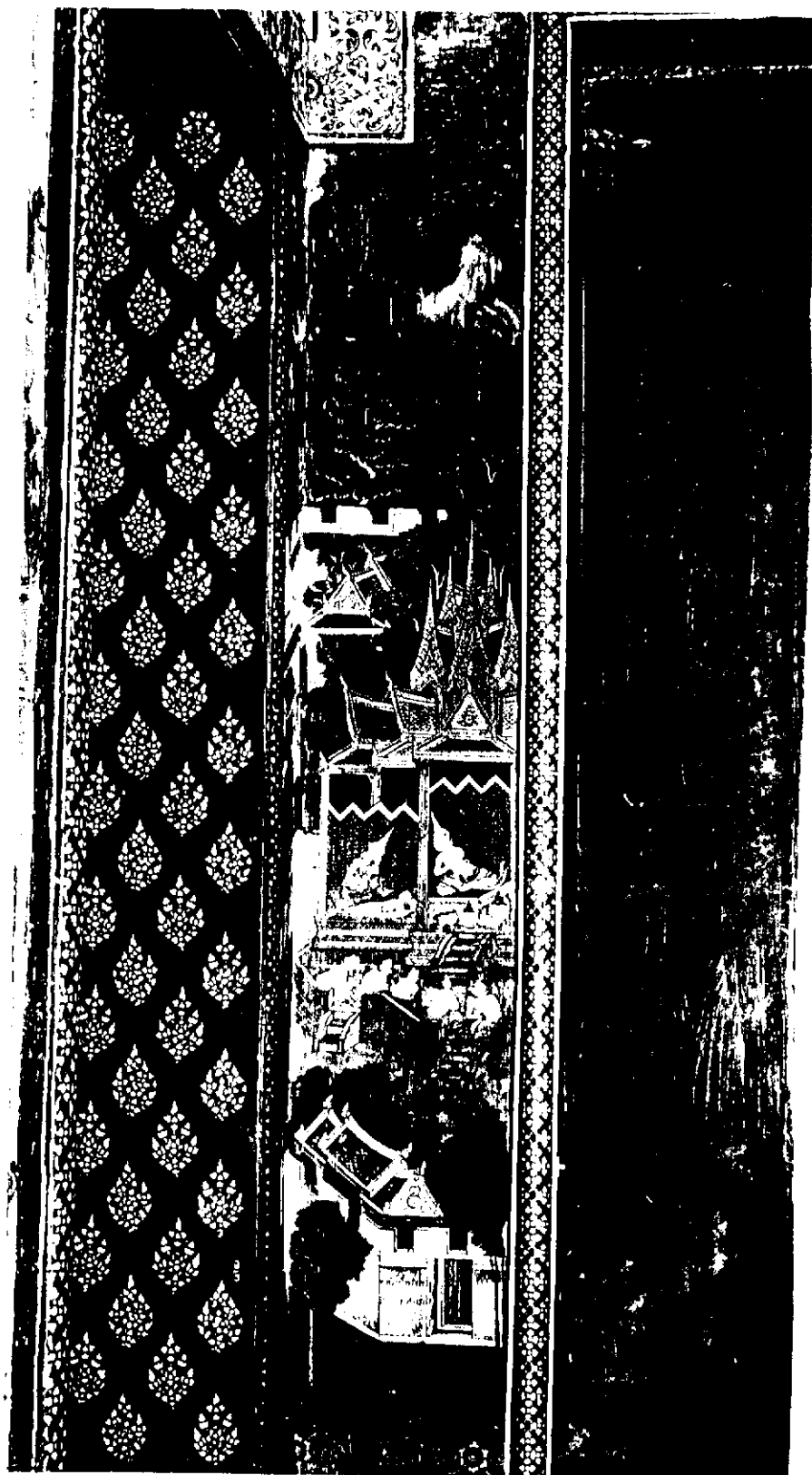
ภาพปกหน้า 661 วัดรัตนวงศาภิบาล กรุงเทพมหานคร 19 มีนาคม

ปกหน้า เล่ม 662 : หนังสือนิทานพื้นบ้านอีสาน มี 20 หน้า, 1960

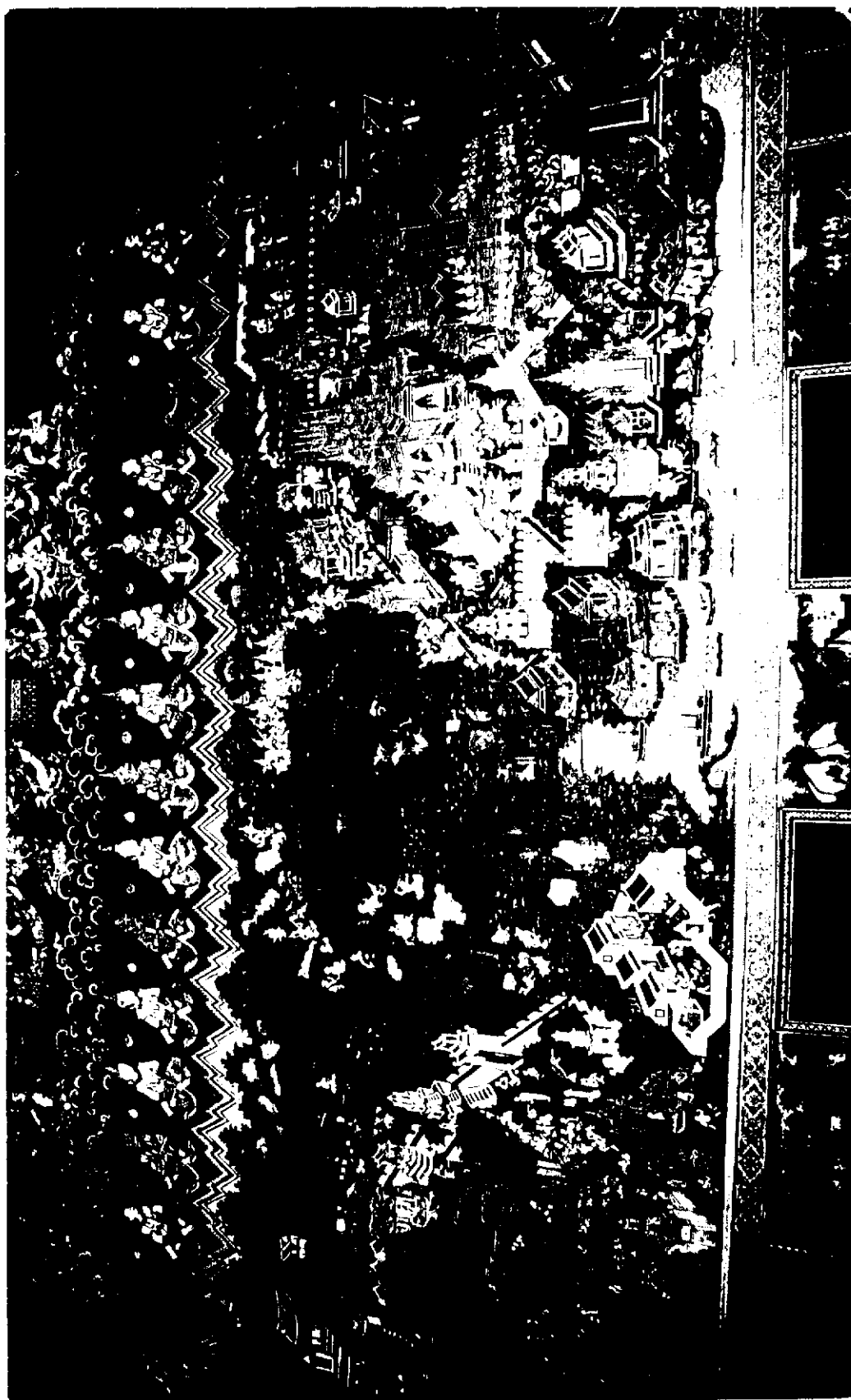
ภาพเขียน 663 : วัดพระธาตุ วัดพระธาตุเจ้าเมืองเชียงใหม่ 21 มิถุนายน 2501

Manuscript 664, folio 10v, showing a miniature of a fortified city.

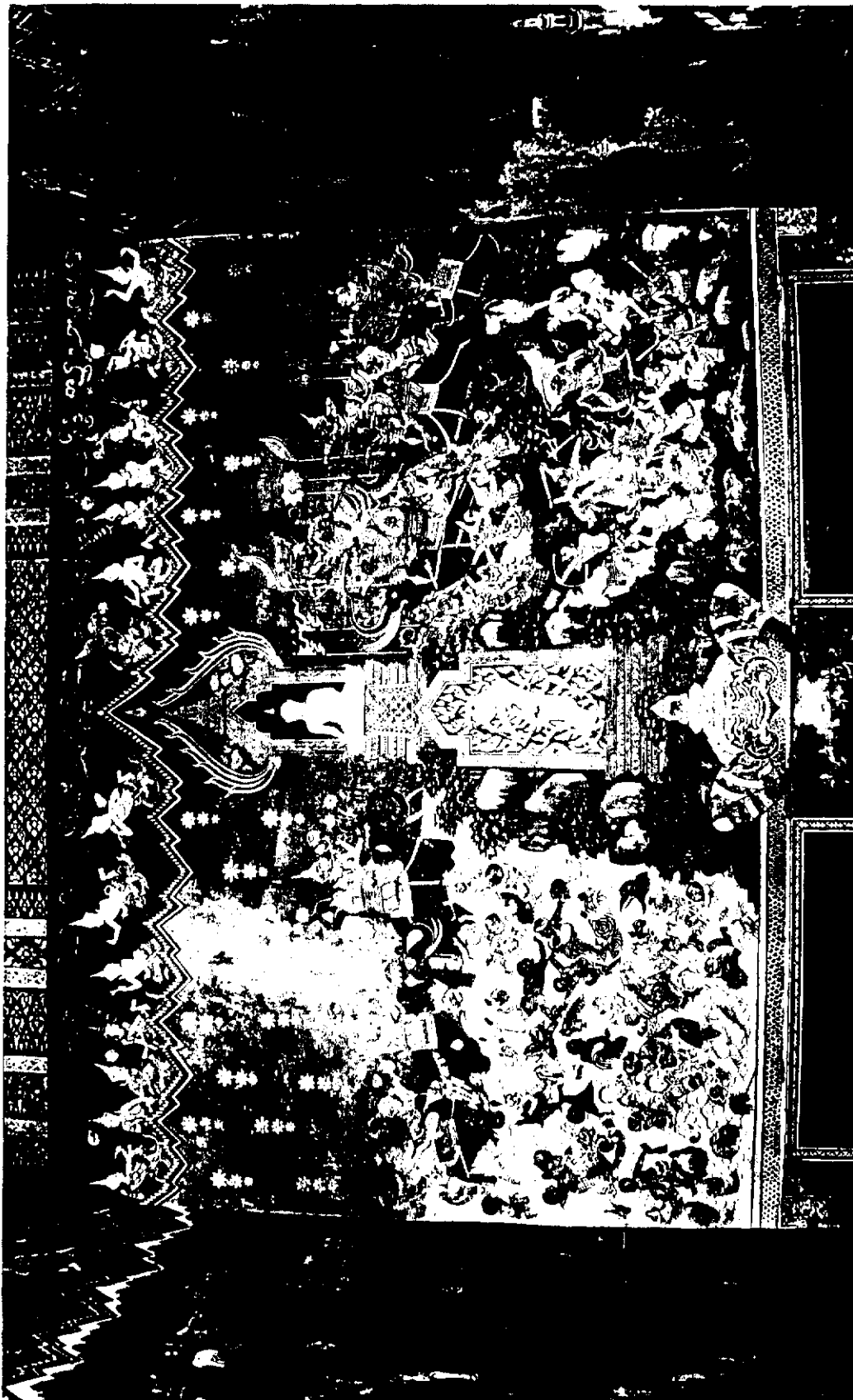
ภาพประกอบ 665 เนิ้งบนเกิดเหนือ

ภาพประกอบ 666 พระที่นั่งอเนกูปถัมภ์

ภาพประกอบ 667 ผืนงบนทิดเหนือ

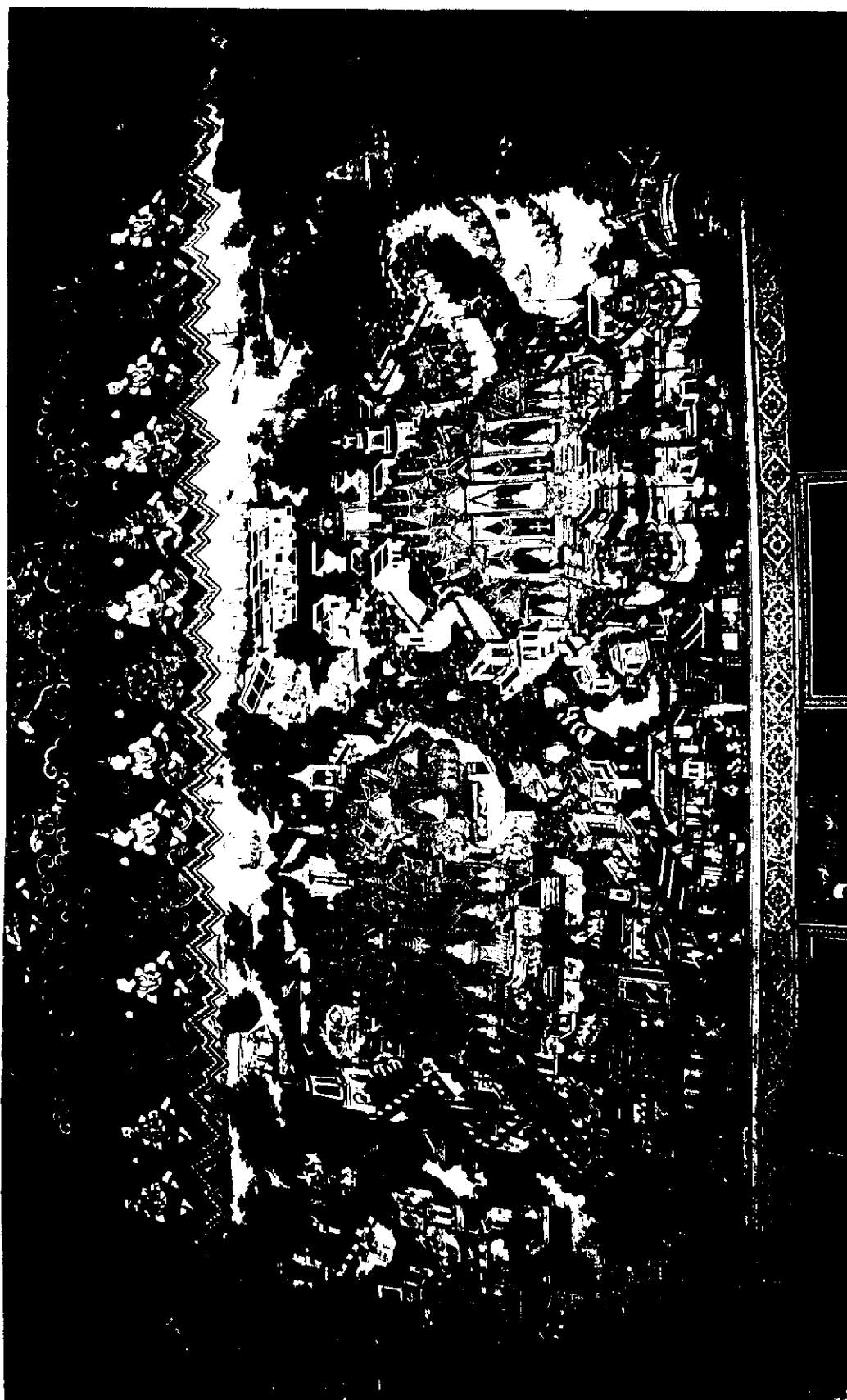
ภาพประกอบ 668 เก๋งบนทิศตะวันตก

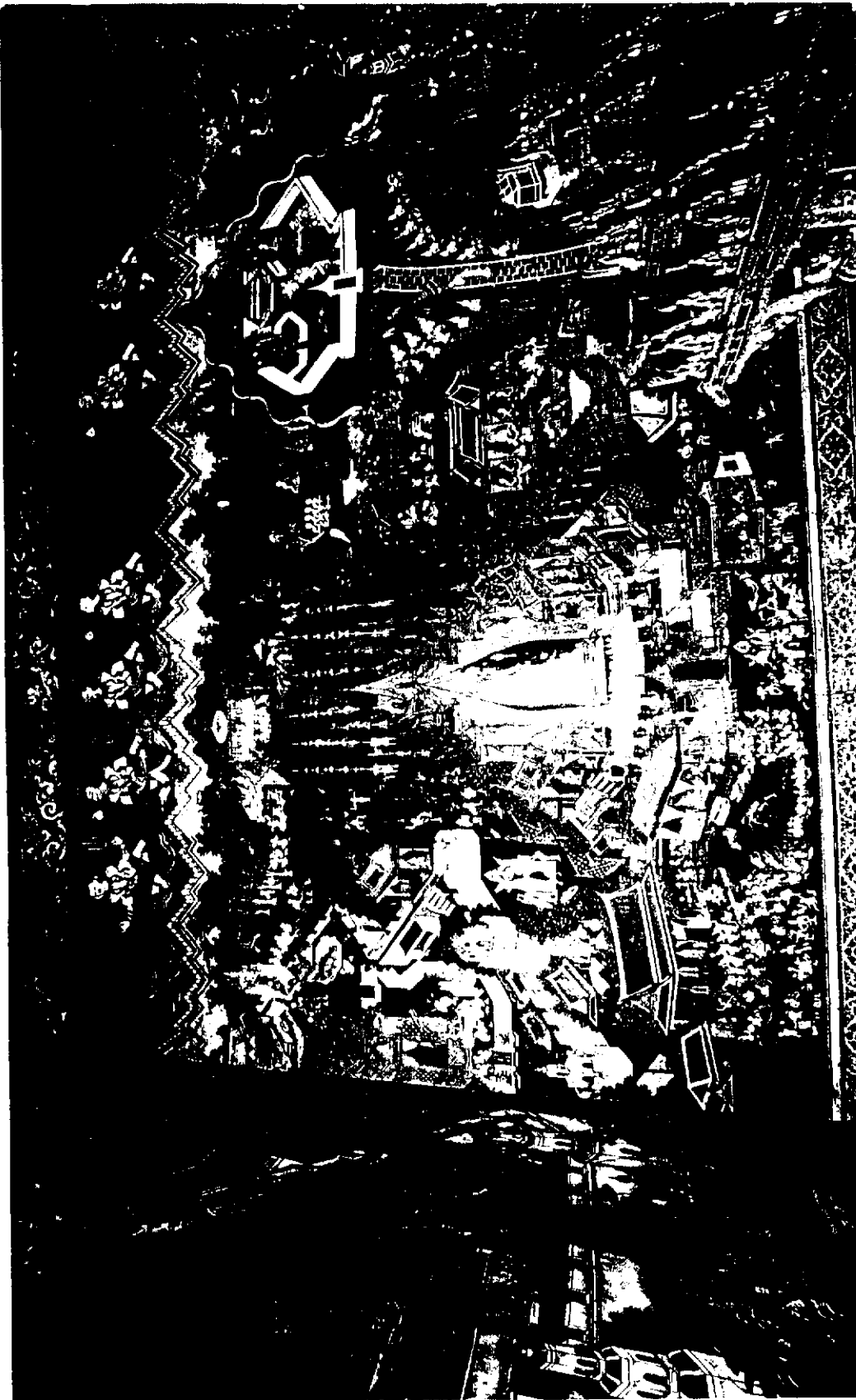
ภาพประกอบ 669 เหน้งบนทศด้า

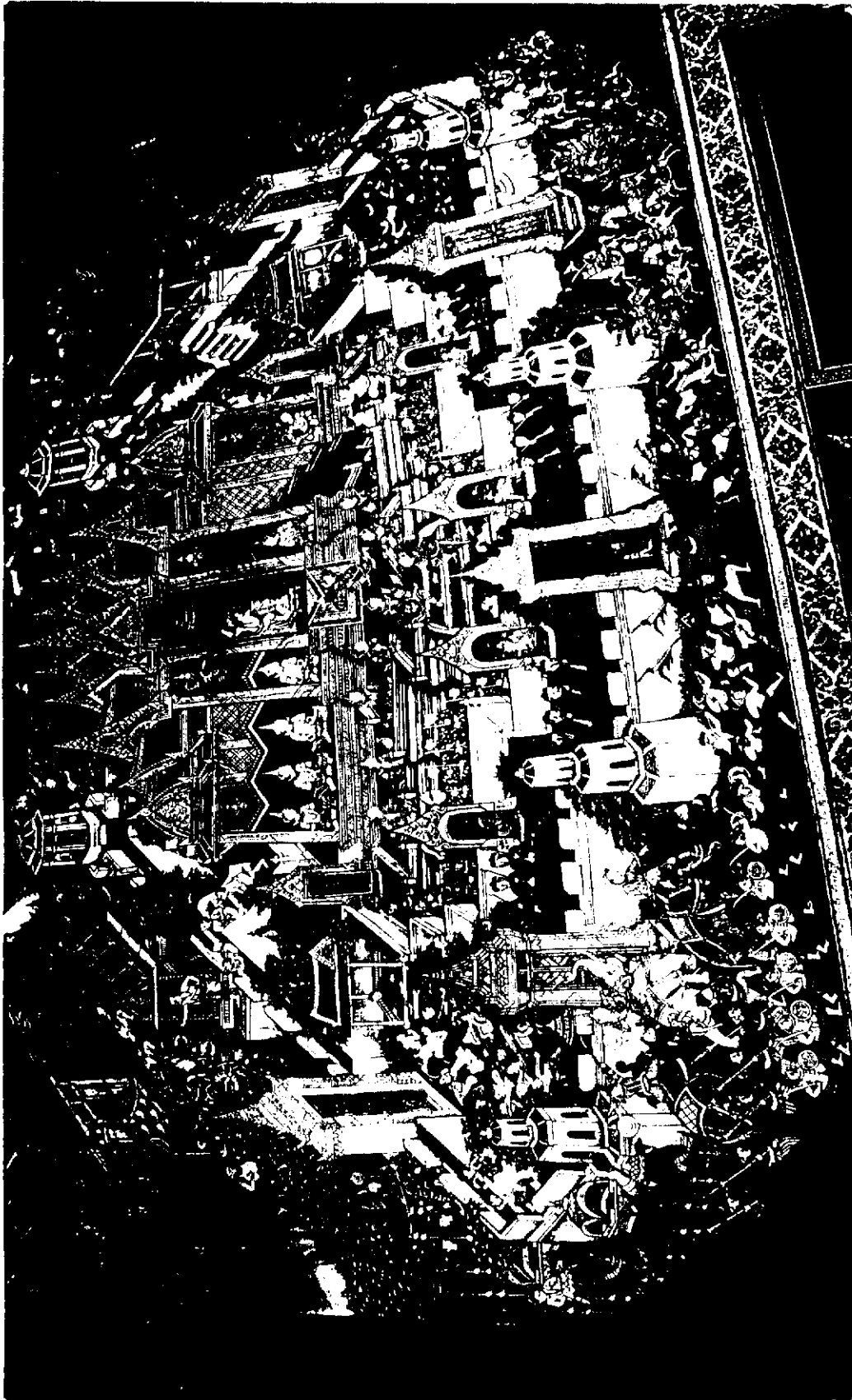
ภาพประกอบ 670 ถิ่นบึงไต้

ภาพประกอบ 671 ผักรูปฟ้าใต้

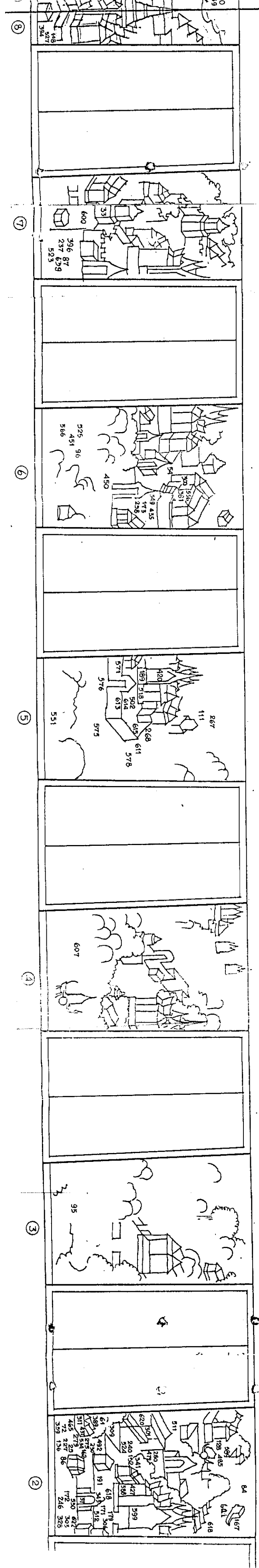
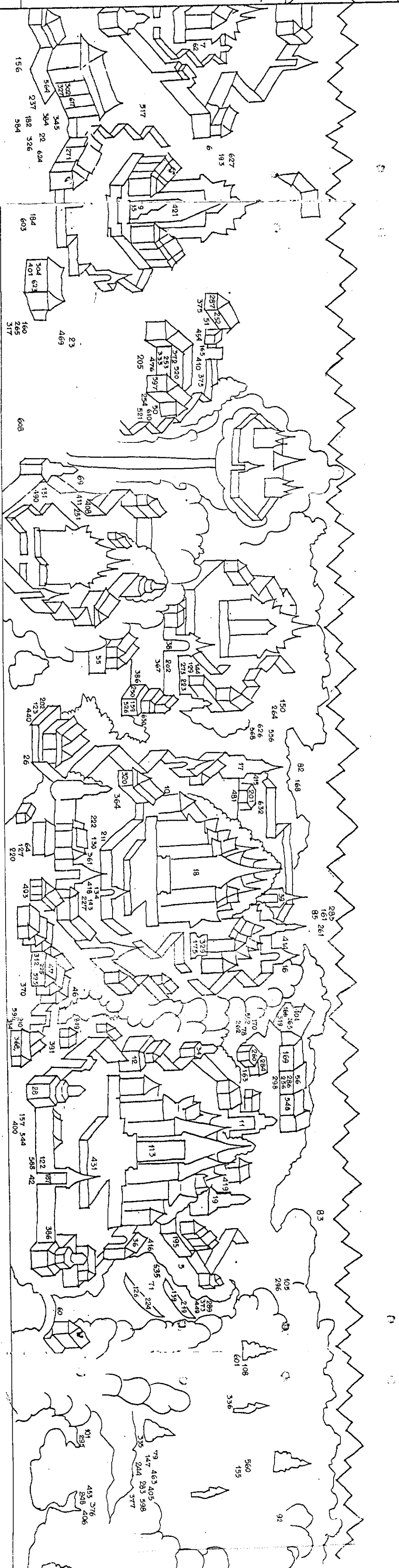

ภาพประกอบ 672 ผืนนาทิศาใต้

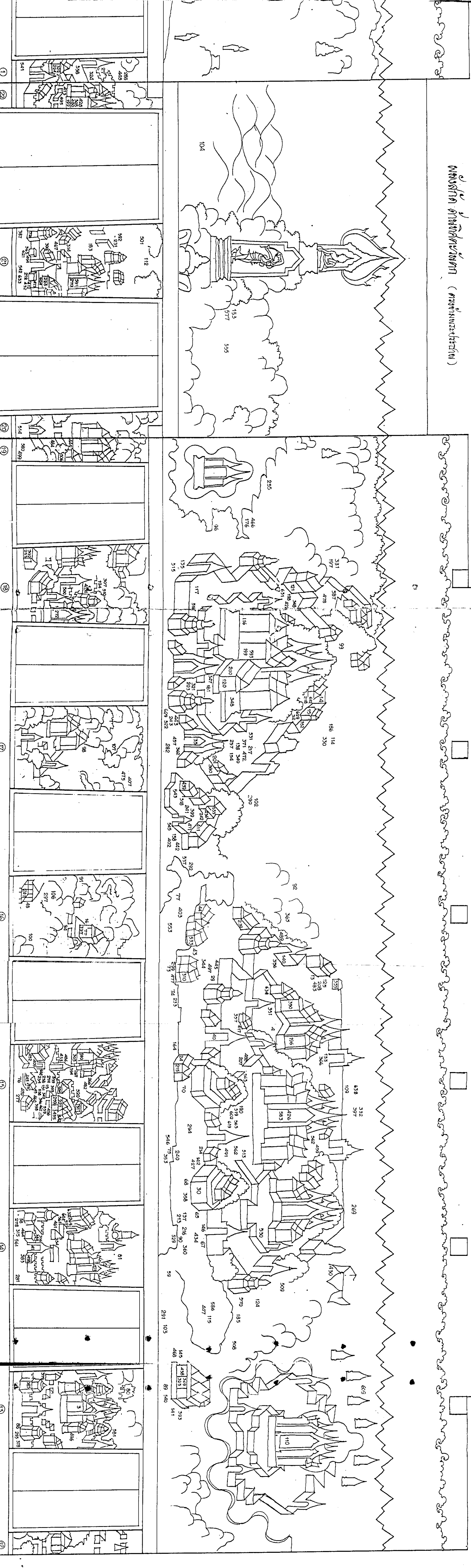

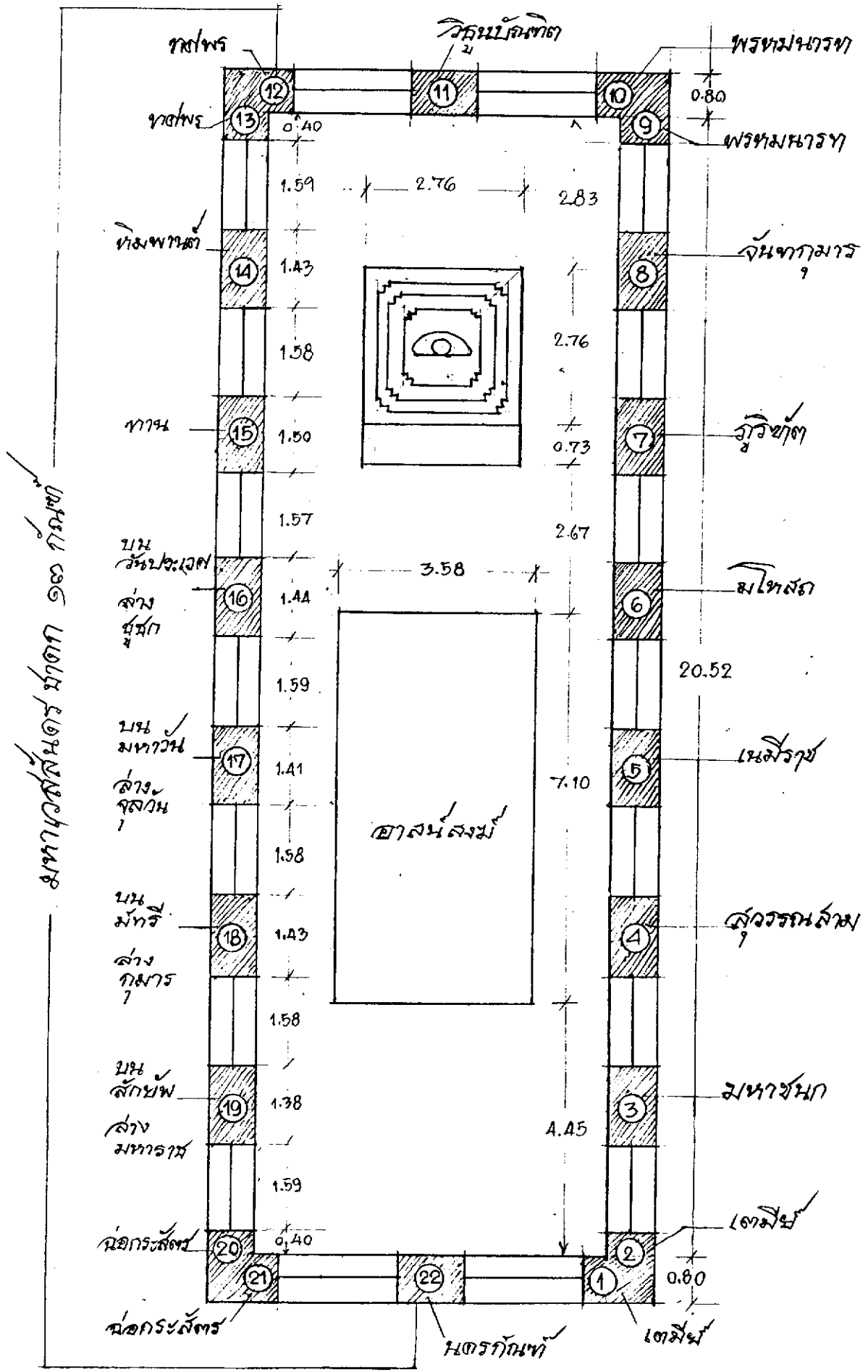
ภาพประกอบ 673 เมืองมหิตตะวิเศษ

ภาคผนวก ข

[illegible]

ផែនទីទីតាំង ព្រះវិហារព្រះបាទជ័យវរ្ម័នទី៧ (ព្រះវិហារព្រះបាទជ័យវរ្ម័នទី៧)

๑๖. แผนผังพระอุโบสถ วัดมณีนิมิต มาตรฐาน 1 : 100

ภาคผนวก ค

ภาคผนวก ค

คำบรรยายใต้ภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตวาส จังหวัดสงขลา:ผนังบน (คอลอง)

- 1 อนึ่งเมื่ออุลิตพิภพเทพดาในหิมินจักรระวาฬมาประชุมกันเชิญพระบรมโพธิสัตว์ให้ลงมาปฏิสนธิในมนุษย์
- 2 อนึ่งเมื่อกรุงสิริสุทโธระนะแรกนาขวัญเห็นเงาไม้หว่านไถล้อยไปตามตวันเบนมหัสจรรย์นักษการพระบรมโพธิสัตว์ครั้งหนึ่งอีกเล่าเป็นเคารพยสอง
- 3 อนึ่งพระศิริมหายาประสูติพระบรมโพธิสัตว์ในป่าลุมภะสีวัน
- 4 อนึ่งพระกาลเทวิลมาเยี่ยมกรุงสิริสุทโธระนะ ฯ เอาพระบรมโพธิสัตว์มาให้นักษการพระองค์ขึ้นประดิษฐานเหนือเศียรพระฤาษี บนตั่งนี้พระบรมโพธิสัตว์แสนแคลงศิลปศาสตราต่าง ฯ
- 5 อนึ่งเมื่อราชาภิเศกพระสีกาตถ์กับพระพิมภานกรุงกะบิลพศ เบื้องบนออกไปประภาสสุทธยานเหนือเทวทูตทั้งสี่
- 6 อนึ่งเมื่อเข้าไปเยี่ยมพระราหุล นายจันนามาศมูกมำกัณถ์มาคอยถ้ารับแสดงตามรับสั่ง
- 7 อนึ่งพระบรมโพธิสัตว์แสดงออกสู่มหาพิเนกษกรมพญามารมาห้ามพระองค์ไม่ฟัง
- 8 อนึ่งเมื่อพระบรมโพธิสัตว์ตัดพระเศศเทพผิงอะโนมานะที่สมเด็จอำรินทรา เอาผอบมารับไปบันจุไว้ในพระจุลามณีดาวดึงขเทวโลกย์เป็นที่ สการบูชา
- 9 อนึ่งกระทำความเพียร จนลัมเทยลงกรมพระดินเอาพินสามสายมาตัส
- 10 อนึ่งกรุงราชคฤห์พระมหานุชราชเสด็จมาทรงบาตรพระเจ้าพิมภิสารทราบเหตุแสดงออกไปเยี่ยมแล้วขอปฏิญาณ
- 11 อนึ่งเมื่อรับเข้ามรุธยาาศแห่งนางสุชาดาถวายแล้วไปจันเทพผิงแม่น้ำเนรุชครันจันแล้วทรงอธิศถานแล้วลอยถาดแล้วแสดงทรงรับทักดาแต่โสถกียพราหมณ์ไปวางลงใต้ไม้มหาโพธิเป็นรัตนบัลลังก์ขึ้นทรงนั่งมารธิดาทั้งสามลงมาประโลม
- 12 อนึ่งพิภพพญากาลนาคราชเมื่อถาดทองลงไปซ่อนเข้าใต้ถาดเก่ากระทำสัทสาเนียงดังขึ้นจึงตื่นจากบันทม
- 13 ห้วงนี้เมื่อพญามาราริราชกับมารเสนาทั้งหลายมากระท่ายุทธสงครามด้วยพระมหานุชราชจึงเอารัตนบัลลังก์ได้ควงไม้พระมหาโพธิ
- 14 ห้วงนี้เมื่อนางพระธรีนิบิดน้ำในมวพลงถ้วมพลงมาร พญามารกับมารเสนาทั้งบวงถึงซึ่งอัปราชัยกายแพ้แก่พระมหานุชราชด้วยพระบารมี ๓๐ ทศ มีทานบารมีเป็นต้น

- 15 อนี้...อรัญ...ศพระเนตรอเหนือจกรรมแก้วจในเรือนแก้วจได้ไม้จิกากัลมุลสินทระ
พญานาค เล็กพิ้งการกันฝนไว้จอยู่ได้ไม้เถดจได้ไม้ไซอแห่งละวัน ๆ
- 16 อนี้เมื่อรับสตุแห่งบุตะพลีกะพ้อคำเกียน๕๐๐ข้างบนสุทมหาพรหมลงมาอาธนาให้เทศนา
- 17 อนี้เสดจมาสู่ปาลิปัตตะนะมิตทายวันใกล้กรุงพาราณสีเทศนาพระธรรมจักระโปรดปัญจะ
วัคคี เป็นต้น
- 18 อนี้เมื่อเสดจมาสู่กรุงราชคฤหะเบสียงปัญญานต์พระเจ้าพิมภิสารแล้ว เทศนาภักตานุมนทนา
ต่าง ๆ เป็นต้นให้พระเจ้าพิมภิสารตั้งอยู่ในพระโสดาภิผล
- 19 อนี้เมื่อเสดจมาสู่กรุงกะบิละพัทธทงบาตรเที่ยวโปรดสัตว์มาโดยลำดับตรอกกรุงคิริสูทนะ
เพนลงมาอาธนาไปฉันในพระราชนิเวศแล้วตรัสเทศนาโปรดพระพุทธรูปิตาและพระพิมภา
เป็นต้นให้ตั้งอยู่ในพระโสดาภิผล
- 20 อนี้เมื่อกระทายะมกะปาฏิหารทรมานพวกคิรัถีในครณรู้เหื่อนไม้คันทามพพฤกษ์เทบกุงเมือง
สาวิถีแล้วเสดจขึ้นไปยังดาวดึงษพิภพเทศนาโปรดพระพุทธรูปิตาให้ตั้งอยู่ในพระโสดาภิผล
เป็นอาทิ
- 21 อนี้เมื่อเสดจลงจากดาวดึงษเทวโลกยโดยบันไดทองบันไดแก้วบันไดเงินเทบเมืองสงกัตนคร
ทรงเปิดโลกวิรายยังสัตว์นรกาให้เห่นสวรรค์ ๆ ให้เห่นนรก
- 22 อนี้เมื่อกระทำภักตกิจฉันในเรือนนายจุลมารเข้าแซกานนี้ศุภกร ห้วงบนมารมาอาธนาให้
เข้าสู่พระนิพาน
อนี้เมื่อนิพานในสวนอุททยานใกล้กรุงเมียงโกสินราย พระยามลราชทั้งหลายก็เชิญพระบรมศก
าสหิบทองขึ้นไว้ที่พระมัญญูป พระมหากัสสปมาถวายนัคการพระบาทยุคลก็บันดานออกมาจากหิบทอง
รับวันทนาการพระมหากัสสป
- 23 ห้วงนี้เมื่อโทนพราหมณ์ห้ามกระษัตร์ทั้งเจดมิให้กระทำสงครามกันแล้วแจกบันพระบรมธาตุนให้
ทุก ๆ องค์ ส่วนตัวเองพระเชี้ยวแก้วว่าเปื่องบนซ่อนไว้ในมวยผมพระอินท์มาเชิญไปบันจุไว้
ในพระจุลามณีเจดีย์ะถาณะดาวดึงษเทวโลกยเป็นที่สการะบูชาแก่เทพดาทั้งปวง จาฤกว่า
เมื่อจุลลักราช ๑๒๒๔ ปีภุญเบญจศก

คำบรรยายภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตวาส จังหวัดสงขลา:ผนังระหว่างห้องหน้าต่าง

- 1 ห่วงนี้พระเตมียะกระทาป้าย
- 2 ห่วงนี้ เมื่อราชาภิเศกพระมหาชนกกับพระสิมพลี
- 3 ห่วงนี้ทำวกะปิลยักผู้ครองเมืองพาราณครีจึงสรไปถูกพระสุวรรณสาม
- 4 ห่วงนี้พระมาตลีเทวสารีภาพพระเนมียะไปอุณกร
- 5 ห่วงนี้พระมหาเสถรราชาภิเศกทำวิเทห์ด้วยนางบังจาลจัน ที่ธิดาทำวจุลน้ำในอุโมงค์
- 6 ห่วงนี้นายสหายเอาพระภูริทัตมาเหล่านให้เจ้าเมืองพาราณครีดู
- 7 ห่วงนี้เมื่อพราหมณ์เจ้าเอพระจันทรกุมารบูชาไฟพระอินทร์ลงมาทลายทฐี เสีย(ของเดิมที่มี)
- 8 ห่วงนี้นางนุจาประกาศเทพดา พรหมนารถาบทองลงมา
- 9 ห่วงนี้เมื่อบุรณพยักขแปลงกายเปนมานพมาทรงสกากับพระเจ้าโกรพชณะ ภาพพระวิฐุระ
บัณฑิต ผูกหางม้าไปโดยทางเวหา
- 10 ห่วงนี้กันต์ ทศพร
- 11 บน ห่วงนี้กันต์หิมพานเมื่อให้ทานช้างแก่พราหมณ์แปดคน
ล่าง ห่วงนี้กันต์หิมพานต์เมื่อให้ช้างแก่พราหมณ์แปดคน
- 12 ห่วงนี้กันทานกันท์
- 13 ห่วงนี้ช้างบน กันท์วันประเวศ ใต้กันต์ชูชก
- 14 ห่วงนี้กันท์จุลวันอยู่ใต้ มหาวันอยู่บน
- 15 บน ห่วงบนกันท์มัทธ
ห่วงนี้กันท์กุมาร
- 16 ห่วงนี้ช้างบน กัน ลักบัฬ ใต้กันมหาราช
- 17 ห่วงนี้กันท์จ่อกระสัตร
- 18 ห่วงนี้นครกันท์เมื่อกลับเข้าเมืองพนแก้วตก

ภาคผนวก ง

ภาพที่ 674 หอระฆังวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม

រូបភាពលេខ 675 ផ្ទះស្នាក់នៅរបស់ស្រីស្រីស្រី

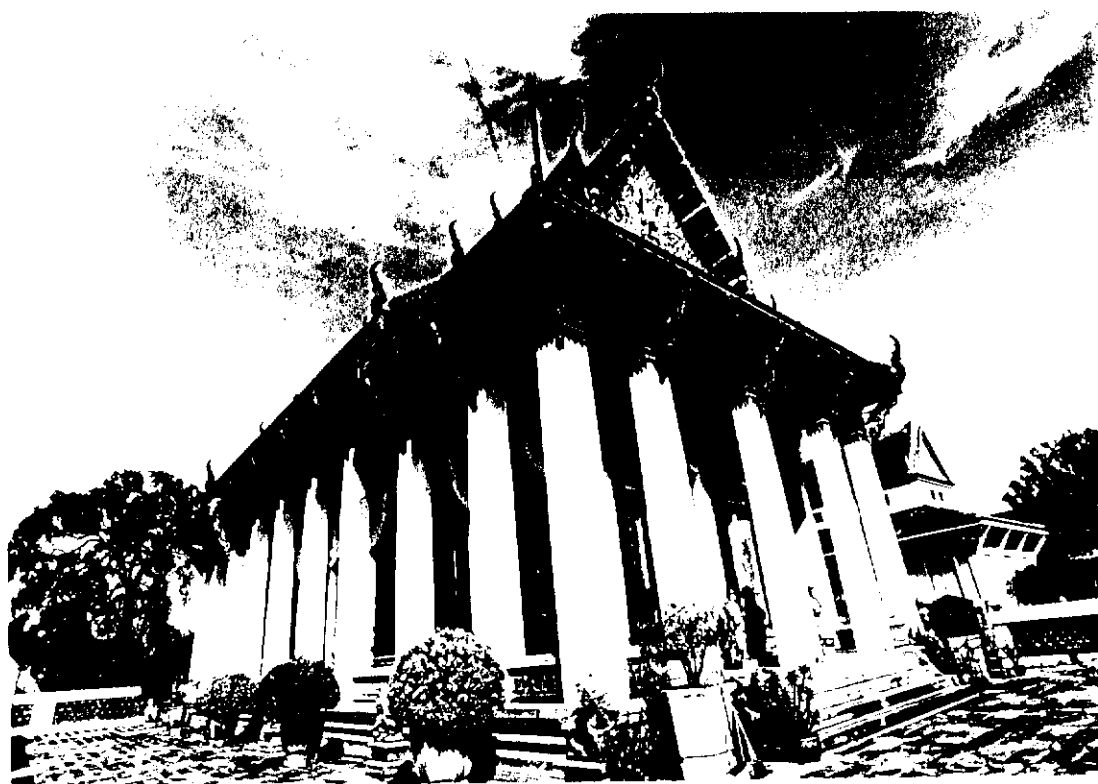
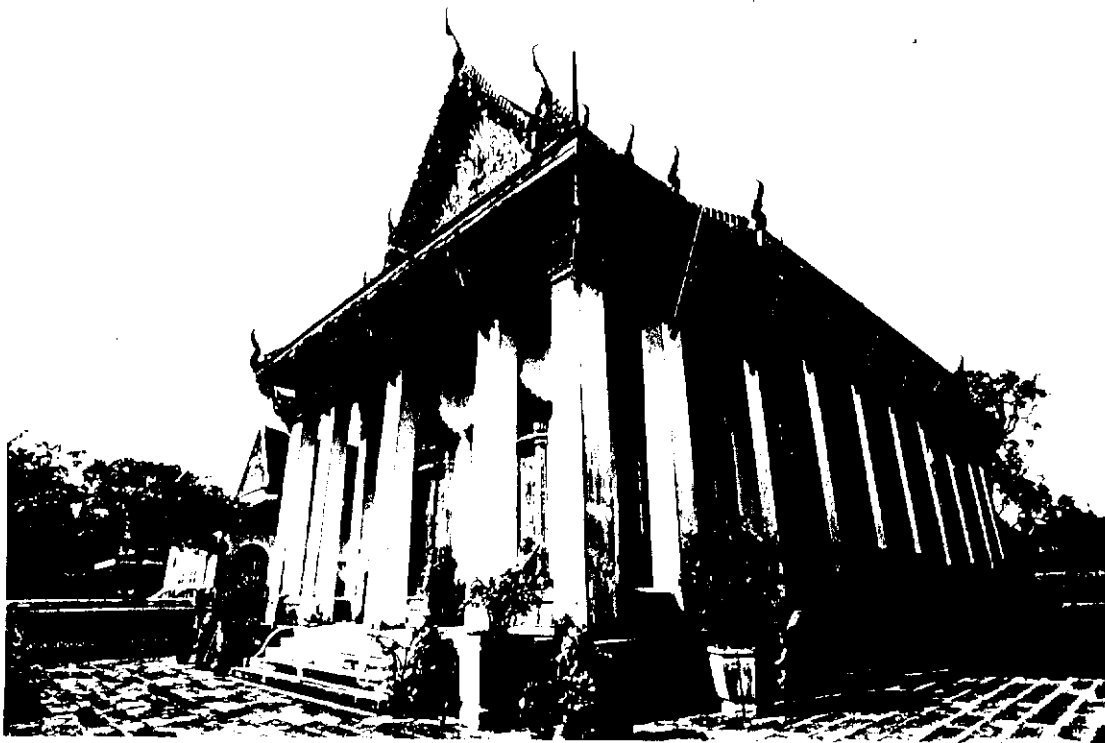
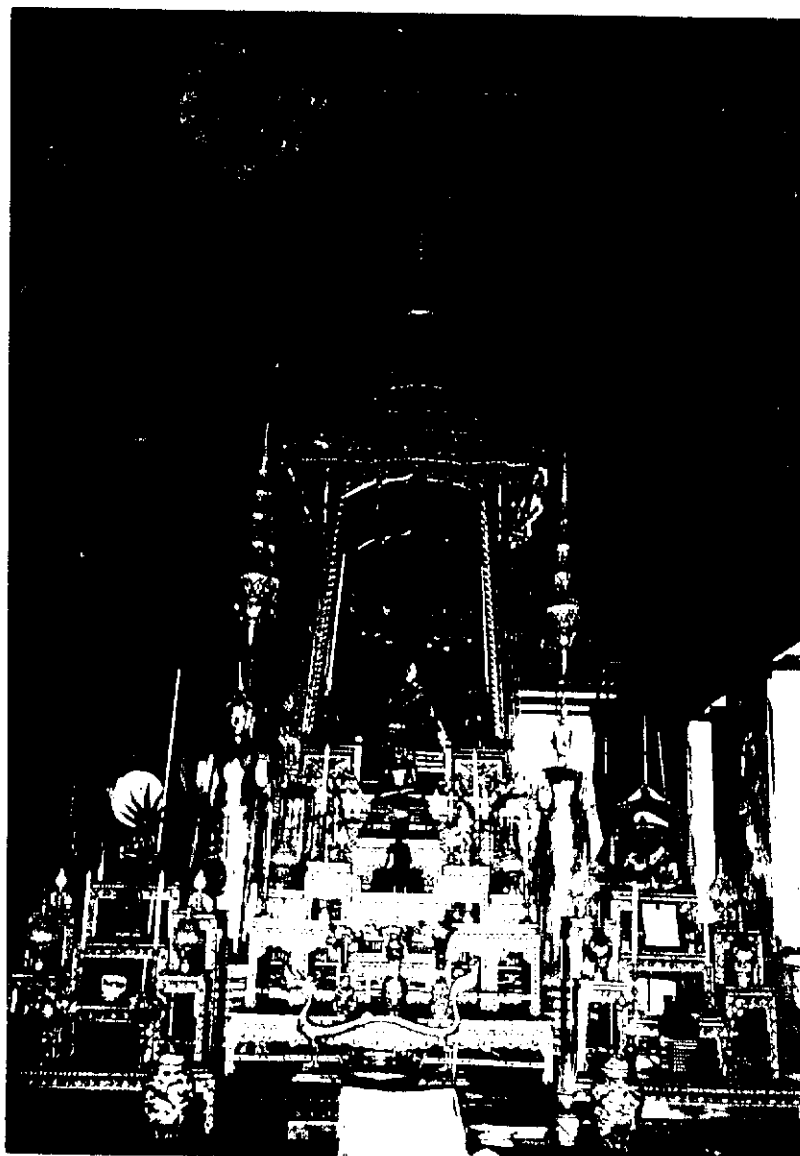

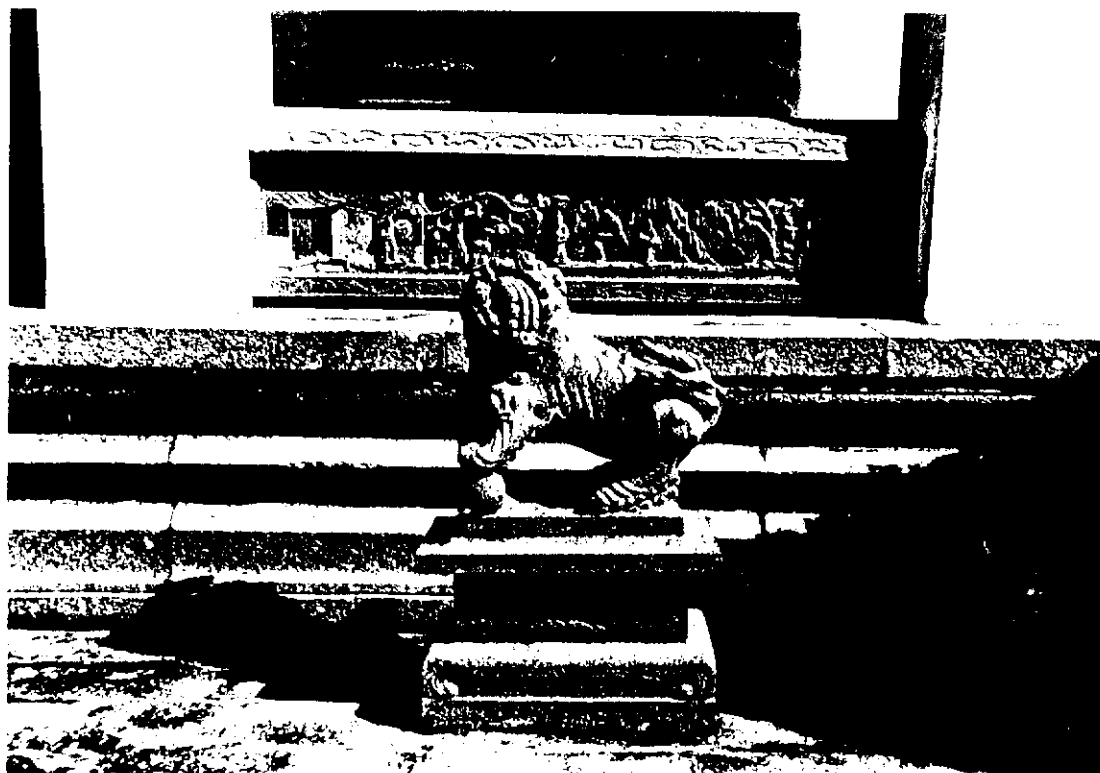
圖 10-1-1 廣州府城隍廟 (廣州府城隍廟)

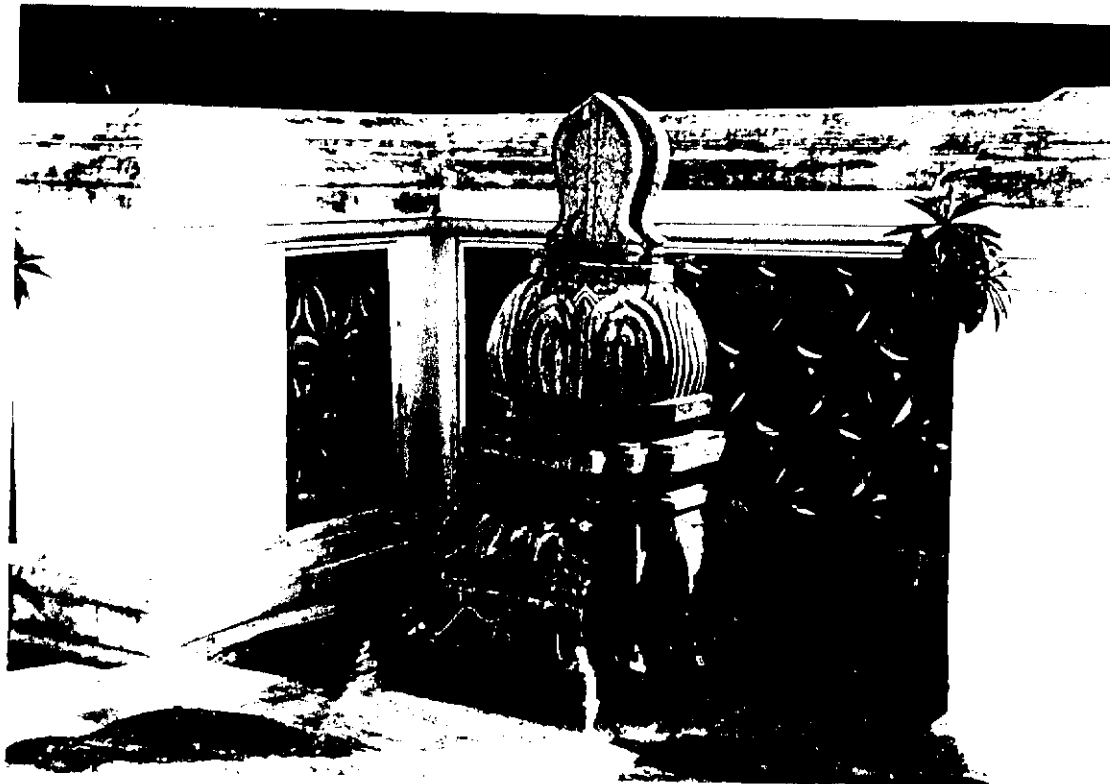
พระที่นั่ง ๖๗๗ กรุงเทพมหานคร กรุงเทพมหานคร

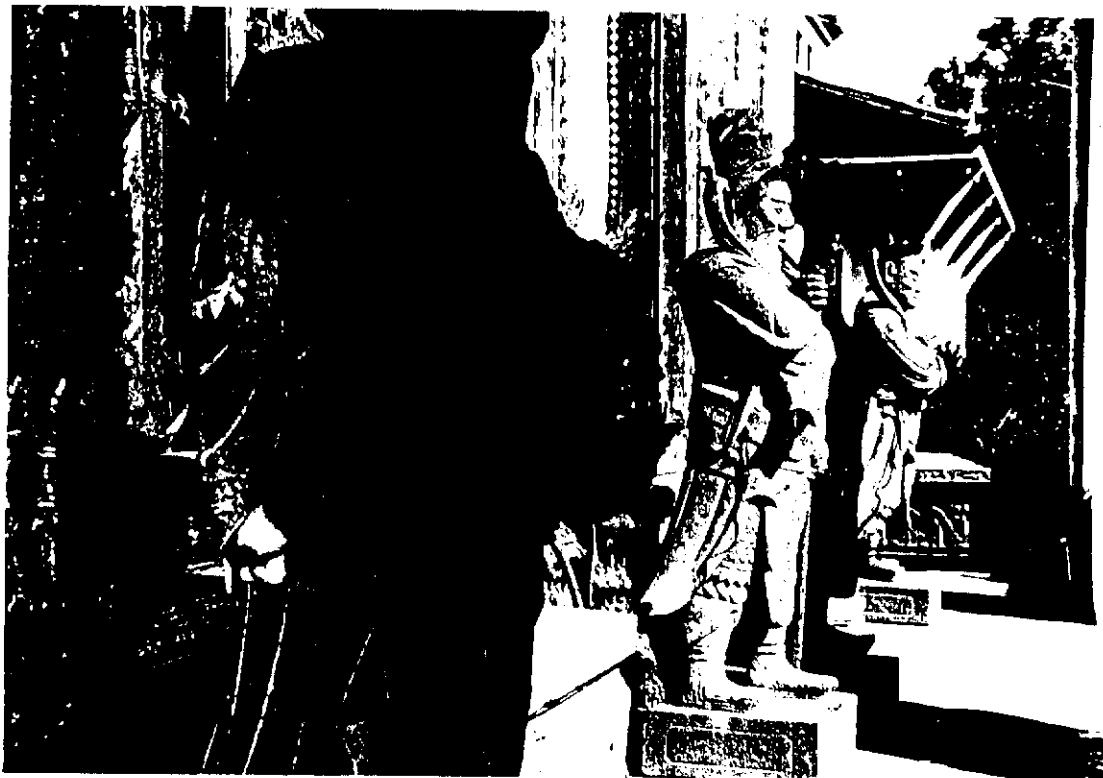
ภาพที่ ๑๗๘. เรือพระที่นั่งในขบวนแห่พระบวชพระ

ภาพที่ ๖๗๙ สิงห์ยืนหน้าบันประตูวัดสุทัศน์

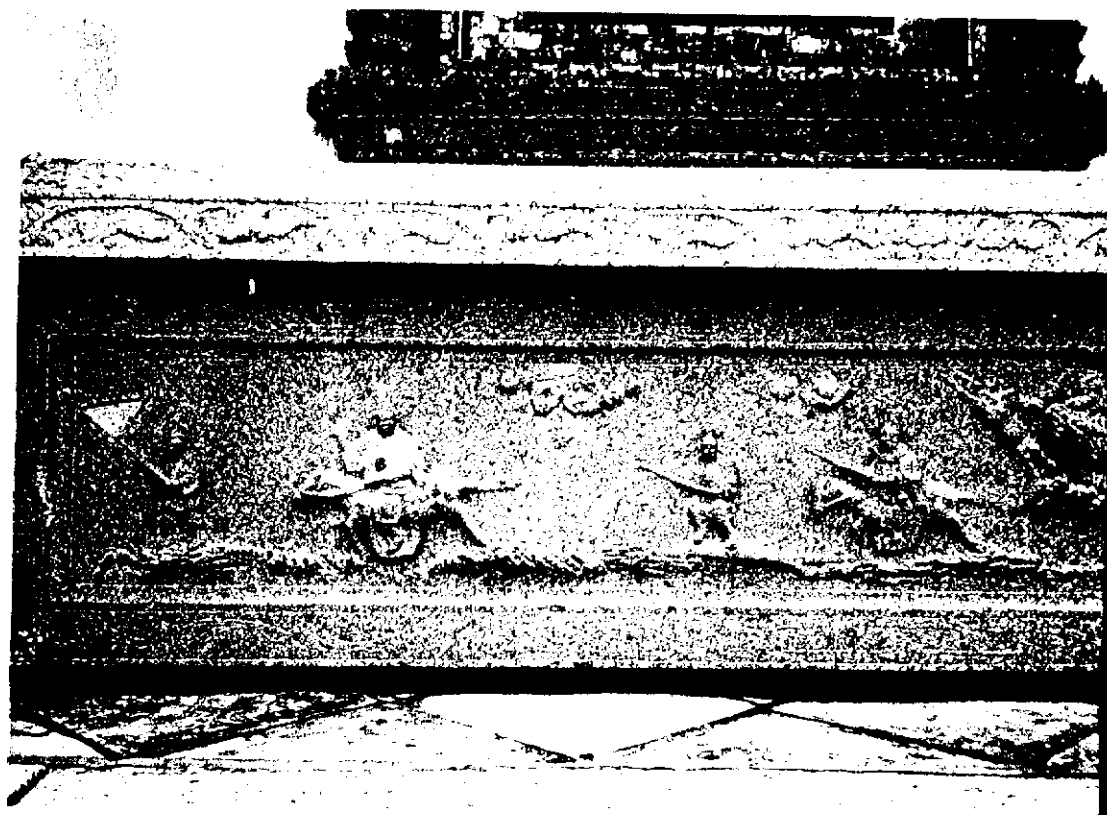
Պատկեր 8. Կաթնաբերական խոտի օգտագործումը

สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ และสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ทรงเปิดอุทยาน

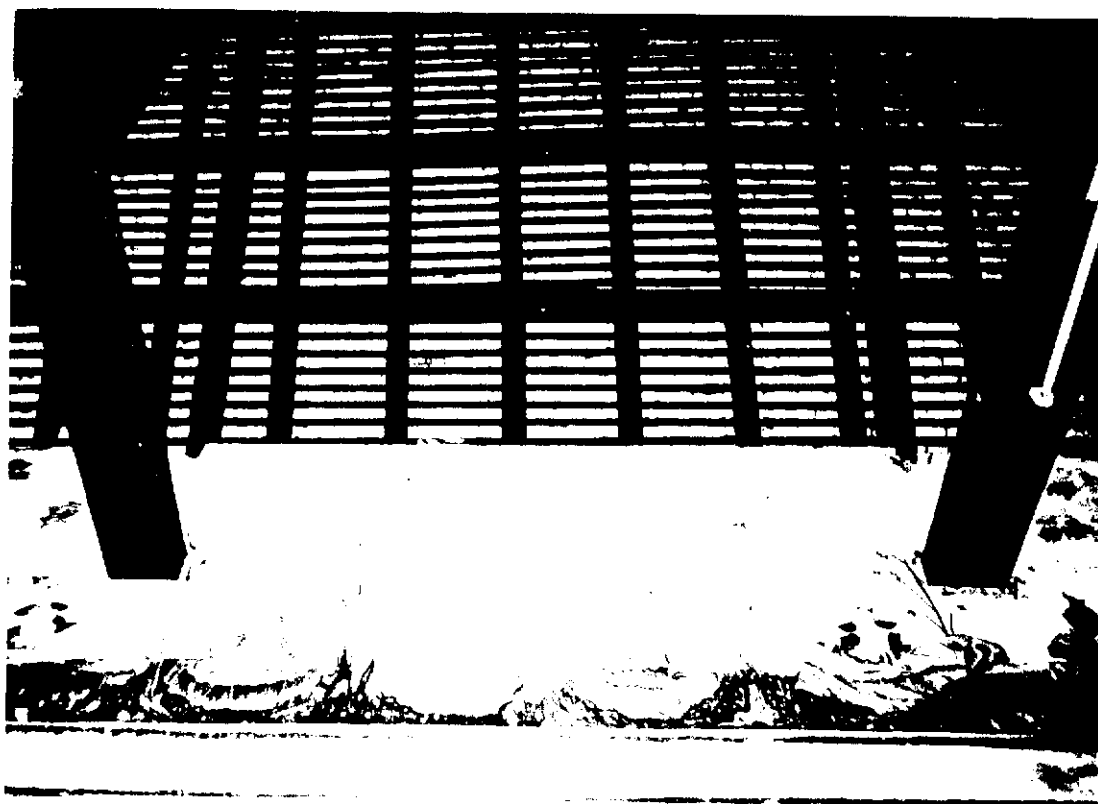
ภาพประกอบที่ 682 ภาชนะดินเผาขนาดใหญ่ (รูปที่ 1) ที่ขุดพบที่วัดพระเชตุพนวิมลมังคลารามราชวรมหาวิหาร กรุงเทพมหานคร

Relief carving of a battle scene, possibly from the Gupta period.

图 6-84 北京故宫博物院

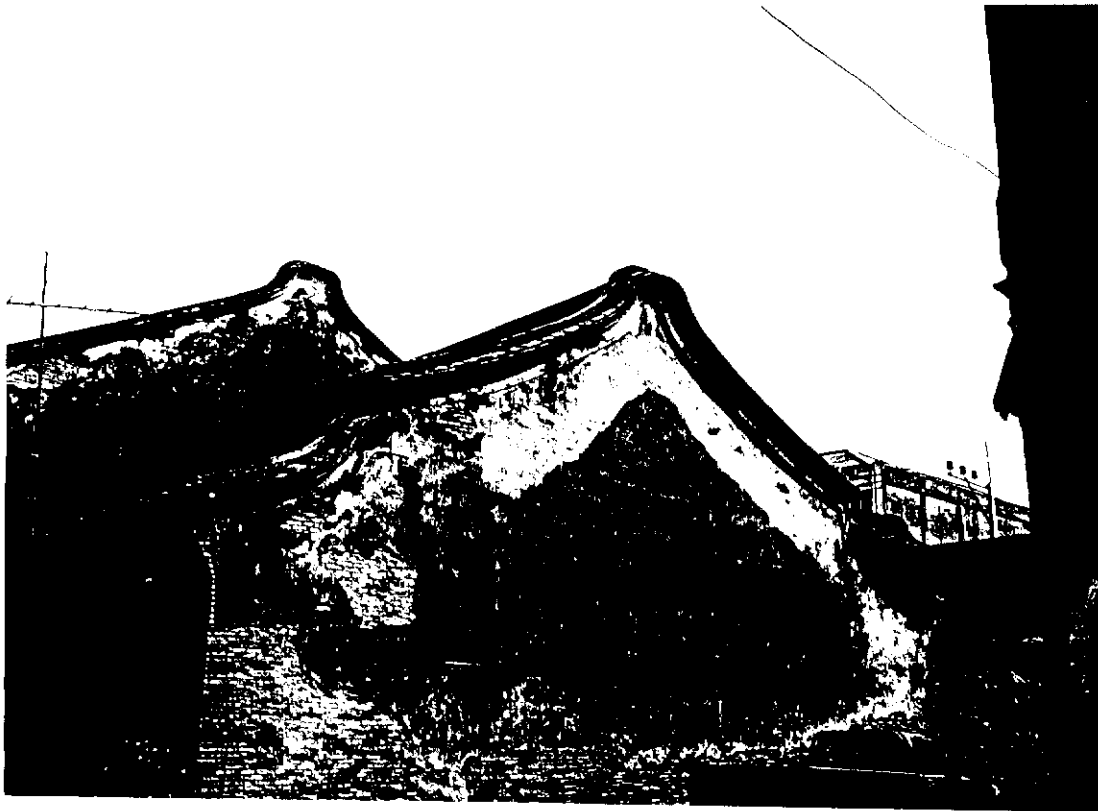
ภาพที่ ๓๓๕. วิวจากห้องนอนที่ ๓ อาคาร ๓

မြတ်ဗုဒ္ဓဘုရားရှင်တော်၏ နေရာတော်

ภาพประกอบที่ 687 โบสถ์คริสต์นิกายโรมันคาทอลิก

ภาพประกอบ 688 บ้านเดิมของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหิดลอดุลยเดช กรมหลวงสงขลานครินทร์ (สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหิดลอดุลยเดช กรมหลวงสงขลานครินทร์) เมืองสงขลา

ประวัติย่อของผู้วิจัย

ชื่อ นางสาวมนัสสวาส	ชื่อสกุล กุลวงศ์
วันเดือนปีเกิด	26 เมษายน พ.ศ. 2512
สถานที่เกิด	อำเภอสายบุรี จังหวัดปัตตานี
สถานที่อยู่ปัจจุบัน	25 ถ.ทะเลหลวง อำเภอเมือง จังหวัดสงขลา 90000
หน้าที่การงานปัจจุบัน	นักเขียนอิสระ
ประวัติการศึกษา	พ.ศ. 2529 มัธยมศึกษาตอนปลาย (ม.6) แผนกคณิต-อังกฤษ จากโรงเรียนมหาธีราวุธ จังหวัดสงขลา พ.ศ. 2533 ศิลปศาสตรบัณฑิต (ศศ.บ.) ประวัติศาสตร์ จากมหาวิทยาลัยสงขลานครินทร์ วิทยาเขตปัตตานี พ.ศ. 2538 ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ศศ.ม.) ประวัติศาสตร์ จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ วิทยาเขตประสานมิตร

ภาพสะท้อนสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว : การศึกษา
จิตรกรรมฝาผนังวัดมัชฌิมาวาส จังหวัดสงขลา

บทคัดย่อ

ของ

มนัสสวาส กุลวงศ์

เสนอต่อมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตร

ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต วิชาเอกประวัติศาสตร์

มีนาคม 2539

ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

จิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตวาส จังหวัดสงขลา เป็นจิตรกรรมที่วาดบนฝาผนังของ อุโบสถวัดมณีนิมิตวาส เมื่อพ.ศ. 2406 ซึ่งตรงกับปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตวาสปัจจุบันอยู่ในสภาพที่สมบูรณ์ ดังนั้นจึงมีคุณค่าในฐานะข้อมูลประวัติศาสตร์ชั้นต้น ที่สามารถนำมาศึกษาภาพสะท้อนสังคมไทย ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งจะช่วยให้เข้าใจสังคมไทยในสมัยรัชกาลที่ 4 เป็นรูปธรรมชัดเจน

ผู้เขียนใช้วิธีการศึกษาโดยเริ่มจากการอ่านเอกสารชั้นรอง คือหนังสือชุดจิตรกรรมฝาผนังในประเทศไทยวัดมณีนิมิตวาส และเรื่องราวเกี่ยวกับสังคมไทยในสมัยรัชกาลที่ 4 หลังจากนั้นจึงศึกษาภาพจิตรกรรมฝาผนังให้เป็นหมวดหมู่

ภาพถ่ายที่ใช้ในการศึกษาค้างนี้ ถ่ายโดยผู้ช่วยศาสตราจารย์ สน สิมাত্রัง และอาจารย์สมพงษ์ แสงอร่ามรุ่งโรจน์ แห่งภาควิชาประยุกต์ศิลปศึกษา คณะมัณฑนศิลป์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

การศึกษาลำดับต่อไป ผู้เขียนได้นำภาพถ่ายมาศึกษาวิเคราะห์ร่วมกับเอกสารชั้นต้น อันได้แก่ พระราชพงศาวดาร พงศาวดาร พระราชหัตถเลขา ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 4 บันทึกความทรงจำทั้งของชาวไทยและชาวต่างชาติ รวมทั้งหนังสือและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาศิลปะจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมิตวาส จ.สงขลา พบว่าแม้ว่าภาพนี้จะเขียนขึ้นที่ จ.สงขลา แต่ส่วนใหญ่จะสะท้อนให้เห็นสภาพแวดล้อมชุมชนกรุงเทพฯ ซึ่งประกอบด้วยภาพพระบรมมหาราชวัง บ้านเรือน สิ่งก่อสร้าง การสัญจรของผู้คนในสังคม ลัทธิและพิธีพันธุ์ต่าง ๆ ภาพจิตรกรรมได้สะท้อนให้เห็นกลุ่มคนในสังคมซึ่งประกอบไปด้วย กลุ่มชนชั้นปกครอง ได้แก่ พระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง กลุ่มชนชั้นใต้การปกครอง ได้แก่ ไพร่ ทาส ไพร่ชาวต่างชาติต่างศาสนา กลุ่มพิเศษ ได้แก่ ชาวจีน ชาวตะวันตก พระภิกษุสงฆ์ และนักบวชในศาสนาอื่น ๆ สำหรับความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลในสังคมกลุ่มต่าง ๆ นั้น มีอยู่ 2 ลักษณะใหญ่ ๆ คือ ความสัมพันธ์ในรูปของความร่วมมือ และความสัมพันธ์ในรูปของความขัดแย้ง นอกจากนี้ภาพจิตรกรรมฝาผนังสะท้อนสถาบันที่สำคัญของสังคม ได้แก่ สถาบันการปกครอง สถาบันเศรษฐกิจ สถาบันครอบครัว สถาบันการศึกษา สถาบันศาสนา ตลอดจนวัฒนธรรมประเพณีต่าง ๆ ได้แก่ วิถีชีวิต วัฒนธรรมการกิน เครื่องใช้ไม้สอย การแต่งกาย เครื่องดนตรี อาวุธ พระราชพิธี ธรรมเนียม ประเพณี พิธีกรรม ความเชื่อ การละเล่น การสัญจรไปมา ลัทธิพาหนะ และสัตว์เลี้ยง

สิ่งที่น่าสังเกตคือ ภาพจิตรกรรมฝาผนังนี้ ยังสะท้อนให้เห็นถึงปัญหาของคนในสังคม ได้แก่ ปัญหาภายในพระราชวัง ปัญหาจากราชภัย ปัญหาความยากจน ปัญหาการเจ็บไข้ได้ป่วย ปัญหาการทะเลาะวิวาท ปัญหาการถูกขยาลงเป็นทาส ปัญหาอพยพของชาวจีน และปัญหาครอบครัว

ผลจากการศึกษาวิเคราะห์พบว่า สังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังเป็นสังคมเกษตรกรรม แต่มีการจัดระเบียบทางสังคมที่ซับซ้อน ด้วยผู้คนที่มีการเกี่ยวพันต่อเนื่องกันยาวนาน แม้จะมีชาวต่างชาติ โดยเฉพาะชาวตะวันตกเดินทางเข้ามาเป็นจำนวนมาก แต่ลักษณะทางวัฒนธรรมก็คงเอกลักษณ์ไทยไว้ดั้งเดิม

ผลการศึกษาจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมมาวาส จ.สงขลา ทำให้เห็นภาพสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในลักษณะที่เป็นรูปธรรมชัดเจนมากยิ่งขึ้น นอกจากนี้ ข้อมูลจากภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมมาวาส จ.สงขลา ยังเป็นประโยชน์ต่อการนำไปศึกษาในแขนงวิชาอื่น ๆ เช่น ประวัติศาสตร์ศิลปะ มานุษยวิทยา สังคมวิทยา นิเวศวิทยา เป็นต้น

การศึกษาภาพจิตรกรรมฝาผนัง ผู้เขียนได้พบกับอุปสรรค โดยเริ่มตั้งแต่การถ่ายภาพจิตรกรรม ซึ่งต้องใช้เทคนิคขั้นสูงจากผู้ชำนาญการถ่ายภาพแล้ว ช่างภาพนั้นจะต้องมีความรู้ความเข้าใจในเรื่องที่จะศึกษาเป็นอย่างดี สำหรับการถ่ายภาพออกเป็นหมวดหมู่ ผู้เขียนต้องศึกษาหาความรู้ทางด้านจิตรกรรม สถาปัตยกรรม และมานุษยวิทยา สังคมวิทยา ที่จะนำมาเป็นกรอบทฤษฎีในการแบ่งภาพออกเป็นหมวดหมู่ รวมทั้งการวิเคราะห์เนื้อหาที่ปรากฏอยู่ในจิตรกรรม

นอกจากนี้การศึกษาภาพจิตรกรรมฝาผนังไม่อาจศึกษาได้ด้วยเฉพาะภาพ แต่จะต้องศึกษาร่วมกับเอกสาร ดังนั้นจึงต้องระมัดระวังในการใช้เอกสารร่วมสมัยกับระยะเวลาที่จิตรกรเขียนภาพ ในกรณีที่ผู้เขียนทำการศึกษาจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมมาวาส จ.สงขลา ผู้เขียนได้ใช้เอกสารที่กล่าวถึงเหตุการณ์สมัยรัชกาลที่ 4 ก่อนปีพ.ศ.2406 นอกจากนี้การที่มีข้อจำกัดในเรื่องของเวลาในการศึกษา ซึ่งไม่สอดคล้องกันกับจำนวนภาพจิตรกรรมฝาผนังวัดมณีนิมมาวาส ที่มีเป็นจำนวนมาก ทำให้ไม่สามารถศึกษาวิเคราะห์ให้ลึกลงไปรายละเอียด ซึ่งควรจะทำการศึกษาวิเคราะห์ต่อไป แต่อย่างไรก็ตามวิทยานิพนธ์เล่มนี้ ได้รวบรวมข้อมูลขั้นต้น จากภาพจิตรกรรมฝาผนังมานุษยวิทยา สังคมวิทยา นิเวศวิทยา ดังที่ได้กล่าวมาแล้วนั้น จะได้รับความสะดวกและสามารถนำไปใช้เป็นข้อมูลทำการศึกษาวิเคราะห์ได้ต่อไป

THE REFLECTION OF THAI SOCIETY IN THE REIGN OF KING RAMA IV:
STUDY FROM MURAL PAINTING OF WAT MATCHIMAVAS, SONGKHLA

AN ABSTRACT
BY
MANASSAWAS KULLAWONG

Presented in partial fulfillment of the requirements
for the Master of Arts degree
at Srinakhariwairat University
March 1996

Mural Paintings at Matchimavas Temple in Songkhla province were painted in BE. 2406(1863 AD) corresponding to the reign of king RAMA the Fourth. These mural paintings have much historical importance and values. As it not only reflects the Thai society during the reign of king Rama the fourth but it depicts the under standing of the people's way of life in its' natural form during that time.

The Method used by the writer in determining this research paper is by the intensive studys in to series of books writer about the mural paintings of Matchimavas temple incorporated with the insight into written documents recorded during king RAMA the fourth's feigh regarding the Thai society during that period. From these information the writer has rearranged them into new groupings and orders.

The photograph for this research were taken by Asistant Professor Sone Simatrang and Professor Sompong SangAramroungrod of the Applied Art Studies Department Decorative Arts Faculty, Silapakorn University Bangkok.

Consequently, the photographs were analyzed in conjunction with the information collected from the following sources Royal chronicles, historical annals, Royal writings, Royal decrees, writen accounts by king RAMA the fourth, documents recorded by the Royal Secretaries Thais and westernness and lastly books and other recearch papers done on the subject.

The study of the mural paintings of Matchimavas in Songkhla revealed that eventhough the paintings were done in Songkhla in the Southern part of Thailand, the majorities of the paintings Protrays the environmental conditions of the people in the capital city, Bangkok The paintings consisted of the Royal Palace, housing estates,

developments people, animals and agricultural products. The mural paintings also reflects the 3 different groups of people in the society, which consists of the governing group, the Monarch, the Royal Family and Nobilities. The Second group was the peasants, which consists of servants and slaves. And lastly the special groups which are the westerners, the chinese, monks and missionaries. The paintings allow us to understand the different institutions in the society, which can be characterized as follows, the governing system, the economy of the country, the family unit, the educational system, religion, customs, traditions, rituals, believes and many other information. But, the most note worthy were the problems of the society, Poverty, illnesses, and slavery. The paintings also assisted us in understanding the society during the period. It proved that during the reign of King RAMA the fourth Thailand was an agricultural country. The society as a whole was very complex in its organization, even with extensive western influences, the people in that era still maintained their cultural heritage. The painting not only will it have just artistic values but it will allow others to benefit from it as well, whether in terms of history, anthropology, sociology and ecology, all will be able to make studies from it.

The difficulties that the researcher had to confront started right from the start when the researcher had to take the photographs of the paintings. Not only did it only required the highest of techniques and experiences of the photographers, but it demanded intensive study and understanding between the photographers and the researcher to ensure that the pictures taken corresponded to the writer work. The writer must have some knowledge in drawing, architecture, anthropology and also sociology, otherwise the writer

will not be able to lay down the theory and foundation of the study.

Due to the time constraint incorporated with the vast information available, the research was unable to go deep into details in some area of the study, However, the reseacher believes that the information gathered in this research is sufficient for other interested students to be able to use as reference or continue futher development of this study to veally understand the Thai cultural heritage.